3 2014

ISSN 0042-8426 ■ UDK 355/359

ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНИ НАУЧНО – ТЕОРИЈСКИ ЧАСОПИС

ВОЈНО ДЕЛО

ЈЕСЕН 2014

МИНИСТАРСТВО ОДБРАНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

ВОЈНО ДЕЛО

ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНИ
НАУЧНО-ТЕОРИЈСКИ ЧАСОПИС

(3) ЈЕСЕН/2014 ГОДИНА LXVI

УДК 355/359 YU ISSN 0042-8426

МИНИСТАРСТВО ОДБРАНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

МЕДИЈА ЦЕНТАР „ОДБРАНА“

ДИРЕКТОР
Стевица С. Карапанџин, пуковник

НАЧЕЛНИЦА ОДСЕКА ЗА ИЗДАВАЧКУ ДЕЛАТНОСТ
Драгана Марковић

УНИВЕРЗИТЕТ ОДБРАНЕ У БЕОГРАДУ

РЕКТОР
Проф. др *Миодраг* Јевтић, генерал-потпуковник

УРЕДНИК ВОЈНОГ ДЕЛА
Милан Тепшић, потпуковник
e-mail: milan.tepsic@mod.gov.rs
Тел: +381-11-3349-497

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

Генерал-мајор проф. др Митар Ковач, председник; проф. др Зоран Килибарда, заменик председника; генерал-мајор проф. др Младен Вуруна; проф. др Јан Марчек, пуковник у пензији; проф. др Божидар Форца, генерал-мајор у пензији; проф. др Драган Јовашевић; проф. др Драган Р. Симић; ван. проф. др Владан Јончић; ван. проф. др Тања Мишчевић; ван. проф. др Зоран Драгишић; ван. проф. др Станислав Стојановић; доц. др Јованка Шарановић; доц. др Зоран Јефтић; потпуковник Милан Тепшић, секретар.

Адреса: Часопис Војно дело, Браће Југовића 19, 11002 Београд * vojno.delo@mod.gov.rs * Претплата: pretplata@odbrana.mod.gov.rs, тел./факс: +381-11-3241-009 * Текући-рачун РЦ МО Републике Србије 840-312849-56 *

Рукописи се не враћају
Часопис излази тромесечно
Штампа: Војна штампарија – Београд, Ресавска 40б
e-mail: vojna.stamparija@mod.gov.rs

С А Д Р Ж А Ј

МЕЂУНАРОДНО ОКРУЖЕЊЕ

Снежана С. Васић
Утицај међународних безбедносних субјеката на безбедност земаља Западног Балкана 7–29

Митар Ковач
Бранкица Поткоњак-Лукић
Ненад Димитријевић
Евроазијске интеграције и њихове рефлексије на Републику Србију 30–58

Nikolaus Scholik
Abschreckung, Jagd und Schutz unter Wasser – Über die strategische und taktisch-operative Bedeutung moderner U-Boote 59–80

Sibilla Bondolfi
Војна обавеза и пол – Правнополитички аспекти ограничавања војне обавезе на мушкарце 81–96

БЕЗБЕДНОСТ

Марко Д. Андрејић
Владимир М. Тодоровић
Илија Д. Коларски
Утицај светске економске кризе на привреду Републике Србије 97–109

Зоран Драгишић
Кристина Радојевић
Горан Самојловски
Противтерористичка безбедносна процена..... 110–127

Изток Суша
Менаџмент безбедности у хуманитарним организацијама 128–146

Оливер Андонов
Весна Станковић Пејновић
Криминалистичко-обавештајни рад – теоријски и практични приступ савременог рада полиције 147–159

Славољуб Ристић
Дејан Инђић
Радован Каркалић
Примена савремених софтверских решења у процесу управљања хемијским акцидентима изазваних транспортом опасних материја 160–184

СИСТЕМ ОДБРАНЕ

Јованка Шарановић
Иван Димитријевић
Татјана Вишацки
Родно осетљив језик – искуства из Војске Србије 185–196

Дејан Дашић
Ребрендирање Војске Србије 197–207

Љубомир Дуловић
Законодавни оквир за ангажовање Војске Србије
у ванредним ситуацијама 208–224

Обрад Чабаркапа
Саша Трандафиловић
Импликације смештаја у војним објектима и адаптираним
просторима на животни стандард припадника војске 225–237

УПРАВЉАЊЕ СИСТЕМИМА

Радан О. Костић
Раде Жугић
Милица Радојковић
Интерна финансијска контрола и финансијско управљање
у јавном сектору и њихова улога у систему одбране 238–254

МУЛТИДИСЦИПЛИНАРНА ИСТРАЖИВАЊА

Жељка Поповић
Иванка Гајић
Косовка Обрадовић-Ђуричић
Драгослав П. Милошевић
Безбедност здравља – мултидисциплинарни приступ
проучавању орално-здравственог квалитета живота 255–265

ИСКУСТВА И ПОУКЕ ИЗ ПРОШЛОСТИ

Мирјана Зорић
Битка за Србију 1944. године 266–350

ПРЕДЛОГ ЗА ЧИТАЊЕ

Besim Spahić
Jedna otrovna riječ ubija više nego stotine pušaka 351–353

Никола Тошић Малешевић
Приказ књиге, *Акције комунистичких илегалаца*
у Београду 1941–1942 Радета Ристановића 354–357

Блажо М. Радовић
Приказ монографије „Безбедност као предуслов развоја“,
Биљане Стојковић..... 358–363

CONTENTS

INTERNATIONAL ENVIRONMENT

Snežana S. Vasić
The Influence of International Security Actors on the Security of the Western Balkan Countries 7–29

Mitar Kovač
Brankica Potkonjak-Lukić
Nenad Dimitrijević
Eurasian Integrations and Their Reflections on the Republic of Serbia 30–58

Nikolaus Scholik
Abschreckung, Jagd und Schutz unter Wasser – Über die strategische und taktisch-operative Bedeutung moderner U-Boote 59–80

Sibilla Bondolfi
Conscription and Gender – Legal and Political Aspects of Restricting the Conscription to Men 81–96

SECURITY

Marko D. Andrejić
Vladimir M. Todorović
Ilija D. Kolarski
The Impact of the Global Economic Crisis on the Economy of the Republic of Serbia 97–109

Zoran Dragišić
Kristina Radojević
Goran Samojlovski
Anti-terrorist Security Assessment..... 110–127

Iztok Suša
Security Management in Humanitarian Organizations 128–146

Oliver Andonov
Vesna Stanković Pejnović
Criminal Intelligence – Theoretical and Practical Approach in Modern Police Activity..... 147–159

Slavoljub Ristić
Dejan Inđić
Radovan Karkalić
Application of Modern Software Solutions in the Management of Chemical Accidents Caused by the Transport of Hazardous Substances 160–184

DEFENSE SYSTEM

Jovanka Šaranović
Ivan Dimitrijević
Tatjana Višacki
Gender-Sensitive Language – Experiences
of the Serbian Armed Forces 185–196

Dejan Dašić
Rebranding the Serbian Armed Forces 197–207

Ljubomir Dulović
The Legal Framework for the Engagement
of the Serbian Armed Forces in Emergencies 208–224

Obrad Čabarkapa
Saša Trandafilović
Implications of Accommodation in Military Facilities
and Adapted Spaces to the Standard of Living
of the Serbian Armed Forces Members 225–237

SYSTEM MANAGEMENT

Radan O. Kostić
Rade Žugić
Milica Radojković
Internal Financial Control and Financial Management
in the Public Sector and Their Role in the Defense System 238–254

MULTIDISCIPLINARY RESEARCH

Željka Popović
Ivanka Gajić
Kosovka Obradović-Đuričić
Dragoslav P. Milošević
Health Safety – Multidisciplinary Approach to the Study
of Oral Health Quality of Life 255–265

EXPERIENCES AND LESSONS OF THE PAST

Mirjana Zorić
1944 Battle of Serbia 266–350

READING SUGGESTION

Besim Spahić
One Poisonous Word Kills More than a Hundred Guns 351–353

Nikola Tošić Malešević
Review of the book *Actions of Communist Underground Fighters in Belgrade 1941–1942* by Rade Ristanović..... 354–357

Blažo M. Radović
Review of the book *Security as a Precondition for the Development* by Biljana Stojković..... 358–363

DOI: 10.5937/vojdelo1403007V

УТИЦАЈ МЕЂУНАРОДНИХ БЕЗБЕДНОСНИХ СУБЈЕКАТА НА БЕЗБЕДНОСТ ЗЕМАЉА ЗАПАДНОГ БАЛКАНА

Снежана С. Васић
Министарство одбране, Сектор за људске ресурсе

Предмет рада јесте сагледавање утицаја међународних субјеката безбедности на безбедност земаља западног Балкана, који се заснивају на „промени карактера претње“ који се уместо опасности од класичног оружаног сукоба појављују кроз економске и социјалне неједнакости, прекограничног и организованог криминала, међународног тероризма, опасног нарушавања животне средине, као и природних непогода и катастрофа.

Нове претње безбедности довеле су до одређене измене у приступу њеном очувању, што је довело до заузимања заједничких ставова УН, НАТО-а, ЕУ, као најутицајнијих међународних субјеката безбедности да је евроатлантска безбедност недељива и да слобода, демократија, људска права и либерална економија представљају заједничке вредности и заједничке интересе. Управо таква промишљања довела су до развијања различитих концепата безбедности, које можемо сврстати у три најзначајније групе: концепт колективне безбедности, концепт сарадње у безбедности и концепт колективне одбране.

Савремени изазови, ризици и претње захтевају сагледавање новог места и улоге Западног Балкана, а пре свега Босне и Херцеговине, Републике Македоније, Републике Србије и Црне Горе, у контексту међународних интеграционих процеса. О проблему укључења наведених земаља Западног Балкана у евроатлантске интеграције постоје многе економске, политичке, социјалне, војне и друге расправе и схватања на различитим нивоима и са различитих аспеката разматрања овог питања, али њиховом дубљом анализом уочавамо да нигде нема јединственог става о начину укључења у интеграционе процесе.

У првом делу рада сагледава се аспект савремених међународних односа и њихов утицај на националне безбедности земаља западног Балкана, а у другом делу износе се могуће последице безбедносних интеграција ових земаља у међународне безбедносне организације на систем националне безбедности.

Кључне речи: *међународна безбедност, безбедносни субјекти, Западни Балкан, НАТО, ЕУ*

Увод

Реч безбедност се у савременом свету користи у свим сферама друштва, чиме се потпуно изгубила граница између тзв. тврде и меке безбедности. Концепт безбедности који је био доминантан током хладног рата данас је скучен и не

обухвата све аспекте безбедности у 21. веку. Међународна безбедност завршетком хладног рата добија на значају у другим сферама друштва, а не само у војној која је била доминантна у свету подељеном на два супротстављена блока. Иако супротстављена, та два блока давала су својим чланицама јасну представу о томе ко је непријатељ, одакле прете опасности, како се оне доживљавају и како могу да се спрече. Данас то више није случај, јер се савремени свет налази у периоду бројних противречности, истовременом процесу фрагментације и интеграције, на раскршћу глобалне структуре и у непрестаном преобликовању. Систем међународне безбедности суочава се са бројним изазовима, ризицима и претњама.

Терористички напади 11. септембра 2001. године наметнули су потребу поновног преиспитивања начина на који безбедност треба да се посматра. Тако је тероризам као веома озбиљна невојна и недржавна претња поново дошао у први план, што је код многих држава наметнуло потребу да се ослањају на традиционална војна средства у одбрани од нових невојних претњи. Упоредо са тим покренуте су нове међународне иницијативе са циљем да се превазиђу ови проблеми, а ради заштите сопствене безбедности. У савременом „глобализованом свету“, поред постојања *традиционалних претњи* (ратови унутар и између држава), суочени смо и са *асиметричним претњама* које су последица употребе нових технологија и пораста утицаја нетрадиционалних претњи (организовани криминал, тероризам, еколошке и демографске претње и др.). У том смислу традиционални концепт безбедности постаје неефикасан инструмент у решавању безбедносних проблема, а редефинисање појма безбедности и успостављање међународног или колективног безбедносног система на новим основама постаје императив.

У 20. веку Балкан је био поприште нестабилности, сукоба и ратова. У тим догађајима створени су специфични односи између појединих народа и држава који су резултирали непријатељствима, мржњом, неповерењем и немогућношћу успостављања стабилних добросуседских односа заснованих на повезаности и сарадњи, а које би могле довести до успостављања демократских тековина тих друштава и обезбеђења просперитета. Проблеми безбедности балканских земаља у прошлом веку имали су свој континуитет дешавања већ од почетка века са кризом суверенитета Босне и Херцеговине, преко Балканских ратова, Првог и Другог светског рата и грађанског рата на простору бивше Југославије деведесетих година. Наслеђени проблеми безбедности земаља Балкана наставили су свој континуитет са догађајима из претходног века и на почетку 21. века, са настанком нових безбедносних изазова. Оно што карактерише овај део Европе и разликује га од осталих јесте континуитет нестабилности и актуелност безбедносних проблема и у савременим условима, где се, поред осталог, као такви ретко где могу наћи.

Суочавање са бројним облицима угрожавања безбедности државе, усмерених против остваривања, очувања и унапређења безбедности једне државе одвија се на два нивоа – нивоу спољне, међудржавне сарадње са другим субјектима међународних односа, али и на унутрашњем нивоу, нивоу државе која се стара за одржавање мира и реда, односно постојећег друштвеног, правног и политичког поретка, имајући у виду, како опште друштвене интересе, тако и специфичне интересе појединих друштвених група и појединаца.[1]

[1] *Енциклопедија политичке културе*, Савремена администрација, Београд, 1993, стр. 1134.

Већина држава у региону Балкана данас прихвата и унапређује вредности демократије, економске и друштвене стабилности и безбедности, што умањује могућност избијања сукоба и позитивно утиче на безбедносно окружење. Томе свакако доприноси подизање регионалне безбедности на виши ниво који се у све већој мери заснива на сарадњи и заједничким и усаглашеним активностима у области безбедности, политике и економије и другим областима које су усмерене на очување стабилности и предупређивање криза у овом региону.

На читавом европском континенту питање безбедности не представља толико велико ограничење за развој нација, држава и региона у њиховом свеукупном напретку, као што је то случај са земљама Балканског полуострва. Наслеђени проблеми из прошлости, историјске противречности, као и последице сукобљавања народа на простору Балкана и данас утичу на стање безбедности у том региону. Ризици од избијања ратова и других оружаних сукоба на овом простору, иако су смањени, нису у потпуности елиминисани. У политичком смислу, земље Балкана су на различитим степенима интеграције у европске и евроатлантске структуре, што са једне стране може представљати проблем, али са друге може бити и покретачка снага за даље напоре на стабилизацији политичких, економских, социјалних и других прилика ради остварења државних циљева.

Због бројних и разноврсних безбедносних проблема, различитог нивоа повезаности безбедносних изазова и претњи и њиховог ризичног регулисања и међународном поимању безбедности, последњих година често се среће термин „Западни Балкан“. Чињеница је да се на простору западног Балкана налазе државе које су чланице НАТО-а (Република Албанија и Република Хрватска), али и оне које нису интегрисане у евроатлантске безбедносне структуре (Босна и Херцеговина, Република Македонија, Република Србија и Црна Гора), већ су укључене у Програм НАТО-а „Партнерство за мир“.

Савремени изазови, ризици и претње захтевају сагледавање новог места и улоге Западног Балкана, а пре свега Босне и Херцеговине, Републике Македоније, Републике Србије и Црне Горе, у контексту међународних интеграционих процеса. О проблему укључења наведених земаља западног Балкана у евроатлантске интеграције постоје многе економске, политичке, социјалне, војне и друге расправе и схватања на различитим нивоима и са различитих аспеката разматрања овог питања, али њиховом дубљом анализом уочавамо да до сада нема јединственог става о начину укључења у интеграционе процесе. Питања од стратегијског значаја која ове земље морају хитно да реше су – како се поставити у новом геополитичком окружењу диктираном савременим безбедносним изазовима и претњама, и који је најбољи начин укључивања у интеграције као одговор на те изазове и претње, без губљења националног идентитета.

Након Првог светског рата, који је донео нове врсте оружја и начине ратовања, дошло је до потребе изналажења нових одговора на питања заштите националне безбедности држава. Управо тада се развија и идеја о колективној безбедности, а долази и до развијања посебне научне дисциплине која изучава међународне односе. Уколико речи безбедност додамо префикс „колективна“ и разматрамо термин колективна безбедност, можемо рећи да он означава стање система безбедности унутар групе суверених држава. То је систем за адекватан одговор међународне заједнице на кршење међународног мира, уперен против народа једне или групе суверених држава унутар система колективне безбедности.

Други светски рат са огромним бројем жртава, пре свега цивила иза борбене линије, великим разарањем и пустошењем свих ресурса једне државе, условио је поновно преиспитивање појма националне безбедности и повећање улоге Организације уједињених нација[2] у очувању међународне безбедности. Током хладног рата појам безбедности се изједначавао углавном са војном безбедношћу и готово у потпуности је одговарао америчким појмовима функционисања међународних односа у којем су Сједињене Америчке Државе „светионик демократије“ за читаво човечанство, коме се супротстављају ригидни антикапиталистички и антилиберални идеолошки системи.[3]

Распад Источног блока и Совјетског Савеза оставио је једну врсту безбедносног вакуума, како у Европи, тако и у Азији. Многе бивше совјетске републике постале су регионалне силе, а многе арапске земље ојачале су своје позиције у том периоду. Нуклеарно наоружање постало је доступно и другим земљама, чиме се усложавала међународна безбедност. Практично, Сједињене државе су се као суперсила – победница суочиле, уместо са противником једнаке снаге, са великим бројем малих држава наоружаних оружјем за масовно уништење, са регионалним силама које су покушавале да својим суседима наметну сопствену безбедносну перцепцију.

Крај хладног рата практично је означио и крај релативно стабилне и симетричне поделе моћи унутар међународне заједнице, што се знатно рефлектовало и на промене у безбедносној сфери, пре свега кроз смањење ризика од војног сукоба глобалних размера. Међутим, свет је истовремено суочен са бројним традиционалним, али и новим изазовима, ризицима и претњама безбедности, чије су последице сиромаштво и социјална угроженост дела становништва, етнички и верски екстремизам, регионални и локални сукоби, тероризам и организовани криминал, пролиферација оружја, илегалне миграције, климатске промене и све израженији дефицит енергетских ресурса. Њихова суштинска одлика је да све више постају непредвидиви, асиметрични, и да имају транснационални карактер. Овакви безбедносни изазови, ризици и претње итекако угрожавају стабилност појединих земаља и читавих региона, а самим тим и глобалну безбедност. Такав карактер савремених изазова, ризика и претњи безбедности утицали су на то да је безбедност недељива, при чему је све очигледније да ниједна земља није у стању да самостално решава све сложеније проблеме очувања и јачања националне безбедности. Због тога се безбедност у савременим условима све више сагледава глобално, а национална безбедност је све значајније повезана са стањем безбедности у ширем и даљем окружењу, при чему се концепт безбедности „проширује“ и „продубљује“ хоризонтално, са чисто војне димензије на остале области друштва, попут политике, економије, екологије, информатике и слично.[4] Истовремено, концепт безбедности проширивао се и вертикално, напуштајући тако државу као јединог референтног објекта безбедности (оно што се штити), одно-

[2] Организација уједињених нација је основана 1945. године на темељима Друштва народа.

[3] Кисинџер Х.: *Дипломатија*, Београд, Верзал прес, 1999, стр. 5–36.

[4] Такве ставове поткрепљује и чињеница да НАТО мења перцепцију претњи и прилагођава се новим тенденцијама и смеровима проширења концепта безбедности на остале сфере друштва, при чему се у Стратешком концепту НАТО-а (усвојен у новембру 1991. године) истиче да су „за разлику од предоминантних претњи из прошлости, преостали ризици по безбедност Савеза мултидимензионални и мултидирекционални (...) Данас је могуће извести закључке из чињенице да безбедност и стабилност имају политичке, економске, социјалне и еколошке елементе као и незаобилазну одбрамбену димензију”. Документ доступан на: :http://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_23847.htm

сно јединог субјекта безбедности (онај који штити). Поред државе, било као референтни објекти или као субјекти безбедности на сцени се појављују и други актери – од појединаца, преко друштава и нација, до региона и глобалног поретка.

Крај осамдесетих и почетак деведесетих година карактеришу битна дешавања на светској сцени[5] која битно утичу на редефинисање појма безбедности, како на светској сцени, тако и у региону. Идеолошки, политички и војни ривалитет између две суперсиле и њихових блокова престао је да буде релевантан у кратком периоду. Овај преокрет потиснуо је страх од нуклеарног рата, али и конвенционалних оружаних сукоба већих размера у други план. На дневни ред међународне безбедности дошле су невојне претње попут урушавања држава, унутрашњих сукоба, тероризма и организованог криминала. Интензивиран је већ постојећи постхладноратовски тренд да невојне и недржавне претње долазе у први план, али и указује на разорност коју такве претње могу имати по светски мир и стабилност. Као резултат тога, многе државе су почеле поново да се ослањају на традиционална војна средства у одбрани од ових нових невојних претњи. Северноатлантски савез се намеће као лидер у отклањању нових невојних претњи[6], а државе региона препознају интерес у удруживању своје војне моћи са НАТО-ом, те се ствара нови безбедносни оквир у региону.

Западни Балкан свакако није само географска одредница, већ и политички појам препознат за регион који се налази на сложеном путу изградње демократских вредности друштва и који још није у потпуности укључен у евроатлантске интеграције. Земље овог региона повезују заједничка историја, степен економског развоја, као и испреплетени безбедносни изазови, ризици и претње. Упркос постојећим разликама, уочава се да су све земље западног Балкана у својим стратегијским документима донеле исправан закључак да се саме не могу супротставити савременим изазовима, ризицима и претњама и да су међусобна сарадња и координирано деловање у оквиру међународних организација и система колективне безбедности једино могуће решење. При томе, само постојање стратешко-доктринарних докумената код свих држава западног Балкана може се сматрати великим искораком ка већој стабилности региона, који неминовно води ка стварном усвајању неопходних вредности и увођењу категорија дефинисаних норми.

Компаративном анализом стратешких докумената можемо закључити да скоро све земље западног Балкана перципирају безбедносно окружење и дефинишу асиметричне претње на исти начин као и најутицајнији међународни безбедносни субјекти, додајући одређене специфичности карактеристичне за сваку земљу понаособ: међународни тероризам; пролиферација оружја за масовно уништење; организовани криминал; илегалне миграције становништва; сајбер претње; илегална трговина дрогом, конвенционалним наоружањем и људима; природне и техничко-технолошке несреће; економска нестабилност, сива економија и корупција.

Веома је битно напоменути да све земље разматрају оружане сукобе као могуће безбедносне претње, али мало вероватне. Наведене претње су асиметричне и имају транснационални, асиметрични и непредвидиви карактер. Земље западног Балкана су их препознале и донеле исправан и једини могући закључак да им се саме не могу

[5] Пад Берлинског зида 1989, уједињење Немачке 1990. и имплозија Совјетског Савеза 1991. године.

[6] Видети фусноту бр. 4.

супротставити, и да је за супротстављање истим потребна сарадња између земаља и координирано деловање у оквиру међународних организација и система колективне безбедности. Само на тај начин могуће је спречити, односно минимизирати последице деловања међународних терористичких и криминогених организација, које су главни узрочници највећег броја ризика и претњи безбедности.

На простору Западног Балкана у току је процес транзиције који је веома противречан и компликован. Низак животни стандард, незапосленост и сиромаштво доводе до неповољних демографских кретања, која се огледају у негативном природном прираштају, опадању броја радно способног становништва, порасту броја пензионера, напуштању руралних подручја и кретању становништва ка великим градовима у потрази за послом, одласку из земље млађе и образоване популације и др. Промене у демографској структури у дужем периоду утичу на безбедност земаља. С друге стране, неразвијеност, сиромаштво и недовољне стране инвестиције условљавају коришћење застарелих „прљавих“ технологија које директно утичу на повећано загађење животне средине и здравље људи[7]. Низак степен образовања условљава појаву еколошки неодговорног понашања становништва. Део историјског наслеђа који представља наслеђе оружаних сукоба деведесетих година на територији бивше СФРЈ произвео је и неке неке нове претње које су карактеристичне за државе са тог географског простора. То су, поред осталих, вишак наоружања, национални, политички и верски екстремизам.

Остале претње дефинисане у националним стратегијама карактеристичне су за једну до две земље и представљају одраз специфичности друштвено-историјских услова у којима се свака земља западног Балкана понаособ налази. Будућност одбрамбених политика држава региона усмерена је ка евроатлантским интеграцијама, јачању поверења и сарадње као опцији за одговор на савремене, нове, асиметричне претње региону. Даља еволуција претњи, појава нових безбедносних концепата вероватно ће зависити од ситуације на глобалном нивоу и међусобних корелација између водећих сила света у будућности.

Основна обележја савременог појма безбедности

За безбедност се обично каже да је настала када и живи свет, односно човек. Основна преокупација сваког живог бића јесте да опстане, да се развија и да обезбеди наставак своје врсте. У савременим условима поставља се питање да ли је потребно дефинисати појам безбедности и, ако јесте, како је то могуће урадити на један опште- прихватљив начин. Наиме, данас постоје озбиљни спорови у научним круговима о садржини појма националне безбедности с обзиром на широк дијапазон садржаја, елемената, појмова и односа у друштвеној, природној и техничкој сфери, које би тај појам требало да обухвата.

Национална безбедност је способност државе (нације) да опстане тако што ће заштитити свој територијални интегритет и суверенитет, остварити политичку самосталност и, уз помоћ државних атрибута, заштитити своје унутрашње вредности од свих облика угрожавања, без обзира на то да ли долазе споља или се налазе унутар

[7] На пример: коришћење бионеразградивих материјала.

државе. Заштита основних вредности друштва заснива се на активности националних безбедносних структура у оквиру специфичног система безбедности. Систем безбедности, поред осталог, служи и за успостављање унутрашње и спољашње равнотеже у оквиру међународне заједнице. У корпус вредности које се чувају и унапређују деловањем система националне безбедности најчешће се убрајају: идентитет, опстанак у најширем значењу те речи, опстанак државе, национални опстанак, физичко самоодржање, територијални интегритет, политичка самосталност, квалитет живота и др. Национална безбедност доводи се у везу или се поистовећује са државном безбедношћу, па се разуме и као скуп свих безбедносних функција одређене политичке заједнице. Истовремено, она се користити и за то да означи настојања једне нације да организовано оствари и заштити виталне националне интересе.

Без упуштања у детаљније анализе различитих покушаја дефинисања националне безбедности, у овом раду се могу издвојити, као и у случају општег појма безбедности, они елементи који су неспорни или су заједнички у различитим покушајима дефинисања и представљају садржину националне безбедности. То су:

– држава као објекат и субјекат националне безбедности;
– одбрана и контрола националне територије, акваторија и ваздушног простора;
– јавна безбедност људи и њихове својине;
– очување и одржање националног (државног) суверенитета;
– остваривање основних функција друштва: социјално-економске, друштвено-политичке, културне, еколошке, привредне итд;
– стратегија и политика безбедности;
– обезбеђење националних интереса;
– обезбеђење од ерозија прокламованих вредности квалитетног живота;
– субјективни осећај безбедности, спокојства и благостања.

Из тога би се могло закључити да није само држава објект националне безбедности, већ обухвата друштвену и појединачну безбедност.

Схватање безбедности као система је исправно и свеобухватно, јер обједињује сва претходна одређења. Систем безбедности, осим што служи успостављању унутрашње, служи и успостављању спољне равнотеже у оквиру међународне заједнице. Спољну равнотежу систем безбедности остварује деловањем спољне политике на међународном плану, пре свега одвраћањем својом снагом и организованошћу, као и успостављањем спољне безбедности у оквирима међународне заједнице, сарадњом са другим државама, на основу успостављеног међународног права.

Заједничке карактеристике система националне безбедности земаља западног Балкана

Систем националне безбедности у земљама западног Балкана, у ширем смислу, чине највиши органи законодавне, извршне и судске власти: парламент, председник државе, односно монарх, савет за националну безбедност, влада, судови и тужилаштва. У ужем смислу, систем националне безбедности чине: систем одбране, снаге министарства унутрашњих послова, безбедносно-обавештајни систем и привремено формирани органи и координациона тела за поједине кризе.

Систем одбране представља јединствену, структурно уређену целину снага и субјеката одбране чији је основни циљ заштита државе од оружаног угрожавања споља. Војска је основни субјект система одбране. Оружане снаге, као главни носиоци одбрамбене делатности, добиле су нове задатке, пре свега због промене безбедносне ситуације након окончања хладног рата. У последњих двадесет година оружане снаге претежно извршавају одређене мисије и задатке, То су:

– заштита независности, суверености и територијалне целовитости земље;

– учешће у међународним мисијама очувања или наметања мира;

– пружање помоћи цивилном становништву у несрећама;

– помоћ цивилним органима власти у извршавању унутрашњих безбедносних задатака у изузетним случајевима;

– учешће у изградњи друштва (друштвена функција).

Степен остваривања задатака унутар одбрамбене делатности различит је од земље до земље, зависно од правног оквира и поимања безбедносне ситуације. Упркос новим безбедносним ризицима и претњама, најважнији задатак оружаних снага и даље је остао одбрана земље од оружаног напада споља. Међутим, од краја хладног рата носиоцима одбрамбене делатности постало је јасно да националној безбедности не прете само стране оружане снаге, него и нове невојне претње, попут тероризма, грађанских ратова, организованог криминала, „сајбер“ напада и корупције. Да би одбрамбена делатност могла ефикасно да одговори на садашње и будуће изазове било је нужно да се ова делатност реформише.

Основни циљеви реформе одбрамбене делатности најчешће су: процес довођења у одговорнији положај пред легитимно изабраним органима политичке власти, прилагођавање бројне величине и буџета оружаних снага економским могућностима друштва и новим безбедносним претњама, припремање оружаних снага за нову врсту ангажовања у мултинационалним операцијама ван националне територије и повећање интероперабилности оружаних снага како би могле ефикасно да делују са иностраним оружаним снагама у области компатибилности система опреме, обуке, језика, обавештавања, команде и контроле. Због потенцијалних опасности да се оружане снаге стално уплићу у друштво, привреду и политику, или да буду злоупотребљене за цивилно одржавање јавног реда и мира, неопходно је да буду под сталном демократском контролом и надзором од стране цивилног друштва.

Већина земаља западног Балкана је, уз уважавање специфичности, структуру основног документа из области националне безбедности дефинисала на сличан начин. Описано је безбедносно окружење, идентификовани изазови, ризици и претње безбедности и промовисани национални интереси и циљеви. Редослед навођења зависи од методологије која је коришћена током израде стратегија националне безбедности, концепција националне безбедности или сигурносне политике, докумената који су само по називу различити док им је суштина иста. Компаративном анализом стратегија националне безбедности земаља западног Балкана могу се идентификовати три методолошка приступа.

Први приступ подразумева дефинисање националних вредности, интереса и циљева на првом месту, а затим перцепцију безбедносног окружења и идентификацију изазова, ризика и претњи. Према литератури, овакав приступ је карактеристичан за економски, политички и војно моћне земље. У креирању стратегије националне безбедности примениле су га Република Црна Гора и Република Македонија.

Други приступ је својствен малим, недовољно развијеним земљама које своје националне интересе и циљеве дефинишу тек пошто изврше детаљну анализу безбедносног окружења и идентификацију безбедносних изазова, ризика и претњи. Такав приступ примениле су Република Албанија и Република Србија.

Трећи приступ представља, у суштини, комбинацију прва два и подразумева перцепцију безбедносног окружења на првом месту, а затим дефинисање националних вредности и интереса. На крају се идентификују безбедносни изазови, ризици и претње. Овакав, помало неуобичајен приступ примениле су Република Хрватска и Босна и Херцеговина.

За све земље може се наћи одређено оправдање за избор примењене методологије, изузев за Републику Црну Гору и Републику Македонију, које су економски, политички и војно слабе, а при том нису ни чланице НАТО-а нити ЕУ. Даља компаративна анализа стратегија националне безбедности земаља западног Балкана подразумеваће анализу њихових структурних елемената, односно уочавања специфичности, сличности и разлика у начину перцепције и дефинисања националних вредности, интереса и циљева.

Велики број земаља западног Балкана се у својим уставима и стратегијама националне безбедности, приликом дефинисања националних интереса, позивао на националне вредности које су, у ствари, општеприхваћене вредности засноване на европској историји, култури и традицији. У следећој табели приказане су вредности које су као своје препознале и најчешће дефинисале државе западног Балкана.

Табела бр. 1 – *Вредности које као своје препознају државе западног Балкана*

Земља / **Национална вредност**	**Хрватска**	**БиХ**	**Црна Гора**	**Албанија**	**Македонија**	**Србија**
Демократија	+	+	+		+	+
Слобода	+		+			+
Равноправност	+	+	+			+
Владавина права	+	+	+		+	+
Основна људска права и слободе	+	+	+		+	+
Приватно власништво	+		+		+	+
Суверенитет		+				+
Социјална правда	+	+	+			+
Очување животне средине	+		+		+	+

Као израз достизања прокламованих националних вредности, земље западног Балкана дефинисале су одређене националне интересе. У наредној табели приказани су национални интереси који су заједнички за већину држава региона.

Табела бр. 2 – *Национални интереси држава западног Балкана*

Земља / Национални интерес	Хрватска	БиХ	Црна Гора	Албанија	Македонија	Србија
Чланство у ЕУ	+	+	+	+	+	+
Чланство у НАТО	+	+	+	+	+	
Територијални интегритет	+	+	+	+	+	+
Независност	+	+	+	+		+
Суверенитет	+	+	+	+		+
Национални идентитет	+		+		+	+
Стабилност и економски развој	+		+	+	+	+
Мир и безбедност	+	+	+		+	+
Демократија	+	+	+		+	+
Очување и заштита жив. средине	+		+	+	+	+
Заштита живота и имовине грађана			+	+	+	+

Из ове табеле може се закључити да су све земље региона привржене демократији, миру и безбедности. Очување територијалног интегритета представља јединствен национални интерес, уз јавно декларисање да не постоје територијалне претензије према суседима. Поштовању националног идентитета, суверенитета и независности, без обзира на незнатне разлике у формулацијама, посвећена је посебна пажња као круцијалним националним интересима. Такође, све земље, изузев Републике Србије, дефинисале су чланство у ЕУ и НАТО-у, као свој примарни национални интерес и циљ.

Поред наведених националних вредности и интереса који су заједнички за већину земаља, одређене земље су јасно исказале одређене специфичности у дефинисању националних интереса и виђењу свог места и улоге у међународној заједници. Република Хрватска исказује уочљиву забринутост за сопствене сународнике у суседним државама. Република Црна Гора пренаглашава залагање за чланство у ЕУ и НАТО-у. Република Албанија заступа тезу да је албански фактор од примарног значаја у региону, чиме се промовише у незаобилазан фактор у стварању хармоничне атмосфере суживота. Као највећи ризик по безбедност Републике Македоније назначена је могућност исказивања екстремног национализма, расне и верске мржње који могу битно утицати и на опстанак државе.

Веома је интересантно да се у Стратегији националне безбедности Републике Србије ниједном речју не помиње војна неутралност, чак се у преамбули исказује спремност Републике Србије да у оквиру УН, европских и других међународних

организација и регионалних структура, доприноси изградњи и унапређењу сопствене, регионалне и глобалне безбедности.[8] Такође, истиче се и следећи став да ће, полазећи од уверења да је национална безбедност Републике Србије уско повезана са безбедношћу региона југоисточне Европе и континента у целини, Република Србија унапређивати односе са чланицама ЕУ, као и чланицама и партнерима НАТО-а на основама непосредне, блиске и дугорочне сарадње и заједничког деловања.[9]

Компаративном анализом стратегијских докумената долазимо до закључка да су политике одбране земаља западног Балкана засноване на интегралном и свеобухватном приступу питањима безбедности. У складу с тим, њихове стратегије националне безбедности усмерене су на развој политичких и војних способности неопходних за очување националних интереса, али и давање доприноса међународној безбедности, кроз стварање услова за њихову интероперабилност са системима одбране држава укључених у евроатлантске интеграције. Самим тим, можемо рећи да су безбедносни трендови земаља западног Балкана:

1) обезбеђење пуног спектра одговора на садашње и будуће безбедносне изазове, војне и невојне природе;

2) демократски развој и унутрашња стабилност и безбедност свих земаља региона;

3) допринос у изградњи стабилног и безбедног окружења;

4) развијање партнерства и сарадње са земљама региона;

5) даље прикључење земаља региона Европској унији, али и НАТО-у.

Подизање укупног нивоа развијености земаља западног Балкана, успешно спровођење процеса демократизације и транзиције, заштита људских права унутар државних граница и изван њих, као и изналажење прихватљивих начина за превазилажење, у првом реду, политичких и економских проблема, доприноси стабилности, а тиме и већој безбедности у региону, а истовремено и у свету. Чињеница да у свим државама региона постоје демократски изабране власти које имају јако политичко опредељење да што брже уђу у основне евроатлантске интегративне процесе, а пре свега у Партнерство за мир, Европску унију и НАТО, представља снажну гаранцију стабилности региона западног Балкана.

На основу свестране анализе може се закључити да су национални интереси земаља западног Балкана у великој мери усаглашени, што представља битан квалитет у смислу отклањања потенцијалних неспоразума и сукоба у региону. То је вероватно резултат чињенице да су све земље чланице НАТО-а или програма Партнерство за мир, односно чланице Европске уније или кандидати за чланство. У прилог томе говори важна и неспорна чињеница да свим земљама региона управљају демократски изабране власти, што у великој мери поспешује сваки вид сарадње, укључујући и сарадњу на пољу безбедности.

---

[8] *Стратегија националне безбедности Републике Србије*, Београд, 2009, страна 2.

[9] Ibid, стр. 15. и 16.

Могуће последице безбедносних интеграција земаља западног Балкана у међународне безбедносне организације на систем националне безбедности

У данашњем односу снага и моћи, у процесу глобализације и стварања „новог светског поретка“, у смислу постизања потребног нивоа одбране и безбедности у целини, свака земља, па и земље западног Балкана, разматрају актуелне облике колективне безбедности.

Реално посматрајући геополитичко и геостратешко окружење овог региона и изазове који угрожавају безбедност његових држава, намеће се закључак да се ослонцем на сопствене снаге не може остварити жељени степен безбедности и успешног развоја, те да је *савезништво* начин да се сачувају витални национални и државни интереси и повећа укупна друштвена и одбрамбена моћ. Оваква оријентација није спорна када се има у виду укупна одбрамбена моћ малих земаља и чињеница да у савременом свету безбедност више не може бити дефинисана у смислу искључиво војних интереса, већ је треба схватити у смислу енергије, хране, животне средине и људске безбедности.

Са друге стране, Народна скупштина Републике Србије усвојила је, 26. децембра 2007. године, Резолуцију о заштити суверенитета, територијалног интегритета и уставног поретка, према којој је Република Србија војно неутрална у односу на постојеће војне савезе. „Посматрано са становишта одбране државе, неутралност подразумева ослањање на сопствене снаге, настојање да се самостално граде односи са другим државама и да се сопствена безбедност штити властитим снагама, без помоћи са стране.“[10] То, наравно, не значи да се Република Србија одрекла права на одбрану и оваква одлука свакако је не ограничава у погледу развијања односа сарадње са међународним безбедносним субјектима. Посебно што поменута Резолуција даје могућност да се опредељење о војној неутралности може променити поновним референдумом. „Опредељење Републике Србије да буде војно неутрална првенствено се односи на војну, односно одбрамбену функцију државе, односно на незаинтересованост државе за приступање постојећим војним савезима, а не на политички аспект неутралности. У савременим међународним односима политичка неутралност је више теоријска могућност, него што је реалност.“[11]

Западни Балкан данас је окружен чланицама Европске уније и Северноатлантског пакта и на политичкој карти Европе једно је од ретких подручја која нису у потпуности укључена у европске и евроатлантске интеграције. Земље овог подручја и данас су оптерећене многобројним проблемима, који су у већој мери последица ратних сукоба и економске неразвијености, тако да је вероватноћа њихове скоре интеграције у ЕУ различита и углавном мало вероватна. Поред наслеђа рата и недовршене транзиције њихових привредних и политичких система ове земље и даље оптерећују етничке напетости, нерешени територијални спорови, миграторни проблеми, неразвијена инфраструктура, корупција и организовани криминал и др. Посебан проблем представљају подручја која су даље под међународним протекторатом.

---

[10] Ковач М.: *Политика или војна неутралност Републике Србије* , Публикација Економија и безбедност, ЦЦВО, Београд, 2009, стр. 149–160.

[11] Ibid.

Процес изградње безбедносне заједнице у региону западног Балкана и њена интеграција у оквире међународне безбедности одвија се под снажним утицајем међународне заједнице. Међутим, регион је још увек осетљив на низ нерешених проблема – будући статус Косова нико не може да предвиди, опстанак Босне и Херцеговине као јединствене државе је неизвестан, као и исход спора који Македонија води са Грчком око имена државе. Када разматрамо безбедносну интеграцију региона западног Балкана, ситуација није тако јасна као у случају интеграционих процеса приклучења ЕУ. Албанија и Хрватска постале су чланице НАТО-а, Македонија је спречена да постане чланица на самиту НАТО-а 2009. године у Букурешту од стране Грчке, док је Србија прогласила војну неутралност. Црна Гора и Босна и Херцеговина испољавају велику вољу да постану чланице НАТО-а, али је њихов демократски потенцијал веома слаб за остваривање националног циља. Имајући све то на уму, не можемо рећи да регион западног Балкана красе уједначене политике безбедности, иако је садржај стратегијских докумената углавном усаглашен. Управо зато, јачањем регионалних веза (као предуслов приклучења ЕУ), државе западног Балкана мораће ојачати спољну и унутрашњу стабилност државе и унапредити сарадњу, чиме ће створити потребне услове за приступање у „глобалну мрежу безбедности“.

Анализа ефеката настојања ЕУ и НАТО-а да подстакну регионалну сарадњу на Балкану током последње деценије говори да, поред постигнутих резултата, она има и неке неочекиване последице. Опредељење свих држава западног Балкана да постану чланови Европске уније не утиче аутоматски на побољшање њихових међусобних односа. Као и деведесетих година, свака од ових земаља заинтересована је за властити улазак у ЕУ, чак и уколико то не повећава изгледе суседа да постигну исто. Поједини истраживачи процењују да „напори појединих земаља да убрзају процес своје интеграције у ЕУ доводи до слабљења регионалне сарадње[12].

С друге стране, сведоци смо чињенице да међународна заједница не примењује уједначену стратегију према Западном Балкану. Њен наступ варира од блиске сарадње до условљавања и стварања напетости према неким земљама, чиме повећава регионални конфликтни потенцијал. Оваква ситуација представља тест зрелости држава западног Балкана, који им намеће потребу да дефинишу и спроводе јаснију и самосталнију спољну и безбедносну политику, с обзиром на то да ће међународно присуство у одређеном тренутку бити знатно смањено. Да би испуниле постављене стратегијско-доктринарне циљеве који се односе на развој регионалне сарадње у области безбедности и да би политике безбедности биле недвосмислене, државе западног Балкана мораће да користе, поред државног, и регионални потенцијал, развијајући културе мира и међусобне сарадње.

Интеграција у НАТО

Организација северноатлантског уговора – Североатлантска алијанса (енг. North Atlantic Treaty Organization – NATO) јесте динамична политичко-војна организација, која се стално трансформише у складу са проценама нових безбедносних изазова, ризика и претњи, са тежњом да обезбеди унапређење и изградњу оних способности које највише могу допринети безбедности свих чланица савеза.

[12] East - West Parliamentary Practice Project (EWPPP): *Lagislatures and Citizens: strengthening democratic institutions and civil society in the Western Balkans*, http : //www.ewppp.org/programmes/western Balkans.php

Нестанком биполарне поделе света, НАТО је преузео одговорност за безбедност у целој Европи, са циљем да државама у транзицији помогне у прилагођавању система националне безбедности новој европској безбедносној архитектури, при чему је свакако преузео примат над свим осталим колективним системима безбедности на евроатлантском простору.[13]

Данас су земље западног Балкана чланице НАТО-а или Програма Партнерство за мир. Овакво опредељење проистекло је, свакако, из прихватања идеје да овај вид савезништва доприноси политичкој стабилности и знатно јача сопствени имиџ и утицај у међународној заједници. Наравно, на тај начин стварају се добри услови за реализацију властитих националних циљева и интереса, уз њихово максимално поштовање, јер:

• мобилизација националних оружаних снага држава чланица НАТО-а и њихово учешће у међународним операцијама не могу се реализовати без одлуке државних институција њених чланица;

• државе чланице НАТО-а имају једнака права и обавезе унутар савеза. Главне одлуке се доносе консензусом, чиме се елиминише неадекватан однос између држава, без обзира на њихову величину и економску моћ;[14]

• национална безбедност сваке државе има увек високу цену. Без обзира на то што улазак у НАТО пред државе поставља и одређене финансијске захтеве, они су свакако мањи од оних које би држава морала да издвоји у случају изградње самосталног одбрамбеног система;

• чланство у НАТО-у омогућава државама боље услове за трансформацију оружаних снага у складу са савременим захтевима и потребама;

• улазак у НАТО не означава и аутоматски долазак нуклеарног наоружања на територију нових чланица. Нови концепт НАТО-а у потпуности подржава процес редукције нуклераног потенцијала и истиче важност еколошке безбедности, као и заштите од биолошког и хемијског оружја;

• чланство у НАТО-у не подразумева обавезу размештања страних војника на националној територији, ни изградњу нових војних база. Наиме, конвенционални сукоб више није у фокусу стратегије савеза. У том смислу треба посматрати и одлуку САД да се у току фазе „GATE-3"„ослободи" базе „Бондстил" на Косову и Метохији;

• такође, анализа политичког, економског и безбедносног утицаја намеће закључак да чланство у НАТО-у има глобалне геополитичке, односно геоекономске импликације на економију једне земље, јер пружа снажан подстицај страним директним инвестицијама, повећава поверење у политичку и економску будућност државе и утиче на пораст међудржавне трговине између нових и старих чланица.

Евидентно је да новим стратешким концептом НАТО-а Западни Балкан више није у фокусу збивања, али се никако не занемарује напредак земаља из региона које су чланови Програма Партнерство за мир, док се од чланова очекује веће учешће у мисијама за стабилизацију и реконструкцију нестабилних територија у свету. Истовремено, НАТО преко својих програма, као што су Акциони план чланства (Membership Action Plan, скраћено МАР) и Индивидуални партнерски акциони план (Individual Partner Action

[13] Јанковић Д.: *Евроатлантске интеграције као могуће безбедносно опредељење Републике Србије,* Војно дело 4/2007, стр. 34.

[14] Наравно, не смемо занемарити чињеницу да НАТО инсистира на имплементацији западних вредности као предуслову за улазак у овај савез.

Plans, скраћено IPAP), и институција EAPC-а и PfP-а, даје могућност за сталну комуникацију и консултације са Алијансом у смеру одређивања индивидуално профилисаних политичких, економских и војних реформских циљева држава – партнера.

НАТО се неретко промовише као ефикасан инструмент за промоцију демократије у такозваним новим демократијама. Међутим, овакви ставови су се показали као крајње проблематични, јер је чињеница да демократизација и даљи напредак земаља западног Балкана ипак највише зависе од унутрашњих чинилаца.[15] Истовремено, процес ширења НАТО-а неминовно проузрокује раздвојеност између земаља чланица и оних које то нису. Такав тренд итекако може довести до озбиљнијих безбедносних проблема, доводи до нове линије раздвајања између чланова и оних који то нису, што такође може представљати озбиљан безбедносни проблем у региону.

С друге стране, коначна одлука нпр. Републике Србије у вези са чланством у НАТО-у сигурно зависи од „специфичног“[16] искуства које наша земља има са Алијансом и чињенице да, и поред комплементарности два процеса, уласком у НАТО засигурно се убрзавају европске аспирације Србије[17]. Подршка јавног мњења у Србији за овакав аранжман још увек је врло скромна, јер су односи између НАТО-а и Србије током последње две деценије били више него тешке природе. Такође, не сме се занемарити ни историјски амбивалентан однос НАТО-а према Србији, као и неминовно повећање безбедносне осетљивости наше земље на терористичке претње.[18]

Интеграција у ЕУ

У условима деловања савремених безбедносних изазова, ризика и претњи, већина европских држава полази од становишта да имају исте или сличне заједничке и опште вредности. То су: демократија, тржишна економија и владавина права, укључујући поштовање људских права и слобода.

У условима деловања савремених безбедносних изазова, ризика и претњи, све чланице ЕУ заступају став да је европска безбедност недељива, односно да безбедност сваке државе појединачно зависи од безбедности окружења. Такође, став је да Европа није усамљено острво и да европска безбедност зависи од ширег

[15] Reiter D: *Why NATO Enlargement Does Not Spread Democracy*, International Security, 25(4), 2001., p. 41.

[16] Још увек је свеже и трауматично искуство из НАТО бомбардовања 1999. године.

[17] Постоји велико поклапање између услова за пријем у НАТО и Копенхашких услова за учлањење у Европску унију. Највећу разлику, заправо, представља војни критеријум који је НАТО предвидео Студијом о проширењу, као и то што ЕУ већи значај даје економским критеријумима. Због ових подударности теза о постојању Копенхашког услова има основа. Уколико испуњавање услова за пријем у НАТО истовремено значи и испуњавање дела услова за учлањење у ЕУ и уколико то испуњавање добије своју потврду у виду позива за учлањење у НАТО, може се очекивати да такав вид потврде представља додатну гаранцију ЕУ да је та држава поуздан савезник. То, свакако, не значи да постоји аутоматизам, односно да би пријем у НАТО сигурно довео и до пријема у ЕУ, јер и један и други пријем, поред самог испуњавања услова, највише зависе од политичке воље чланица, као и од одлуке о пријему коју оне треба да донесу.

[18] Коначна одлука у вези са чланством Србије у НАТО-у не сме бити исхитрена, него креирана постепено, корак по корак, уз сталну едукацију становништва и стручну јавну расправу о свим аспектима таквог чина. За нас је, за сада, приоритет да искористимо све механизме који су на располагању из Програма Партнерство за мир, што свакако не представља негацију актуелне војне неутралности.

трансрегионалног и глобалног окружења. Управо зато је изражен интерес земаља чланица ЕУ за ширењем сарадње и очување безбедности и изван европског континента.[19] Дакле, са аспекта унутрашње европске безбедности чланице су опредељене да у оквиру ЕУ развијају модел кооперативне безбедности.

Током приступног процеса, као и самог чланства у Европску унију, на сваку државу се одражавају одређени непосредни и посредни утицаји, који могу бити краткорочни или дугорочни:

1. на политички приступ – политику безбедности и одбране (стратегију националне безбедности, одбране, детерминанте спољне политике);
2. на процес доношења одлука;
3. на организацију система или сектора безбедности и одбране;
4. на безбедносно-одбрамбене способности;
5. на економисање и буџетирање у систему безбедности и одбране;
6. на систем војног здравства, регрутни систем и попуну, на војно школство, обуку, вежбе итд.
7. на одбрамбене технологије, опремање и развој војнобезбедносних снага.

Земље западног Балкана делом су постале чланице ЕУ, а неке од њих се налазе на том путу. Квалитативна и квантитативна анализа свих утицаја интеграције у ЕУ ових земаља била би преобимна за изношење, али у овом раду биће наведен само део утицаја на основу сепаратних резултата истраживања заснованих на критеријуму интуитивне вредносне скале самих истраживача:

• Утицај на политику безбедности и одбране сваке државе подразумева измену њених основних концептуалних докумената: устава, националне стратегије безбедности, стратегије одбране и, последично, низа законских и подзаконских аката. У суштини те измене би биле у правцу: конкретизације одредбе ЕУ као субјекта безбедности и одбране; конкретизације ширења безбедносне одговорности појединачне земље на заједничку европску безбедност, редефинисање надлежности доносиоца одлука о ангажовању националних војних и безбедносних снага изван националних граница; елиминацији одредби о било којој врсти претњи од држава из окружења; учешћа националних војнобезбедносних снага и других капацитета у заједничкој безбедности ЕУ; дефинисања националних војнобезбедносних капацитета за каталог снага на располагању ЕУ и њихово обавезујуће учешће у заједничким акцијама у оквиру ЗБОП ЕУ у свету и сл.

• Транснационални карактер изазова, ризика и претњи који изискују наднационално супротстављање. Управо чланство у ЕУ и заједничко деловање увећава ефикасност држава у супротстављању савременим изазовима, ризицима и претњама: као што су тероризам, организовани криминал, различити видови угрожавања животне средине, климатске промене, природне и техничко-технолошке катастрофе, угрожавање енергетске безбедности, и сл.

• Усклађивање националне буџетске политике за сектор безбедности и одбране са одговарајућом политиком/механизмом финансирања заједничких акција ЕУ, по-

[19] За европску безбедност је од кључне важности партнерство са НАТО-ом у целини и појединачно са САД, али и јачање безбедносне сарадње са актерима из других региона света. У приступу глобалној безбедности и другим глобалним питањима у међународним односима ЕУ се залаже за поштовање Повеље и ауторитета УН-а, принципа завршних аката ОЕБС-а из Хелсинкија и Париза, међународног права и за успостављање делотворног мултилатерализма.

знатом под називом „ATHENA“,[20] путем које свака чланица партиципира у финансирању операција и мисија ЕУ.

• Успостављање регионалне сарадње, добросуседских односа и пуне сарадње са Међународним кривичним судом за бившу Југославију (ICTY). Њихово испуњавање само по себи подразумева елиминацију критичне количине нерешених регионалних безбедносних питања.

• дефинисање мисије на националном нивоу (састав, улога, задаци, везе са ресорним националним институцијама и органима итд.) у органима и телима ЗБОП ЕУ.

• успостављање и/или ојачавање већ успостављених сегмената делотворне демократске цивилне контроле безбедности и одбране („ресорних министарстава силе“) у складу са општим начелима цивилног демократског друштва развијеног у државама „старе демократије“, чланицама ЕУ.

• Могућности за развој националног војноиндустријског комплекса кроз ефикасно отклањање недостатака војних и безбедносних способности снага стављених на располагање ЕУ и учешће у развоју заједничких европских програма о војној опреми и наоружању у оквиру Европске одбрамбене агенције.

• Развијање европске безбедносне културе, кроз осећај припадности европској породици народа и одговорности за очување европских вредности.

Наведени су само неки облици утицаја чланства земаља западног Балкана у ЕУ на њену политику и праксу у области безбедности и одбране на општем, државном нивоу. Током операционализације могу се очекивати још бројни други задаци и последице које ће се првенствено односити на обуку, опремање, вежбе и ангажовање војних и других безбедносних састава. Свакако, чланство у ЕУ за земље западног Балкана може имати веома позитиван одраз и на њихове политике безбедности и одбране и на укупну спољну безбедност и унутрашњу стабилност сваке понаособ.

Једна од, свакако, најефикаснијих полуга за унапређење европских одбрамбених способности у области управљања кризом је Европска одбрамбена агенција (European Defence Agency – EDA). Основана је 2004. године заједничким напором Савета министара, са циљем да се заједничка спољна и безбедносна политика одржи на достигнутом нивоу, али и да се стално делује у правцу њеног унапређења у будућности.

Кључне области деловања Европске одбрамбене агенције су:

1. развој одбрамбених способности (Development of defence capabilities),

2. промовисање истраживања и технологија у области одбране (Promotion of defence esearch and Technology – R&T),

3. промовисање сарадње у области опремања наоружањем и војном опремом (Promotion of armament cooperation) и

4. стварање конкурентног тржишта наоружања и војне опреме и јачање технолошке и индустријске базе Европске уније (Creation of a competitive European Defence Equipment Market and strengthen the EDTIB).

Ове четири области деловања окосница су за формирање ланца у развоју потребних одбрамбених способности, почев од дефинисања захтева, преко истраживања и сарадње, до испоруке наоружања и војне опреме из индустријских капацитета. Већа са-

[20] Décision 2004/197/PESC du Conseil du 23. février 2004 créant un mécanisme de gestion du financement des coûts communs des opérations de l, Union européenne ayant des implications militaires ou dans le domaine de la défense, *Journal Officiel de l,Union européenne, No L 63,* du 28 fevrier 2004, p. 68.

радња и међусобна повезаност држава чланица ЕУ треба да обезбеди успешно реструктурирање индустријских капацитета, унапређење механизама понуде и тражње наоружања и војне опреме у европским размерама, што је и примарна потреба индустрије.

Од укупно двадесет и осам држава чланица Европске уније, њих двадесет и седам учествује у раду и функционисању EDA – све осим Краљевине Данске.[21] У Управљачком комитету EDA налазе се министри одбране држава чланица ЕУ које финансирају годишњи буџет EDA, обезбеђују учешће националних експерата у пројектима и програмима EDA, те финансирају део пројеката од националног интереса ради унапређења својих одбрамбених способности. Преко Агенције развија се сарадња са међународним организацијама и трећим државама, односно са свим субјектима који на неки начин користе услуге EDA.

Министар одбране Републике Србије је 13. децембра 2013. године у Бриселу потписао Административни уговор о сарадњи између Министарства одбране Републике Србије и Европске одбрамбене агенције (EDA). На тај начин Република Србија је постала прва земља у региону западног Балкана која је обезбедила конкретне предуслове за унапређење интероперабилности са државама чланицама ЕУ, али и јачање домаће наменске индустрије и истраживачких потенцијала и, на тај начин, унапређење војних и одбрамбених способности.

Јачање регионалне сарадње као прелазни период или алтернатива интеграцијама у међународне безбедносне организације

Први покушаји регионалне сарадње на Балкану нису новијег датума, јер их налазимо крајем 19. века (Балкански споразум, Балкански пакт, предлози о балканској федерацији и слично). Најновији период регионалних иницијатива и организација коинцидира са процесом „консолидације“ политичких и економских односа између нових земаља западног Балкана, с једне стране, што је праћено и подстицано процесом проширења Европске уније на регион централне и југоисточне Европе средином прве деценије 21. века.

Регионална сарадња није само услов уласка у ЕУ и европских интеграција Западног Балкана већ и насушна потреба ових држава[22]. Сарадња допуњује, јача и помаже, али не може да замени пут ка учлањењу у ЕУ. Добросуседски односи, плодан политички дијалог у региону, примена заједничке стратегије у решавању проблема који су заједнички за регион јесу циљеви који, ако се остваре, јачају поверење ЕУ према овим државама. Привредни развој ових земаља зависи и од њихове способности да „реконструишу“ овај регион који је расцепкан и дубоко подељен због догађаја у претходном периоду. Успешна регионална сарадња показује степен помирења различитих етничких заједница после жестоких сукоба у прошлости. Практично, ЕУ пружа политички оквир, односно поставља услове и подстиче регионалну сарадњу.

[21] Данска се определила да не учествује у дефинисању и спровођењу одлука ЕУ које имају одбрамбене импликације, па самим тим и у раду EDA, позивајући се на тзв. opt-out клаузулу.

[22] О Стратегији ЕУ за остваривање регионалне сарадње видети у: *Evropska komisija, Regional Cooperation in the Western Balkans: a policy priority for the European Union*, EUR-OP, Luksemburg, 2006.

Пакт за стабилност земаља југоисточне Европе имао је кључну улогу у регионалној сарадњи. Поред тога, Пакт се старао о бројним иницијативама и програмима остваривања регионалне сарадње, а основан је на предлог Немачке са задатком да усклађује и помаже спровођењу регионалних пројекта својих партнера (земље југоисточне Европе, Европска комисија, НАТО, ОЕБС, Међународне финансијске институције, чланице ЕУ, САД, Русија и други). Оснивачким документом је уређено да Пакт има три велика „радна стола“: за демократију и људска права, за економску обнову, сарадњу и развој, као и за питања безбедности и одбране. У оквиру неколико десетина области и више десетина регионалних пројеката, Пакт је посебно подстакао кључне облике сарадње, попут слободне трговине, сарадње у области безбедности и изградње поверења, сарадње цивилног друштва и друго.

Европска унија је у време председавања Француске иницирала самит земаља ЕУ са једне стране, и земаља западног Балкана који је имао основни циљ да отвори пут за регионалну сарадњу и помирење земаља са простора бивше Југославије. Усвојена је заједничка декларација, а пет земаља из региона обавезале су се да између себе закључе регионалне споразуме о сарадњи који ће бити основа за политички дијалог, регионалну зону слободне трговине и блиску сарадњу у области правосуђа и унутрашњих послова. Ови споразуми представљаће елеменат процеса стабилизације и придруживања, а продубљење регионалне сарадње ићи ће паралелно са придруживањем ЕУ. Ради тога, шефови држава и влада ЕУ потврдили су европску перспективу земаља које учествују у Процесу стабилизације и придруживања, и њихов статус потенцијалних кандидата за чланство.

У јуну 2003. године у Солуну је одржан други самит шефова држава или влада земаља чланица ЕУ и пет земаља западног Балкана (Албанија, БиХ, Србија и Црна Гора, Хрватска и Македонија). На наведеном скупу усвојена су два документа која су од кључног значаја за даљи развој односа између ЕУ и региона, и то Заједничка декларација и Солунска агенда за Западни Балкан[23]. У декларацији се наглашава да је будућност Балкана унутар ЕУ, али се наглашава да брзина процеса интеграције зависи првенствено од земаља западног Балкана. Поред тога, за државе западног Балкана и њихове интеграције важан је документ који је усвојио Европски савет ЕУ, под називом „Солунска агенда за Западни Балкан – напредак ка европској интеграцији“. Документ садржи стратешке основе за развој сарадње према земљама нашег региона. Његови основни елементи су:

• потврђује се европска перспектива земаља западног Балкана, уз чврсто наглашавање свих обавеза и услова које би земље требало да испуне у процесу уласка у ЕУ,

• најављује се јачање процеса стабилизације и придруживања, путем следећих мера:

– развој политичког дијалога,

– развој сарадње парламената,

– увођење инструмента „европског партнерства“

– отварање неких интерних програма ЕУ и за земље западног Балкана,

– развој сарадње у областима унутрашњих послова и правосуђа, посебно у борби против организованог криминала,

– подршка економском развоју и

– подршка регионалној сарадњи.

[23] Видети: www.europa.eu.org или www.stabilitypact.org

Чињеница да је Солунски самит био други, али за сада и последњи самит одржан између Европске уније и земаља Западног Балкана у периоду од 2003. до 2010. године, јасно илуструје одређени политички пад интереса Европске уније за овај регион. Након неколико иницијатива за одржавање састанка на вишем нивоу, тек је Шпанија у првој половини 2010. године успела да одржи симболични састанак министара иностраних послова ЕУ и земаља западног Балкана. Овај састанак је представљао више симболичан скуп, на којем чак нису ни учествовали сви министри, при чему нису донесени оперативни закључци. Због тога, Солунски самит и даље остаје главна референца за стратешку политику ЕУ према региону.

Поред наведених, и многе друге различите иницијативе у овом делу Европе позитивно утичу на нове облике понашања, на превазилажење ускогрудог национализма и свести о самодовољности држава. Иницијативе подстичу сарадњу администрација, привредних и других кругова земаља региона, смањују разне врсте препрека и олакшавају комуникацију у региону, стварају мреже контаката самим својим постојањем и активностима, утичу на јавно мњење и на стварање свести о заједничким циљевима свих држава региона. Оне олакшавају процесе припремања прекограничних пројеката и ангажовања међународних финансијских средстава. И поред позитивне оцене у погледу „микроефеката“ регионалних иницијатива, такође треба констатовати да ове иницијативе и облици мултилатералне сарадње до сада нису заиста биле пресудне у напорима држава региона да се обезбеди интеграција у ЕУ или да се промени политички и економско-социјални амбијент региона.

Анализа структуре и начина формирања регионалних иницијатива које су активне на Балкану указују на то да је мало њих представљало аутохтони производ самих балканских земаља. Велики број иницијатива су или формиране изван региона Балкана, па се прошириле и на државе западног Балкана, или је њихов настанак последица подстицаја развијених земаља. Поред тога, већина, ако не и све регионалне иницијативе, од самог почетка су замишљене као комплементаран облик процесу интеграција чији се главни токови одвијају у оквиру Европске уније. Оне представљају допуну европској архитектури, а не замену за укључивање земаља западног Балкана у ЕУ и друге паневропске организације. Због тога, евентуално кашњење, заостајање региона западног Балкана у процесу интеграције у ЕУ повратно делује и на улогу и на резултате регионалних иницијатива и њихов утицај на стање у региону. Питање регулисања безбедности у ужем и ширем смислу (soft security issues), борба против криминала и корупције показују се као кључна питања на Балкану који захтевају специфичне методе и решења на регионалном нивоу.

Закључак

Савремене међународне односе све више карактерише глобална узбурканост, са све израженијим поларизацијама, социјалним и политичким тензијама, верским и етничким сукобима, односно са ризиком у најширем смислу те речи. Већ је поменуто да неизграђеност демократских система и економска неразвијеност директно утичу на даљи развој ресурса, а традиционалне претње безбедности биће само повод за фундаменталистичке покрете и ширење тероризма и организованог криминала, као тренутно највеће претње за стабилност међународног мира.

Данас се систем безбедности посматра као комбинација свих карактеристика или делова система безбедности. Зато можемо рећи да је безбедност једна недељива (интегрална) друштвена појава која настаје у времену и простору, без обзира на то да ли је схватамо као стање, функцију, организацију, политику или нешто друго. Национална безбедност је и даље веома значајна, али се све мање остварује само кроз јачање појединачне безбедносне способности државе. Достизање жељеног степена националне безбедности, у савременим условима, остварљиво је, пре свега, сарадњом у оквиру региона, који сада посматрамо као примарни простор појединачне и глобалне безбедности.

Проучавајући стратегијска документа већине савремених држава, долазимо до закључка да се безбедност све чешће прелива из претежно војне сфере и на друге области, првенствено економску, енергетску, социјалну и еколошку безбедност, при чему ће све више расти значај безбедности појединца. Јачање интеграционих процеса у области безбедности, интензивирање економске и културне сарадње и међузависности, јачање демократских процеса и стварање мултиполарног света стваће услове који ће умањивати могућност великих сукоба и оружаних конфликата.

Сматра се да систем безбедности, поред осталог, служи и за успостављање унутрашње и спољашње равнотеже у оквиру међународне заједнице. Као најважније вредности које се чувају и унапређују деловањем система националне безбедности најчешће се убрајају: идентитет, опстанак у најширем значењу те речи, опстанак државе, национални опстанак, физичко самоодржање, територијални интегритет, политичка самосталност, квалитет живота и др. Неретко, национална безбедност се доводи у везу или се поистовећује са државном безбедношћу, јер се објашњава као скуп свих безбедносних функција одређене политичке заједнице, чији је циљ организована заштита виталних националних интереса. Савремена национална безбедност треба да деловањем државе омогући владавину закона ради стварања опште климе погодне за друштвено-економски, социјални и културни развој грађана и заједнице у целини.[24]

Степен остваривања задатака унутар одбрамбене делатности различит је од земље до земље, зависно од правног оквира и поимања безбедносне ситуације.

Тако, на пример, у условима нових ризика и претњи за унутрашњу безбедност, попут пролиферације оружја за масовно уништавање, организованог криминала, трговине дрогом, илегалних миграција и међународног тероризма, добри обавештајни подаци сматрају се подацима од суштинске важности за сваку државу. Отуда су многе земље доделиле шира овлашћења обавештајним службама, што са друге стране изискује повећавање улоге парламента у уравнотеживању нарастајуће моћи обавештајно-безбедносне делатности са грађанским слободама и људским правима.

Нове претње безбедности довеле су до одређене измене у приступу њеном очувању, што је довело до заузимања заједничких ставова УН-а, НАТО-а, ЕУ, као најутицајнијих међународних субјеката безбедности да је евроатлантска безбедност недељива и да слобода, демократија, људска права и либерална економија представљају заједничке вредности и заједничке интересе. Управо таква промишљања довела су до развијања различитих концепата безбедности, које можемо

[24] Симић, Драган: *Наука о безбедности: Савремени приступи безбедности*, Службени лист СРЈ, Београд, 2002.

сврстати у три најзначајније групе: концепт колективне безбедности, концепт сарадње у безбедности и концепт колективне одбране.

У безбедносном смислу Западни Балкан се у последња два века најчешће повезује са политичком нестабилношћу, коју готово увек прате оружани сукоби. Политички нестабилан, овај део Европе, економски и културно заостао, представља изузетно погодно тло за ескалацију веома сложених безбедносних изазова, ризика и претњи који се огледају кроз јачање организованог криминала, опасности од тероризма, нерешена питања граница и оптужби за геноцид, повећање незапослености, недовољну имплементацију норми у области људских права и права националних мањина, неизграђеност тржишта, представљају и даље озбиљне чиниоце нестабилности у региону.

Веома важан предуслов за заједничко, координирано деловање држава западног Балкана ради достизања повољног безбедносног окружења је правилно идентификовање безбедносних изазова, ризика и претњи.

Стратегијска анализа изазова, ризика и претњи по националну безбедност држава западног Балкана истиче транснационални, асиметрични карактер и међузависност савремених ризика и претњи по међународну безбедност. Они сами по себи намећу суштинску и географску недељивост безбедности и актуелизују потребу изградње кооперативног приступа безбедности, односно адекватних капацитета и способности земаља западног Балкана за самостално и заједничко супротстављање регионалним безбедносним претњама. Изазови који угрожавају безбедност држава овог региона, али и њихово геополитичко и геостратешко окружење, практично искључују могућност достизања жељеног степена безбедности и успешног развоја, ослонцем на сопствене снаге. Због тога савезништво представља начин да се сачувају витални национални и државни интереси и повећа укупна друштвена и одбрамбена моћ.

Оваква испреплетеност и међузависност безбедносних изазова, ризика и претњи превазилази способности самосталног одговора земаља у региону, односно не могу се ограничавати административним границама. Зато се све чешће намеће потреба за прихватањем тзв. „свеобухватног приступа“ којим се опасности смањују и отклањају међудржавном и регионалном сарадњом и тражењем заједничких одговора и решења, пре свега кроз дијалог, партнерство и усклађивање законске регулативе.

Сасвим је извесно да је због међусобне условљености безбедности региона западног Балкана неопходно успоставити заједничку стратегију, односно регионалне и националне механизме који ће успешно савладавати актуелне изазове, ризике и претње безбедности.

Савремени изазови, ризици и претње захтевају сагледавање новог места и улоге Западног Балкана, а пре свега Босне и Херцеговине, Републике Македоније, Републике Србије и Црне Горе, у контексту међународних интеграционих процеса.

Сведоци смо чињенице да међународна заједница не примењује уједначену стратегију према Западном Балкану. Њен наступ варира од блиске сарадње до условљавања и стварања напетости према неким земљама, чиме повећава опасност од регионалних конфликата. Оваква ситуација намеће државама западног Балкана потребу да дефинишу и спроводе јаснију и самосталнију спољну и безбедносну политику. Са друге стране, да би испуниле постављене стратегијско-доктринарне циљеве који се односе на развој регионалне сарадње у области безбедности и да би политике безбедности

биле недвосмислене, државе западног Балкана мораће да користе, поред државног, и регионални потенцијал, развијајући културе мира и међусобне сарадње.

Све то указује на неопходност прихватања новог безбедносног обрасца и потребе координације између земаља западног Балкана ради супротстављања савременим безбедносним изазовима, ризицима и претњама, што се најбоље постиже чланством у регионалним иницијативама и укључивањем у колективне системе безбедности.

Литература

1. Graham, A.: *The EU's External Action Service: new actor on the scene*, Commentary, 2011 (www.epc. eu).

2. Симић Р. Д.: *Наука о безбедности – савремени приступ безбедности*, СЛ СРЈ, Београд, 2002.

3. *Интеграција Западног Балкана у мрежу глобалне безбедности*, уредио Симић Р. Д., Удружење за студије САД у Србији, Чигоја штампа, Београд 2011.

4. Лопандић, Д.: *Регионалне иницијативе у југоисточној Европи: институционални облици и програми мултилатералне сарадње на Балкану*, Институт за међународну политику и привреду, Европски покрет у Србији, Београд, 2001.

5. Cheney, D.: *NATO must be intact*, The Washington Times, October 22, 1991.

6. *Енциклопедија политичке културе*, Савремена администрација, Београд, 1993.

7. *European Security and Defence Policy: The first ten years (1999–2009)*, Edited by Giovanni Grevi, Damien Helly and Daniel Keohane, Institute for Security Studies European Union, Paris, October 2009.

8. *EU: Civilian Crisis Management: Preparing for Flexible and Rapid Response*, European Security Review, ISIS Europe. No 25, March 2005.

9. *Evropska komisija, Regional Cooperation in the Western Balkans: a policy priority for the European Union*, EUR-OP, Luksemburg, 2006.

10. Јанковић, Д.: „Евроатлантске интеграције као могуће безбедносно опредељење Републике Србије", *Војно дело*, 4/2007, Београд, 2007.

11. *Journal Officiel de l, Union européenne, No L 63,* du 28 fevrier 2004.

12. Кисинџер Х.: *Дипломатија*, Верзал прес, Београд, 1999.

13. Ковач М.: *Политика или војна неутралност Републике Србије*, Публикација Економија и безбедност, ЦЦВО, Београд, 2009.

14. Reiter D: *Why NATO Enlargement Does Not Spread Democracy*, International Security, 25(4), 2001.

15. Starova A., Albania: *National Trends in Security Sector Reform, vo Security Sector Governance in the Western Balkans*, Istvan Gyarmati and Scott Vesel (eds.), Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, 2004.

16. *Стратегија националне безбедности Републике Србије*, Београд, 2009.

17. Haj, C., Ц.: *Како разумевати међународне односе – увод у теорију и историју*, Стубови културе, Београд, 2006.

18. East-West Parliamentary Practice Project (EWPPP): *Lagislatures and Citizens: strengthening democratic institutions and civil society in the Western Balkans*, http://www.ewppp. org/programmes/western Balkans. php

DOI: 10.5937/vojdelo1403030K

ЕВРОАЗИЈСКЕ ИНТЕГРАЦИЈЕ И ЊИХОВЕ РЕФЛЕКСИЈЕ НА РЕПУБЛИКУ СРБИЈУ*

Митар Ковач,[1] *Бранкица* Поткоњак Лукић и *Ненад* Димитријевић
Министарство одбране Републике Србије,
Управа за стратегијско планирање

У чланку се разматрају неки аспекти проблема и питања дезинтеграције појединих држава и интеграционих процеса на евроазијском простору, а у функцији сагледавања њихове рефлексије на економију, привреду, енергетику и безбедност Републике Србије. Идеја о евроазијским интеграцијама, која у континуитету постоји међу државама на постсовјетском простору, последњих година је заснована, пре свега, на економским интересима тих држава, као и на потреби повезивања националних привреда. Та идеја успешно се реализује у пракси и неспорно има дугорочни потенцијал. Све велике силе савременог света желе да утичу на процес евроазијских интеграција и да остварују своје интересе на том простору. По људским и природним ресурсима то је централни простор света. Због тога интеграциони процеси који се одвијају на евроазијском простору имају изузетну важност за Републику Србију, с обзиром на то да постоје знатно већи потенцијали за сарадњу од оних који се за сада остварују у пракси.

Кључне речи: *евроазијске интеграције, Евроазијска унија, Евроазијска економска заједница, Царинска унија, Јединствени економски простор*

Увод

Међународним односима након „хладног рата“ успостављена је нова расподела моћи и утицаја у свету. Убрзо након распуштања Варшавског пакта и распада Совјетског Савеза,[2] бивше совјетске републике, мотивисане заједничким интересима, али и историјском блискошћу, свесне да је немогуће појединачно превладати постоје-

* Рад је настао у оквиру научноистраживачког пројекта број 47029 под називом „Рентабилни избор нових технологија и концепција одбране кроз друштвене промене и стратешке оријентације Србије у 21. веку“. Пројекат финансира Министарство просвете и науке Републике Србије у периоду 2011−2014. година. Руководилац пројекта је проф. др Момчило Милиновић.

[1] Генерал-мајор проф. др Митар Ковач је начелник Управе за стратегијско планирање.

[2] Политичко-саветодавни одбор Варшавског пакта је 25. фебруара 1991. године на свом ванредном заседању у Будимпешти донео одлуку о распуштању војне организације овог савеза (одлука је ступила на снагу 31. марта 1991. године). Варшавски пакт је у потпуности званично распуштен на састанку у Прагу 1. јула 1991. године. (Видети у: Scott, James Wesley: *EU Enlargement, Region Building and Shifting Borders of Inclusion and Exclusion*, Ashgate Publishing Limited, 2006, p. 75).

Процес дезинтеграције Совјетског Савеза је формализован 8. децембра 1991. године, на састанку званичника Русије, Белорусије и Украјине у Белорусији, договором о стварању Заједнице независних држава и потписи-

ће проблеме, започеле су нови модел интеграционих процеса на простору некадашње заједничке државе, како би умањиле последице распада и унапредиле међусобне односе. Поред њихове географске близине, томе су допринеле и бројне везе и међузависност која је успостављена током дугог постојања бивше заједничке државе.

У контексту процеса који се спроводе у функцији значајне реконструкције међународних односа ради промене дистрибуције моћи главних актера у међународној политици, на простору Евроазије[3] успешно се развијају различити интеграциони процеси, који су резултирали стварањем неколико регионалних организација: Заједница независних држава, Царинска унија, Јединствени економски простор, Организација договора о колективној безбедности и Шангајска организација за сарадњу, које се међусобно допуњују и стварају широку платформу сарадње и партнерства.

Евидентно је да се идеја о евроазијским интеграцијама, основни покретач интеграционих процеса, која у континуитету постоји међу државама постсовјетског простора и има дубоку геополитичку позадину обједињавања средишњег простора Евроазије, последњих година руковођена пре свега економским интересима држава и неопходношћу повезивања националних привреда ради економског опоравка, успешно реализује у пракси и неспорно има дугорочни потенцијал. Ова интеграција не представља циљ сама по себи, већ је прагматично средство за решавање постојећих проблема свих укључених земаља, при чему је економска модернизација кључни изазов. У том контексту, слободно кретање робе, услуга, рада и капитала представља гаранцију дугорочне стабилности и од суштинског је значаја за успешну интеграцију. Пројектовани циљ имплицира потребу за обезбеђивање повољнијег места у оквиру међународне поделе рада, мању зависност од нафте и природног гаса, јачање индустрије на бази кооперације и подизање нивоа конкурентности на светском тржишту. У функцији остваривања тог циља реализује се и сарадња држава на овом простору у области науке, технологије и образовања. У социјалној сфери кључни циљеви интеграције односе се на изградњу и очување трајног међународног и међурелигијског мира и обезбеђење безбедног и стабилног окружења које погодује развоју друштва и омогућава одржавање веза међу грађанима држава укључених у интеграције.[4]

Осим што у територијалном погледу представља огромно пространство, Евроазија поседује и значајан демографски потенцијал и природна богатства, пре свега

вањем Беловешког споразума. „У том документу се наводи да СССР престаје да постоји као субјект међународног права и геополитичке реалности. Међутим, имајући у виду историјску блискост, везе међу становништвом, итд., стране су се договориле да формирају Заједницу независних држава.“ (Видети у: Grinyaev, Sergei: *A Failed Project. Devoted to the 20th Anniversary of the CIS*. 21st Century, No 2(10) 2011, p. 83). Декларацијом потписаном у Алма-Ати, 21. децембра 1991. године, од стране 11 новостворених независних држава (са изузетком Грузије, која се придружила овом савезу 1993. године), формално је престао да постоји СССР. Са правног аспекта, неколико дана након тога, 25. децембра, тадашњи совјетски председник Горбачов је поднео оставку, а 26. децембра 1991. године је совјетски Парламент усвојио резолуцију о распуштању Совјетског Савеза. Овим правним чином је суштински измењен однос снага у међународним односима и окончан „хладни рат“.

[3] У геополитичком смислу термин Евроазија најчешће се користи као синоним за постсовјетски простор, односно територију коју обухватају државе проистекле из распада Совјетског Савеза. Овај простор обухвата: балтичке државе – Естонију, Летонију и Литванију; централноазијске државе – Казахстан, Киргистан, Тајикистан, Узбекистан и Туркменистан; закавкаске државе – Грузију, Јерменију и Азербејџан; источноевропске државе – Украјину, Белорусију и Молдавију, као и Русију која због своје доминантне улоге у региону представља посебну целину.

[4] Vinokurov, Yevgeny: „Pragmatic Eurasianism: Prospects for Eurasian Integration“, *Russia in Global Affairs* Vol. 11, No. 2, April – June 2013.

нафту, природни гас, пламените метале, руде и водне ресурсе. Са геополитичког аспекта, такође, читав овај простор је изузетно значајан. Међутим, имајући у виду вишевековно надметање неколико најутицајнијих држава у међународној заједници за ширење сфера утицаја и остваривање сопствених националних интереса, а што свакако има утицаја на интеграционе процесе који се на простору Евроазије одвијају, посебну пажњу заслужује разматрање простора Централне Азије.

Општи контекст интеграционих процеса на евроазијском простору од почетка деведесетих година 20. века

Републике које су од 1922. до 1991. године чиниле Савез Совјетских Социјалистичких Република (СССР), у периоду постајања заједничке државе, биле су изузетно блиско узајамно повезане, не само политички и географски, већ и заједничким располагањем природним ресурсима, резервама енергената, радном снагом, привредном и саобраћајном инфраструктуром, одбрамбеним и војним потенцијалима, тржиштем, технологијом, науком, образовањем, културом и бројним другим везама.

Ситуација се драматично суштински изменила након распада заједничке државе. Независност су у августу прве прогласиле балтичке републике, а након тога су, 8. децембра 1991. године, лидери Руске Федерације, Украјине и Белорусије потписали у Белорусији Беловешки споразум[5] којим је формирана **Заједница независних држава** (ЗНД).[6] Тим чином је, као субјекат међународног права и геополитичка реалност, престао да постоји СССР.

Међутим, формално-правни престанак постојања ове државе свакако није могао истовремено да означи и затварање једног поглавља историје, што су показали драматични догађаји који су уследили у деценијама након тог правног чина. Дезинтеграција ове државе као историјски процес тек је требало да се одигра као резултат слабљења функционалних веза између постсовјетских држава и ограничавања могућности за међусобну сарадњу. Увиђајући последице наведеног, један од приоритета руске спољне и безбедносне политике био је, наравно, да одговори на неповољан развој догађаја и покуша да ослаби даље трендове удаљавања постсовјетских држава, настојећи да, ради заједничких интереса, као стожер око којег су оне одувек биле окупљене, одржи дугом историјом изграђиване везе. Актуелна догађања управо доказују да је процес реинтеграције овог простора у току. За Русију, уколико жели улогу велике силе и глобалног актера у светској политици, поновно интегрисање овог простора представља геостратегијску нужност.

Интеграциони процеси на постсовјетском простору који су започели стварањем Заједнице независних држава, настављени су на састанку у Алма Ати, у Казахстану, који је уследио 21. децембра 1991. године. Заједници независних држава прикључило се још осам држава, бивших република СССР-а: Азербејџан, Јерменија, Казахстан, Киргистан, Молдавија, Таџикистан, Туркменистан и Узбекистан, док се Грузија прикључила у октобру 1993. године.

[5] Agreement in Viskuli (Belovezhskaya Puscha).

[6] Извршни комитет ЗНД http://www.cis.minsk.by/page.php?id=174

Заједница независних држава је у то време била једина регионална међудржавна организација, која је функционисала на добровољној основи и без икаквих наднационалних органа. Данас Заједницу независних држава чини једанаест држава, с обзиром на то да је Туркменистан 2005. године изашао из Заједнице, али има статус придружене чланице. Такође, Грузија је после рата са Русијом, у августу 2008. године донела одлуку о иступању из чланства у ЗНД,[7] док Украјина никада није потписала Статут Заједнице независних држава из 1993. године, тако да се са правне тачке гледишта не може сматрати пуноправним чланом.

Заједница независних држава данас више не представља ефикасну организацију која остварује интеграцију постсовјетског простора. „Ако су у Европи земље чланице Европске уније радиле да би се објединиле, Заједница независних држава је створена да би се цивилизовано развели“,[8] рекао је председник Владимир Путин у Јеревану 2005. године.

Распадом СССР-а дошло је до наглог погоршања регионалне безбедности. Појавили су се сепаратизам, терористичке организације и конфликти међу новоствореним државама. Као одговор на наведено, 15. јуна 2001. године формирана је *Шангајска организација за сарадњу* (ШОС), Декларацијом[9] коју су потписали председници пет самосталних држава са простора бившег Совјетског Савеза и председник Народне Републике Кине. Ова организација је за основну функцију имала постизање регионалне безбедности, а одмах се појавила потреба и за другим видовима сарадње у економији, култури, науци, образовању и другим областима.

Данас ШОС представља један од најуспешнијих међународних пројеката. Чланице ШОС-а[10] су државе које се простиру на око 60% територије Евроазије: Казахстан, Киргистан, Кина, Русија, Таџикистан и Узбекистан, а посматрачи: Иран, Индија, Монголија, Пакистан и Авганистан. Државе које имају статус „партнера по дијалогу“ [11] су: Белорусија, Шри Ланка и Турска.

Организациона структура ове регионалне организације омогућава изузетно висок ниво сарадње представника држава чланица. У складу са Повељом ШОС-а, главно тело одлучивања је Савет шефова држава, састављен од председника шест држава чланица, који се састају на годишњем нивоу и усвајају резолуције, политичке смернице и декларације којима се утврђују приоритети ове организације за наредну годину, а такође и споразуми, конвенције и други документи којима се усмерава рад ШОС-а.

Регионална антитерористичка структура (РАТС) успостављена је кроз Шангајску конвенцију[12] и Повељу ШОС-а, са мандатом борбе против тероризма, сепаратизма и екстремизма („три зла“).

---

[7] Повељом ЗНД предвиђено је да је повлачење из чланства правоснажно тек 12 месеци након обавештавања Извршног комитета ЗНД о таквој одлуци.

[8] Адрес статьи на bbcrussian. com http://news. bbc. co. uk/go/pr/fr/-/hi/russian/russia/newsid_4382000/4382389.stm, 2005/03/25 13:04:48 GMT © BBC 2014

[9] Declaration on establishment of the Shanghai Cooperation Organization, http://www.ehu.es/ceinik/tratados/14TRATADOSDEALIANZASPOLITICOMILITARES/TAPM1410ING. pdf.

[10] Интернет сајт Шангајске организације за сарадњу. http://www.infoshos. ru/ru/?id=51

[11] Статус партнера додељује се држави или организацији која дели циљеве и начела ШОС-а и жели да успостави односе равноправног и обострано корисног партнерства са организацијом. Чланом 14. Повеље Шангајске организације за сарадњу регулисани су односи са другим државама и међународним организацијама. http://www.soi. org. br/upload/34b4f65564132e7702726ee2521839c790b895453b6de5509cf1f997e9e50405.pdf

[12] Shanghai Convention on Combating Terrorism, Separatism and Extremism, June 15, 2001, http://www.refworld.org/docid/49f5d9f92.html

Шема 1 – *Организациона структура Шангајске организације за сарадњу*[13]

Идеја интеграције потекла је од Кине и Русије, а заснована је првенствено на посебности геополитичког пространства на којем се налазе, као и на могућностима које пружају њихови комплементарни ресурсни потенцијали. Економије ових земаља се узајамно допуњују, тако на пример Кина не располаже довољним количинама одређених енергетских ресурса за задовољење својих потреба и увози их из Русије и Казахстана. Брз економски успон водећих држава ове организације, пре свега Кине, ослоњен на развој и имплементацију најсавременијих технологија, као и јефтину радну снагу, али и огромно евроазијско тржиште, условљава да ова организација има све значајнију и утицајнију улогу у међународним односима.

Главне области сарадње земаља чланица Шангајске организације за сарадњу су политика, безбедност и економија. У Декларацији о оснивању ШОС-а наводи се да су циљеви организације „јачање међусобног поверења пријатељства и добросуседских односа, обезбеђивање и очување мира, безбедности и стабилности у региону, изградња новог, демократског, праведног и рационалног политичког и економског међународног поретка“. Државе чланице или учеснице у њеном раду су, поред осталог, поставиле себи задатак да повећају ниво своје заштите од свих видова екстремизма, тероризма и сепаратизма. Истовремено је све очигледније да је обезбеђивање регионалне безбедности и стабилности једино могуће уколико се борба против наведених ризика и претњи реализује у комбинацији са напорима у правцу искорењивања њихових социјално-економских узрока.

[13] Младеновић Мирослав, Килибарда Зоран: Шангајска организација за сарадњу, *Војно дело*, пролеће 2011, Медија центар „Одбрана“, Београд, 2011, стр. 27.

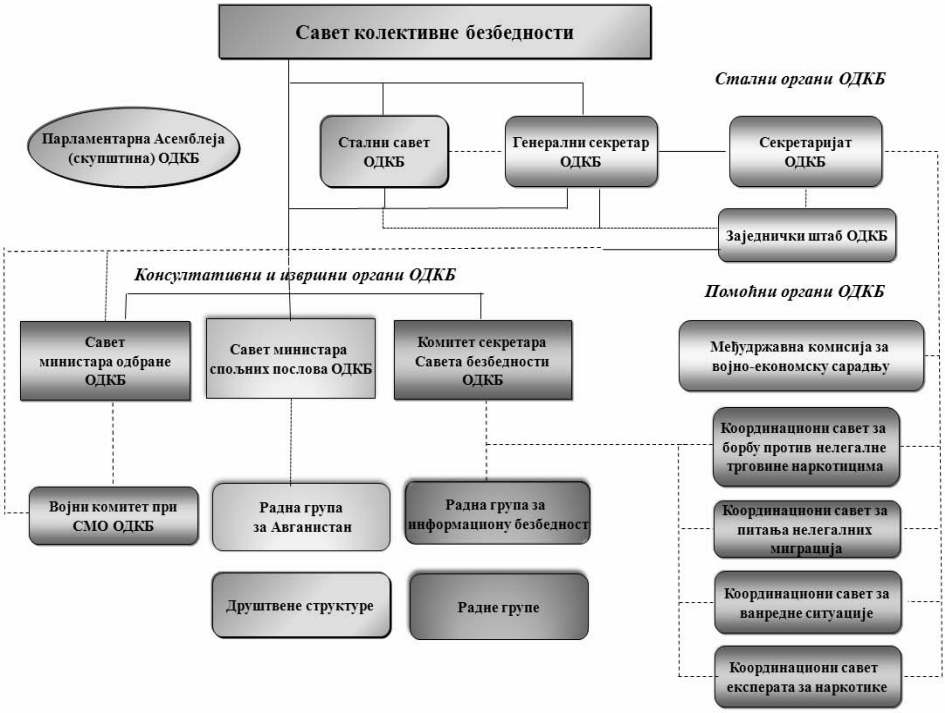

Организација договора о колективној безбедности (ОДКБ) представља још један интеграциони савез на постсовјетском простору који се бави безбедношћу. Настао је октобра 2002. године, сагласно Договору о колективној безбедности од 15. маја 1992. године. Чланице ОДКБ су Русија, Казахстан, Белорусија, Јерменија, Киргистан и Таџикистан. Основна тела ОДКБ су Секретаријат, као највише координационо тело, на челу са генералним секретаром, и Савет колективне безбедности (СКБ), који представља највише политичко тело. Савет чине председници држава чланица ОДКБ. У периоду између састанака Савета колективне безбедности председавајући је председник државе једне од чланица ОДКБ. У 2013. години, председавајући је био председник Киргистана, док након састанка одржаног 23. септембра 2013. године овим телом председава председник Русије. Од 2004. године ОДКБ има статус посматрача при УН.

Организација договора о колективној безбедности има за циљ заштиту територијалног интегритета и суверенитета држава чланица, без мешања у њихова унутрашња питања и супротстављање претњама безбедности и стабилности чланица, али и претњама међународној безбедности. Ради наведеног, ОДКБ је 2009. године успоставила систем колективне безбедности ОДКБ који укључује Колективне снаге за оперативно реаговање (КСОР), мировне снаге, регионалне групе снага и средстава колективне безбедности Колективне снаге за брзо реаговање (КСБР). Постоје посебне групе КСБР за средњу Азију, источноевропску област (Русија и Белорусија), као и за област Кавказа (Русија и Јерменија). У току је формирање колективних ваздухопловних снага ОДКБ и снага за специјалне намене. Све наведене

структуре укључене су у састав обједињених војних снага ОДКБ – тзв. Колективних снага, сагласно одлуци донетој 19. децембра 2012. године. Напад на једну од чланица ОДКБ сматра се агресијом на све државе чланице Договора.

Војно-политички односи међу државама чланицама имају приоритетни значај у односу на војне савезе и контакте са државама које нису чланице ОДКБ. У функцији наведеног, 20. децембра 2011. године потписан је Протокол који предвиђа да се, само уз сагласност свих држава чланица ОДКБ, у земљама које су у саставу Договора могу разместити војне базе земаља које нису чланице ОДКБ.

Војна сарадња чланица ОДКБ предвиђа одржавање годишњих вежби. Почевши од 2004. године одржавају се заједничке командно-штабне вежбе „Рубеж“. Јуна 2010. године одржана је прва вежба специјалних јединица посебне намене „Кобалт – 2010“, а октобра 2010. године и прва свеобухватна вежба ОДКБ „Взаимодејствије-2010“, у којима су биле ангажоване командне и војне снаге Колективних снага за оперативно реаговање (КСОР). Октобра 2012. године у Казахстану су одржане вежбе мировних снага „Нерушимое братство – 2012“.

ОДКБ има огромно искуство у борби против нелегалне трговине наркотицима и нелегалних миграција. Од 2003. године одржавају се заједничке операције против нелегалне трговине наркотицима „Канал“ на северној граници са Авганистаном, од 2006. године операције за борбу против нелегалних миграција и трговине људима „Нелегал“, а од 2009. године операција „Прокси“, ради борбе против криминала у сфери информационих технологија. У току је припрема за стварање јединственог механизма реаговања у ванредним ситуацијама.

Механизам војнотехничке сарадње подразумева да се продаја наоружања између држава чланица овог савеза од 2000. године обавља по ценама које важе на простору државе продавца.

Геополитички значај Централне Азије у контексту евроазијских интеграција

Геополитички посматрано, простор Централне Азије одувек је имао велики значај за међународне односе, али је тек развој политичке географије омогућио формулисање првих геополитичких идеја почетком прошлог века, које са глобалног аспекта сагледавају утицај географских чинилаца на политичке одлуке. Да би истакао геополитички и геостратегијски значај овог региона у светској политици, британски теоретичар геополитике Халфорд Мекиндер је, у свом делу „Демократске идеје и стварност“, 1919. године „Хартлендом“, односно „Срцем света“ означио део евроазијског простора „који се одводњава ка Арктику или унутар континента“, тј. простор са којег реке теку ка унутрашњим морима и Северном леденом мору. Тако дефинисан „Хартленд“ обухвата огроман простор, чији значајан део представља Централна Азија. Сматрао је да онај ко може да контролише овај регион може да контролише цео свет.[14]

[14] Mackinder, H. J.: *Democratic Ideas and Reality,* London: Constable and Co., 1919.

И пре тога, Мекиндер, у свом предавању које је одржао у Краљевском географском друштву у Лондону у јануару 1904. године, говори о „држави оси“ и „региону оси“ око којег се простире тзв. „унутрашњи по-

За власт над овим просторима, насељеним махом номандским народима, у давној прошлости надметале су се војске моћних империја и освајача, почев од Дарија I, Александра Великог, Џингис Кана и Тамерлана. Преко негостољубивих и слабо насељених предела централне Азије некада је водио и чувени „Пут свиле“, 8.000 километара дуга мрежа караванских трговачких путева између Далеког истока и Европе, којима је из удаљених крајева путовала роба, али се истовремено ширио културни и верски утицај и идеје. Много касније, током 19. века, овај простор био је поприште стратегијског ривалитета и надметања империјалних амбиција двеју великих светских империја и колонијалних сила – Царске Русије и Британске империје, који је означен термином „велика игра“.[15] Британија је стрепела да ће напредовање руских царских трупа на исток и југ у правцу граница Индије угрозити „драгуљ у британској круни“, како су називали своју највећу колонију. Стога је простор који их је раздвајао, пре свега Авганистан, постао, иако без њиховог директног суочавања, поприште конфронтације и надметања око сфере утицаја. Иако је успео да избегне британску колонизацију или заузимање територије од стране Руса, Авганистан није могао да избегне британске и руске, касније совјетске утицаје на сопствену политику.

Двадесетих година прошлог века, на централноазијској територији створено је пет совјетских република чије су тадашње границе биле, по идеји Стаљина, вештачки исцртане и одређене тако да ниједна од њих није могла, пре свега етнички, али и економски и географски да заокружи свој простор. Захваљујући томе, оне су биле упућене да развијају међусобну сарадњу. Такође, на тај начин је и ослабљена претња коју су муслиманске етничке групе, настањене у региону, представљале за Москву. По окончању Другог светског рата ове границе су мало измењене, како би се на тај начин додатно ојачала централна власт.

Током највећег дела двадесетог века, током „хладног рата“, ови простори су били углавном заборављени за спољни свет, а Казаси, Киргизи, Таџици и многи други били су народи о којима је мало ко у свету ишта знао. Од тада до данас, геополитичка сцена у средишту евроазијског континента фундаментално је измењена.

Завршетком „хладног рата“, Централна Азија се развија у важан геостратегијски и геоекономски регион у светској политици. Распадом Совјетског Савеза, на глобалној сцени појавиле су се нове независне централноазијске државе: Казахстан, Киргистан, Таџикистан, Туркменистан и Узбекистан, простирући се од Каспијског језера све до западних граница Кине. Оне су, суочене са бројним изазовима политичке и економске транзиције, веома брзо укључене у геополитичке калкулације моћних држава света.

лумесец“ кога чине тадашња: Немачка, Аустрија, Турска, Индија и Кина, што значи да се појам „регион оса“ („осовински регион“) односи на територију тадашње царске Русије. О томе види шире*: Тајна Балкана,* СКЦ, Београд, 1994., Mackinder, H. J: The geographical Pivot of History, *The Geographical Journal*, Vol. 23, No. 4 (Apr., 1904), 421–437), Venier, Pascal: *The geographical pivot of history and early twentieth century geopolitical culture,* The Geographical Journal, vol. 170, no. 4, December 2004, p. 330.

[15] Термин „Велика игра“ (Great game) је увео у употребу британски обавештајни официр, капетан Артур Коноли (Arthur Connolly) 1840. године, а британски писац, нобеловац Радјард Киплинг (Rudyard Kipling) га је овековечио у свом роману „Ким“ објављеном 1901. године. Класични период у којем је вођена „Велика игра“ обухвата приближно време од 1813. године (Руско-персијски споразум) до 1907. године (Англо-руска конвенција). Њена друга, мање интензивна фаза, трајала је од завршетка Бољшевичке револуције 1917. године, до Другог светског рата, када су Велика Британија и Русија постали савезници.

Са стицањем независности, постојеће границе између тих држава које, током преко седамдесет година совјетске владавине, нису имале много везе са историјским, лингвистичким или културним одликама различитих етничких група и подгрупа, добиле су међународни легитимитет. Убрзо затим, дошло је до ескалације међуетничких сукоба и међудржавних територијалних спорова између готово свих новостворених република на том простору. У то време, руски утицај био је сувише слаб да би у довољној мери стабилизовао регион, а, с друге стране, утицаји који су долазили споља били су недовољни да би га снажније дестабилизовали, јер је било извесно да би били суочени са реакцијом Русије, без обзира на њену тадашњу моћ.

Ипак, у том делу света створен је безбедносни и геополитички вакуум који је отворио могућност за реконфигурацију међународних односа, посебно њихових политичко-безбедносних аспеката и успостављање нових савезништава. Штавише, како је слабила моћ и утицај Русије, нове независне државе централне Азије кретале су различитим путевима ка националној консолидацији и регионалним економским и политичким савезима, отварајући на тај начин питања међународне безбедности и политике која нису постојала пре пада совјетске моћи. Ипак, постсовјетски простор Русија и даље сматра приоритетном сфером својих интереса у којој она мора да очува своју доминантну улогу, што је сасвим разумљиво ако се има у виду читав низ историјских, демографских, културних, језичких, економских и других спона које повезују ове државе, а последица су дуге заједничке прошлости.

То је, поред све израженијег дефицита енергената, у технолошки високо- развијеним индустријским земљама иницирало интензивирање геополитичког надметања актуелних великих сила, пре свега у оним регионима у којима се налазе највеће резерве природних енергената – нафте и природног гаса.

У таквим околностима, Централна Азија не само што није изгубила ништа од свог некадашњег геополитичког значаја, већ напротив, данас заузима све важније место у светској политици. Њена локација између Русије, Кине, Ирана, Турске и Авганистана чини је „магнетом“ за суседе, али и за друге светске силе, као што су САД, Уједињено Краљевство, Норвешка и друге, генеришући, истовремено, супротстављеност и сукобе. Јасно је да се, у актуелним геополитичким околностима, због богатства Централне Азије стратегијским ресурсима „могу очекивати потенцијални сукоби глобалних интереса великих сила за доминацију у региону“.[16] Поред тога, терористички напади једанаестог септембра у САД и, након тога, рат у Авганистану довели су Централну Азију у жижу пажње међународне политике и јавности, наглашавајући њен стратегијски значај за Запад као „геополитичке осовине“ огромне евроазијске масе.[17]

Сасвим је извесно да ће, како буде расла потрошња енергената у индустријски најразвијенијим и политички најутицајнијим државама света, а резерве необновљивих извора енергије у свету бивале све мање, стратегијски значај приступа резервама које се налазе управо на овом простору наставити да се повећава, а надметање за контролу над њима даље заоштрава. Стога су данас геополитички и геоекономски

[16] Parakhonsky, Borys: „Central Asia: Geostrategic Survey,” *Central Asia and the Caucasus Information and Analytical Center*, June 2000.

[17] Cutler, Robert: „US Intervention in Afghanistan: Implications for Central Asia,“ *Foreign Policy in Focus*, 21 November 2001.

интереси водећих светских сила усмерени управо ка региону централне Азије, а надметање за остваривање њихових националних интереса, укључујући спречавање ривалских држава да реализују сопствене, довео је до ситуације да се овај осетљиви регион још једном нашао у „великој игри“ геополитике великих сила, које настоје да остваре доминацију над контролом ресурса којима је овај простор изузетно богат.

„Нова велика игра“, која представља концептуализацију модерне геополитике, сада је сложенија и много је више учесника у њој него што је то био случај у претходним периодима историје. Због дезинтеграције Совјетског Савеза и регионалне нестабилности, комбиноване са геополитичким престројавањем, број политичких, економских и војних актера који имају интересе и својим ангажовањем могу да утичу на будућност овог региона, вишеструко је повећан. Поред Русије и Велике Британије, сада су укључене и друге државе, пре свега САД, као спољна сила са значајним политичким и економским интересима, али и знатним војним присуством у региону, затим Кина, али и регионалне силе, попут Турске и Ирана.

Поред тога, нису само владе сада укључене у надметање, него и стране мултинационалне компаније и корпорације. Са једне стране, спољашње укључивање је могуће посматрати са аспекта позитивног утицаја који може да има на решавање регионалних проблема, на тај начин што обезбеђује преко потребне инвестиције, запосленост и неопходну спољну помоћ регионалним тржиштима. Међутим, са друге стране, профит који многи од њих верују да ће остварити од природних ресурса којима је богат овај регион, комбинован са геополитичким, стратегијским и војним факторима, наводи играче на, са безбедносног аспекта, веома опасно и ризично надметање које се дешава у оквиру читавог региона. Стога се, на путу будућег развоја Централне Азије намећу бројне неизвесности и потенцијалне опасности.

Све донедавно америчко и руско политичко-географско дефинисање и социокултурна перцепција Централне Азије нису се разликовали. Обе државе су под Централном Азијом подразумевале географски простор на којем се простиру Киргистан, Казахстан, Таџикистан, Узбекистан и Туркменистан.

Међутим, у међувремену су САД ревидирале конвенционалну перцепцију политичког концепта Централне Азије као групе постсовјетских држава, те по њиховом схватању овај простор обухвата и Авганистан, а понекад и Пакистан. За означавање овако дефинисаног простора, САД често користе термин „Већа Централна Азија“.[18] Значајне разлике у политичко-географској дефиницији, у којима се, пре свега, рефлектују различити интереси САД и Русије, свакако треба сагледавати и у контексту геополитичке традиције: западне – атлантске и руско-совјетске – евроазијске.[19]

[18] „Greater Central Asia“ је термин који се приписује Фредерику Стару (Frederick Starr) из Института за Централну Азију и Кавказ. О овој теми видети детаљније у: Starr, Fredrick S.: In Defense of Greater Central Asia, The Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program Joint Center, Policy Paper, September 2008. Поред тога, америчко руководство и академска јавност овај део азијског континента често називају и Хартленд („Heartland“) – термин је увео чувени теоретичар геополитике Халфорд Мекиндер (Halford Mackinder) или Велика шаховска табла („Grand Chessboard“) – термин потиче од аутора истоимене књиге Збигњева Бжежинског (Zbignew Brzezinski).

[19] Sharshenova, Aijan: „Political construction of geography: the US and Russian concepts of Central Asia“, *POLIS Journal* Vol. 2, Winter 2009, University of Leeds, p. 3.

Карта 1 – *Политичка мапа Централне Азије*[20]

У постојећим околностима Централна Азија за САД представља стратегијски важну област због борбе против тероризма, али пре свега због огромних залиха нафте и природног гаса које се налазе на том простору. Једанаести септембар и, након тога, рат у Авганистану довели су Централну Азију у жижу међународне пажње, наглашавајући њен стратегијски значај за Запад као „геополитичку осовину“ огромне евроазијске масе.[21] Ипак, треба поменути да су САД, у периоду од 1922. до 1991. године, када су, данас самосталне државе централне Азије биле интегрални део СССР-а, имале врло мало или нимало додира са њима и да је, стога, америчко виђење овог простора било прилично „замагљено“, те су се 1991. године суочиле са изазовом да изграде односе са земљама са којима претходно нису много сарађивале.

Упоредо са разликама у политичко-географској дефиницији, постоје и разлике у социо-културном разумевању региона од стране САД и Русије, које су и разумљиве ако се има у виду историјски и демографски, верски и културни контекст. Сходно томе, када је реч о овом простору, САД и Русија спроводе различите политике. Укључивањем Авганистана у регион централне Азије, САД настоје да прошире географске границе тог региона. Политика САД према њему углавном је оријентисана ка промовисању регионалне сарадње и политичке и економске стабилности. Оне

[20] Извор: http://sr.wikipedia.org/

[21] Cutler; Robert: „US Intervention in Afghanistan: Implications for Central Asia,“ *Foreign Policy in Focus*, 21 November 2001.

улажу напоре да успоставе узајамно корисне везе међу државама региона и да, истовремено, обезбеде да ниједна регионална сила у њему нема доминантан утицај. У спровођењу такве политике Америка је стабилност, безбедност и сарадњу пројектовала у овај регион преко мултинационалних институција и програма.

Пет централноазијских држава укључено је у НАТО програм Партнерство за мир: Казахстан 1994, Киргистан 1994, Таџикистан 2002, Туркменистан 1994. и Узбекистан 1994. године. На овим просторима Америка је фокусирана на прокламовање борбе против тероризма, дроге, трговине људима и нелегалну продају оружја.

Сарадња наведених централноазијских држава са НАТО реализује се у оквиру програма сарадње прилагођених амбицијама, потребама и могућностима сваке од њих, а обухвата активности које ове земље партнери изаберу из понуде активности за двогодишње планове сарадње, познате као Индивидуални програм партнерства и сарадње (Individual Partnership and Cooperation Programme – IPCP). Индивидуални програми партнерства и сарадње наведених централноазијских држава са НАТО се разликују, с обзиром на различитост њихових потреба и интересовања.[22]

Казахстан, као изузетно активан партнер у овом региону, учествује у свим партнерским активностима, а 2006. године израдио је и свој први Индивидуални акциони партнерски план (Individual Partnership Action Plan – IPAP).[23] Документ IPAP израђује се сваке две године, а у случају Казахстана фокусиран је на пружање подршке у достизању реформских циљева ове земље кроз различите механизме сарадње са НАТО. Сарађујући са НАТО у оквиру Партнерства за мир, Казахстан је до сада сукцесивно израдио и усвојио три документа IPAP, а почетком 2014. године у току је било разматрање четвртог.

Током претходног периода Киргистан је показивао растући интерес у погледу развоја сарадње са НАТО. Сходно томе, ова земља учествује у Процесу планирања и ревизије (Planning and Review Process) од 2007. године. Након политичких промена 2010. године, нова влада и парламент ове земље наставили су сарадњу са НАТО, посебно у погледу имплементације програма преквалификације и подршке вишку војног кадра, као и пројекта успостављања Поверилачког фонда НАТО/ПзМ у функцији унапређења ситуације у погледу складишних објеката за мало и лако наоружање и муницију. Такође, Киргистан је изразио спремност да у Бишкеку буде отворена НАТО канцеларија.

Од централноазијских држава Таџикистан се последњи прикључио програму Партнертво за мир 2002. године. Од тада, ова држава проширује обим своје сарадње са НАТО, учешћем у све већем броју активности, при чему је посебно заинтересована за пројекте у вези са припремом за реаговање у случају катастрофа, односно планирањем у ванредним ситуацијама, као и за пројекте који се односе на демилитаризацију, у оквиру механизама Поверилачког фонда НАТО/ПзМ. Недавни разговори вођени између Таџикистана и НАТО односили су се и на сарадњу у области безбедности граница и јавне дипломатије.

---

[22] Partners in central Asia, *Backgrounder,* http://www.nato.int/nato_static/assets/pdf/stock_publications/20140505_140505-Backgrounder_CentralAsia_EN_lowres.pdf, p 5.

[23] Овај механизам НАТО програма Партнерство за мир покренут је након НАТО самита у Прагу 2002. године и намењен је земљама партнерима које имају политичку вољу и могућност да продубе своје односе са НАТО.

Сарадња Туркменистана са НАТО је много мањег обима него са осталим партнерским државама из овог региона и реализује се искључиво у оквиру активности оријентисаних на цивилни сектор. Међутим, напори које ова држава улаже последњих година, а који су усмерени на веће отварање за сарадњу и дијалог са суседима и међународним организацијама, представљају истовремено и прилику за унапређење сарадње са НАТО.

Са Узбекистаном је НАТО остварио садржајну сарадњу већ у првим годинама након укључивања ове државе у Програм ПзМ. Ипак, након тог почетног периода напредак је знатно успорен након догађаја у Андијану у мају 2005. године, због којих је НАТО захтевао независну међународну истрагу. Последњих неколико година, међутим, политичко ангажовање и практична сарадња поново су почели да се унапређују. Ташкент се сагласио да ту буде седиште НАТО официра за везу за Централну Азију, а ова држава своју сарадњу са НАТО унапређује у неколико области, укључујући реформу војног образовања и јавну дипломатију.[24]

Насупрот томе, политика Русије усмерена је ка томе да све државе Централне Азије инкорпорира у евроазијске регионалне организације у којима она има водећу улогу, пре свега у Организацију договора о колективној безбедности и Евроазијску унију; на тај начин осигурава свој утицај и минимизира остале утицаје споља.

Почетак формирања Евроазијске уније

Идеја о јединственом економском простору предложена је почетком деведесетих година прошлог века,[25] након што су бивше совјетске републике објавиле своју независност и формирале Заједницу независних држава. Интеграциони пројекат имао је за циљ стварање јединствене економске политике и стварање јединствене комисије којима би се регулисале царинске тарифе и трговина.

Фебруара 1999. године Русија, Белорусија, Казахстан, Киргистан и Таџикистан потписали су Споразум о царинској унији и заједничком економском простору, који је предвиђао три фазе интеграције:

– Евроазијску економску заједницу и Зону слободне трговине,
– Царинску унију,
– Заједнички економски простор.

Евроазијска економска заједница (ЕЕЗ, руски: ЕврАзЭС) заснована је на принципима Уједињених нација и међународног права, а од 2003. године има статус посматрача при Генералној скупштини УН.

Споразум о оснивању Евроазијске економске заједнице потписан је 10. октобра 2000. године у Астани, главном граду Казахстана, а ступио је на снагу 30. маја 2001. године, након што је ратификован у парламентима држава чланица.[26] Члани-

[24] Partners in central Asia, *Backgrounder,* http://www.nato.int/nato_static/assets/pdf/stock_publications/20140505_140505-Backgrounder_CentralAsia_EN_lowres. pdf, p 6.

[25] Ову идеју је, у марту 1994. године изнео Нурсултан Назарбајев, председник Републике Казахстан, у свом излагању на државном универзитету „Ломоносов“ у Москви, две године након оснивања Заједнице независних држава (ЗНД).

[26] Споразум о оснивању ЕЕЗ је измењен Протоколима о изменама и допунама од 25. јануара 2006. године и од 6. октобра 2007. године. Интегрални текст наведеног Споразума је доступан на Интернет адреси: http://www.ipaeurasec.org.

це Евроазијске економске заједнице од њеног оснивања су Русија, Белорусија, Казахстан, Киргистан и Таџикистан. Статус посматрача од маја 2002. године имају Украјина и Молдавија, а Јерменија од јануара 2003. године.

Евроазијска економска заједница је организација отворена за све земље које прихватају обавезе из Уговора о оснивању Евроазијске економске заједнице и других споразума заједнице, које је уредио међудржавни Савет евроазијске економске заједнице.

Суд Евроазијске економске уније почео је са радом 1. јануара 2012. године, као независно тело, у којем сваку земљу уније представља по двоје судија из сваке државе- чланице.

Евроазијска развојна банка[27] основале су Русија и Казахстан 2006. године, а има за циљ подстицај економског развоја на простору Евроазије. Почетком 2013. године призната је као међународна финансијска институција. Поседује оснивачки улог од 1,5 милијарди долара и данас финансира 63 стратешка пројекта у државама чланицама: Русији, Казахстану, Белорусији, Јерменији, Киргистану и Таџикистану. У питању су разноврсни пројекти, од изградње хидроелектрана, до модернизације аеродрома и развијања нових модела руских авиона „сухој“.

Стратегија Евроазијске развојне банке је улагање у средњорочне и дугорочне пројекте, минималне вредности од 30 милиона долара и са максималним роком отплате од 15 година. Имовина ове банке на крају 2012. године износила је укупно 3,8 милијарди долара, порасла је за 37% у односу на 2011. годину, док је чиста добит банке у 2012. години износила 12 милиона долара. У 2012. години њене инвестиције достигле су 4,6 милијарди долара, што представља повећање за 34% у односу на 2011. годину. Банка данас има успешну и развијену сарадњу са Међународним монетарним фондом, Азијском развојном банком, Европском инвестиционом банком и Европском банком за обнову и развој.

Одлуку о формирању Царинске уније донели су шефови шест држава 6. октобра 2007. године. Према договору, у првој фази, Царинску унију формирају три државе и то: Руска Федерација, Република Казахстан и Република Белорусија. Приступање других држава у чланство Царинске уније спровешће се када за то буду спремне њихове економије и законодавство.

Царинска унија представља посебну форму економских интеграција земаља које имају јединствену царинску територију, у оквиру које се не примењују царина и ограничења економског карактера на узајамно трговање робом пореклом из трећих земаља, а које су стављене у слободан промет на тој царинској територији, са искључењем специјално заштићених, антидампинг и компензационих мера.

За разлику од *Зоне слободне трговине*, као претходног стадијума интеграције, Царинска унија дозвољава слободно кретање робе на јединственој царинској територији, што укључује слободу кретања не само робе сопствене производње, него и робе увезене из трећих земаља, које се налазе у слободном промету.

До 1. јануара 2012. године Комисија Царинске уније била је једини стални регулациони орган који је обезбеђивао услове функционисања и развоја Царинске уније, док ову функцију од 1. јануара 2012. године преузима Евроазијска економска комисија.

Заједнички економски простор јесте споразум који је ступио на снагу 1. јануара 2012. године. Састоји се од територија држава на којима функционише јединствени механизам регулисања економије, заснован на тржишним принципима и усклађен правним нормама,

[27] Поповић, Ненад: „Политичка неутралност и економија“, Фонд Слободан Јовановић, Београд, 2014, стр. 65.

на којима се спроводи усаглашена пореска, кредитна, финансијска, привредна и царинска политика, са циљем да се обезбеди слободно кретање робе, услуга и радне снаге.

Евроазијска економска комисија, као стално радно тело које регулише рад Царинске уније и Заједничког економског простора, настала је 1. јануара 2012. године. Највиши орган Комисије је Савет, који чине заменици председника влада три земље чланице и који одлуке доноси консензусом. Колегијум Комисије састоји се од девет чланова, по три министра из сваке земље чланице, а одлуке се доносе квалификованом већином. У Комисији постоје 23 департмана за одређене области и 17 консултативних одбора, сачињених од експерата земаља чланица. Одлуке које доноси Комисија, као наднационални орган, директно су обавезујуће за државе чланице.

Поред наведених органа, у оквиру Комисије постоји и тзв. „бизнис дијалог“ – форум привредника из Русије, Белорусије и Казахстана, чији је циљ побољшање конкурентске способности ових држава. Од приступања Русије Светској трговинској организацији, Комисија функционише у складу са правилима ове светске организације. Задатак Комисије је да изради предлог нормативне основе сарадње и да у име Царинске уније води преговоре о приступању интеграцијама заинтересованих земаља (Киргистан и Јерменија), као и да ради на успостављању режима о слободној трговини са Царинском унијом заинтересованих земаља (Вијетнам, Нови Зеланд, државе Европске асоцијације за слободну трговину).[28] „Интерес према Царинској унији показале су следеће земље: Вијетнам, Нови Зеланд, Киргистан, Турска, Иран, Јерменија и Израел“.[29]

Царинска унија је 2012. године добила својеврсну глобалну потврду квалитета, приступањем Русије Светској трговинској организацији (Белорусија и Казахстан су још у процесу пријема). Приступање једне од држава чланица у СТО није изазвало додатне проблеме, будући да се комплетна нормативно-правна база Царинске уније првобитно припремала у складу са нормама наведене организације.

С обзиром на обавезе које је Русије преузела ступањем у Светску трговинску организацију, просечна пондерисана стопа увозне царине смањена је са 9,6% на 7,02%. У оквиру Царинске уније постављени су високи стандарди квалитета произведених и увезених роба. Уочљиво је да је у 2012. години Царинска унија имала стабилан темпо економског раста: раст бруто друштвеног (домаћег) производа Царинске уније износио је 3,5%, у САД 2,2%, док је у Еврозони био 0,6%. Такође, раст узајамне трговине између земаља Уније износио је 8,7%, док је раст спољне трговине земаља чланица износио 3,2%. Овакви трендови очигледно показују успешност и ефикасност интеграционих процеса.[30]

Основна замисао интеграције јесте да на темељима Царинске уније Русије, Белорусије и Казахстана од 1. јануара 2015. године настане нова Евроазијска економска унија. Почетну сагласност да приступе овом савезу дале су Јерменија, Киргистан и Таџикистан. Споразум о оснивању Евроазијске уније су, на заседању Врховног Евроазијског економ-

[28] Јавно слушање на тему „Интеграциони процеси на евроазијском простору и перспективе сарадње са Србијом“, 25.11.2013. године, Народна скупштина Републике Србије, Виктор Спаски, директор Департмента за развој интеграција Евроазијске економске комисије.

[29] http://www.iarex.ru/articles/44517.html?utm_source=dlvr.it&utm_medium=twitter, informaciona agencija REX Александар Тимофејев.

[30] Јавно слушање на тему „Интеграциони процеси на евроазијском простору и перспективе сарадње са Србијом“, 25.11.2013. године Народна скупштина Републике Србије, Антон Азаров, начелник Одељења за међународну сарадњу Департмента за развој интеграција Евроазијске економске комисије.

ског Савета, потписали руски председник Владимир Путин, председник Белорусије Александар Лукашенко и председник Казахстана Нурсултан Назарбајев, 29. маја 2014. године у Астани, главном граду Казахстана. Применом наведеног споразума, од 1. јануара 2015. године отпочеће нова фаза у интеграционим процесима на постсовјетском простору.

Утицај релевантних субјеката међународних односа на формирање Евроазијске уније

Сједињене Америчке Државе и њени савезници систематски критикују и покушавају да дисквалификују евроазијске интеграције, покушавајући да их прикажу као нови СССР. Како је у децембру 2012. године изјавила тадашња државна секретарка Хилари Клинтон: „САД неће дозволити обнову СССР у новој верзији под маском економских интеграција, која се ствара под принудом Москве“.[31] Сједињене Државе настоје да одрже глобалну предност у савременим међународним односима, онемогућавајући коалицију великих сила и цивилизација Евроазије, пре свега Русије, Немачке и Јапана.[32]

Карактеристично је да се данас борба око утицаја на Централну Азију води управо између Кине, Америке и Русије. Све наведене силе имају прилично јаке позиције због низа историјских, политичких, економских и културних фактора. Чињеница да су Русија и републике Централне Азије биле у саставу некадашње руске империје и касније СССР-а, даје могућност Москви да ове азијске државе привуче у сферу сопственог културног утицаја, као и да их у великој мери укључи у своју привреду.

Са Авганистаном Русија има дугу и компликовану историју међусобних односа, који су ипак довели до тога да постоје и одређене снаге које подржавају позитивне односе са овом државом.

Са републикама из Централне Азије Русију везује и чланство у Заједници независних држава, Евроазијској економској заједници, Организацији Уговора о колективној безбедности и Шангајској организацији за сарадњу. Руске војне базе се налазе у Таџикистану и Киргизији. Неколико милиона имиграната из земаља Централне Азије ради у Русији и од њихове зараде, коју шаљу у своје земље, добрим делом зависе буџети тих држава. Москва често даје отворену дипломатску подршку лидерима Централне Азије. Русија својом дипломатијом и познавањем локалног карактера вероватно једина може да одржи мир у овом региону, имајући у виду тензије између Узбекистана и Таџикистана, као и Узбекистана и Киргистана. За Централну Азију Русија има пројекат интеграције – Евроазијску унију.

Сједињене Америчке Државе имају своју војну базу у Манасу у Киргистану, коју, међутим, напуштају у току 2014. године, због завршетка уговора. Сагласно свом буџету за 2013. годину, САД настављају да финансијски помажу Киргистан, Узбекистан, Казахстан и Таџикистан са укупно 118 милиона долара, док Русија даје Киргистану 1,1 милијарду долара и Таџикистану 220 милиона долара за обнављање наоружања и потребе војске.

[31] Интернет часопис Global Affairs http://www.globalaffairs.ru/number/Takie-raznye-integratcii-16252.

[32] Основи геополитике, Дугин, Глава 4.1, 4.2, 4.3, стр. 10 и 11, ЭЛЕКТРОННАЯ БИБЛИОТЕКА ModernLib. ru, http://modernlib.ru/books/duginaleksandr/osnovigeopolitiki/read10/

Са друге стране, САД региону предлажу нови интеграциони пројекат „Транс-пацифичко партнерство“ (Trans-Pacific Partnership, TPP*).* Централно место у остваривању овог плана дато је Авганистану, и он, у основи, предвиђа обнову онога што је порушено ратом у овој земљи. Суштина америчког плана јесте да се њиме изражава воља да кроз нови пројекат управљају Авганистаном, али не и спремност да улажу новац, већ се надају и очекују да ће то урадити земље у окружењу уместо њих.[33]

У последњих неколико година Кина је успела да постане лидер у региону, посматрано у односу на Русију и САД. Њен будући потенцијал, уз садашње богатство, најбољи су аргумент у преговорима са суседима. Највише инвестира на простору Централне Азије даје политичку подршку и побољшава билатералне односе. Кина има за Централну Азију свој предлог пројекта интеграције „Економски појас пута свиле“, који снажно промовише. Пројекат подразумева изградњу новог транспортног коридора који би повезивао Кину преко Казахстана, Русије и Белорусије са Западном Европом. Међутим, Русији та идеја не одговара, јер би наведени пројекат у будућности угрозио већ постојећу Транссибирску железницу.

Руска идеја о развоју Евроазијског савеза усмерена је на очување њене лидерске позиције у земљама постсовјетског простора, где већи део углавном чине земље бившег Совјетског Савеза, док Кина, држећи се идеје „Економски појас пута свиле“ може да креира евроазијску економску зону, коју би формирале Кина, земље централне Азије и Европе.

Кина у односу на своје конкуренте има низ предности. Кинески концепт је свеобухватан, усмерен је према свим земљама света које су заинтересоване за њега, и у перспективи може да донесе економску добит за три милијарде људи. Једна од предности је и њен географски положај, с обзиром да се Кина граничи са три земље Централне Азије. Такође, стари „пут свиле“ укорењен је у историју и асоцира на економски процват, а посебно је важна финансијска предност, будући да Кина располаже огромним финансијским резервама и спремна је да улаже.

Разлог за кинеско деловање је очигледан. Руководство Кине, наиме, није у потпуности задовољно садашњим радом међународних организација, као што су ШОС, Евроазијска унија и Царинска унија Русије, Казахстана и Белорусије. Основни разлог незадовољства лежи у потезима руководства Русије, које онемогућава значајнију улогу Кине у ШОС, блокирајући конкретне пројекте које је предложио Пекинг, штитећи на тај начин право политичке предности на постсовјетском простору, првенствено на територији бивших централноазијских република СССР-а. Кина, с друге стране, жели да своје пројекте спроведе у дело, при чему је намера руководства Кине да у будућности настави да сарађује у оквиру ШОС-а, с тим да у реализацији предложених пројеката има значајнију улогу. Један од таквих пројеката је и „Економски појас пута свиле“, који би требало да помогне у реализацији кинеске идеје стварања зоне слободне трговине у оквиру ШОС-а, али ову идеју блокира Москва.[34]

Основна намера Пекинга јесте привлачење Казахстана на своју страну. Уочљиво је да председник Назарбајев управо то подржава, при чему мудро учествује у раду Евроазијске уније и Царинског савеза, потписујући са Русијом све раније пону-

[33] Интернет портал Биржевој лидер 16. 10. 2013. године http://www.profi-forex. org/novosti-mira/novosti-azii/china/entry1008183203.html

[34] Аргументи недељи 28. 11. 2013. године http://argumenti.ru/politics/n416/301464

ђене документе. Истовремено, са Кином разговара о увођењу безвизног режима између две државе. Треба нагласити и да председник Назарбајев за зближавање са Кином има подршку казахстанске више и средње класе.[35]

Очекивано повлачење НАТО-а из Авганистана током 2014. године може довести до појачане активности Талибана у борби за власт. С обзиром на то да претње од исламског тероризма могу да утичу на одлуку НАТО-а да остане и учврсти своје присуство у региону Централне Азије, оваква ситуација одговара САД. Проблем Ујгура[36] може да дестабилизује Аутономни ујгурски регион Синкјанг у Кини и да угрози транспорт енергената из Централне Азије. Пекинг би у том случају, на рачун спољне политике, морао више да се посвети унутрашњим проблемима.

Са кинеске стране званично не постоји противљење пројекту Евроазијске уније, али њена замисао о економској сарадњи изгледа много привлачније за земље Централне Азије, него идеја Русије коју многи на Западу доживљавају као покушај реанимације СССР-а и враћања политичког утицаја бивших совјетских република. Имајући то у виду, очекује се да преговори о приступању других земаља неће бити лаки и да ће трајати дуго. Киргистан остварује сарадњу и са Кином и са Русијом, са намером да извуче максимум привилегија и од једних и од других. Покушава да од Москве добије што повољније услове кредитирања и нове инвестиције у замену за чланство у Царинској унији.

Централна Азија интересантна је за Русију и политички и економски. Руској Федерацији је најбитније да укључи овај регион у зону свог утицаја, како би парирала интересима САД и Кине. Интерес Москве је да Централна Азија буде стабилна. У смислу наведеног, економски интереси Русије у евроазијским интеграцијама објективно су прилично слаби, па се намеће размишљање да, у одређеном смислу, Руска Федерација покушава да надокнади економске губитке и капитализује кроз политичку добит.

Казахстан, Киргистан и Таџикистан постали су важан део политике Русије у региону. Казахстан је један од највећих и најважнијих савезника Русије. Члан је Заједничког економског простора (ЗЕП), Организације договора о колективној безбедности (ОДКБ), као и оснивач и члан будућег савеза Евроазијске економске уније (ЕЕУ). Киргистан и Таџикистан такође су чланови ОДКБ и ЗЕП, уз то озбиљни кандидати за придруживање ЕЕУ. Обе државе зависе од Русије, не само економски, него и безбедносно.[37] С друге стране, односи са друге две централноазијске државе Узбекистаном и Туркменистаном су другачији. Почетком 21. века Москва је са Ташкентом била у добрим односима, што доказује и његово чланство у ОДКБ и ЗЕП. Међутим, због несла-

[35] Исто.

[36] Ујгури су народ муслиманске вероисповести, који чине 45% становништва Аутономног ујгурског региона Синкјанг.

[37] ОДБК је 23. септембра 2013. године на састанку у Сочију донела одлуку да се пружи војнотехничка помоћ Таџикистану, како би се ојачала безбедност њене границе са Авганистаном, сајт ОДБК *http://www.odkb-csto.org/news/detail.php?ELEMENT_ID=2701&SECTION_ID=*

Министар одбране РФ Сергеј Шојгу: „Ускоро ће се коалиционе снаге повући из Авганистана, а то може да дестабилизује ситуацију у региону. Спремни смо да дамо подршку Киргистану у обезбеђивању његове безбедности. Његова армија ће бити опремљена савременим руским наоружањем, и додао да су неопходни документи око тога потписани, а испорука оружја је почела. Осим тога у плану Министарства одбране је да се бојеви потенцијал руске базе у Канту повећа“.

РИА Федерал Пресс, http://fedpress.ru/news/polit_vlast/news_polit/1391488842-shoigu-armiya-kirgizii-budet-osnashchatsya-sovremennym-rossiiskim-vooruzheniem

гања о улози Русије дошло је до иступања Узбекистана из ЗЕП 2008. године, а из ОДКБ 2012. године. Туркменистан је заузео неутралан став.

Централна Азија је важан чинилац руске енергетске стратегије. Енергенти се транспортују кроз руске цевоводе. Поред тога, милитантне групе у региону, пре свега у Авганистану, повезане су са терористима на Северном Кавказу који представљају огромну претњу за унутрашњу безбедност Русије. Осим тога, регион је главни коридор за пребацивање наркотика у Русију и Европу. Зато је руска сарадња са регионом Централне Азије концентрисана на координирани приступ решавања тог проблема, за шта Москва обезбеђује потребна средства.

Кина превазилази Русију својом економском моћи у региону, али на плану безбедности Русија и савези на чијем је она челу су важнији и значајнији. Многи аналитичари сматрају да је заједничко учешће Русије и Кине у ШОС-у неписани договор по којем Пекинг не оспорава водећу улогу Русије по питањима безбедности, а Москва се не противи водећој економској позицији Кине у Централној Азији. Важан елемент је инсистирање Москве да сачува ОДКБ и ЗЕП заједно са ШОС-ом, као организације под својом контролом, мада у извесној мери долази до дуплирања функције ШОС-а. Русији одговарају такве паралелне структуре које гарантују очување позиције Москве као главног спонзора једног броја земаља Централне Азије.

Украјина као централна држава евроазијских односа

Украјина представља кључну земљу за Русију и за водеће државе ЕУ, САД и њихове геополитичке интересе у Европи. Кијевска политика у постсовјетском периоду стално се мењала, у зависности од резултата избора, притисака из САД и ЕУ, цене транспорта руског гаса и економске ситуације, тако да су били и на страни Запада и на страни Истока.

Укључивањем Украјине у политичко-економско-војне интеграције (НАТО и ЕУ) САД у садејству са Бриселом покушавају да остваре свој циљ, долазак до границе европског дела Русије, како би испољавањем латентне претње покушале да спутају њене амбиције да поврати статус глобалне силе. Русија, са друге стране, настоји да задржи Украјину у својој интересној сфери, не само као колевку сопственог етничког, историјског и државотворног идентитета, већ и као земљу која цивилизацијски, економски и војностратегијски баражира офанзивни простор Запада до руских граница.[38]

Русија, без утицаја на Украјину, има мањи утицај на европска кретања и остаје више азијска држава у чијем би предворју били инсталирани ефективи НАТО-а. Тиме би директно била угрожена безбедност Руске Федерације и смањено време реаговања њеног сектора безбедности. Због тога Руска Федерација нема алтернативу у погледу својих националних интереса на делу Украјине, поготово на истоку и југоистоку, где живи већински руски народ. На годишњој конференцији за новинаре, 19. децембра 2013. године, председник Путин је изјавио: „Ако Украјина прихвати техничке стандарде Европске уније, они нам више ништа не могу продати“,[39] мислећи при томе на производе из ЕУ који би преко Украјине били слободно увожени у Русију, без царине.

[38] Степић, Миломир: *Геополитика неоевроазијства*, Институт за политичке студије, Београд 2013. године, стр. 58–59.

[39] Интернет портал bigmir net финансы http://finance. bigmir. net/news/economics/45321-Esli-Ykraina-primet-tehnicheskie-standarti-ES-ona-voobshe-ne-smojet-nam-nichego-prodavat---Pytin.

Неспорно је да је Украјина дубоко подељена и национално и верски, на југоисточни део опредељен за припајање Руској Федерацији (што је Крим после референдума урадио, Доњецка и Луганска област су на референдуму изгласали самосталност и припајање Руској Федерацији) и остали део земље који је опредељен за интеграцију у ЕУ и НАТО. Одеска и Харковска област најавиле су одржавање референдума о свом будућем статусу. Због тога је политичка и територијална будућност Украјине неизвесна.

Слична ситуација карактеристична је и за Молдавију, која је новембра 2013. године парафирала споразум о придруживању са ЕУ и очекује коначно потписивање током 2014. године. С друге стране, непризната Република Придњестровље не прихвата овакав след догађаја, тражећи отцепљење од Кишињова и присаједињење Руској Федерацији и Царинској унији. Такође, истоветна ситуација је и са Аутономном територијалном јединицом Гагаузијом, која се налази у саставу Молдавије, а чији су се становници на референдуму одржаном 2. фебруара 2014. године изјаснили за прикључење Царинској унији.[40]

Јерменија и Виши евроазијски економски савез потписали су мапу пута за приступање Јерменије Царинској унији и Заједничком економском простору Белорусије, Казахстана и Русије, 24. децембра 2014. године. Јерменија је већ почетком децембра 2013. године добила нове ниже цене за гас, нафту и необрађене дијаманте.[41] Друге две закавкаске државе, Грузија која има односе са Европском унијом и НАТО савезом, као и Азербејџан, који је под утицајем Турске, за сада не показују интерес за интеграције са Евроазијском економском унијом.

Европска унија и САД су изузетно заинтересовани за сарадњу са Азербејџаном, првенствено због природног гаса и најављене изградње гасовода *Пројекат Транс-јадрански гасовод (ТАР).*[42] Једино Азербејџан има могућност да несметано, независно од Русије, испоручује гас Европи преко Грузије и Турске. Грузија, која је парафирала Споразум о придруживању са ЕУ, има нерешену ситуацију у погледу Јужне Осетије и Абхазије, па се поставља питање будуће реакције Руске Федерације у односу на најављено потписивање споразума. Азербејџан тражи да се, пре уласка Јерменије у Царинску унију, реши проблем Нагорњег Карабаха.[43]

Због тренутних проблема у Украјини, могућих будућих конфликата са Молдавијом и Грузијом, као и разилажења Руске Федерације и Европске уније у приступу решавању проблема, све су присутнија упозорења Запада, првенствено немачких политичара, да треба послушати и усагласити приступе, с обзиром на специфичности положаја и потребе ових земаља.[44]

---

[40] Гагаузија је Аутономна територијална јединица на југу Молдавије. Становници су пореклом Турци који су се у 18. веку доселили из Бодруџе, Бугарска.

[41] Ежедневная деловая газета РБК daily http://rbcdaily.ru/politics/562949990097562.

[42] Пројекат Транс-јадрански гасовод (ТАР) предвиђа транспорт гаса из Каспијског региона у Европу. Капацитет ТАР-а износиће 10 милијарди кубних метара годишње, са максимумом у далекој перспективи од 20 милијарди кубика. Гасовод ће кренути из Грчке, проћи ће преко територије Албаније и Јадранског мора до Италије. У Италији и Грчкој биће повезан са постојећом гасном инфраструктуром. Треба напоменути да ТАР није конкурент руском „Јужном току“ на европском гасном тржишту. Десет милијарди кубних метара азербејџанског гаса је само кап у мору у односу на испоруке руског гиганта „Гаспрома“. ТАР може подмирити само 2% европске потрошње – отприлике толико износе потребе Грчке и Италије. http://serbian.ruvr.ru/2014_01_26/Balkanski-pogled-na-Trans-jadranski-gasovod/

[43] Нагорњи Карабах је непризната Република између Јерменије и Азербејџана, коју насељава јерменско становништво. Азербејџан је сматра својом територијом под окупацијом Јермена.

[44] Франк Валтер Штанмајер, министар спољних послова СР Немачке: „Нама је неопходно да нађемо заједнички језик са Русијом, да би конструктивно развијали нашу сарадњу. Само заједно са Русијом ми

Карта 2 – *Закавказје*[45]

Европска унија суштински није јединствена по питању Украјине, а истовремено Сједињене Америчке Државе настоје да управљају дестабилизацијом Украјине и буду медијатор у том процесу. Дугорочно, питање Украјине се промовише као камен спотицања и извор сукобљености ЕУ и Русије, а такав развој ситуације нанео би највеће последице првенствено европским и азијским државама. У глобалној стратегији надметања, Немачка и Русија биле би изложене највећим последицама. Међутим, изгледа да су обе земље свесне тога и вуку промишљене и прагматичне политичке потезе.

Једна од основних функција сваке државе, па тако и Украјине, јесте да осигура сопствену безбедност, безбедност друштва и сваког појединца. Ову своју функцију, која је уједно и

можемо да решимо ирански проблем, као и проблем уништавања хемијског оружја у Сирији. Европска политика против Русије нема будућност, али и Москва треба да одлучи које су то опште тачке са Европом и да формулише своје позиције“. Взгляд деловая газета *http://vz.ru/news/2014/2/1/670605.html*

[45] http://teefouad.com/apps/pearl/js/caucasus-mountains-map-russia

предуслов за реализацију свих осталих, државе остварују опредељујући се за различите моделе безбедносног организовања. У том контексту, пут Украјине у Европску унију и НАТО јесте сигуран пут за вишедеценијску кризу и распад те државе уз избијање грађанског рата, чије би последице по становништво и материјална добра биле огромне. Стога, војна опција није решење за проблеме и ситуацију са којом је суочена Украјина. Напротив, решење треба тражити у поштовању међународног права од стране свих, директно или индиректно укључених субјеката међународних односа и, у складу са тим, у уважавању права народа на самоопредељење, у складу са циљевима и начелима Повеље Уједињених нација. Развијање међу нацијама пријатељских односа заснованих на поштовању начела равноправности и самоопредељења народа и предузимање других одговарајућих мера ради учвршћивања општег мира, један је од циљева Уједињених нација, садржан у Повељи УН.[46] У Украјини руски народ није национална мањина, него конститутивни народ, који вероватно неће прихватити верско и национално унијаћење и одвајање од Русије.

Будућност Европске уније не може се градити на супротстављању и сукобљавању са Русијом и другим евроазијским државама. Напротив, избегавање конфронтација и брисање линија и тачака сукоба јесте једини излаз за европске и азијске државе. То јединствено копнено подручје економски и безбедносно треба да функционише складно, изграђујући узајамно поверење кроз конструктиван дијалог и развијајући и унапређујући међусобну сарадњу. Померање НАТО-а ка истоку довешће, поред Украјине, до нових тачака конфронтације и за дуже време чинити нестабилним простор сукобљености интереса у Евроазији. Када је реч о ефектима увођења санкција и блокада, економских, па и политичких, оне представљају само сигуран пут у нове или продубљивање постојећих конфронтација.

У Европи су, на основу подела и сукобљености интереса, почела два светска рата и нанела, по размерама људских жртава и материјалних разарања, највеће последице у историји људског рода. Примена двоструких стандарда у међународним односима и искључивост, блокаде и примена силе могу довести овај регион, а затим и свет, у зачарану спиралу насиља из које нико не би изашао као победник. Највише би страдали народи на простору Евроазије, првенствено у зони додира сукоба интереса.

Остаје нада да ће мудрост политичких елита у државама Европе и Азије наћи прави излаз у компромису, а не у сталном продубљивању постојећих и стварању нових безбедносних проблема. Гомилање оружја и војних ефектива дуж линије сукобљености и изградња „штита“[47] сигуран су пут у страдање, а не у безбедност и просперитет. Ако је нечија намера да се ЕУ и Русија сукобљавају на дуже време, то може постати светски проблем и угрозити безбедност у блиској будућности.

[46] Повеља Уједињених нација, Глава I, Циљеви и начела, Члан 1, став 2.

[47] На самиту у Лисабону 2010. године лидери НАТО земаља донели су одлуку о изградњи ракетног штита у Европи, а као основа пројекта изградње прихваћен је European Phased Adaptive Approach (EPAA). Иако је у првој фази пројекта било предвиђено постављање радара у Чешкој, ова земља је одустала од тог плана 2011. године. Проблем који је настао повлачењем Чешке решен је преношењем оперативне контроле над америчким радаром типа AN/TPY-2 у Турској (са САД) на НАТО у зиму 2012. године. Као разлог за изградњу ракетног штита, и у САД и у Европи, наводи се развој балистичких пројектила у „нестабилним деловима света” или, мање дипломатски речено, у „отпадничким државама“ (eng. rogue states). Последњих - година, као главни извор стрепње наводи се, експлицитно или имплицитно, Иран. Русија се противи изградњи ракетног штита у Европи, сматрајући да је на тај начин угрожена њена безбедност.

Република Србија и евроазијске интеграције

Сагледавајући потенцијале сарадње држава укључених у евроазијске интеграције, никако се не сме пренебрегнути чињеница да ће Евроазијску унију чинити земље са којима Република Србија има изванредне односе, засноване на узајамном поштовању територијалног интегритета и суверенитета. Политички, све земље су изузетно наклоњене Србији и не постављају неприхватљиве политичке услове.[48]

Русија, као стална чланица Савета безбедности УН, активно остаје на позицији непризнавања једнострано проглашене независности Косова и Метохије. Белорусија и Казахстан такође нису признале независност КиМ. Односи између Републике Србије и Руске Федерације су на нивоу стратешког партнерства, што потврђује и Декларација о стратешком партнерству потписана 24. маја 2013. године у Сочију, коју прате уговори у сфери одбране, економије, науке, културе и образовања. Стратешко партнерство Републике Србије са Руском Федерацијом представља снажну потврду историјске и духовне блискости и пријатељства два народа и широк оквир јачања свеукупне сарадње. Оно се заснива на демократским вредностима које деле обе земље, принципима суверенитета, равноправности и територијалне целовитости држава, мирног решавања конфликата, узајамног поштовања и користи, немешања у унутрашње ствари и обавеза држава да не јачају сопствену безбедност на рачун других. Стратешко партнерство обухвата билатералну трговинско-економску размену, пословне контакте, повећање инвестиција, сарадњу министарстава унутрашњих послова на плану борбе против организованог криминала, тероризма и трговине наркотицима. Такође, подразумева сарадњу министарстава одбране и оружаних снага две државе, научно-техничку и индустријско-технолошку кооперацију, сарадњу у области образовања и културе, предупређивање ванредних ситуација и елиминисање њихових последица. Две земље су опредељене да подигну ефикасност сарадње, као и да унапреде механизам контаката на високом и највишем политичком нивоу.

Економски односи између Републике Србије и држава чланица Евроазијске уније су стабилни, а извоз српских производа у сталном је порасту, чему су сигурно допринели и споразуми о слободној трговини са Руском Федерацијом из 2000. године, Републиком Белорусијом из 2009. године и Републиком Казахстаном из 2010. године.

Табела 1 – *Упоредни приказ вредности извоза Републике Србије у земље Евроазијске уније и увоза из ових земаља у 2012. и 2013. години*

Земље Евроазијске уније	Република Србије			
	2012.		2013.	
	ИЗВОЗ (мил. $)	УВОЗ (мил. $)	ИЗВОЗ (мил. $)	УВОЗ (мил. $)
Руска Федерација	871,4	1847,9	580,3*	1095,4*
Република Белорусија	70,018	100,176	34,7**	44,1**
Република Казахстан	11,464	425,287	/	/

* За седам месеци 2013. године
** За шест месеци 2013. године

[48] Поповић, Ненад: „Политичка неутралност и економија“, Фонд Слободан Јовановић, Београд, 2014. године, стр. 66.

Између Републике Србије и Руске Федерације[49] константно је присутан дефицит у спољнотрговинској размени на рачун српске стране. Укупна робна размена Републике Србије и Руске Федерације у 2012. години достигла је 2.719,3 милиона долара и бележи пад у износу од 21% у односу на 2011. годину. Извоз из Србије бележи раст од око 9,5% у односу на 2011. годину и његова номинална вредност износи 871,4 милиона долара.

Русија је 2012. године била пети партнер Србије када је реч о извозу, са учешћем од око 7,6%, а други када се ради о увозу, са учешћем од око 10,2%. За седам месеци 2013. године укупна робна размена Републике Србије и Руске Федерације износила је 1.675,7 милиона долара и бележи незнатан раст у износу од 5% у односу на исти период 2012. године. Извоз из Србије бележи повећање од 28% у односу на исти период претходне године и његова номинална вредност износи 580,3 милиона долара. Увоз бележи пад од око 4% у односу на исти период 2012. години са номиналном вредношћу од 1.095,4 милиона долара. Негативан салдо у трговини Србије са Русијом забележен је у висини од 515,1 милион долара. Русија је у овом периоду била четврти партнер Србије, када је реч о извозу, са учешћем од око 7,2%, а трећи када говоримо о увозу, са учешћем од 9,3%. На увозној страни годинама доминира учешће енергената у распону од око 60% до 80%. У 2012. години покривеност увоза извозом износила је 47%, а за седам месеци 2013. године покривеност увоза извозом износила је 53%.

Укупна робна размена између Србије и Белорусије[50] у 2012. години износила је 170,2 милиона долара. Наш извоз је највећи до сада и износи 70,018 милиона долара, што је, у односу на 2011. годину, повећање од 34,5%. Увоз је у висини од 100,176 милиона долара, што представља пад од око 9% у поређењу са истим периодом претходне године. Покривеност увоза извозом у 2012. години износила је 70%, док је у 2013. години смањен дефицит у робној размени и износи 30,158 милиона долара. У првој половини 2013. године повећан је извоз из Србије за 25,4%, и за тај период покривеност увоза извозом је 78,7%.

Република Белорусија, чија је површина 207,6 хиљада квадратних километара, а број становника, на дан 1. марта 2013. године, 9,461 милиона, извозно је оријентисана земља са развијеном индустријом, сектором услуга и пољопривредом. Белорусија производи 17% комбајна, 6% трактора, 6,4% ланеног влакна, 2,8% кромпира и 30% великих кипера за руднике и копове, од целокупне светске производње. Укупна трговинска размена са светом у 2012. години износила је 100,9 милијарди долара. Главни трговински партнери су јој Русија, Холандија, Украјина, Немачка, Кина, Пољска, Италија.[51]

Трговинска размена између Србије и Казахстана[52] у 2011. години износила је, када је реч о извозу 10,150 милиона долара, а увозу 113,289 милиона долара. Укупна трговинска размена у посматраном периоду износила је 123,439 милиона долара. Резултати трговинске размене у 2012. години бележе значајан раст увоза и то, пре свега, енергената – природног гаса и сирове нафте, који чини 90% одсто од укупног увоза. Укупна трговинска размена у посматраном периоду износила је 436,751 милиона долара. Извоз такође бележи раст 12% и износи 11,464 милиона долара. Казахстан се налази у

[49] Сајт Привредне коморе Србије http://www.pks.rs/MSaradnja.aspx? id=51&p=1&pp=0&

[50] Сајт Привредне коморе Србије http://www.pks.rs/MSaradnja.aspx?id=36&p=1&pp=0&

[51] Интернет сајт председника Белорусије, http://president.gov.by/ru/facts-ru/

[52] Сајт Привредне коморе Србије http://www.pks.rs/MSaradnja.aspx? id=923&p=1&pp=2&

центру евроазијског континента на површини од 2 милиона 724,9 хиљада квадратних километара. Заузима девето место у свету по површини своје територије. Број становника Казахстана је 16 милиона 760 хиљада (на дан 1. јуна 2012. године). Укупна трговинска размена са светом у 2011. години је нешто већа од 125 милијарди долара. То су нафта и гас, производи металуршке и хемијске индустрије. Главни трговински партнери ове земље су Русија, Кина, земље Европе и Заједнице независних држава.[53]

Енергетски односи између Србије и Русије су на највишем нивоу сарадње. Инвестирање Русије у гасовод „Јужни ток" од највећег је значаја, јер поред већ наведених инвестиција пружа Србији могућност да постане регионални лидер у снабдевању енергентима. На овај начин доприноси се свеукупном јачању Србије и њеној бољој позицији у преговорима на путу ка Европској унији. Имајући у виду да ће кроз Републику Србију пролазити значајан део гасовода Јужни ток, може се закључити да Русија сматра Републику Србију довољно безбедном и способном земљом да регулише то питање. Очекује се да на реализацију „Јужног тока" неће негативно утицати укључивање Аустрије (компанија OMW) у наведени пројекат. Такође, с обзиром на велику економску и енергетску зависност Бугарске од Русије, било би нереално очекивати да она промени свој став у односу на изградњу „Јужног тока".

Русија, у периоду предугог преговарања о приступању Србије ЕУ, представља у Београду свој пројекат Евроазијске уније. Уз то, очигледно је да је ЕУ у кризи и нема средства за финансирање нових држава.[54] У Србији се често чују изјаве да за неке ствари не постоји алтернатива. Међутим, амбасадор Руске Федерације у Републици Србији, Александар Чепурин изјавио је: „Али све има алтернативу. Зато ваша земља не сме да изгуби из вида које су предности могуће сарадње са Евроазијском економском унијом који ће званично бити формиран 2015. године".[55] За „Глас Русије" такође је изјавио и да Србија треба пажљиво да прати процес стварања Евроазијске економске уније, да Јужни ток није једини пројекат, али у том пакету он је главни, и додао је: „Слика за будућност прилично је лепа: у наредне три до четири године усаглашено је око 5 милијарди евра руских инвестиција у српску привреду".[56]

На новонастало тржиште Евроазијске економске уније Србија би могла да настави да извози, али и да повећа извоз својих производа: воће и поврће, обојени метали, разни готови производи, електричне машине, апарати и уређаји, медицински и фармацеутски производи. Такође, извоз се може повећати и у области грађе-

[53] Интернет сајт председника Казахстана, http://www.akorda.kz/ru/category/kazakhstan

[54] Новопостављени координатор немачко-руске међудржавне сарадње у Министарству иностраних послова Немачке, социјалдемократа Гернот Ерлер је изјавио, поводом критике из ЕУ уперене против - Москве, а у вези са ситуацијом у Украјини: ,,Мислим да треба обратити пажњу да је између ЕУ и Русије земља која се зове Украјина и која је у озбиљним проблемима и тешкој финансијској ситуацији. Украјински политичари су били принуђени да делују под притиском тих проблема, и било им је потребно брзо решење. Русија је доставила значајна средства, радикално снизила цену гаса, да би помогла Украјини у тешкој ситуацији. То су биле мере које у таквом обиму није предложила Европска унија и, вероватно, није ни могла да предложи. Тако изгледа трезвени опис ситуације." Објављено 11. 01. 2014. године на http://www.inosmi.ru/russia/20140111/216408901.html

[55] Александар Чепурин, Јавно слушање на тему,,Интеграциони процеси на евроазијском простору и перспективе сарадње са Србијом", 25.11.2013. године, Народна Скупштина РС.

[56] Интервју амбасадора Чепурина за Глас Русије објављено 31.12.2013. године http://serbian. ruvr. ru/2013_12_31/Aleksandar-CHepurin-Realizacijom-rusko-srpskih-projekata-socijalnu-korist-osetice-i-obichni-gradani/

винарства, нарочито при изградњи инфраструктуре за Светско првенство у фудбалу које ће се одржати 2018. године у Русији. Српски производи немају у већој мери приступ врло захтевном тржишту Европске уније, која је, штитећи своју производњу, наметнула изузетно строге услове при увозу. Насупрот томе, Евроазијска економска унија прихвата српске производе, а великим буџетом којим располаже могла би да помогне бржем развоју технолошки заостале привреде.

Табела 2 – *Извоз и увоз Републике Србије из Белорусије, Казахстана и Руске Федерације у 2013. години*[57]

ИЗВОЗ И УВОЗ ПО СЕКТОРИМА СМТК, рев. 4	2013.		
	Белорусија	Казахстан	Руска Федерација
	Вредност у хиљадама УСД		
ИЗВОЗ ПО СЕКТОРИМА			
Храна и живе животиње	11701,7	1276,1	172711,8
Пића и дуван			7570,8
Сирове материје, нејестиве, осим горива	2710,8	278,9	8979,1
Минерална горива, мазива и сродни производи	6,6	0,0	2274,3
Животињска и биљна уља, масти и воскови	5,0	0,0	68,9
Хемијски и сл. производи, нигде непоменути	16320,8	18,0	93016,2
Израђени производи сврстани по материјалу	19786,7	4035,3	300593,3
Машине и транспортни уређаји	9646,2	2489,6	222042,1
Разни готови производи	21626,3	3245,7	250594,4
Производи непоменути у СМТК, рев. 4	1,5	149,2	3753,9
УВОЗ ПО СЕКТОРИМА			
Храна и живе животиње	1975,0	12,7	16434,5
Пића и дуван			36571,7
Сирове материје, нејестиве, осим горива	6453,6	20,9	54326,1
Минерална горива, мазива и сродни производи	32408,5	877276,4	1261146,2
Животињска и биљна уља, масти и воскови	0,0	0,8	4697,3
Хемијски и сл. производи, нигде непоменути	5390,2	4926,8	239401,1
Израђени производи сврстани по материјалу	21617,8	5490,2	224827,3
Машине и транспортни уређаји	23832,6	0,0	47924,9
Разни готови производи	632,3	10,5	2832,5
Производи непоменути у СМТК, рев. 4	3555,7	435,8	14610,9

[57] Извор података: Републички завод за статистику.

Немачка се на време окренула економској сарадњи са Русијом и на тај начин успела да преброди финансијску и економску кризу из 2008. године. Спољнотрговинска размена између Русије и Немачке се повећава, 2011. године је износила 75 милијарди долара, а у 2012. години 83 милијарде долара. У Русији ради 6300 компанија са немачким капиталом.[58]

Русија и Мађарска су 14. јануара 2014. године у Москви потписале уговор о изградњи два нова блока на нуклеарној централи „Пашк“, вредан 10 милијарди долара. Русија потписује уговоре са сваком земљом Европске уније појединачно.

Ако томе додамо и договор који су Русија и Мађарска постигле крајем 2013. године, о намерама да се строго поштује, без обзира на могуће тешкоће, план изградње мађарске деонице гасовода „Јужни ток“, те да ће испоруке гаса Мађарској почети почетком 2017. године, треба признати да сарадња између Москве и Будимпеште у енергетском сектору поприма карактер истинског стратешког партнерства.

Мађарска има за пример Немачку која последње две године води активну и независну политику по питању сарадње са Русијом у енергетском сектору. Инсистирање владе Мађарске на развоју нуклеарне енергије, наравно, уз поштовање свих неопходних техничких параметара по питању безбедности, потпуно је разумљиво. Искуство сарадње Русије са другим земљама, поред осталог са Ираном, показује да руски предлози у потпуности испуњавају ове услове. Неспорно је и да енергетска алијанса Москве и Будимпеште носи објективан карактер, који може да послужи као поучан пример другим европским земљама, па и Србији: чак иако се формално не „мења“ чланство у ЕУ, могу се бранити сопствени национални интереси – политички и економски.[59] И многе друге чланице ЕУ нису спремне да по сваку цену и на своју штету учествују у даљем конфронтирању са Русијом и „походу на исток“.

Закључак

Тенденција дезинтеграције после распада СССР-а замењена је тенденцијом јачања сарадње у економији и безбедности. Интеграције се одвијају без политичке принуде, на добровољној основи, са пуним разумевањем узајамне користи и обавеза, уз поштовање суверенитета и једнакости држава чланица будуће Евроазијске економске уније.

После више од две деценије након распада Совјетског Савеза, Русија све више проналази своје место у данашњем мултиполарном свету. Током последњих неколико година направила је значајан напор да поврати свој међународни кредибилитет и свеукупну моћ. У том погледу настоји да ојача своју позицију у Централној Азији и да развија односе са земљама Заједнице независних држава, а како би сачувала своју водећу улогу међу новонасталим државама, формираним после распада СССР-а, на њиховим територијама јача и сопствену безбедност. Успешна реализација транснационалног гасовода „Јужни ток“ не би значила само економски повратак Русије у Европу, него и могућност утицаја на озбиљне геополитичке промене.

[58] Интернет портал Руска Немачка http://www.rg-rb. de/index. php? option=com_rg&task=item&id=8581&Itemid=13

[59] Фонд стратешке културе http://srb. fondsk. ru/news/2014/01/16/eu-srbiia-rusiia-u-potrazi-za-alternativnim-modelima. html

Будућност Евроазије, ЕУ, Русије, Кине и других европских и азијских држава није у сукобљености и „цртању неких нових линија поделе“, него у сарадњи и решавању свих проблема, па и безбедносних, мирним путем. Истрајавање на поделама и укључивање држава у ЕУ, НАТО или у евроазијске иницијативе ствара погодне услове за даље конфронтације, гомилање њихових ефектива и наставак новог „хладног рата“.

Сецесија Косова и Метохије, мимо међународног права и њено унилатерално признање од водећих земаља Запада, отворила је нови период „немира и хаоса“ у будућности на евроазијском простору у погледу борбе и настанка нових држава. Тај тренд ће се вероватно наставити, поготово што су ти сецесионистички покрети, поред унутрашњих противречности, подстакнути деловањем спољашњих чинилаца.

Једном прекршено међународно право, применом војне силе и насиља према сувереној држави, узрокује настанак тако снажних промена у међународним односима да се тешко могу контролисати. Зато често и у државама које су кршиле међународно право почињу нарастати сецесионистички покрети који се као бумеранг враћају непромишљеним потезима и насиљу.

Свет се налази у транзицији система глобалне безбедности и афирмације и профилисања мултиполарног света. У том процесу позиционирање државе и народа може донети бенефите или последице.

Када се сукобљавају империје, светски центри моћи, онда свако апсолутно сврставање на било коју страну малим државама и народима доноси углавном последице. Очување војне неутралности зато има стратегијски значај за Републику Србију и њено позиционирање у блиској будућности.

Сукобљеност око кризе у Украјини вероватно је, нажалост, производ противречности интереса водећих субјеката међународних односа. Она је толико значајна и очигледна да представља прекретницу у међународним односима, на евроазијском простору и вероватно ће трасирати основне поставке безбедности у будућности, као што је то било у периоду нестанка „хладног рата“ или његовог привременог заустављања.

Литература

1. Cutler; R.: „US Intervention in Afghanistan: Implications for Central Asia,“ *Foreign Policy in Focus,* 21 November 2001.

2. Grinyaev, S.: *A Failed Project. Devoted to the 20th Anniversary of the CIS*. 21st Century No 2(10) 2011.

3. Младеновић, М., Килибарда, З.: „Шангајска организација за сарадњу“, *Војно дело*, пролеће/2011, 24–40.

4. Mackinder, H. J.: *Democratic Ideas and Reality,* London: Constable and Co., 1919.

5. Parakhonsky, B.: „Central Asia: Geostrategic Survey,” *Central Asia and the Caucasus Information and Analytical Center*, June 2000.

6. Scott, James Wesley: *EU Enlargement, Region Building and Shifting Borders of Inclusion and Exclusion*, Ashgate Publishing Limited, 2006.

7. Sharshenova, A.: „Political construction of geography: the US and Russian concepts of Central Asia“, *POLIS Journal* Vol. 2, Winter 2009, University of Leeds.

8. Starr, Fredrick S.: *In Defense of Greater Central Asia*, The Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program Joint Center, Policy Paper, September 2008.

9. Venier, Pascal: „The geographical pivot of history and early twentieth century geopolitical culture“*, The Geographical Journal*, vol. 170, no. 4, December 2004, p. 330.

10. Vinokurov, Y.: „Pragmatic Eurasianism: Prospects for Eurasian Integration“, *Russia in Global Affairs* Vol. 11, No. 2, April – June 2013.

11. Поповић, Н.: „Политичка неутралност и економија“, Фонд Слободан Јовановић, Београд, 2014. године.

12. Степић, М.: *Геополитика неоевроазијства*, Институт за политичке студије, Београд, 2013.

13. *Тајна Балкана,* СКЦ, Београд, 1994.

Интернет адресе

1. Дугин, Основи геополитике, Глава 4.1, 4.2, 4.3, стр. 10 и 11, ЭЛЕКТРОННАЯ БИБЛИОТЕКА, ModernLib. ru, http://modernlib. ru/books/dugin_aleksandr/osnovi_geopolitiki/read_10/

2. Интервју амбасадора Чепурина за Глас Русије, објављено 31.12.2013. године, http://serbian. ruvr. ru/2013_12_31/Aleksandar-CHepurin-Realizacijom-rusko-srpskih-projekata-socijalnu-korist-osetice-i-obichni-gradani/

3. Организация Договора о Коллективной Безопасности, www.odkb-csto. org/media/presentation. ppt

4. Declaration on establishment of the Shanghai Cooperation Organization, http://www.ehu. es/ceinik/tratados/14TRATADOSDEALIANZASPOLITICOMILITARES/TAPM1410ING. pdf.

5. Partners in central Asia, *Backgrounder,* http://www.nato. int/nato_static/assets/pdf/stock_publications/20140505_140505-Backgrounder_CentralAsia_EN_lowres. pdf

6. Повеља Шангајске организације за сарадњу, http://www.soi. org. br/upload/34b4f65564132e7702726ee2521839c790b895453b6de5509cf1f997e9e50405.pdf

7. Shanghai Convention on Combating Terrorism, Separatism and Extremism, June 15, 2001, http://www.refworld. org/docid/49f5d9f92.html

8. http://argumenti. ru/politics/n416/301464

9. http://fedpress. ru/news/polit_vlast/news_polit/1391488842-shoigu-armiya-kirgizii-budet-osnashchatsya-sovremennym-rossiiskim-vooruzheniem

10. http://finance. bigmir. net/news/economics/45321-Esli-Ykraina-primet-tehnicheskie-standarti-ES-ona-voobshe-ne-smojet-nam-nichego-prodavat---Pytin

11. http://news. bbc. co. uk/go/pr/fr/-/hi/russian/russia/newsid_4382000/4382389.stm

12. http://president. gov. by/ru/facts-ru/

13. http://rbcdaily.ru/politics/562949990097562

14. http://serbian. ruvr. ru/2014_01_26/Balkanski-pogled-na-Trans-jadranski-gasovod/

15. http://srb. fondsk. ru/news/2014/01/16/eu-srbiia-rusiia-u-potrazi-za-alternativnim-modelima. html

16. http://teefouad. com/apps/pearl/js/caucasus-mountains-map-russia

17. http://vz. ru/news/2014/2/1/670605.html

18. http://www.akorda. kz/ru/category/kazakhstan

19. http://www.cis. minsk. by/page. php? id=174

20. http://www.globalaffairs. ru/number/Takie-raznye-integratcii-16252,

21. http://www.iarex. ru/articles/44517.html? utm_source=dlvr. it&utm_medium=twitter

22. http://www.infoshos. ru/ru/?id=51

23. http://www.inosmi. ru/russia/20140111/216408901.html

24. http://www.odkb-csto. org/news/detail. php? ELEMENT_ID=2701&SECTION_ID

25. http://www.profi-forex. org/novosti-mira/novosti-azii/china/entry1008183203.html

26. http://www.rg-rb. de/index. php? option=com_rg&task=item&id=8581&Itemid=13

DOI: 10.5937/vojdelo1403059S

ABSCHRECKUNG, JAGD UND SCHUTZ UNTER WASSER

ÜBER DIE STRATEGISCHE UND TAKTISCH-OPERATIVE BEDEUTUNG MODERNER U-BOOTE

Dr. *Nikolaus* Scholik

Das Ziel dieser Analysearbeit liegt in der Offenlegung der maritimen operativen Konzepte der United States Navy und der Navy der Volksrepublik China im indo-pazifischen Raum. Die maritimen Strategien beider Großmächte, der derzeit auf dem globalen Schachbrett militärisch und technologisch dominanten Vereinigten Staaten und des stärksten Herausforderers im genannten geografischen Bereich, der Volksrepublik China, unterscheiden sich wesentlich voneinander. Während für die Vereinigten Staaten aufgrund ihrer geografischen Lage und globalen wirt-schaftlichen und politischen Interessen Seemacht im Sinne Thayer Mahans offensiv und auf Machtprojektion auf allen Ozeanen ausgerichtet ist und bleiben wird, muss das primär als Landmacht geltende China große Anstrengungen unternehmen, um eine adäquate Seemacht aufzubauen. Die zeigt sich klar und deutlich bei den jeweiligen operativen Konzepten: während die Vereinigten Staaten das offensive Konzept von globaler, permanenter Machtprojektion auf allen Ozeanen verfolgen, muss sich China derzeit mit einem defensiven Konzept der Zugangsverhinderung im Küstenbereich und vorgelagerte Behinderung des Zugangs zu operativ wichtigen Räumen begnügen und gleichzeitig eine offensive Machtprojektion (Flugzeugträgerkampfgruppen) aufbauen. Die Zukunft wird zeigen, ob dies technologisch, waffentechnisch und vor allem in Bezug auf das Schaffen von kampferprobten, einsatzfähigen offensiven Marinekräften gelingt. Ohne ein derartiges Potenzial oder zumindest einer Verringerung des enormen Abstands zu den Vereinigten Staaten wird China die politische Rolle auf der Weltbühne, die es anstrebt, nicht spielen können.

Schlüsselvörter: *Machtprojektion, Zugangsbehinderung im Küsten und vorgelagerten Bereich, Abschreckung, Einsatzraum (größerer Ordnung), Flugzeugträgerkampfgruppe, Exklusive Wirtschaftszone, Luft-Seeschlacht Konzept, Kräfteanforderung*

Beide bisher erschienen Artikel der Serie Maritime Macht im 21. Jahrhundert (ÖMZ 3/2013 und ÖMZ 4/2014) haben selbstverständlich die U-Boot-Komponente in ihrer jeweiligen Rolle, strategisch und taktisch-operativ, erwähnt und kurz dargestellt. Bei den strategischen, konzeptionellen und operationellen Überlegungen von Staaten, die im globalen power play eine Rolle spielen oder spielen wollen, stehen Großsysteme wie Flugzeugträger, Luft- und Waffensysteme wie Kampfflugzeuge,

Drohnen, Anti-Schiff-Raketen, Marschflugkörper und elektronische Erkennungs- und Kampfleitsysteme im Vordergrund des Interesses und des politischen wie militärischen Diskurses. Betrachtet man aber die derzeitigen (militärischen) Komponenten der strategischen Abschreckung sowie die taktisch-operativen Konzepte maritimer Einsatzplanung (power-projection[1] und A2/AD[2]), so wird bei entsprechender Beurteilung des Gesamtbildes die Rolle von U-Booten nicht nur klarer sichtbar – sie stellt sich als unverzichtbarer Faktor auf beiden Ebenen dar.

In den Anfängen der U-Boot-Waffe stand eine einzige Aufgabe im Vordergrund: das Vernichten generischen Schiffraums. Somit ist es legitim, dieser Waffengattung von Beginn an auch eine strategische Rolle zuzuteilen. In den beiden Weltkriegen I und II sollte das bestehende maritime Ungleichgewicht seitens des Deutschen Reiches durch einen forcierten U-Boot-Krieg wettgemacht und die Seeblockade aufgebrochen werden. Mit der Phase des Kalten Krieges und den großen technologischen Neuerungen in den Bereichen Antrieb, Geräuscharmut, Tauchtiefe, Verweildauer unter Wasser und waffentechnische Systemveränderungen (Torpedos, Marschflugkörper und interkontinentale ballistische Raketen) hat sich die Rolle von Unterseeboten wesentlich erweitert und gewandelt. Die Tendenz der bislang klassischen Teilung der Aufgaben „Abschreckung“, „Jagd und Schutz“, die zu entsprechenden technischen Lösungen führte, erfordert nun eine neue Sicht und eine Neudefinition der Aufgaben und jeweils entsprechenden technischen Lösungen: multi-mission-submarines ist zukünftig die Antwort auf die erweiterten Aufgabenstellungen:

- strategische Abschreckung
- Jagd
- ASW (anti submarine warfare)
- SOF (special operation forces)
- ISR (intelligence, surveillance, reconnaissance)
- Minenkrieg
- Operationen gegen den Drogenhandel
- ASuW (anti surface warfare).

Historische Konstellation/Technische Entwicklung

Eine kurze Rekapitulation der angedeuteten Rolle von U-Booten mag hilfreich sein: da wäre zunächst die „Einordnung“ des Waffensystem U-Boot. Von Seiten der Mittelmächte, den Alliierten maritim hoffnungslos unterlegen, wurden große Anstrengungen unternommen, um den Hauptvorteil des unerkannten Annäherns und

[1] Man versteht darunter den Einsatz einiger oder aller Elemente nationaler Macht um rasch und effektiv Kräfte in und von verschiedenen Orte zu verlegen, um derart auf Krisen zu antworten, abzuschrecken (deterrence) und Stabilität zu unterstützen.

[2] A2 oder anti-access bedeutet, dass man Aktionen und Fähigkeiten einsetzen kann – auch über große Distanzen – um gegnerische Kräfte vom Zugang in einen Operationsraum abzuhalten (deterrence …!). AD oder area-denial definiert Aktionen und Fähigkeiten – über eher geringere Distanzen – die zwar den Zugang des Gegners zu einem Operationsraum nicht verwehren, dort aber seinen Handlungsspielraum einengen.

Abfeuerns einer Hauptwaffe (Torpedo) voranzutreiben. Die Hauptwaffe des U-Boots, bis um den Kriegsbeginn 1914 die Kanone, verlor sehr rasch an Bedeutung, und der Torpedo wurde zu einer wirkungsvollen, wenngleich zu Beginn seiner Geschichte nicht allzu sicheren Hauptwaffe gegen Überwasserziele. Die führende Rolle von Luppis[3] und Whitehead[4] gipfelte in einer Entwicklung des ersten Whitehead-Torpedos für die österreichische Kriegsmarine 1866. Diese Waffe konnte sowohl von U-Booten aus als auch von Schiffen (Torpedoboote, Zerstörer) aus Rohren abgefeuert werden; Antrieb, Stabilisierung, Gefechtsladung und Geschwindigkeit wurden laufend verbessert und vor allem deutsche U-Boote stellten durch die Rudel-Taktik[5] und bis zum Zeitpunkt der Ausrüstung alliierter Zerstörer mit Sonaranlagen[6] eine große Gefahr für alliierte Geleitzüge dar. Die in der Folge entwickelte Ortungstechnik unter Einbeziehung von Radar erlaubte das – zumindest partielle – Kompensieren einer Schwäche des Sonars, nämlich die großen Probleme bei der Gebietsüberwachung, bedingt durch die Signallaufzeit, die winkelschrittbezogen erfolgen muss. Radar nützt elektromagnetische Wellen, die eine wesent-lich höhere Geschwindigkeit erlauben als Schallwellen unter Wasser. Panorma-Sonare und Schleppantennen, Entwicklungen der 70er und 80er Jahre des vorigen Jahrhunderts, leiteten den ewigen Kreislauf von Ortung/Vermeidung von Ortung ein.

Grundsätzlich war der Zeitraum von Ende des Zweiten Weltkriegs bis zum Ende des Kalten Kriegs von einer einfachen Zweiteilung in Aufgaben und dafür entwickelten U-Bootsklassen geprägt:

- Strategische U-Boote
- Taktisch-operative Jagd-U-Boote.

Während strategische U-Boote – in den 70er und 80er Jahren eines der drei Elemente der „Nuklearen Triade“ – über Nuklearantrieb verfügen müssen, war die Frage des Antriebs bei taktisch-operativen U-Booten von der Strategie beziehungsweise deren operativer Umsetzung in den nationalen Konzepten abhängig:

- nur (USN) oder primär nuklear (FN, RN)[7]
- gemischt: konventioneller Antrieb und nuklear (PLAN, RSN)[8]
- nur konventionell.

---

[3] Giovanni Biagio Luppis Ritter von Rammer (1813-1875) war ein kroatischer Erfinder, Offizier und Ingenieur der österreichischen Marine. Er entwickelte den ersten propellergetriebenen Torpedo. (nach wikipedia.org).

[4] Robert Whitehead (1823-1905) war ein britischer Ingenieur und Konstrukteur, der zusammen mit Giovanni Luppis die ersten Torpedos mit eigenem Antrieb und Selbststeuerung entwickelte. Damit schuf er eine Waffe, die beide Weltkriege (U-Boot-Krieg) entscheidend beeinflusste. (nach wikipedia.org).

[5] Rudeltaktik (auch Wolfsrudeltaktik nach dem englischen Begriff wolf pack), war eine Taktik deutscher U-Boote im Zweiten Weltkrieg. Die alternative Benennung Wolfsrudeltaktik leitet sich von dem Begriff „wolfpack“ der Briten und Amerikaner ab. Der britische Begriff entstand nach deutschen U-Boot-Angriffen.

[6] Sonar ist ein „Verfahren zur Ortung von Gegenständen im Raum und unter Wasser mittels ausgesandter Schall-impulse“. Das Wort ist ein englisches Akronym von sound navigation and ranging, was sich mit Schall-Naviga-tion und -Entfernungsbestimmung übersetzen lässt. Sonar-Messtechniken nutzen die Tatsache aus, dass sich Schall unter Wasser insbesondere bei hohen Frequenzen sehr viel verlustärmer ausbreitet als in der Luft. (nach wikipedia.org).

[7] USN: US Navy; FN: French Navy; RN: Royal Navy

[8] PLAN: Peoples Liberation Army Navy; RSN: Russian Navy

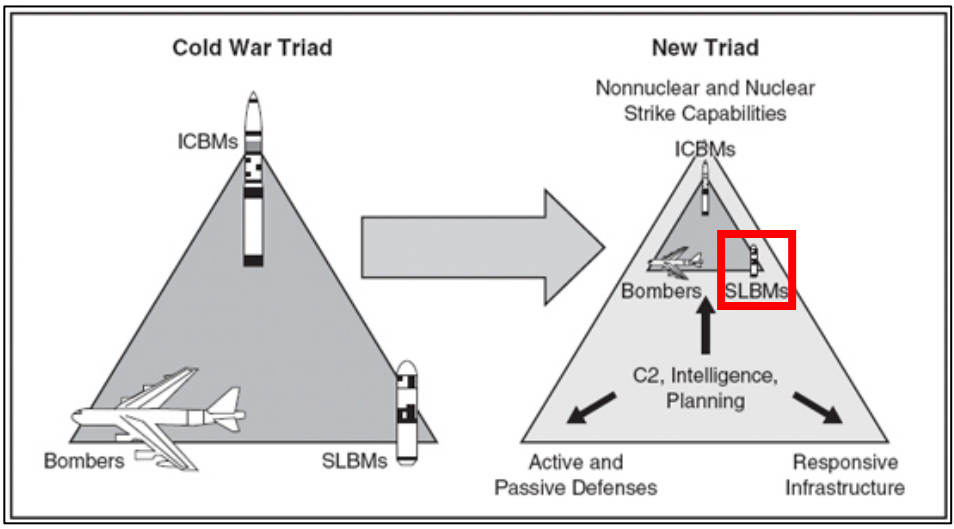

Abb. 1 – *Die nukleare Triade*[9]

Staaten ohne blue-water navy, Küstenstaaten und kleinere Staaten mit begrenzten, fast ausschließlich küstennahen Aufgabenstellungen, bevorzugen den konventionellen Antrieb, nicht zuletzt wegen der bei Nuklearantrieb wesentlich höheren Kosten und anspruchsvollerer Technologie. Dabei muss aber betont werden, dass die im Bereich moderner, konventionell angetriebener Boote erzielten technischen Fortschritte (vor allem beim Antrieb und der Verweildauer unter Wasser) dese in bestimmten Segmenten und unter bestimmten operativen Bedingungen äußerst kampfstark machen.

Eine neue Gruppe von Unterwasserfahrzeigen, die sogenannten UUV (unmanned under-water vehicles) und UAV (autonomous underwater vehicles) machen ebenfalls auf die perma-nente Weiterentwicklung von Ortung/Ortungsvermeidung Druck.

Normierung, Antriebe/Ortung/Waffensysteme

Die vorhin erwähnten Hauptgruppen sind demnach Boote der strategischen Abschreckung SSBN/SSGN[10] und Jagd- und Schutz U-Boote, SS und SSN.[11] Die Hauptaufgabe der strategischen U-Bootflotte eines Staates (Atommacht) ist die nukleare Abschreckung. Bei der nuklearen Triade (Abb.1) stellen heute bei allen fünf Atommächten des VN-Sicherheitsrates (Vereinigte Staaten, Russland, China, Frankreich und das Vereinigte Königreich) die SSBN den Hauptträger dar. Die Gründe liegen klar auf der Hand: der Nuklearantrieb gestattet eine außergewöhnlich lange Verweildauer unter Wasser, die strategischen Atomraketen SLBM,[12]

[9] C3+I: command, communication, control+intelligence

[10] SSBN: ship submersible ballistic nuclear; SSGN; ship submersible guided nuclear (cruise-missiles)

[11] SS: ship submersible; SSN: ship submersible nuclear

[12] SLBM: submarine launched ballistic missile

mit MRV und MIRV[13] (mit Ausnahme der SSBNs Chinas, das derzeit – im Gegensatz zur Armee [CSS-9-mod 2 bzw. DF-31A][14] – noch über keine seegestützten MIRV-Sprengköpfe verfügt) sind somit einer Ortung fast völlig entzogen, de facto immer abschussbereit und stellen im Falle eines gegnerischen Erstschlages jedenfalls einen nicht vermeidbaren Rück-schlag sicher, das Grundprinzip der Abschreckung. Land- und fluggestützte ICBMs und cruse missiles ergänzen wohl die Triade, sind aber gegenüber den seegestützten mit Nachteilen behaftet.

Bild 1 – *China SSBN Boot der JIN-Klasse*

Antrieb, Kapazität zur Ortung und Waffensysteme werden von der Einsatzart und Aufgabenstellung bestimmt. SS-Jagd-U-Boote werden mit konventionellen Antrieben ausgerüstet, sind prinzipiell sogenannte „small ships“ (1500 – 3000 t), haben Diesel und E-Motoren (Batterien), nun auch AIP-Antriebsaggregate.[15] So wie der Nuklearantrieb sind AIP-Systeme – z.B. Sterling-Motor,[16] Brennstoffzellenantrieb,[17] MESMA-Antrieb[18] – unabhängig von

[13] MRV*:* multiple reentry vehicle*;* Mehrfach-Atomsprengkopf auf einer Trägerrakete.

MIRV: multiple independently targetable reentry vehicle; unabhängige Ziele ansteuernde Mehrfach-Atomsprengköpfe auf einer Trägerrakete.

[14] Die CSS-9 ist eine dreistufige Feststoffrakete. Die Steuerung erfolgt mittels einer Trägheitsnavigationsplatt-form. Es wird eine Präzision von 300 bis 500 m (je nach Schussdistanz) erreicht. Die verbesserte Ausführung CSS-9 mod 2 verfügt über ein GPS-Lenksystem und erreicht eine Treffergenauigkeit von 100 bis 150 m. Die DF-31-Rakete ist in einem Start- und Transportbehälter untergebracht, welcher auf einem sechsachsigen HY473-Anhänger installiert ist. Der Anhänger wird von einem HY4301-LKW gezogen. Die verbesserte Ausführung CSS-9 mod 2 bzw. DF-31A wurde im Jahr 2002 vorgestellt. Diese Version verfügt über MIRV-Sprengköpfe und über ein verbessertes Lenksystem. Dieses System befindet sich noch in der Entwicklungs- und Testphase. (nach wikipedia.org).

[15] AIP: air-independent propulsion

[16] Der Stirlingmotor ist eine von Robert Stirling im Jahre 1816 entwickelte Wärmekraftmaschine, in der ein Arbeitsgas wie Luft, Helium oder Wasserstoff in einem abgeschlossenen Volumen von außen in einem Bereich erhitzt, in einem anderen gekühlt wird, um mechanische Arbeit zu leisten. Dadurch kann der Stirlingmotor mit einer beliebigen äußeren Wärmequelle betrieben werden. Manchen Bauformen genügen dazu bereits geringe Temperaturdifferenzen, z.B. die zwischen menschlichem Körper und der Umgebung. (nach: wikipedia.org).

[17] Eine Brennstoffzelle ist eine galvanische Zelle, die die chemische Reaktionsenergie eines kontinuierlich zugeführten Brennstoffes und eines Oxidationsmittels in elektrische Energie wandelt. Im Sprachgebrauch steht

Außenluftzufuhr; deshalb können Boote mit dieser Antriebsart längere Zeiträume als diesel-elektrische Boote, die Frischluft benötigen, unter Wasser bleiben. Im Vergleich zu SSNs sind diese Boote billiger in der Anschaffung, leiser im Antrieb, haben auch mehr stealth-Effekte,[19] sind schwerer zu orten und daher etwas ASW-resistenter. Trotzdem sind die Größe bzw. die geringe Tonnage, die relative Langsamkeit und die begrenzte Unabhängigkeit von Basen ein Ausschließungsgrund für strategische Einsätze und, im Fall der USN, ein Hauptargument für SSN bei Jagd und Schutz. SSN sind „big ships“ bis zu 20 000 t, teuer und technologisch komplex. Im Flugzeugträgerkampfverband (CSG/NTG),[20] der sich bei der USN um den atomgetriebenen Träger gruppiert, wäre ein konventionelles U-Boot, auch mit AIP-Antrieb, aus operativen und Versorgungsgründen nicht die bessere Alternative.

Bild 2 – *Deutschland Jagd-U-Boot (SS) der Klasse 212-A*

Brennstoffzelle meist für die Wasserstoff-Sauerstoff-Brennstoffzelle. Eine Brennstoffzelle ist kein Energiespeicher, sondern ein Wandler. Die Energie zur Stromproduktion wird in chemisch gebundener Form mit den Brennstoffen zugeführt. Bei U-Booten ist Deutschland der einzige Anbieter eines serienmäßig hergestellten Modells mit Brennstoffzellen-Zusatzantrieb. Die HDW Kiel in Kooperation mit Siemens und Nordseewerke Emden liefert seit 2005 die U-Boot-Klasse 212 mit einem solchen Antrieb (AIP: air independent propulsion) aus. Er leistet etwa 300 kW (408 PS) und ermöglicht eine Schleichfahrt ohne den 1050-kW-Dieselgenerator. Ebenso hat die U-Boot-Klasse 214 (vom selben Hersteller) Brennstoffzellen an Bord.

[18] Module d'Energie Sous-Marin Autonome (MESMA) ist eine in Frankreich entwickelte außenluftunabhängige Antriebsanlage für nicht-nukleare U-Boote. Das System besteht hauptsächlich aus einer Dampfturbine. Als Treibstoff dient Ethanol. Der zur Verbrennung notwendige Sauerstoff wird in Hochdrucktanks flüssig gelagert. Im Gegensatz zum Walter-Antrieb wirkt die Turbine nicht direkt auf die Antriebswelle, sondern treibt einen elektrischen Generator an. Die Antriebsleistung wird mit Hilfe eines Elektromotors auf den Propeller übertragen. Die mechanische Entkopplung dient der Geräuschreduktion und erlaubt größere konstruktive Freiheiten bei der Platzierung der Turbine im Druckkörper des U-Bootes. Mit diesem Antriebskonzept kann ein getauchtes Agosta-Klasse-U-Boot drei- bis viermal weiter fahren als mit konventionellen Bleiakkumulatoren.

[19] Tarnkappentechnik bezeichnet alle Techniken, die eine Ortung eines Flugzeugs, Fahrzeugs oder Schiffs er-schweren durch Unterdrücken der vom georteten Objekt ausgesandten oder reflektierten Emissionen. Im engeren Sinne bezeichnet der Begriff Techniken, die eine Radarortung erschweren sollen, ohne aktiv Störsignale auszusenden. Tarnkappentechniken werden hauptsächlich im militärischen Bereich verwendet, insbesondere bei Schiffen (Tarnkappenschiff) und Flugzeugen (Tarnkappenflugzeug). (nach: wikipedia.org)

[20] CSG: carrier strike group/NTG: naval task group. Trägerkampfverbände mit allen Begleitkräften und im Fall der NTG einer kampfkräftigen Komponente (mind. bataillonsstark) des US-Marine Corps für Einsätze im Küstenbereich.

Argumentativ wird seitens der Befürworter von Booten der SS-Klasse mit AIP – diese gibt es auch in den USA – ein verstärktes forward-basing[21] empfohlen, um den Geschwindigkeitsvorteil des SSN auszugleichen. Die USN hat – nicht zuletzt wegen des nun schon spürbaren Drucks auf ihr Budget – eine Teilergänzung bei den Jagd-U-Booten durch SS mit AIP genau analysiert und ist zu dem Schluss gekommen dass, um kosteneffektiv zu sein, ein ausländisches Produkt angekauft werden müsste. Dazu kommt die in den Vereinigten Staaten unumgängliche SUBSAFE-Zertifizierung.[22] Und selbstverständlich ist im 1:1-Vergleich ein SS gegenüber einem SSN kostenmäßig klarer Weise im Vorteil. Dieser Vergleich ist jedoch unzulässig, da die Plattform-Fähigkeiten verglichen werden müssen. Da tritt dann zu Tage, dass es 2,2 bis 6 SS bräuchte, um ein Kampfäquivalent zu einem SSN zu erreichen.

Bei der Ortung gilt für beide U-Boot-Klassen, dass stealth-Fähigkeit der Schlüssel für eigene Operationsstärke darstellt. Grundsätzlich ist das SSN ein blue-water Schiff, das SS eher eines für den küstennäheren Bereich. Hier liegen natürlich je nach geopolitischen Voraussetzungen, geografischer Lage und operationeller Doktrin unterschiedliche Forderungen vor: Singapur oder Israel, aber auch Australien oder Pakistan, Schweden oder Argentinien – alles Staaten ohne Projektionsambition bzw. Projektions-Kapazität, die für den Küstenschutz und die Sicherung des eigenen küstennahmen maritimen Raumes auf SS/AIP-Boote zurückgreifen; USN, PLAN, RN, FN und RSN hingegen haben oder streben blue-water Fähigkeiten an, betreiben nukleare Abschreckung mit ihren SSBN-Booten und tragen diesem Umstand neben ihren SSN teilweise auch mit SSK[23] (alle außer USN) Rechnung.

Bild 3 – *USA SSN Boot der Virginia-Klasse*

[21] Unter forward-basing ist die land/hafengestützte Dislozierung von U-Booten/Schiffen im oder nahe den geplanten Operationsräumen zu verstehen. Dies bedingt jedoch eine ganze Reihe von politischen, wirtschaftlichen, logistischen Voraussetzungen und Schutzmaßnahmen. So kann die USN derzeit nicht mehr als drei SSN in Guam, dem Hauptstützpunkt im Pazifik, stationieren.

[22] SUBSAFE ist ein Qualitätssicherungsprogramm für Atom-U-Boote der United States Navy. SUBSAFE wurde 1963 nach dem Untergang der USS Thresher (SSN-593) gestartet. Alle U-Boot-Systeme, die dem Wasserdruck ausgesetzt sind, wurden während des Programms überprüft und gegebenenfalls überarbeitet. Auch wurden die Materialien überprüft, die zum Beispiel beim Schweißen von Rohrleitungen verwendet wurden. Der Bruch einer solchen Leitung gilt als Auslöser des Untergangs der Thresher. Alle Atom-U-Boote, die bereits in Dienst sowie im Bau waren, mussten SUBSAFE-zertifiziert werden, was unter anderem längere Werftaufenthalte und damit hohe Kosten verursachte. Allerdings waren die ergriffenen Maßnahmen effektiv, ging doch kein zertifiziertes U-Boot mehr verloren.

[23] SSK sub surface killer; Jagd-U-Boot

Bei den Waffensystemen ist der Unterschied ebenfalls von großer Bedeutung. Eine glaubhafte und starke Abschreckung bedingt die nationale Verfügbarkeit aller Komponenten: Boot, elektronische Systeme der Kampfführung, Kommunikation und ECM/ECCM[24] sowie strate-gische Interkontinentalraketen (SLBM und CM[25]) müssen nationaler Provenienz sein – zu groß wäre das Risiko, im Ernstfall von einem anderen Staat abhängig zu sein.[26] Eingedenk der bereits festgehaltenen Tatsache, dass SS strategisch nicht einsetzbar sind, bleiben somit SLBM und CM den SSBN/SSGN vorbehalten. Beide Bootstypen verfügen jedoch über Torpedos zur Selbstverteidigung unter Wasser und für den Angriff auf Überwasserziele, der jedoch im operationellen Auftrag eines SSBN nicht vorgesehen ist. Hier eine kurze Dar-stellung gängiger Waffensysteme (USN und RN), die in dieser oder ähnlicher Form bei allen großen sub-navies zu finden sind:

- TLAM tomahawk land attack cruise missile
  ASuW oder Landziele/sub-sonic/ca. 880km/h
  Einsatzweite bis 600 Mi/1104 km
- ASM anti ship missile
  Sub Harpoon: anti-surface/anti-ship cruise missile
  sub-sonic/Einsatzweite ca. 146 km
- MK-48 Torpedo
  100km/H, Einsatzweite bis zu 27 Mi/50 km
  Sprengkopf 300 kg
- MK-48 AC advanced capabilities
  110 km/h, 27 Mi
- SPEARFISH Torpedo (RN)
  128 km/h, 30 Mi.

[24] ECM: electronic counter measures; ECCM electronic counter counter measures; Störmaßnahmen gegnerischer Sensoren und Steuersysteme.

[25] CM: cruise missile; Ein Marschflugkörper (umgangssprachlich Flügelrakete, englisch cruise missile, eingedeutscht: Cruise-Missile) ist ein unbemannter militärischer Lenkflugkörper mit einem Sprengkopf, der sich selbst ins Ziel steuert. Er unterscheidet sich von einer ballistischen Rakete durch den permanenten Antrieb während des gesamten Fluges sowie durch den aerodynamischen Flug, häufig unterstützt durch Tragflächen – im Unterschied zu taktischen und strategischen Boden-Boden-Raketen. Die Navigation erfolgt meist durch eine Kombination von Trägheitsnavigation, Gelände-Kontur-Abgleich, Zielgebiets-Bild-Abgleich und Satelliten-navigation, teils auch mit Unterstützung durch ein Synthetic Aperture Radar. Der Antrieb erfolgt im Allgemeinen durch ein Strahltriebwerk, als Turbofan oder auch als Ramjet, teils auch durch Raketentriebwerk, wie häufig bei schnellen Seezielflugkörpern. Die Waffe kann von U-Booten, Schiffen, Flugzeugen oder von Land gestartet werden und fliegt mit einer Höhe von 15 bis 100 Metern so niedrig, dass sie nur schwer vom gegnerischen Radar erfasst werden kann. Auch für Infrarot-Sensoren ist sie auf Grund ihrer geringen Hitzeemission nur schwer erkennbar. (nach: wikipedia.org)

[26] Hier muss auf das Beispiel des Vereinigten Königreichs verwiesen werden: die SSBN der RN der Vanguard-Klasse setzen als SLBM die amerikanische UGM-133 Trident II ein; in Hinblick auf die britische Sicherheits-philosophie eine verständliche Entscheidung.

Bild 4 – *USA SLBM Trident II D-5*

Einsatzvariabilität

Es sollen hier zwei Bereiche herausgegriffen und besonders untersucht werden. Es wurde Eingangs darauf hingewiesen, dass die Rolle von U-Booten aus der bis zu Ende des kalten Krieges gültigen Zweiteilung in strategische Abschreckung und Jagd/Sicherung erweitert wurde und sich durch neue Waffensysteme auch neue Aufgaben stellen. Diese neue Rolle, multi-mission genannt, darf aber nicht darüber hinwegsehen, dass es – hier für die USN untersucht – nach wie vor Kernaufgaben zu bewältigen gilt, die eben Teil der operationellen Umsetzung der Gesamtstrategie sind. Andere navies werden zwar ähnliche, aber wiederum ihrer maritimen Strategie und deren Umsetzung entsprechende Aufgaben zu lösen haben. Bei der USN und ihrer Vorwärtsstrategie mit power-projection und dem Air-Sea-Battle[27] Konzept als Antwort auf die defensive A2/AD-Reaktion der PLAN liegt die essentielle Aufgabe der SSN im Schutz der CSG/NTG mit der Aufgabendefinition

- Begleitschutz Eigener
- Suche feindlicher Trägergruppen
- Suche feindlicher SS, SSN, SSBN.

[27] Das Air-Sea Battle Konzept kann am besten als Interoperabilität der drei US-Teilstreitkräfte innerhalb des power-projection Konzepts und als Antwort auf A2/AD-Fähigkeiten eines Gegners erklärt werden. Ziel ist die Fähigkeit zu forcible entry operations, also die Aufrechterhaltung der vollen power-projection-Kapazität bis hin zum assured acces zu jedwedem Operationsgebiet. Unter assured access wird der ungehinderte nationale Gebrauch der globalen commons (Ozeane) und ausgewählter fremder Territorien, Gewässer und des Luftraums sowie des cyber-space, erreicht durch die Projektion aller Elemente nationaler Stärke, verstanden.

Operativ bedeutet dies ständig Gegenmaßnahmen bezüglich der A2/AD-Kapazitäten verfüg-bar zu haben, wobei die SSN der USN ein integraler Teil des Air-Sea Battle Konzepts sind. Besonderes Augenmerk wird auf das Ausschalten einer der Hauptbedrohungen des Trägerverbandes, der chinesischen ASBM[28] Dongfeng DF-21-D gelenkt. Grundelemente des Verhaltens der SSN im Verband sind folgende:

• anti-ship Kapazitäten an Land: Feuer(Kraft) und Bewegung

• maritimes Verhalten: Feind orten ohne selbst geortet zu werden

• im Gefechtsraum: CSG/NGT bevorzugen die offene See – daher als Teil des CEC-Konzepts[29] alle möglichen Gegenmittel um A2/AD zu bekämpfen.

Der Verband kennt vier Bedrohungsklassen:

• A potent-unmittelbar
• B nur unmittelbar
• C nur potent
• D weder – noch.

Dazu kommt das System der Bedrohungsachsen: die Hauptachse liegt bei der vermuteten maximalen Feindwirkung und der Festlegung von Nebenachsen: AAW,[30] ASW, ASuW, wobei AAW und ASW den inner- bzw. outer-screen festlegen.

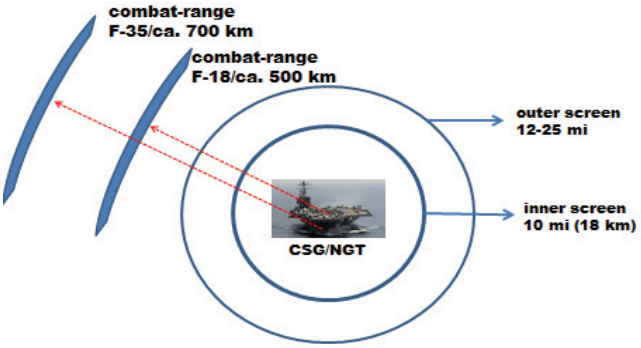

Abb. 2 – *CSG Einsatzbereiche*

Ein wichtiger Bereich sind ASW-Operationen, aktives und passives Sonar[31] die lokalen Möglichkeiten der Boote zur Ortung feindlicher Einheiten unter Wasser. Zusätzlich verfügt

[28] ASBM: anti ship ballistic missile

[29] CEC: cooperative engagement capability. Summe aller Maßnahmen – joint – eines modernen Trägerverbandes im Kampf gegen die A2/AD-Bedrohungen; CEC ist das *joint*-Konzept des Verbandes und wird als Netzwerk von militärischen Sensor- und Waffensteuerungssystemen definiert. CEC steuert die im Verband bestehenden Systeme ACS (AEGIS Combat System), Ship Self Defense System, Advanced Combat Direction System und das Naval tactical Data System.

[30] AAW: anti air warfare

[31] Aktiv Sonar: Es gibt niederfrequente (50 Hz bis 3 kHz), mittelfrequente (3 kHz bis 15 kHz) und hochfrequente Aktivsonare. Niederfrequente Sonare werden als Weitbereichssonare mit Übertragungsdistanzen von über 20 km oder Überwachungs(Surveillance)-Anlagen für die U-Jagd, d. h. die Ortung von U-Booten verwendet. Dies ergibt sich aus der geringen Dämpfung tiefer Frequenzen. Die Ausführung erfolgt normalerweise als Schleppsystem. Mittelfrequente Anlagen sind die traditionellen U-Jagdanlagen. Der Vorteil des Aktivsonars gegenüber dem

der Verband über entsprechende Aufklärungs- und Ortungsmittel im Verbund des CEC – auf, unter dem Wasser und im Luftraum. Diese sogenannte area-ASW erfolgt entlang der Bedrohungsachse. Die entsprechenden ASW-Mittel des Verbandes

- MPA - Maritime Patrouillenflugzeuge bis 150 Mi/280km
- towed-array sonar[32] 30-50 mi/60-90km

haben Entdeckung und Lokalisierung und nachfolgende Zerstörung – so möglich – zum Ziel. Lokale ASW erfolgt im outer screen, 12-25 mi/oder 22-46 km vom Verband (mit den HVU-Einheiten)[33] entfernt. Die Entdeckung ist strikt passiv angelegt, da die Distanz zu den HVUs entsprechende Sicherheit gewährleistet. Ist eine Entdeckung gegeben, werden sofort Hubschrauber mit spezieller ASW-Ausstattung eingesetzt und bekämpfen bei drei oder mehr gesicherten Kontakten das Ziel mit aus der Luft abgeworfenen Torpedos. Sollte ein feindliches U-Boot in den inner circle eindringen, müssen sofort alle möglichen Maßnahmen ergriffen werden, um die HVUs zu schützen um den Feind zu vernichten. Die effektivsten Mittel zum Auffinden und Zerstören eines U-Boots ist ein U-Boot …

Stealth-SSN, auch hunter-killers genannt, haben diese Rolle zu übernehmen und agieren ohne Kommunikation mit ihren HVUs, so gesehen außerhalb der CEC, nach eigenen Einsatzregeln. Es muss festgehalten werden, dass SS/AIP-Boote in der Kampfeffizienz sehr nahe an SSN-Booten einzuordnen sind. Ihre geringere Geschwindigkeit – 20 kn[34] anstelle der 35 möglichen bei SSN – ist ein handicap, das allerdings entscheidend sein kann und aus der Sicht der Sicherheit und raschen Beweglichkeit von Trägerverbänden bei der USN zur Ent-scheidung gegen SS/AIP geführt hat.

Passivsonar besteht darin, dass es neben der Richtung auch die Entfernung zum Ziel einfach bestimmen kann und dass es auch für Ziele geeignet ist, die keine Geräusche abstrahlen. Daher sind Minenjagd- und Minenmeidesonare immer Aktivsonare. Ihr Nachteil besteht darin, dass sie die Anwesenheit eines aktiv sendenden Sonarträgers deutlich über die Auffassreichweite der Anlage hinaus verraten. U-Boote verwenden Aktivsonar – wenn überhaupt – nur äußerst sparsam.

Das passive Sonar besteht aus mindestens einem Hydrophon (Unterwasser-Mikrofon) und wird verwendet, um Unterwassergeräusche und andere akustische Signale aufzuspüren. Das passive Sonar sendet selbst keine Schallwellen aus und ist daher, im Gegensatz zum aktiven Sonar, nicht zu orten. Normalerweise werden umfangreiche Hydrophonanordnungen zur Richtungsbestimmung und zur Trennung des gesuchten Geräusches von anderen Geräuschquellen angewendet. Damit wird die Richtung des Zieles bestimmbar, aber nicht seine Entfernung. Die Entfernung versucht man durch aufwendige Strategien mit Algorithmen, die die eigene Bewegung und die mutmaßliche Entfernung des Ziel mit Hilfe der Änderung der Richtungspeilung auszuwerten (Target Motion Analysis – TMA). Ein anderer, neuerer Ansatz versucht aus der vertikalen Verteilung des Schallfeldes durch inverse Modellierung den Abstand (und die Tiefe) des Zieles zu bestimmen. Passivsonar wird vor allem von U-Booten eingesetzt, weil es den Standort dieses U-Bootes nicht durch Schallemission verrät. Seit etwa 1975 verwendet man auch akustische Schleppantennen von bis zu mehreren Kilometern Länge, um von Oberflächenschiffen U-Boote mit Hilfe der schwer verringerbaren tieffrequenten Abstrahlung zu orten. Erfolge bei der Geräuschminderung von U-Booten schränken jedoch die Verwendbarkeit inzwischen ein. Deswegen ergänzt man diese Schleppantennen wieder durch akustische Sender (Active Adjunct), man geht also wieder zum Aktivsonar über (bei der Ortung durch Oberflächenschiffe, nicht von U-Booten aus).

[32] Das Schleppsonar, abgekürzt TAS (towed array sonar) gehört zu den passiven Sonarsystemen und ist ein mehrere hundert Meter langes Kabel, an welches Hydrophone angebracht sind. Bei Bedarf wird das Schleppsonar ausgerollt und nachgeschleppt. Schleppsonare werden hauptsächlich auf U-Booten und U-Jagd-Schiffen eingesetzt. (wikipedia.org).

[33] HVU: high value unit; primär der Träger und die Raketenkreuzer

[34] Der Knoten (kn) ist ein Geschwindigkeitsmaß in der See- und Luftfahrt bzw. der Meteorologie, das auf der Längeneinheit Seemeile (sm oder NM, nmi, n.mi. für nautische Meile) beruht: Definition: 1 Knoten = 1 Seemeile/h = 1,852 km/h ≈ 0,514444 m/s. (nach wikipedia.org).

Abb. 3 – *Die ASW-Triade*

USN und PLAN: der Wettlauf

Heute und in der nächsten Zukunft bleibt die Tiefe der Ozeane noch immer jener Operationsraum, der technologisch die meisten Probleme an Ortung und Verfolgung stellt. Deshalb ist für alle maritimen Strategien und ihre operationelle Umsetzung die Frage der Nutzung der Tiefen der Ozeane eine ganz bedeutende. Die Vereinigten Staaten (USN) und China (PLAN) können hier sehr gut als Beispiele unterschiedlicher maritimer Strategien, daraus abgeleiteter operationeller Konzepte und bei diesen wiederum die unerlässlichen, die Mittel betreffenden Entscheidungen, angeführt werden.

Während die USN getreu den Lehren von Mahan[35] und in Bezug auf die eigene geopolitische Lage und Rolle im global play auf eine offensive Strategie mit der operationellen Komponente power-projection setzt – anytime, everywhere –, verfolgt die PLAN nach Corbett[36] noch eine defensive Strategie, setzt operativ auf A2/AD und beginnt gerade einmal eine Rüstungsphase in Hinblick auf eine aktive Richtung durch den Aufbau einer maritimen Projektionskapazität. Da dieser Aufbau einen größeren Zeitraum bean-spruchen wird, kann man nun die derzeitigen Gegebenheiten in Bezug auf die jeweilige Positionierung und Ausrüstung der U-Boot-Flotten untersuchen. Und da die anytime-anywhere Philosophie der power-projection uneingeschränkt weit in das 21. Jahrhundert hinein gültig bleibt, ist eine nach wie vor hohe Überlegenheit der USN gegenüber der defensiver ausgerichteten PLAN festzustellen – auch auf dem Sektor der U-Boote. Diese Überlegenheit stellt nicht ausschließlich auf Anzahl oder spezielle technologische Bereiche und Waffensysteme ab. Moderne U-Boote sind hochkomplexe Systeme, deren Effizienz nur mit erfahrenen, erprobten und bestens aus- und weitergebildeten Mannschaften als gegeben anzunehmen ist. Wiewohl China – in diesem Fall die PLAN – ein für eine junge Industrienation mit knapp 30jähriger Erfahrung unglaubliches Tempo in vielen Bereichen der Technologie, Forschung und

[35] Alfred Thyer MAHAN, 1840-1914. US-Navy Offizier, Historiker, Marinestratege. Hauptwerk: *The Influence of Sea Power upon History*, 1890.

[36] Sir Julian Stafford CORBETT, 1854-1922. Britischer Marinehistoriker und Stratege. Hauptwerk: *Some Principles in Naval Strategy*, 1911.

Entwicklung, Ausbildung und Rüstung vorlegt, bleibt die Effizienz der Teilsysteme und die Schaffung kampfkräftiger Verbände zu hinterfragen. Zu weit stehen Ankündigung wie beim chinesischen Träger Liaoning, der ASBM DF-21A oder dem Tarnkappenbomber Chengdu J-20 und einsetzbare, kampffähige Gesamtsysteme ausein-ander. Auch die neuen chinesischen Jagdflugzeuge und die SSN-Klasse 091 (Han) und die SSBN-Tang-Klasse stellen ambitionierte Projekte, aber noch keine einsatzbereiten Waffen-systeme dar.

Ungeachtet dieser Erkenntnisse, die dem Pentagon und den JCS[37] nicht verborgen bleiben, beurteilt man die chinesische A2/AD-Kapazitäten als durchaus ernstzunehmend. Das Air-Sea Battle-Konzept und die Nachfolgeprogramme aller Kernelemente der für die Aufrecht-erhaltung der power-projection notwendigen Überlegenheit sind auf Schiene: die Ford-Trägerklasse, das beständige Weiterführen der Aegis-Kapazitäten, die Raketenkreuzer Flight III Arleigh Burke, die Aegis-Zerstörer Flight III/+8, die Trägerflugzeugfamilie F-35 (JSF)[38], die SSN-Virginia-Klasse, das neue LCS (littoral combat ship) und bei den SSBN die neue SSBN/X-Klasse … China wird Boden gut machen, aber die USN führen die Modernisierung und die technologische Erneuerung/Anpassung ihrer Trägerkampfgruppen und aller Sub-systeme konsequent und, wann immer wirtschaftlich und technologisch möglich, im direkten Ersatzrhythmus weiter.

Die U-Boot-Flotten der maritimen Großmächte: ein Überblick

USN-Subfleet

Alle U-Boote der USN sind mit Nuklearantrieb versehen. Zwei Hauptgruppen: strategische- und Jagdboote. Die Abbildung 4[39,40] zeigt Stärken, Orientierungen und geplante Nachfolge-systeme der USN-subfor[41] in grafisch-tabellarischer Form. Neben einer starken strategischen Abschreckung ist die Ausrichtung der multifunktionalen Jagd/Schutz/Unterstützungs-komponente der USN in Hinblick auf die Projektionskapazität vorrangig. „Abschrecken – Abhalten – Schlagen“: Diese Zielsetzungen der USN-subfor in Richtung möglicher Heraus-forderer ist die Grundlage der operativen Ausrichtung unter steigenden Tendenzen zu A2/AD-Maßnahmen der Verhinderung des Zugangs der USN zu

[37] JCS: Joint Chiefs of Staff

[38] JSF joint strike fighter; Die Lockheed Martin F-35 Lightning II ist ein aus dem Joint Strike Fighter-Programm (abgekürzt JSF, deutsch etwa gemeinsames Kampfflugzeug) hervorgegangenes US-Kampfflugzeug. Die F-35 wurde auf Grundlage des Versuchsflugzeugs X-35 entwickelt und gilt als das erste in Serie produzierte Tarnkappen-Mehrzweckkampfflugzeug. Die F-35 wird in drei Hauptmodellen produziert: die konventionelle F-35A, die STOVL-Variante F-35B und die trägergestützte Version F-35C.

[39] ASDS: advanced seal delivery system. Spezialkräfte (SOF; Navy-Seals) können via Ohio/Los Angeles- und Virgina-Klasse-Boote vom diesen für Einsätze ausgesetzt werden.

[40] COCOM: combatant commands; Ein unified combatant command (UCC; ein vereinigtes Kampfkommando) aus mehreren Einheiten von zwei oder mehr Teilstreitkräften der USA zusammengesetzt und hat einen weitgefächerten und dauerhaften Auftrag. Sie unterteilen sich entsprechend ihrer areas of responsibility in regionale und funktionale Kommandobereiche und wurden 1986 organisatorisch festgelegt. Derzeit: PACOM (Pazifik, darunter der COMSUBPAC, Befehlshaber U-Boote Pazifik), CENTCOM, NORTHCOM, SOUTH-COM, EUCOM, AFRICOM. (nach wikipedia.org).

küstennahen Bereichen, Meerengen und Operationsräumen. Besonderes Augenmerk widmet die USN hier dem Denken in Plattformen – die strategische mit der Ohio und nachfolgend der XXX-SSBN-Klasse, die Angriffs- und Schutzplattform der Trägergruppen mit der Los Angeles/Virginia-Klasse. Dabei ist aber, im Sinne des JOC10 (joint-operations concept) und der Air-Sea Battle ein enges Zusammenspiel der subfor mit der Luftaufklärung und den Aegis-Zerstörern Voraussetzung.

Die größte Gefahr für die amerikanische Dominanz unter Wasser könnte allerdings aus dem eigenen System kommen; auch die Vereinigten Staaten, mit einem jährlichen Verteidigungs-budget 2013 mit 640 Mia US-$/3,8% GDP/BIP[42] stehen unter starkem inneren Druck zu Einsparungen im militärischen Bereich. Gerade die Navy, traditioneller an dritter Stelle bei den Mitteln rangierend (hinter Army und Air Force), muss im technologischen Rüstungs-wettlauf an der Spitze bleiben, um ihren strategischen Auftrag mit entsprechenden operativen Mitteln durchführen zu können. Noch ist die amerikanische Öffentlichkeit bereit, die Verteidigung, besser gesagt große militärische Stärke, als für die Nation unerlässlich zu verstehen. Schon das Budget 2014 der USN, 155,8 Mia US-$ – ein Minus von 4,2 Mia gegenüber dem Vorjahr – zeigt den in Zukunft zu erwartenden Trend. Rüstungsprogramme müssen demnach gestreckt, Beschaffungen in Anzahl/Zeit neu evaluiert und unter dem Grundsatz des derzeitigen CNO[43] Admiral Jonathan W. Greenert (seit September 2011) „Kampfkraft an erste Stelle – vorwärts orientierte Operationsfähigkeit – ständige Bereit-schaft“ bewertet werden. Obwohl der subfor bei der strategischen Abschreckung und im Konzept der power-projection eine ganz wesentliche Rolle zukommt, wird auch hier mit Kürzungen und „Anpassungen“ gerechnet werden müssen. So wie man bei der Air-Force mit der neuen Drohnentechnologie neue operative Möglichkeiten unter verringerten Kosten (Personal-, Systemkosten und Komplexität) sieht und erprobt, untersucht nun auch die USN verstärkt die Möglichkeiten, Technologien und Einsatzeignung von unbemannten Plattformen unter Wasser. Die strategische subfor-Komponente scheidet hier aus. In anderen Bereichen aber, zum Beispiel bei Aufklärung, Minensuche und Kommunikation, wird der mögliche Einsatz von UUV[44] (unbemannte Unterwasserfahrzeuge) ernsthaft untersucht und vor allem auf Grund wesentlich günstigere Kosten – die Leistungsfähigkeit muss allerdings aufgabenseitig gegeben sein – angestrebt und erprobt (der Roboter Remus, ein Minensuch-UUV, wurde sehr erfolgreich getestet). Diese unbemannten Tauchfahrzeuge können fernge-steuert oder autonom operieren. Autonome Systeme unter Wasser haben jedoch gravierende Nachteile – die Kommunikationsfähigkeit ist erschwert, die Verweildauer durch Größe, Antriebssystem und Treibstoffvorrat begrenzt und autonome „Sachentscheidungen“ sind eben nicht möglich.

Somit wird die USN ihre subfor in den kommenden Jahrzehnten modernisieren, den Tausch ihrer Boote im 1:1-Verfahren (De-Kommissionierung–Kommissionierung) ähnlich den Trägern und Kampfflugzeugen, elektronischen Systemen und Begleitkampfschiffen (Raketen-kreuzer, Zerstörer, Fregatten) vornehmen müssen. Die oberste Maxime der USN, „anytime – anywhere“ ist ohne eine modernste und extrem kampfkräftige subfleet nicht realisierbar.

---

[41] subfor: USN submarine force

[42] Quelle SIPRI Military Expenditure Database

[43] CNO: Chief of Naval Operations. Oberster Marinebefehlshaber. Der Marinevertreter im US Generalstab JCS.

[44] UUV Unmanned Underwater Vehicle. Unbemanntes Unterwasserfahrzeug

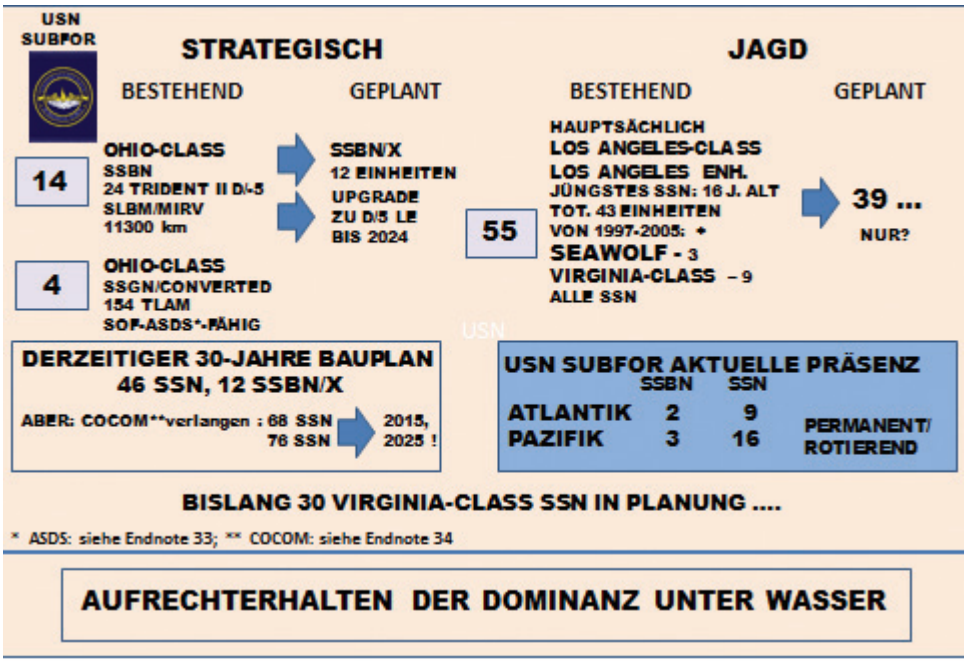

Abb. 4 – *Die USN-subfor*

PLAN-Subfleet

Die maritimen Ambitionen Chinas beruhen auf zwei Haupterkenntnissen, deren Grund in der geografisch-geopolitischen Lage und den politischen Ambitionen liegen. In den späten 80er Jahren des vorigen Jahrhunderts begonnen, ist der Aufbau einer „Marine“ zu einer Staatsaufgabe geworden. Die angestrebte Dominanz im asiatische Raum, Grundlage des Erreichens einer globalen Machtposition, muss maritim abgesichert, die eigenen Haupt-seewege in Richtung Nahmittelost und Afrika wegen der hohen Ölabhängigkeit geschützt und die Routen der Containerschiffe wieder nach Europa und in die Vereinigten Staaten zumindest überwacht werden können. Dazu kommt die von China durchaus real beurteilte Dominanz der USN auf allen Weltmeeren und im Pazifik im Besonderen. Der Schritt zu einer Verbesserung der maritimen Kapazitäten ist ein langwieriger, kostspieliger, technologisch herausfordernder und kann – im Gegensatz zu anderen nationalen Vorhaben – nicht allein durch mehr Mittel oder manpower wesentlich beschleunigt werden. Dennoch hat es die PLAN verstanden, mit dem durchaus ernst zu nehmenden operativen Konzept A2/AD mit der völligen Unterlegenheit gegenüber der USN zu brechen. Dieses Konzept, prinzipiell defensiv ausgelegt, kann natürlich die offensive Komponente von Seemacht, nämlich Projektionsfähigkeit, nicht ersetzen. Gerade für die Seewegesicherung ist aber Projektions-fähigkeit unerlässlich. Diese wiederum bedingt eine starke subfleet, so wie bei der strategi-schen Abschreckung SSBN und im A2/AD-Konzept Jagd-U-Boote eine

Schlüsselrolle einnehmen. Die strategische Flotte ist im Umbruch von den ehemaligen sowjetischen Booten zu rein chinesischen, hat aber bei den SLBM das Handicap über keine MIRV-Technologie zu verfügen. Die Jagdflotte leidet noch immer unter einer großen Typenvielfalt, das Schwer-gewicht stellen SSK dar, die wohl in der Küstenverteidigung einsetzbar sind, sich aber mit den SSN der USN kaum messen können. So wie in allen maritimen Bereichen werden aber große Anstrengungen unternommen, den bestehenden Vorsprung zumindest partiell zu ver-ringern. Eine wahre Herausforderung der USN auf See – also vor allem bei Durchführung eigener oder dem Verhindern gegnerischer (amerikanischer) Projektionsfähigkeit – ist in den nächsten Jahrzehnten nicht zu erwarten.

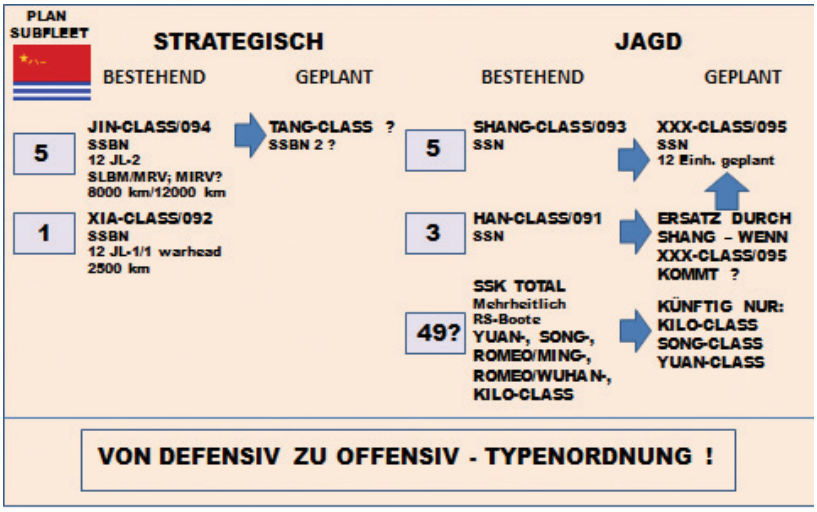

Abb. 5 – *Die PLAN-Subfleet*

RSN-Subfleet

Russlands maritimer Traum, besser gesagt der der ehemaligen Sowjetunion, ist mit dem Scheitern Admiral Gortschkows[45] – zu Ende gegangen. Nominell (der Tonnage nach) noch die zweitstärkste navy, hat der Umbruch 1989 gerade bei den Streitkräften, und hier besonders auch der Marine, tiefe Spuren hinterlassen. Die strategische subfleet und jene

[45] Admiral Gorschkow (1956-1985) versuchte nach dem Zweiten Weltkrieg eine starke sowjetische blue water navy zu entwickeln, was unter größten wirtschaftlichen Anstrengungen und hohen finanziellen Opfern aller-dings nur rudimentär gelang. Die Seemacht – zweitstärkste hinter den Vereinigten Staaten – wurde zunehmend auch zum außenpolitischen Werkzeug. Dennoch wurde, vor allem bei den Flugzeugträgern, kein auch nur annäherndes Niveau erreicht, und nur die U-Boot-Waffe, primär die derr strategischen nuklearen Abschreckung, erreichte wirklich annähernd westliches Niveau. Die so notwendige Projektionsfähigkeit konnte die Sowjetunion maritim nie erreichen – sie blieb primär auf Projektion über den Landweg beschränkt. Unter Putin erfolgte wieder eine eindeutige Ausrichtung auf die strategischen Luft- und die Landstreitkräfte.

Teile der Jagdflotte, die über SSN verfügen, haben in vielen Teilbereichen (fast) westlichen Standard. Das hohe kreative Potenzial der russischen militärischen Werften hat – besonders bei den SSK – Boote und Bewaffnungen mit Potenzial hervorgebracht und viele Einheiten, es sei hier nur die Kilo-Klasse erwähnt, in zehn Staaten exportiert. So gesehen ist die strategische Komponente durchaus beachtenswert, wenngleich damit keine maritime Projektion unterstützt werden könnte. Bei den SSN reicht die Akula-Klasse nahe an westliche Standards heran; doch wie bei den SSBN kommen rasch neue Boote auf das Reißbrett … Finanzierung, Planung in Hinblick auf Ersatz/Neuausrüstung/Nachhaltigkeit und Effizienz sind jedoch ein gänzlich anderes Kapitel. Strategisch stark, auch durch die SLBM und die CM, bei den SSN schon in Stückzahl (alle einsetzbar ?!) deutlich abgeschlagen, kommt die RSN-Subfleet der amerikani-schen am ehesten nahe.

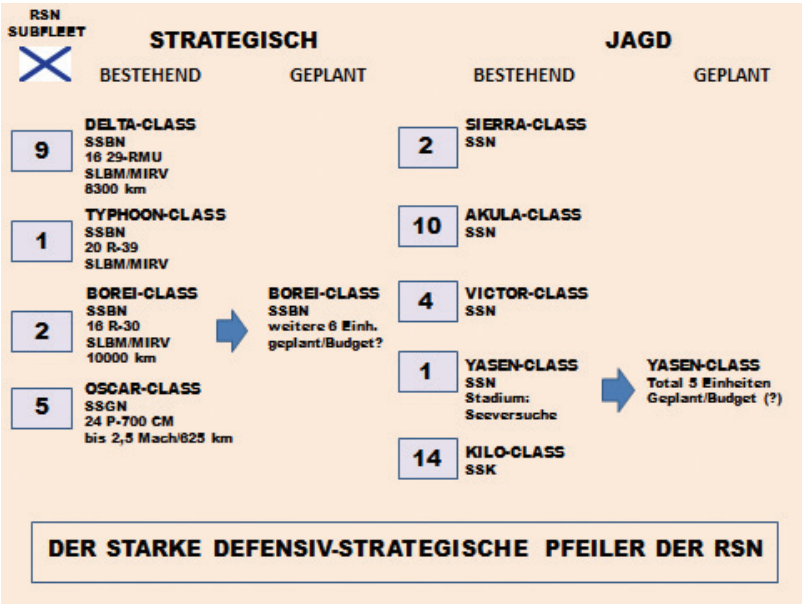

Abb. 6 – *RSN-Subfleet*

RN-Subfleet, FN-Subfleet

Es mag etwas verwundern, dass die beiden europäischen Atommächte und ihre jeweiligen subfleets in einem genannt, dargestellt und beurteilt werden. Der tiefe Grund dafür liegt in dem in der Europäischen Union verwurzelten Problem des europäischen Denkens und Handelns im Bereich Verteidigung auf rein nationaler Ebene. Gerade bei den kostenin-tensiven Systemen und Plattformen wie Flugzeugträger/Trägerkampfgruppen, der strategi-schen Abschreckung und bei gemeinsamer Logistik (Airbus A400M als abschreckendes Beispiel) zeigen bezüglich Kooperation und entsprechendem gemeinsamen Handeln Unverständnis und Unwilligkeit.

Trotz der vielen schönen Pläne und Organisationen in Brüssel wie GSVP, GASP, ESVP, Rüstungs-kooperationen, Militärstäbe etc. sind und bleiben bei operationeller Einsatzbarkeit und Effizienz leere Worte. Dies sei auch am Beispiel der Subfleets aufgezeigt.

Auf der strategischen Ebene (Abschreckung) kommt für das Vereinigte Königreich und die RN noch eine Besonderheit dazu: als einzige Atommacht baut man eigene SSBN, diese werden jedoch mit einer SLBM eines anderen Staates bestückt … Es lohnt sich auch, einen kurzen Blick auf die jeweiligen maritimen Strategien zu werfen. Während das Vereinigte Königreich in seiner National Security Strategy in zwei Punkten maritimen Bezug aufzeigt

• Ein sicheres und belastbares Vereinigte Königreich durch Schutz und Abschreckung

• Drei Hauptrollen der RN:

1. Kriegsführung

2. Maritime Sicherheit

3. Internationales Engagement hat Frankreich von fünf Kernpunkten drei mit maritimer Relevanz

• Garantieren (mit Alliierten) der Sicherheit Europas und des Nordatlantischen Raums

• Stabilisieren mit Partner der europäischen Zugänge

• Mitarbeit bei der Stabilität des Nahen Ostens und des Persischen Golfs.

Es kann hier nicht näher auf diese Punkte eingegangen werden. Nur soviel sei doch gesagt: die Herstellung von „Maritimer Sicherheit“ und die (strategische) Abschreckung können seitens des Vereinigten Königreichs, dessen Marine (Ausnahme SSBN und partiell SNN), nur mehr ein Schatten einstiger Größe und Fähigkeiten darstellt, einfach nicht mit U-Booten alleine garantiert werden. Auch bei den SSBN ist schon auf die US-Abhängigkeit (Trident) hingewiesen worden.

Frankreich steht keineswegs (wesentlich) besser da: wohl verfügt man über einen Träger, CVN R-91 (Charles de Gaulle), eigene Trägerflugzeuge und Waffensysteme, SSBN mit französischen SLBM und einige SSN zum Schutz der SSBN und des Trägers, zusammen mit den Zerstörern der Ansatz einer kampfkräftigen CSG. Doch ein Träger ist kein Träger – keine Krise hält sich an die Verfügbarkeit der eigenen Mittel. Der Versuch des Vereinigten Königreichs und Frankreichs gemeinsam zwei bis drei weitere Träger zu bauen, ist kläglich und banal gescheitert. Neben allen an sich schon unüberwindlichen konzeptionellen Hürden – Antrieb (VK: Gasturbine, FR: nuklear), Trägerflugzeug (VK: F-35 JSF, FR: Rafale[46]) – scheiterte das Projekt auch an den britischen Gewerkschaften, die den Bau eines britischen Trägers auf einer französischen Werft ablehnten. Man hat es daher bei den U-Booten gar nicht erst versucht …

So haben beide europäischen Atommächte eine an sich ausreichende nukleare Abschrek-kungskapazität, streng national getrennt und jeweils einige SSN, die primär dem Schutz der SSBN dienen, da ja keine der beiden Mächte über reale Projektionsfähigkeit verfügt. Nachfolgemodelle bei den U-Bootklassen werden

[46] Die Rafale (französisch für Böe oder Windstoß) ist ein zweistrahliges Mehrzweckkampfflugzeug des französischen Herstellers Dassault Aviation. Es wurde fast vollständig im nationalen Alleingang entwickelt, nach-dem Frankreich aus dem Eurofighter-Konsortium ausgestiegen war. Technisch zählt die Rafale zusammen mit dem Eurofighter und der Saab JAS 39 Gripen zu einer Gruppe moderner europäischer Kampfflugzeuge in Delta-Canard-Auslegung. Durch ihre Auslegung als leichtes, vielseitiges, sowohl land- als auch trägergestütztes Mehrzweckkampfflugzeug unterscheidet sich die Rafale von diesen Modellen in einzelnen Punkten jedoch erheblich.

untersucht, dürften jedoch – die wirtschaftliche Lage und die Anti-Stimmung in beiden Ländern militärische Rüstungsprojekte betreffend – zumindest große zeitliche Verzögerungen und Kürzungen mit sich führen. Und Europa/die Europäische Union?

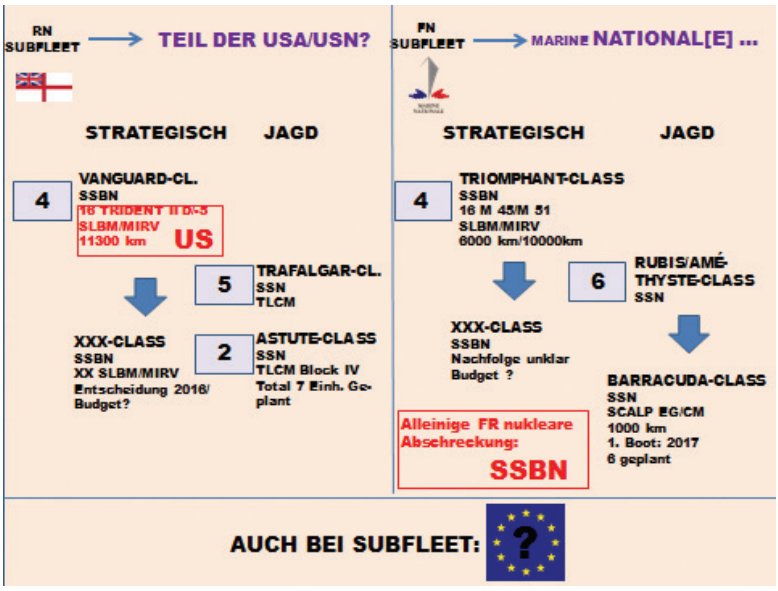

Abb. 7 – *RN-Subfleet, FN-Subfleet*

Es könnte als Unterlassung gesehen werden, würde nicht auch kurz über die anderen Staaten mit oder ohne blue-water navy und ihre Aktivitäten kurz berichtet werden. An vorderster Stelle muss wohl Indien genannt werden. Indien sieht sich sehr wohl als (aufsteigende) maritime Macht, besonders in seinem home-theatre, dem Indischen Ozean. Neben ansatz-weise im Aufbau begriffener Projektionskapazität (Träger Vikrant/MIG-29K[47], ab 2018 einsatzbereit?) verfügt die navy über 9 SSK (Kilo-Klasse), 4 SSK (auf HDW-Kiel Typ 209 basierende indische Modelle) und derzeit ein SSN der Akula-Klasse (ein Zehnjahres-Leasingvertrag mit Russland, ein zweites Akula soll ebenfalls noch geleast werden …). Geplant sind weiter der Eigenbau von insgesamt

[47] Die Mikojan-Gurewitsch MiG-29 (russisch Микоян-Гуревич МиГ-29, NATO-Codename: Fulcrum) ist ein zweistrahliges Kampfflugzeug, das in der Sowjetunion entwickelt wurde.Bei der MiG-29K handelt es sich um ein trägergestütztes Modell der MiG-29. Hierfür musste die Flugzelle teilweise erheblich überarbeitet werden, um den erhöhten strukturellen Belastungen gerecht zu werden. Primär kam es zu Veränderungen der Tragflächen, welche vergrößert wurden. Dadurch konnte man die Langsamflugeigenschaften verbessern, die für Trägerlandungen wichtig sind. Des Weiteren wurde auch das Fahrwerk verstärkt, wodurch auch höhere Waffenlasten möglich wurden, was wiederum nötig war, da eine erhöhte Flexibilität gefordert wurde. Darüber hinaus sind die Tragflächen nun faltbar, um den engen Platzverhältnissen auf einem Flugzeugträger gerecht zu werden. Um dem gestiegenen Gesamtgewicht der Flugzelle und den daraus resultierenden schlechteren Flugeigenschaften entgegenzuwirken, wurden die stärkeren Klimow RD-33-Mantelstromtriebwerke verbaut. Die verwendete Avionik entspricht weitgehend dem der MiG-29SMT-Version. (nach wikipedia.org).

4 SSBN der Arihant-Klasse (INS Arihant, Kommissionierung 2015 geplant) mit der indischen SLBM K-15 (12 Schächte pro Boot, 1900 km Einsatzweite). Bei den SS hat Indien eine Lizenz für den Bau von 6 Booten (INS S-50 bis S-55) der Scorpène-Klasse (SS, diesel-elektrischer Antrieb mit AIP-Option) gekauft; die Boote sollen bis Ende 2019/2020 in Mumbai fertiggestellt werden. Indien sieht sich durch die chinesische maritime Rüstung, besonders bei den U-Booten, unter Druck gesetzt.

Und wenn Indien aufrüstet, dann entweder als „Antwort" auf pakistanische Kapazitäten oder um einen entsprechenden Vorsprung zu erreichen. Die pakistanische subfleet – die politische und rüstungstechnische Partnerschaft mit China spielt hier eine wichtige Rolle – besteht im Wesentlichen aus SS/AIP-Booten (Yuan-Klasse, China, 6 Stück; Agosta-Klasse, Frankreich, 5 Stück). Da nun Indien ein SSBN entwickelt, hat auch Pakistan ein atomgetriebenes U-Boot in Planung, wobei derzeit keine technischen Details vorliegen.

Die japanischen Selbstverteidigungskräfte mit ihrer navy (JMSDF)[48] – der zweitstärksten lokalen navy nach China im Großraum – stellt rechtsbedingt und willentlich nur auf SSK/SS-AIP Boote zur Jagd und Sicherung ab. 11 Einheiten der Oyashio-Klasse (SSK) stehen im Dienst; die modernere Soryu-Klasse (SS-AIP) hält derzeit bei 5 Diensteinheiten, 5 weiter Boote sind geplant. Diese sind auch bezüglich der beiden Hubschrauberträger der Izumo-Klasse (der erste, die JDS-Izumo wird 2015 kommissioniert, der zweite im Bau) als U-Bootschutz notwendig.

Deutschlands Marine, die einst traditionell sehr starke U-Boot-Flotten unterhielt, hat im Jahr 2010 sechs ihrer Boote der Klasse 206 A aus finanziellen Gründen ausgemustert und hält heute bei vier SS/AIP der Klasse 212 A. Zwei weitere 212A werden in der zweiten Hälfte 2014 in Dienst gestellt. Diese Bootsklasse – als modernste und leiseste in diesem Segment betrachtet – wird auch exportiert, Italien und Singapur haben sich bei der Ausrüstung ihrer U-Boot-Flotten in diesem Bereich für das 212 A entschieden.

Israel – unbestätigte aber vermutete Atommacht – hat auf Grund seiner Lage am Ausgang des Suez-Kanals und wegen seiner Küstenlinie ebenfalls eine kleine SS-subfleet, die jedoch modern konzipiert ist: 3 SSK der Dolphin-Klasse und vier (+2) Dolphin II, SS/AIP-Boote. Auch Indonesien, Venezuela, Polen, Portugal und Spanien unterhalten sub-fleets, jedoch ausschließlich im SS- und SS/AIP-Segment. Dieses Kapitel kann mit einer Gegenüberstellung der Subfleets der beiden Hauptklassen SSBN und SSN/SSK abgeschlossen werden.

SUBFLEETS DER FÜNF ATOMMÄCHTE

	USN SUBFLEET	PLAN SUBFLEET	RSN SUBFLEET	RN SUBFLEET	FN SUBFLEET
SSBN/ SSGN	18	4	17(?)	4	4
SSN	55	8(?)	16	6	7
SSK		49	14		

Abb. 8 – *Subfleets der fünf Atommächte*

[48] JMSDF: Japan Maritime Self Defense Force

Schlussfolgerungen

Über die strategische und auch die taktisch-operative Bedeutung von U-Booten kann kein Zweifel bestehen. Jeder Staat mit maritimen Interessen – ob wirtschaftlicher, geopolitischer/politischer, oder militärischer Art – muss sich auch mit dem Raum unter Wasser auseinandersetzen. Für die Atommächte (offizielle und nicht erklärte) und solche, die nach Atomwaffen streben, ist die nukleare Abschreckung und somit der Erhalt nationaler Sicherheit und Souveränität von allerhöchster Bedeutung. Nach den Jahren des kalten Krieges hat sich, auch unter Einfluss des fatalen nuklearen Wettrüstens (Kosten/Potenzial/Nutzen), die Abschreckung zu den günstigsten Kosten unter höchster Effektivität durchgesetzt: mit den Hauptmitteln SSBN und SLBM. Strategische Atom-U-Boote sind schwierig zu orten und bei entsprechender mengen- und ortsmäßiger Verteilung in den Weiten der Ozeane (hier muss jedenfalls auf die Einsatzweiten der SLBMs in Bezug auf die Ziele geachtet werden) effizienter als land-oder fluggestützte Systeme. Alle fünf offiziellen Atommächte haben sich für diesen Weg der Schwergewichtsbildung bei der nuklearen Abschreckung entschieden. Inoffizielle Atommächte wie Indien, Pakistan und Israel verfügen derzeit nicht über die entsprechenden U-Boot-Plattformen, wobei Indien und Pakistan laut eigenen Angaben an derartigen Booten arbeiten.

Nukleare Abschreckung auf globaler Ebene wird in den nächsten Jahrzehnten primär auf U-Boot-Plattformen (SSBN) gestützt bleiben.

Die taktisch-operative Ebene, wo U-Boote von Beginn an, nunmehr seit ca. einem Jahrhundert, eine Rolle mit steigender Bedeutung gespielt haben, ist komplexer und nicht mit einer Hauptbegründung abzuhandeln. Zwei Segmente bieten sich an: das der technischen Systemkonzeption, also SSN vs SSK/AIP und das der operationellen Einsatzaufgaben auf Grund der jeweiligen Umsetzung, das Boot als Teil einer Trägerkampfgruppe oder einer A2/AD-Doktrin, wiewohl die beiden Teile natürlich direkt zusammenhängen, wie in den entsprechenden Kapitel herausgearbeitet wurde. Jene Staaten, die einer offensiven maritimen Strategie folgen – die Vereinigten Staaten, bedingt Frankreich und das Vereinigte Königreich, angestrebt von Indien und China, unklar Russlands Position/Möglichkeiten – werden weiterhin bei der operationellen Umsetzung von power-projection auf SSN setzen (müssen). Jene Staaten, bei denen A2/AD-Umsetzung vorrangig oder die einzige Antwort bei maritimer Strategie darstellt, werden aus Kostengründen, aber auch hinsichtlich der operativen Aufgabenstellungen weiterhin SSK/AIP-Systeme bevorzugen.

- **China, Indien, Pakistan, Japan und alle anderen Staaten die operativ vordinglich A2/AD-Aufgaben im Fokus ahben, betrachten, setzen auf SSK/AIP**
- **das Gewicht der USN im Angriffsbereich (SSN) ist erdrückend und kann z.B. Seitens Chinas nicht alleine mit SSK/AIP beantwortet werden**
- **die europäischen maritimen Möglichkeiten (FR, VK) würden einen Zusammenschluß bei power-projection und nuklearer Abschreckung erforderlich machen, um von europäischen Kräften zu sprechen. Alle Element wären europäischerseits vorhanden.**

Die Bedeutung von U-Booten im gesamten Einsatzspektrum maritimer operationeller Konzepte sowie die erwähnten neuen Herausforderungen unter Wasser um Potenzial und militärische Fähigkeiten über Wasser, vor allem im Sinne von Projektionskapazität ausüben zu können, ist in der Geschichte dieser Waffengattung so groß wie nie zuvor. Dazu kommt die nun vor allem auf strategischen U-Booten basierende nukleare Abschreckungskapazität. In Summe sind eine glaubhafte und wirkungsvolle nukleare Abschreckung im power-play der Großmächte und maritime Machtprojektion ohne eine starke Kraft unter Wasser nicht denkbar.

References

1. Corbett, J., S.: *Some Principles in Naval Strategy*, Longmans Green, London, 1911.

2. Mahan, A., T.: *The Influence of Sea Power Upon History 1660 -1783*, Sampson Low, Marston & Company, Ltd, London, 1892.

3. RAND, National Defense and Research Institute, 2006, Leverage American Aircraft Carrier Capabilities, Santa Monica, CA; http://www.rand.org/

4. Scholik, N.: *Zur geopolitischen-geostrategischen Bedeutung von Seewegen: Die Straßen von Hormuz, Malakka und die Nordwestpassage*, Dissertation, Universität Wien, 2012.

5. Thompson, L.: *Can China sink a US Aircraft carrier?*, 2012, http://www.forbes.com/sites/lorenthompson/2012/01/23-can-china-sink-a-u-s-aircraft-carrier/

6. Watts, R., B.: *Memo to Navy Leaders still hanging on the coattails of Alfred Thayer Mahan's century-old world view; Wake Up! The End of Sea Power*, Naval Institute Proceedings, 2009.

DOI: 10.5937/vojdelo1403081B

ВОЈНА ОБАВЕЗА И ПОЛ – ПРАВНО--ПОЛИТИЧКИ АСПЕКТИ ОГРАНИЧАВАЊА ВОЈНЕ ОБАВЕЗЕ НА МУШКАРЦЕ*

Sibilla Bondolfi

Упадљиво је оспоравање постојеће војне обавезе у Швајцарској (и у готово свим западним земљама) традиционално ограничене само на мушкарце. До данас се на том плану практично ништа није променило, иако у Швајцарској војна обавеза жена, на добровољној основи, постоји без ограничења. У тексту који следи биће анализиран однос војне обавезе и пола у прошлости и данас. Такође, биће истражено питање да ли је ограничавање војне обавезе на мушкарце из правно-политичког угла уопште прихватљиво?

Кључне речи: *војна обавеза, родна равноправност, дискриминација жена, цивилна заштита, равноправност жена и мушкараца*

Војна обавеза, војска и пол у прошлости и данас

Грађанска права и војна обавеза били су, како у Швајцарској тако и у другим државама, столећима уназад, уско повезани. Тада је грађанска дужност војне службе обавезивала само мушкарце, а данас је дошла у центар општих политичких права. Када је женски покрет почео тражити право гласа за жене, био је потпуно свестан тешкоћа на путу прихватања тог грађанског права. Већ крајем 19. века обавеза војне службе за жене била је актуелизована, али управо из других разлога – да би то послужило као главни аргумент против права гласа жена. Тако је, на пример, правница – борац за женска права Немица Лина Моргенштерн (*Lina Morgenstern*) 1894. године написала есеј под насловом „Војна обавеза жена" („Die Wehrpflicht der Frau"),[1] у којем се залаже за обавезу војне службе за жене у трајању од једне године, углавном на дужностима неге болесника. Женски покрет је од својих противника често слушао „објашњења" да мушкарци, управо на основу војне обавезе, и заслужују предности! Такође, швајцарска правница Емилија Кемпион-Шпири (*Emilie Kempin-Spyri*) наводила је 1887. године, у једној представци Савезном суду, да се тиме ништа не постиже

* Текст је објављен у часопису швајцарске војске *Military Power Revue* бр. 1/2012 стр. 42–51 под називом „Wehrpflicht und Geschlecht", део је докторске дисертације Сибиле Бондолфи (*Sibilla Bondolfi*) на тему: „Војна обавеза и родна дискриминација. Уставноправни и међународноправни захтеви о војној обавези у поређењу са моделом Израела". Са немачког језика текст је превео мр Здравко Зељковић, пуковник у пензији.

[1] Lina Morgenstern, „Die Wehrpflicht der Frauen", *Frauenleben*, Blätter zur Vertretung der Frauen-Interessen, 6. Jahrgang, Nr. 5, August 1894.

ако начело „сваки Швајцарац је војно обавезан" не каже на који начин би се оно могло применити и на жене. На пример, да се један део женског рода обучи за санитетску службу, а преостали део потчини обавези допунског војног пореза (*Bundesgesetz für Ersatzabgabe*). У добровољном ангажовању дела Швајцаркиња у Служби женске помоћи (*Frauenhilfsdienst – FHD*) за време Другог светског рата постојала је прикривена нада да би то могао бити пут ка изједначавању бирачког права жена и мушкараца.

Упркос видљивој и неспорној повезаности војске и мужевности, жене широм света бориле су се прерушене у мушкарце или отворено као жене-борци: партизанке, герилке или чак као терористкиње. На неборбеним функцијама, нпр. вршећи дужности медицинских сестара, административки или фабричких радница у индустрији наоружања, жене су у прошлости индиректно, али редовно учествовале у ратовима. Посебно у критичним ситуацијама жене су ангажоване на помоћним војним пословима. На пример, у Другом светском рату биле су ангажоване стотине хиљада жена у оружаним снагама како Немачке, Совјетског Савеза и, Велике Британије тако и САД. Неке жене су се добровољно јављале, нпр. у Немачкој, Великој Британији и у САД, али је било и оних које су биле обавезне да врше цивилну, а делимично и војну службу, посебно младе жене. Током Другог светског рата жене у Швајцарској су мобилисане на основу једне одлуке Савезне владе, донете по хитном поступку 1934. године, за службу у противваздушној заштити. Да је током Другог светског рата Швајцарска била нападнута, жене би на основу члана 202, тадашње уредбе о Војној организацији, биле обавезне да врше службу, јер су у рату „сви Швајцарци" (дакле то се односило и на жене) били обавезни да према својим могућностима допринесу одбрани земље! На нивоу Конфедерације данас више нема такве одредбе, али у неким кантонима жене могу бити обавезне за службу у отклањању последица катастрофа. На пример, у члану 7, став 1, кантона Сент Гален (*Sent Gallen*) пише: „свако лице" биће обавезно да пружи допринос од опште користи у катастрофама и кризама. Синтагма „свако лице" обавезује, дакле, како мушкарце тако и жене. У неким општинама Швајцарске грађани оба пола су обвезници Службе противпожарне заштите.

Као и другде, и у Швајцарској су се жене морале борити за право учешћа у војним пословима. Уз доста труда и проблема жена-активиста, 1939. године основана је Служба женске помоћи (*Frauenhilfsdienst – FHD*), да би 1940. године прерасла у Војну службу жена (*Militärischen Frauendienst – MFD*). Не само у Служби женске помоћи него и у Војној служби, жене су извршавале углавном традиционално „женске" задатке и обављале „женске" функције. На пример, оне су најчешће служиле као санитетлијке или секретарице.[2]

Узгајање и обука голубова писмоноша или збрињавање избеглица спадали су у домен женских задатака.

Тек реформом „Војска 21" 2001. године све војне функције постале су доступне и женама: посебно борбено ангажовање и потпуни приступ свим врстама наоружања је тек тад дозвољен женама. Али, и данас жене циљано бирају „женске" послове у војсци. У војсци Швајцарске највише жена (њих 55%) обавља службу у саставима подршке командама виших нивоа, јединицама логистике, санитетским јединицама или у области обуке и подршке уопште.[3] Само 19% жена распоређено је у борбене јединице: пешадија,

[2] Karl Haltiner/Ruth Meyer, „Frau und Armee in der Schweiz" („Жене и војска у Швајцарској") у билтену швајцарске радне групе „Militär und Sozialwissenschaften, Frau und Gesamtverteidigung" („Војска и друштвене науке, Жене и општа одбрана", 6. Jahrgang, Nr. 2, Bern, 1982, стр. 24–91.

[3] Извештај о бројном стању за 2011. годину (сажетак).

оклопне јединице, артиљерија или инжињеријске јединице. На служби у Ратном ваздухопловству налази се само 9% жена. Процентуално учешће жена у швајцарској војсци, у поређењу са другим земљама, веома је ниско. Марта 2011. године швајцарска војска имала је укупно 1.053 припаднице, што је отприлике 0,6% ефектног бројног стања.

Војна обавеза жена у Израелу

Само мали број држава у свету познаје војну обавезу жена. Поред неких земаља Трећег света и малог броја средњеразвијених земаља, Израел је јединствена земља чије жене су већ дуже време подвргнуте општој војној обавези. Војна обавеза жена у Израелу изгледа да се показала сасвим оправданом. Ипак, има неких проблема са којима се израелска политика и наука често хватају у коштац. Навешћемо само неке: сексуално узнемиравање од стране другова и претпостављених, нежељена трудноћа током службе, као и неједнаке шансе за напредовање у односу на мушкарце. Војна обавеза за мушки и женски род није једнако уређена: мушкарци морају да врше службу 3, а жене пак 2 године. Извесне функције жене могу добити само ако су се добровољно обавезале за војну службу у дужем трајању. Удате жене, труднице и мајке су ослобођене службе, али не и ожењени мушкарци и очеви. Релативно лако, жене успевају да буду ослобођене од службе из религиозних разлога. Мушкарци који похађају школу Талмуда биће само привремено ослобођени од вршења војне обавезе. Иначе, за Израелце мушког пола не постоји могућност ослобађања од службе из религиозних разлога или због приговора савести. Због тога они који одбију службу морају да рачунају са дуготрајним затворским казнама. Насупрот мушкарцима, жене немају обавезу да прихвате борбене дужности. Жене без чина практично немају обавезу службе у резервном саставу, сем припадница војске специјалних профила, нпр. лекарке и зубарке. На основу по њих повољних одредби Правилника о ослобађању жена од војне обавезе, само 60% жена једног годишта одслужи војну службу, док се тај проценат код мушкараца истог годишта креће од 85 до 90%. Углавном мали број жена се одлучује за службу у дужем трајању. Слабије су обучене и прихватају мање важне и мање атрактивне функције. Жене попуњавају мање старешинских формацијских места и ређе бивају унапређиване, што у Израелу може имати директног утицаја на цивилну, посебно политичку каријеру. Управо борбене функције у израелској војсци уживају велико поштовање и углед. На њих су ретко постављене жене, пошто се за прихватање таквих функција нису ни обавезале!? Различити модалитети војне обавезе за мушкарце и жене у Израелу нису спорни. Али, управо млађе генерације, неједнако третирање службе за мушкарце и жене осећају као нешто што је неправедно и несврсисходно. По њима би трајање службе требало да зависи од војне функције и чина појединца, а не од пола. С друге стране, феномен секуларних жена, које су се позивале на религиозне разлоге услед „притиска војне службе", представљају данас предмет политичких дискусија. Веома ретко се критикују правилници по којима се жене ослобађају од службе ако су удате или ако добију дете. Најпознатији случај у вези са избегавањем службе пример је модела Бар Рефаели (*Bar Refaeli*) који је посебна тема.

Војна обавеза жена према израелском моделу, дакле, нуди многе могућности побољшања и не би требало некритички да буде примењен у Швајцарској. Међутим, израелски модел показује да је војна обавеза за оба пола принципијелно могућа.

Војна обавеза и пол према позитивном праву Швајцарске

Према члану 59 Савезног устава Швајцарске и члана 3 Закона о војсци (*Militärgesetz*), сви мушкарци са швајцарским држављанством са навршених 18 година живота су војни обвезници. Војна обавеза у Швајцарској обухвата: обавезу војне службе, обавезу цивилне службе и обавезу допунског пореза (*Ersatzabgabepflicht*). Војна обавеза се првенствено остварује у форми војне службе. Тек ако то није могуће због неспособности или због приговора савести долази допунски порез, односно цивилна служба као сурогат, уместо војне службе. Швајцаркиње се могу добровољно пријавити за војну службу. Ако једна жена буде способна за војну службу и прихвати понуђену функцију она постаје обвезник војне службе и има једнака права и обавезе као и мушкарци. Међутим, Савезна влада може предвидети одређене изузетке, а посебно: у односу на отпуштање од обавезе војне службе; трајања службе; употребе и унапређења. Према члану 1 Закона о цивилној служби (*Zivildienstgesetz*), обвезници војне службе, који је не могу усагласити са својом савешћу, могу захтевати замену за цивилну службу. Са одобрењем за цивилну службу, дотични(а) се ослобађа од обавезе војне службе (чл. 10 Закона о цивилној служби). Мушкарци и жене који су неспособни за војну службу не смеју служити у цивилној служби, иако она, сама по себи, не поставља никакве посебне телесне захтеве. Према важећим прописима, жене заправо не могу служити цивилну службу а да се нису војно обвезале, и када нема законског основа за добровољну цивилну службу. Према швајцарској правној пракси, жене се могу (оне које су се добровољно пријавиле за војну службу), на основу члана 1 Закона о цивилној служби, позвати на разлоге приговора савести против вршења војне службе и на тај начин своју ранију одлуку опозвати?![4]

На такав начин само малом броју жена буде одобрено да служе у цивилној служби, јер је нелогично захтевати поштовање права по основу приговора савести, ако се жена добровољно пријавила за војну службу. Молба за одобрење за цивилну службу мора да садржи разлоге због којих особа не може војну службу да помири са својном савешћу (чл. 16 б Закона о цивилној служби). Жене које су се од почетка интересовале за цивилну, а не за војну службу, принуђене су да се на један или други начин „довијају", што причињава приличне тешкоће.

Ко војну обавезу због неспособности не изврши у војној или цивилној служби, на основу члана 26, став 1. Закона о војсци, подлеже обавези допунског пореза (*Ersatzabgabepflicht*). Савезни суд је у једној својој одлуци нагласио карактер компензације и потврдио аспект праведности допунског пореза према Савезном закону о допунском порезу (*Bundesgesetz für Ersatzabgabe*). Жене никада не долазе у ситуацију да морају платити допунски порез, а да се претходно нису добровољно војно обавезале, јер код добровољног пријављивања за војну службу оне се додуше „обавезују за војну службу", али не и за „обавезу служења војске"?!

Сходно члану 61, став 3 Савезног устава, Конфедерација може Службу цивилне заштите прогласити обавезном за мушкарце, а за жене је та служба, ипак, само добровољна. Члан 11 Закона о заштити становништва и цивилној заштити (*Bevölkerungs und Zivilschutzgesetz*) прописује да су сви мушкарци са швајцарским

[4] Извод из Савезног закона о војсци и војној управи, као и одлука савезних органа о организацији војске од 8. 9.1993. године, стр. 33.

држављанством (који су способни за вршење службе заштите) обавезни за службу заштите. Али, од те обавезе су изузети, према чл. 12, став 1 наведеног закона, обвезници војне и цивилне службе. Евентуално „одрађени" дани у Цивилној заштити, према члану 5а, Закона о војној обавези, биће узети у обзир при обрачуну пореза.

Применом тих прописа ствара се утисак да Служба цивилне заштите служи као сурогат служба за неспособне. Међутим, према Савезном уставу, начелно сви мушкарци могу бити оглашени обавезним за службу заштите. Али, постојање обавезе службе цивилне заштите је принципијелно независно од војне обавезе и не представља сурогат обавезу у правном смислу. Према члану 15 Закона о заштити становништва и цивилној заштити, Швајцаркиње могу добровољно вршити службу заштите. Додуше, не постоји правни основ за добровољну службу цивилне заштите. Уколико не постоји потреба за кадром у тој служби и способне жене могу бити одбијене.

Жене које добровољно врше службу заштите су у правима и обавезама изједначене са мушким обвезницима те службе. На лични захтев оне могу бити отпуштене из Цивилне заштите уколико су службу заштите вршиле најмање 3 године.

Дискриминације кроз ограничавање војне обавезе на мушкарце

И данас војна обавеза представља велику дискриминацију жена, па се она може манифестовати као сметња у образовању, на радном месту и у породици. Војна служба не представља само физичко и психичко оптерећење, него и негативан утицај на бројна основна права, што се показује и, на пример, при конкурисању за осигурање у случају незапослености, као и у случају обавезе збрињавања и послова са скраћеним радним временом.

Жене ће за разлику од ранијег периода „немања" војне обавезе, додуше не увек директно, правно бити ускраћене. Наравно, већ се показују неки индиректни недостаци: на пример, добровољни приступ цивилној служби и цивилној заштити биће знатно отежан. Чињеница да већина жена није обучена за војну ни за службу заштите, могло би, посебно у случају катастрофа или оружаног конфликта, имати велике штетне последице. Оне нису обучене нити увежбане за ванредне случајеве и због тога би се, зависно од околности, погрешно понашале, чиме би могле себе или друге људе довести у опасност.

Такође, и током војне службе појављују се директне последице ограничења војне обавезе на мушкарце, а исто тако и неки недостаци за оба пола. Жене и мушкарци су одвојено смештени, иако жене у швајцарској војсци чине веома малу мањину. Оне су најчешће смештене у собе намењене официрима, што значи и један већи комфор, али и оно што може да води ка друштвеној изолацији. Неки случајеви неједнаког третмана током војне службе нису последица нечије добре воље већ су у вези са полом. На пример, припада ли униформи жена за излазак (у град) и сукња коју носе женски припадници швајцарске војске у службеним приликама, односно да ли се то може наредити.[5] На спортским такмичењима жене се за постигнуте резултате оцењују према специфичној вредносној табели примереној женском полу, док код војних вежбовних активности за оба пола важе исте вредносне табеле.[6]

[5] Правило бр. 27, Одевање и паковање, од 15. 12. 2003. године.
[6] http://www.vtg.admin.ch/internet/vtg/de/home/militaerdienst/fda/gleiche_wertungstabelle.html.

Недостаци ограничавања војне обавезе на мушкарце из угла државног интереса

Такође, и из државноправног и угла политичке једнакости изводе се неки недостаци ограничења војне обавезе који се односе на мушкарце. На пример, у швајцарској војсци руководеће позиције, по основу добровољности војне службе за жене, биће углавном попуњене мушкарцима, што са учешћем жена од само 0,6% у ефективном бројном стању другачије није ни могуће.[7] WEB портал „SP Frauen" пише у једном коментару о позицијама жена у војсци: „изједначавање у правима жене и мушкарца су промашила швајцарску војску".[8]

Дисбаланс жена и мушкараца у војсци – посебно у највишем официрском кадру – могао би релативно брзо да се отклони. Свакако, мали удео жена у војсци Швајцарске, а с тим и слаба заступљеност женског пола у (нај)вишем официрском кадру, само је једна логична последица добровољности војне службе за жене при истовременој војној обавези за мушкарце.

Без једнаког третмана полова код војне обавезе, није ни могуће фактичко изједначавање у правима мушкарца и жене у војсци. Један кратак поглед на извод из годишњег бројног стање војске, поред осталог, показује једну помало апсурдну слику! У одређеном периоду, више од половине жена биће унапређено, док код мушких припадника војске: официра и подофицира, проценат унапређених износи тек мало више од једне четвртине.[9] Објашњење би могло бити да су припаднице војске добровољним пријављивањем за војну службу већ у старту мотивисаније и квалификованије. Због тога ће оне вероватно и бити у привилегованом положају и при унапређењу у виши чин.

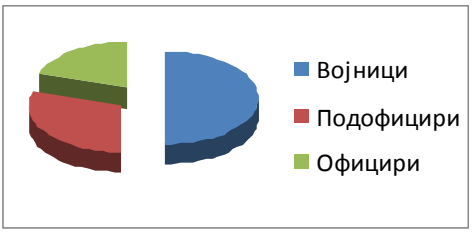

Слика 1 – *Структура женских припадника швајцарске војске*

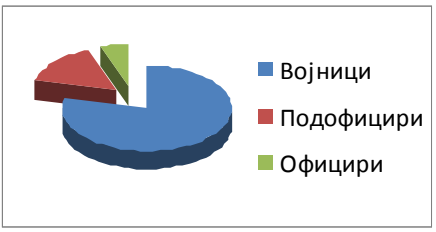

Слика 2 – *Структура укупног састава швајцарске војске*

Модалитети изједначавања у правима понекад ће ионако мали удео жена у мировним трупама учинити проблематичним. Ангажовање жена у мировним мисијама може бити посебно важно, јер припаднице војске могу да послуже као погодна „спо-

[7] Правило бр. 27, Одевање и паковање од 15.12.2003. године.

[8] Julia Gerber Rüegg, Изједначавање у правима и у војски, 19.08. 2008. године, www.sp-frauen.ch

[9] Године 2011. од укупног броја женских припадника војске – 1053, њих 280 је имало чин официра, а 270 чин подофицира. Бројно стање за 2011. годину (сажетак).

на" за контакт са женским цивилним становништвом и пренесу општу „пријатељску слику" мировних трупа, што би се могло позитивно одразити на њихову прихватљивост код локалног становништва.[10]

Конфедерално министарство иностраних послова зато и улаже напоре да обезбеди што веће учешће жена у мировним мисијама швајцарске војске.[11]

Мали удео жена у мировним трупама швајцарске војске свакако је директна последица ограничења војне обавезе на мушкарце. Тешко је и замислити да ће се довољан број припадница војске моћи регрутовати за мировне мисије, ако удео жена у ефективном бројном стању швајцарске војске остане само на 0,6%. Војна обавеза за жене била би, дакле, и у погледу мировних мисија швајцарске војске пожељна.

Војна обавеза и обавеза служења Цивилне заштите – родна дискриминација

Забрана родне дискриминације је високо постављени захтев у прихватљивости неједнаког третмана полова. Према швајцарском позитивном праву и владајућој правној догми, неједнак третман полова дозвољен је само ако биолошки или функционални разлози једнаког третмана полова потпуно *искључују* или ако постизање успеха заиста служи принципијелном изједначавању у правима (тзв. пропис-наређење о изједначавању – *Egalisierungsgebot*). Један део правне науке ипак је на становишту да би се само жене могле поз(и)вати на забрану родне дискриминације. Према судској пракси и владајућој правној доктрини не искључују се сукобљавање ограничења војне обавезе и обавезе службе цивилне заштите на мушкарце са забраном родне дискриминације. У политичким дискусијама наводи се низ аргумената због којих би војна обавеза само за мушкарце била оправдана и зашто би војну обавезу жена требало одбити. Та образложења могу се груписати у правне и у политичке аргументе.

Политички аргументи могли би се из правног угла узети у обзир само ако би преовладало мишљење да би се на забрану полне дискриминације могле позивати само жене, што и логички изгледа доста проблематично.

Савезни устав наглашава да *нико* по основу пола не сме бити дискриминисан и да су мушкарац и жена равноправни. На основу одређених правних прописа бирачи би могли закључити да забрана дискриминације (како жена тако и мушкараца) заправо штити неједнак третман. У наредним редовима требало би све могуће разлоге против проширења војне обавезе на жене анализирати, иако би се неједнак третман полова с правног аспекта једва могао оправдати.

[10] Cordula Dittmer. Krieg, Militär und Geschlechterverhältnisse, (Рат, војска и односи полова), у Maja Apelt (Hrsg.) Тема истраживања: Војска, војне организације у зони ратних тензија; Друштва и војни субјекти, Wiesbaden 2010, стр.87-106. Maja Apelt: Soldatinnen in den westlichen Streitkräften und den „Neuen" Kriege (Жене војници у западним ОС и „нови" ратови), у Klaus Latzel/Franka Maubach/Silke Satjukow (Hrsg.): Soldatinen, Gewalt und Geschlecht im Krieg vom Mittelalter bis heute (Жене војници, насиље и пол у рату од средњег века до данас). Paderborn 2011, стр. 465–-484.

[11] Combined initial and second periodic reports of Switzerland (CEDAW), Rz. 225.

Слика 3 – *Правна образложења против војне обавезе за жене*

Оправданост војне обавезе само за мушкарце

Главни аргументи Савезног суда и већег дела правне науке да ограничење војне обавезе на мушкарце није полна дискриминација састоји се у једном формалном аргументу. Наиме, ограничавање војне обавезе на мушкарце, према члану 59, став 1 Савезног устава, представља један посебан, специјални закон (*lex specialis*) о забрани полне дискриминације Савезног устава и зато војна обавеза претходи забрани дискриминације. По нашем мишљењу, то је сумњив аргумент, јер су војна обавеза и забрана полне дискриминације у једном делу суштински противречни – као два круга који се делимично преклапају.

Слика 4 – *Војна обавеза и забрана полне дискриминације*

Слика 5 – *Правна једнакост и забрана полне дискриминације*

Када би војна обавеза била *lex specialis*, онда би се забрана полне дискриминације садржајно појавила унутар ње, дакле круг у кругу, какав је случај, на пример, код забране дискриминације, који ће бити потпуно обухваћен правном једнакоћшу. Такође, ако би ограничавање војне обавезе на мушкарце дефинитивно могло важити као *lex specialis* за забрану дискриминације, та специјална правна норма не би била легитимна, пошто забрана полне дискриминације има упориште у међународном праву, нпр. у члану 14 и члану 2 став 1 Европске конвенције о људским правима (*Europäische Menschenrechtskonvention – EMRK*) или, штавише, у члану 3 Повеље ОУН. Међународно јавно право је право највишег ранга и има предност над уставним правом једне државе и, свакако, над једним *lex specialis-ом*.

Уз то легитимитет ограничења војне обавезе на мушкарце може се посматрати, не само из формалноправног него и из правнополитичког угла. Тако је Савезна влада 1979. године у једној информацији о иницијативи „Једнака права за мушкарце и жене" објашњавала да ограничавање војне обавезе и обавезе службе цивилне заштите на мушкарце у случају измене члана о полној једнакости у Савезном уставу би захтевало – додуше не нужно – отклањање те разлике, али тако да се она у сваком случају правно „види" – као ванредна норма, насупрот члану о полној једнакости, који се може различито тумачити. Међутим, онда се намеће питање, да ли би уставотворац и без правног обавезивања требао тежити идеји о изједначавању у правима полова кроз знатно веће учешће жена у одбрани земље јер ће за то морати положити рачун.[12] Али уместо тога, много се говорило о намери да се уставне одредбе о војној обавези и обавези службе у цивилној заштити, у погледу једнаког третмана половима, хармонизују. Ту се мање ради о формалном проширењу војне обавезе на жене, него је то пре увођење у једну општу, принципијелну службену обавезу, која обухвата и жене у оквирима укупне одбране. Савезна влада то није даље развијала зато што војна обавеза за жене, у класичном смислу, није ни долазила у питање. Вероватно су биолошке разлике између полова стајале у првом плану јер се у историји готово увек полазило од премисе: по природи (*qua natura*) жене нису биле погодне за војну службу. Тако је на пример, правник Вилхелм Фрик (*Wilhelm Frick*) 1920. године писао: „жене су од свог постанка и даље, према модерном схватању неспособне за војну службу".[13] Још и данас се актуелизују неки од главних аргумената против војне обавезе за оба пола на основу биолошких и психолошких разлика између жена и мушкараца. На пример, Савезни суд сматра ограничавање војне обавезе на мушкарце допуштеним пошто су најзначајније физиолошке и биолошке разлике између полова непремостиве, а које жене, у просеку као мање способне за војну службу, не би могле надокнадити. И познати израелски војни историчар Мартин Ван Кревелд (*Martin Van Creveld*) је мишљења да жене телесно нису у стању да одговоре захтевима војне службе, што је у многим публикацијама, са конкретним примерима поткрепио.[14] Стварно, између полова постоје неке *просечне* разлике што не искључује одступања у низу појединачних случаје-

[12] Информација о народној иницијативи „Gleiche Rechte für Mann und Frau" („Једнака права за мушкарца и жену") од 14.11.1979. године, стр. 126.

[13] Wilhelm Frick,Die Wehrpflicht und die ausserdienstlichen militärischen Pflichten nach schweizerischen Recht, Diss., Zürich, Basel 1920 (Војна обавеза и ванредне војне обавезе према швајцарском праву), Diss., Zürich, Basel, 1920.

[14] Martin Van Creveld, „Frauen und Krieg" (Жене и рат), München, 2001, „Das bevorzugte Geschlecht" (Привилеговани пол), München, 2003, стр. 290 ff, The Culture of War, New York, 2008, стр. 400 ff.

ва. Жене су у просеку ситније од мушкараца, оне имају мање мишићне масе, али више масног ткива, имају нежнију телесну грађу као и мањи волумен крви и плућа. Имајући у виду те биолошке разлике не чуди, да се скоро сва спортска такмичења реализују одвојено по половима. Али, изузимајући врхунске спортисте, пол најчешће није одлучујући фактор у успеху појединаца, већ њихова лична конституција и идивидуални тренинзи.

Код просечних вредности разумљиво је да сама средња вредност свих сабраних резултата не изражава ништа и да о тој дистрибуцији још ништа не говори. Тако долазимо до очигледног – да у нашем личном окружењу познајемо низ жена које су далеко спортскије, крупније или јаче од многих нама познатих мушкараца. Зато није коректно жене на основу њиховог пола паушално проглашавати неспособним за војну службу. Оне жене, које на добровољној основи врше војну службу, доказују да итекако имају потребне способности. Зато би било рационално индивидуалне провере способности изводити за оба пола по истим критеријумима. Код аргумената биолошке врсте, заборавља се да постоји низ задатака које би једна просечна жена без даљег могла испунити, на крају крајева у цивилној заштити, цивилној служби као и у области санитета.

У биолошке разлике, у ширем смислу, може се убројати опасност од сексуалног насиља непријатеља, које војна обавеза за жене у крајњем случају не искључује. Свакако, не треба заборавити да и мушкарци у рату и миру могу бити објекти сексуалних деликата. Ипак, не може се рећи да је опасност за жене посебно велика. Опасност од сексуалног насиља свакако зависи од конкретних противника и код многих задатака швајцарске војске, као што су нпр. заштита од катастрофа, уопште није тема. Зато изузимање жена из војне обавезе због опасности од сексуалног насиља није оправдано. Као следеће образложење против војне обавезе оба пола, понекад се наводи да, све док жене и мушкарци практично не буду једнаки, женама не би требало наметати никакве додатне обавезе. Жене у Швајцарској, заиста у неким областима, још увек нису фактички изједначене са мушкарцима. На пример, за обављање истог посла оне у просеку зарађују мање, мање су заступљене на руководећим позицијама и преузимају на себе више посла у кући и обавеза у подизању деце. „Обрачунавање" фактичке дискриминације жена са правном дискриминацијом мушкараца, с правног аспекта ипак није допуштено. Напротив, свака фактичка и правна неједнакост између полова мора бити сузбијена. Само тзв. пропис (заповест) о једнакости може оправдати неједнак третман полова. Пропис (заповест) о једнакости изводи се из члана 8, став 3, реченица 2. Савезног устава („Закон гарантује вашу правну и фактичку једнакост, пре свега у породици, образовању и на послу") и дозвољава позитивне подстицајне мере у корист жена, како би унапредили фактичко изједначавање полова. Те подстицајне мере морају бити добро осмишљене и пропорционалне, другим речима, оне морају бити сврсисходне и потребне. Предузете мере треба да воде стварном изједначавању у правима полова, односно да томе пруже бар минималан допринос. Апсурдно је да ограничавање војне обавезе на мушкарце може допринети фактичком изједначавању полова у друштву?! Ни у једном случају до сада то се није десило! Зато се пропис о ограничавању војне обавезе на мушкарце и не може оправдати.

Правно гледано, то би нас у даљем могло одвести у област материнства, која понекад правно неједнаком третману полова даје легитимитет. Уколико се ради о материнству за време службе, проблем би се могао релативно једноставно решити: одгађањем или ослобађањем од службе. Међутим, ограничавање војне обавезе на мушкарце због материнства не би се могло оправдати. Али, материнство би се могло сматрати „друштвеним доприносом" жена, којом војну обавезу, предвиђену само за

мушкарце, компензују. Сличну аргументацију о „друштвеном доприносу" жена користила је већ цитирана правница Лина Моргенштерн 1894. године. Она пише: „Жена која као мајка даје држави синове и кћери, које чином рађања и подизањем, посебно у првој години живота 'одраде' без прекида, више је него најтежа година службе, од чега су мушкарци били потпуно ослобођени". И 2011. године Конфедерална комисија за питања деце и омладине у објављеном извештају о служби за опште добро заједнице (*Le Contrat Citoyen*) поставља питање да ли би се материнство могло сматрати као „допринос заједници"?[15] Обавезати жене да служе војну или цивилну службу у једном друштву у којем им је још увек „препуштен" велики део посла у одгајању деце, било би јако тешко изводљиво, а усаглашавање професионалног и породичног живота значило би „постављање још више камења на пут", пре свега у погледу наталитета који у Швајцарској по жени износи само 1,5 дете. Таква образложења су са правног становишта неприхватљива, јер се заснивају на традиционалној подели улога које брачне парове више правно не обавезује, већ то они сами и добровољно бирају. Статистика показује да велики број мушкараца има значајну улогу у одгајању деце или чак и већу него њихове партнерке. Једном мушкарцу који покушава да свој професионални и породични живот усагласи са војном обавезом биће тешко као и жени, а можда и теже. Сигурно да демографска предвиђања треба узети у обзир, али и обезбеђење интереса деце и функционисање породичног живота за време војне службе. Тако би војне обвезнице са децом морале бити привремено ослобођене од службене обавезе или сасвим ослобођене, а жене без деце подвргнуте војној обавези. Управо у једној земљи са стопом наталитета од 1,5 детета по жени није примерено изједначавати „бити жена" и „бити мајка". Већ поменути извештај Конфедералне комисије за питања деце и омладине о предлогу могуће службе у корист заједнице изузима жене од предложене службене обавезе и предлаже добровољну војну и цивилну службу. У извештају, такође, пише да теоретски после „изједначавања" гласачког права, изједначавање у обавези војне службе за жене више неће бити актуелно. Ипак, вршење војне или цивилне службе за њих остаје и даље актуелно. Чињеница да ће то питање бити уопште постављано наговештава да ће наићи на жесток отпор. То је веома вероватно пошто се на једној недавној анкети мање од 30% испитаника изјаснило за проширење војне обавезе на жене. Наиме, 2005. године агенција „Vimentis" проводила је једну анкету. Тежишно питање било је: *„Да ли жене треба, као и мушкарци, да врше војну или цивилну службу"*?[16] Тачно 54% испитаника одговорило је са „НЕ", 18 % је било неопредељених, а само 29% је било „ЗА". У анкети из 2011. године за проширење војне обавезе на жене потврдно се изјаснило само 25% испитаника. Ипак, 52% испитаника је гласало за увођење опште службене обавезе за мушкарце и жене са слободним избором за војну, цивилну или социјалну службу. Али, за општу службену обавезу мушкараца изјаснило се 70% испитаника, што је битно више. Службена обавеза за жене[17] – војна или цивилна – изгледа да ће бити

[15] Eidgenössische Kommision für Kinder und Jugendfragen (Конфедерална комисија за питања деце и омладине), Dienst für Gemeinwohl, Oktober 2011 (Служба за опште добро) (Le Contrat Citoyen). На тај начин ће обавеза службе поново бити рационална и истинска.

[16] http//www.vimentis.ch/d/umfrage/ergebnisse/9/170/.html

[17] Tibor Szvircsev/Andreas Wenger/SilviaWürmli/Esther Bisig, Center for Securitiy Studies, ETH Zürich und Militärakademie an der ETH Zürich, Sicherheit 2011, Zürich 2011, стр. 168 f,

политички тешко изводљива. Правно гледано, то ипак није аргумент. И бирачко право за жене било је у дужем периоду спорно и тек је после бројних неуспешних покушаја прихваћено од мушког бирачког тела. То ипак ништа не мења у правној (пр)оцени да је ограничавање бирачког права мушкараца у Швајцарској било дискриминирајуће.

Наредни аргумент против проширења војне обавезе на жене може се наћи на web страници „SP Frauen" у већ поменутом, „Документу о основним начелима" („Positionspapier").[18] Војна обавеза за жене би водила ка потпуном предимензионирању војске и ни на који начин не би била примерена безбедносној ситуацији и била би много скупља војсци. Равноправност полова могла би се постићи само на начин да се обавезна војна служба за мушкарце укине и да се војна и цивилна служба попуне добровољцима, при чему би жене и мушкарци имали слободан приступ по једнаким критеријумима. Да ли би војна обавеза оба пола водила ка предимензионирању војске непримереној безбедносној ситуацији, као и ка прескупој војсци, засад је безбедносно-политичко питање на које правнице и правници неће моћи дати решење него безбедносни експерти и експерткиње, политичари и политичарке и, у крајњој линији, бирачи.

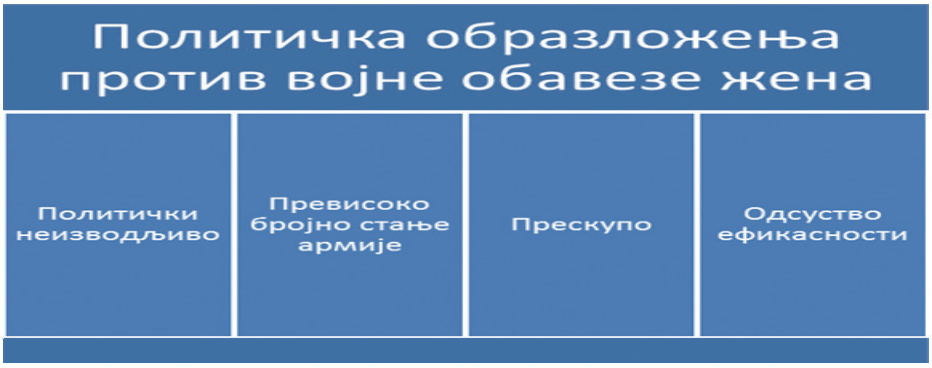

Слика 6 – *Политичка образложења против војне обавезе жена*

Ако се претпоставка Савезног суда покаже тачном – да су жене у просеку мање способне за војну службу, онда би министарство економије морало тачно израчунати да ли се регрутовање жена у поређењу са регрутовањем мушкараца мање „исплати" и за колико! Трошкови регрутовања свакако нису толико велики, да би били несразмерани. Осим тога регрутација има и предности. Тим поводом регрутни обвезници по први пут у животу добијају један веома важан и у цивилном здравству, више стотина франака вредан медицински преглед, који је у крајњем важан допринос здрављу народа Швајцарске и никако није за потцењивање. („Ко телесно, духовно и психички задовољи захтеве за службу у војсци, односно службу заштите и

[18] Информација „SP Frauen" од 01.10.2008. године, Die Armee: freiwillig (Војска:добровољно).Die Gleichstellung:obligatorisch! (Изједначавање у правима: обавезно!), и Julia Gerber Rüegg, Gleichstellung auch in der Armee (Изједначавање у правима и у војсци), 19. 8.2008. године, доступно на www.sp-frauen.ch.

онај ко испуњавајући те захтеве не угрожава своје нити здравље неког трећег", са медицинског становишта способан је за службу и биће од стране регрутног лекара проглашен способним за војног обвезника или обвезника службе заштите.)[19]

Тим медицинским прегледом, дакле обухваћени су сви способни мушкарци, што женама никако не би требало ускратити. Већ данас више од половине регрутних обвезника који долазе на регрутацију или плате допунски порез или врше цивилну службу. То довољно говори у прилог проширивању војне обавезе на жене, иако се реално могу очекивати просечно скромније војне способности припадница женског пола. Неспособне жене би замену војне службе платиле, а један део вршио би цивилну службу, што за приходовну страну буџета не би било тако лоше. Однос трошкова према приходима зато се не може сасвим несразмерано квалификовати.

Ефикасност оружаних снага, у вези са увођењем војне обавезе за жене, треба ставити на тас једне прецизне ваге. Али, управо актуелни модел војне обавезе за мушкарце и добровољан за жене посебно је неефикасан. За врло мали број припадница војске (0,6% ефективног бројног стања) потребно је набављати посебну опрему и просторије, а морају се донети и посебне норме. Војна обавеза за жене би те трошкове релативно брзо оправдала, па би расходи и приход стајали у једном уравнотеженијем односу. Из војно-политичког угла гледано, не постоји потреба за додатним припадницима војске, већ се, напротив, бројно стање војске током последње деценије стално смањивано. Материјална средства швајцарске војске ће, поред осталог, бити управо ради тога и смањивана. Због континуираног смањења популације једног годишта, постоји оправдана бојазан да се формацијско стање војске неће више моћи попунити. При непромењеном проценту војно способних, попуњеност активних састава између 2011. и 2025. године опашће за око 25%.[20] Према „Безбедносно-политичком извештају" из 2010. године (*SIPOL B 2010*) демографски развој ће већ средњорочно условити прилагођавање војске и учинити нужним промену *обим служења* и/или *одбрамбеног модела и модела службене обавезе*.[21] Према томе, навођење непостојања потребе за персоналом је само изговор. Стварна ситуација је супротна. Свакако, политичка разматрања стања материјалних резерви и потребног персонала нису оправдање за неједнако поступање и нема легитимних разлога за полну дискриминацију. У једној одлуци о Ватрогасној служби, Савезни суд заузео је став да је непостојање потребе за женама практично ограничавање обавезе ватрогасне службе на мушкарце, што није у сагласности са уставом. То исто мора важити и за војну обавезу. Ако се из политичких разлога тежи смањењу бројног стања трупа, онда и модел служења обавезе мора да се преиспита, а не да се чврсто веже за пол. Према томе, не могу се наћи разлози који би с правне стране могли оправдати ограничавање војне обавезе на мушкарце на један убедљив начин. Зато, правно-политички гледано, мора се тежити промени устава, која ће гарантовати једнак третман полова у погледу војне обавезе.

---

[19] Verordnung vom 24. November über die medizinische Beurteilung der Diensttauglichkeit und der Dienstfähigkeit VMBDD Art.2 Abs.1 SR 511.12 (Наредба о медицинској оцени подобности и способности за службу).

[20] Војни извештај 2010 од 01. 10. 2010. године, стр. 79, Фн. бр. 93. Извештај Савезне владе у Савезној скупштини о безбедносној политици Швајцарске од 23. 06. 2010 (SIPOL B 2010), стр. 46.

[21] Извештај Савезне владе у Савезној скупштини о безбедносној политици Швајцарске од 23. 6. 2010. године (SIPOL B 2010), стр. 46.

Оправданост обавезе служења Цивилне заштите само за мушкарце

Ограничавање обавезе служења у Цивилној заштити на мушкарце такође се сматра полно дискриминирајућом. Данас не постоје више легитимни разлози за изузимање жена од обавезе служења цивилне заштите. Разматрање обавезе жена за служење у цивилној заштити већ је једном било повучено из процедуре. Наиме, 1957. године иницијатива која се односила на Цивилну заштиту, а која је предвиђала обавезу службе у Цивилној заштити жена, била је одбијена. Пре свих, организације жена су протествовале против нацрта закона, поред осталог и због тога што жене у том тренутку још увек нису имале право гласа.[22] Данас право гласа више не представља кочницу проширењу обавезе службе жена у Цивилној заштити, јер то право сада имају оба пола. Савезни суд сматра да је ограничавање обавезе службе у Цивилној заштити на мушкарце ипак оправдано, ако између војне обавезе и обавезе службе у Цивилној заштити постоји конекција („тесна веза") и ограничавање војне обавезе на мушкарце на основу биолошких и функционалних разлога било наведено. Сем тога, то не би захтевало општу обавезу мушкараца и жена у обезбеђивање неопходних материјално-финансијских средстава за организације цивилне заштите, него би ишло својим током даље као и раније. Као што је већ речено, размишљања о потреби за кадром нису правно легитимни разлози за неједнак третман полова и уважавање смањених потреба не сме се пребацивати на мање проблематичну категорију популације. Што се пак тиче наводне конекције („тесне везе") између војне обавезе и обавезе службе у Цивилној заштити појављује се одређена сумња, јер обавеза службе у Цивилној заштити, као што је већ поменуто, није сурогат обавеза.

Ослобађање оних који врше војну и цивилну службу од обавезе у служби заштите могло би увек да буде укинуто изменом закона, без да промена устава буде нужна.

Јер, према члану 61, став 3 савезног устава пише да: „Савез може службу заштите прогласити обавезном за мушкарце",односно, начелно сви мушкарци би према уставу могли бити обавезни за ту службу (такође и странци и способни за војну службу). Али, и ако би то правило као конекција између војне обавезе и обавезе цивилне заштите била потврђена (прихваћена) долази до искључења конекције у изигравању материјалне контроле што није примерено. Ограничавање обавезе службе у Цивилној заштити на мушкарце мора бити објективно засновано. Дакле, небитно је да ли конекција између војне обавезе и обавезе службе у Цивилној заштити постоји или не. Легитимитет ограничавања обавезе службе у Цивилној заштити на мушкарце мора због тога бити одвојено испитан од допуштености ограничавања војне обавезе на мушкарце, и то онда када се против ефеката службе Цивилне заштите, биолошке разлике полова нису наводиле, јер су управо неспособни за војну службу сасвим добро и вршили службу Цивилне заштите. Промена устава којом би се обавеза службе у Цивилној заштити проширила на жене, с правног аспекта, јесте сасвим пожељна.

[22] Karl Haltiner/Ruth Meyer, Frau und Armee in der Schweiz (Жене и војска у Швајцарској), у Билтену швајцарске радне групе Militär und Wissenschaften, Frau und Gesamtverteidigung (Војска и друштвене науке, Жена и укупна одбрана), 6. Jahrgang, Nr. 2, Bern 1982, стр. 65 и 71; Regula Stämpfli, Mit der Schürze in der Landesverteidigung 1941–1945 (Са кецељом у одбрану земље,1914–1945); Staat, Wehrpflicht und Geschlecht (Држава, војна обавезе и пол), Diss, Bern, 1999. стр. 46 f.

Остварење једнаког третмана

Једнак третман полова, када је у питању војна обавеза, може се остварити на различите начине, при чему је у сваком случају промена устава потребна. Група за Швајцарску без војске („Gruppe für eine Schweiz ohne Armee") представила је решење проблема!? Сакупљањем довољног броја потписа покренуће иницијативу „да војна обавеза мушкараца буде укинута"!? Гледано из угла изједначавања у правима, полна дискриминација би са укидањем војне обавезе била отклоњена. Ипак, укидање војне обавезе није једини могући начин за обезбеђивање једнаког третмана полова. Успостављање једнакости полова вероватно се неће остварити баш укидањем војне обавезе. Наиме, резултати анкете указују на прогнозе да ће ова иницијатива од народа бити одбијена. У анкети из 2011. године, само 38% испитаника подржало је укидање војне обавезе.[23] Принципијелно понашање швајцарске војске изгледа да код становништва има веома висок углед: 79% испитаника сматра да је швајцарска војска неопходна; 68% испитаника се изјаснило за добро наоружану и обучену војску. Дакле, питање како обезбедити једнак третман полова при задржавању војне обавезе вероватно ће се свести на питање: да ли војну обавезу треба проширити и на Швајцаркиње или не. Ипак, остављајући резултате анкете на страну, остаје да се види да ли ће нацрт закона проћи или ће га бирачко тело одбацити! Увођење опште службене обавезе за жене и мушкарце у сваком случају имало би боље изгледе на усвајање, јер би се могло више од половине испитаника „загрејати" за општу службену обавезу, како мушкараца тако и жена.

Као следећи модел помиње се могућност да се жене уместо војној обавези потчине обавези допунског пореза. Ни та варијанта није коректна, јер би се на тај начин жене правно изједначиле са неспособним мушкарцима, што води ка следећој тези: „жене су на основу свог пола неподобне за војну службу"!? С правног аспекта свакако би било проблематично да се жене потчине обавези допунског пореза, без да своје индивидуалне способности за службу не провере и да им се не пружи могућност испуњења војне обавезе у форми службе.

Европски суд за људска права (*Europäischen Gerichthof für Menschenrechte – EMGR*) у пресуди „Glor v. Swizerland" (Application No 13444/04), правило по којем се одређене категорије инвалида („делимични" инвалиди) подвргавају обавези допунског пореза, без могућности да војну обавезу испуне кроз службу, оценио је дискриминирајућом.

Тај случај је аналоган правилу и пракси по којима се дискриминација везује за пол. Правилник према којем би жене могле слободно бирати између давања допунског пореза и војне службе, с правне стране, неприхватљиво је, јер је јасно да нема легитимних разлога за такав неједнак третман полова. Модел одбране, као и увек, изабраће политички представници народа. Из правног угла посматрано, требало би колико год је то могуће, обезбедити једнак третман полова, а не различите правне последице „качити" за пол.

[23] Tibor Svircsev Tresch/Andreas Wenger/Silvia Würmli/Esther Bisig, Center for Security Studies, Eidgenossische Technische Hochschule – ETH, Zürich (Конфедерална Висока Техничка школа, Цирих), und Militärakademie an der ETH Zürich, Sicherheit 2011, Aussen, Sicherheits und Verteidigungspolitische Meinungsbildung im Trend, Sicherheit 2011 (Тренд спољно, безбедносно и одбрамбенополитичког образовања), Zürich 2011, стр. 142 f, 146 ff, стр. 159.

Литература

1. Lina Morgenstern, Die Wehrpflicht der Frauen, aus: Frauenleben, Blätter zur Vertretung der Frauen-Interessen, Hrsg.von Helene Littmann, 6. Jahrgang, Nr. 5, August 1894.

2. Karl Haltiner/Ruth Meyer, Frau und Armee in der Schweiz, in Bulletin des Schweizerischen Arbeitskreises Militär und Sozialwissenschaften, Frau und Gesamtverteidigung, 6. Jahrgang, Nr.2, Bern, 1982, S. 24-91.

3. Armeeauszählung 2011, Kurzfassung.

4. Botschaft betreffend das Bundesgesetz über die Armee und die Militärverwaltung sowie den Bundesbeschluss über die Organisation der Armee vom 8. September, BBl 1993 IV 1ff., S. 33.

5. Ziff. 27 Reglement 51.009 d Bekleidung und Packungen vom 15. December 2003.

6. http//www.vtg.admin.ch/internet/vtg/de/home/militaerdienst/fda/gleiche_wertungstabelle.html

7. Julia Gerber Rüegg, Gleichstellung auch in der Armee, 19. August 2008, abrufbar unter www.sp-frauen.ch

8. Cordula Dittmer, Krieg, Militär und Geschlechterverhältnisse, in: Maja Apelt (Hrsg.) Forschungsthema: Militär, Militärische Organisationen im Spannungsfeld von Krieg, Gesellschaft und soldatischen Subjekten, Wiesbaden 2010, S. 87-106; Maja Apelt: „Soldatinnen in den westlichen Streitkräften und den „Neuen" Kriegen, in: Klaus Latzel/Franka Maubach/Silke Satjukow (Hrsg.), Soldatinnen, Gewalt und Geschlecht im Krieg vom Mittelalter bis heute, Paderborn 2011, S. 465-484.

9. Combined initial and second periodic reports of Switzerland (CEDAW), Rz.225.

10. Volksinitiative: Gleiche Rechte für Mann und Frau, vom 14. November 1979, BBl 1980 I 69, S. 126.

11. Wilhelm Frick, Die Wehrpflicht und die ausserdienstlichen militärischen Pflichten nach schweizerischem Recht, Diss., Zürich, Basel 1920.

12. Martin Van Creveld, Frauen und Krieg, München 2001; Das bevorzugte Geschlecht, München, 2003, S. 290 ff.; The Culture of War, New York, 2008, S.400 ff.

13. Eidgenössische Kommision für Kinder- und Jugendfragen (EKKJ), Ein Dienst für das Gemeinwohl (LE CONTRAT CITOYEN). Damit die Dienstpflicht wieder sinnvoll und glaubwürdig wird, Oktober 2011.

14. http//www.vimentis.ch/d/umfrage/ergebnisse/9/170/.html.

15. Medienmitteilung der SP-Frauen vom 1. Oktober 2008, Die Armee: freiwillig.Die Gleichstellung: obligatorisch! und Julia Gerber Rüegg, Gleichstellung auch in der Armee, 16. August 2008, abrufbar unter www.sp-frauen.ch.

16. Armeebericht 2010 vom 1.Oktober 2010, BBl 2010 8871 ff, S.79, Fn. 93.

17. Bericht des Bundesrates an die Bundesversammlung über die Sicherheitspolitik der Schweiz vom 23.Juni 2010 (SIPOL B 2010) BBl 2010 5133 ff, S.46.

18. Karl Haltiner/Ruth Meyer, Frau und Armee in der Schweiz, in: Bulletin des Schweizerischen Arbeitkreises Militär- und Sozialwissenschaften, Frau und Gesamtverteidigung, 6. Jahrgang, Nr. 2, Bern 1982, S. 65, 71; Regula Stämpfli, Mit der Schürze in die Landesverteidigung, 1914-1945, Staat, Wehrpflicht und Geschlecht, Diss, Bern 1999, S. 46 f.

19. Tibor Svircsev Tresch/Andreas Wenger/Silvia Würmli/Esther Bisig, Center for Security Studies, ETH Zürich und Militärakademie an der ETH Zürich, Sicherheit 2011, Aussen-,Sicherheits- und Verteidigungspolitische Meinungsbildung im Trend, Zürich 2011, S. 142 f, 146 ff, S. 159,168 f.

20. Verordnung vom 24. November über die medizinische Beurteilung der Diensttauglichkeit und der Dienstfähigkeit VMBDD Art.2 Abs.1 SR 511.12.

DOI: 10.5937/vojdelo1403097A

УТИЦАЈ СВЕТСКЕ ЕКОНОМСКЕ КРИЗЕ НА ПРИВРЕДУ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Марко Д. Андрејић,
Универзитет одбране у Београду, Војна академија,
Катедра логистике
Владимир М. Тодоровић
Београдска пословна школа, Београд
Илија Д. Коларски
Генералштаб ВС, Речна флотила

Светска економска криза свакако има значајан негативни утицај на стање привреде у Србији. Међутим, погрешно је све финансијске тешкоће српске привреде везивати за глобалну кризу, а још већа грешка била би очекивање да ће сви њени проблеми бити решени престанком светске економске кризе. Наша привреда се налази, слободно можемо рећи, у вишедеценијском суноврату. Њени акумулирани губици су се у последњих седамнаест година повећали са 3,8 милијарди динара на 2.462 милијарде динара или 648 пута.

Циљ овог рада јесте да укаже на лошу финансијско-структурну позицију српске привреде која константно кочи привредну активност и врши дисторзију вредности предузећа. У тој намери ћемо након уводних разматрања у првом делу овог рада нешто више рећи о међузависности макроекономских индикатора и перформанси привреде.

У другом делу биће представљен макроекономски амбијент у Србији у периоду анализе финансијског положаја привреде Србије. У трећем делу биће указано на чињеницу како пословање са губицима и њихово акумулирање квари финансијску структуру привреде. У четвртом и петом делу бавићемо се анализом нето обртног капитала која представља важан алат за оцену финансијске структуре.

Кључне речи: *економска криза, макроекономска стабилност, макроекономски индикатори, губици, структура капитала, задуженост, нето обртни капитал*

Увод

Економска криза означава пад привредне активности у дужем периоду. Њене последице су смањење бруто друштвеног производа, повећање дефицита платног биланса, повећање незапослености и ризика од високе инфлације, раст задужености итд. Привреда Републике Србије је светску економску кризу дочекала у прилично лошем стању. Њено вишедеценијско пропадање у последњим годинама пре избијања кризе само је додатно погоршано: лошим приватизацијама, лошом мо-

нетарном политиком која је зарад интереса увозника креирала прецењени динар који је водио у уништавање и оно мало конкурентног дела привреде који је био окренут према извозу, решавањем социјалних проблема непотребним запошљавањем у јавном сектору, неодговорним понашањем политичке елите које је створило један коруптивни систем који има све карактеристике *друштвено-економске формације*.

Један важан узрочник финансијских тешкоћа у привреди Републике Србије је и неразвијеност тржишта капитала. Погрешан концепт је од берзе направио канал за дистрибуцију вредности, супротно њеним основним функцијама, а то су мерење вредности и привлачење капитала. Оваквим концептом се пропустило да се тржиште капитала стави у функцију побољшања финансијско-структурне позиције привреде Србије чије лоше стање је, рекли бисмо, одавно проблем српске привреде.

Поред тога, ништа се није радило како би се предузели програми санације који имају за циљ неутралисање пословања са губицима. Супротно томе, привреда Србије је из године у годину акумулирала све веће губитке, тако да је у 2012. години било 25.261 привредно друштво које је имало губитке изнад висине сопственог капитала.

Макроекономска стабилност и перформансе привреде

Макроекономска стабилност је по дефиницији неопходан предуслов за стимулацију привредних активности. Она подразумева стабилност цена, каматних стопа, девизног курса и финансијских тржишта. Премда ови циљеви нису узајамно синхронизовани у кратком року, дугорочно економски раст и раст запослености не могу бити остварени без стабилности претходно поменутих фактора. Нестабилност било којег од ових фактора значи неизвесност за инвеститоре, стварање отежаних услова за њихово одлучивање и имплиците њихово повлачење, што у крајности има негативне ефекте на економски раст [1].

У наставку ћемо размотрити међузависност ових фактора и њихов утицај на привредну активност на једном једноставном примеру. Замислимо да долази до повећања стопе инфлације. Финансијске институције реагују на тај начин што инкорпорирају инфлацију у каматне стопе, што води у њихов раст. У ситуацијама када компаније не могу да превале раст трошкова производње и финансијских расхода на своје купце, њихова добитна остварења и новчани токови се смањују, што доводи до пада вредности капитала њихових компанија. То доводи до повећања неизвесности и застоја у инвестирању, што на крају резултира падом привредних активности [2]. У следећој табели приказани су макроекономски индикатори и индикатори економских перформанси привреде Србије.

Из претходне табеле може се видети неколико негативних појава. Прво, инфлација је на веома високом нивоу, што није у функцији обезбеђења макроекономске стабилности. Проблем је у томе што се инфлација креће изван циљних оквира. Друго, курс динара је нестабилан. Његове флуктуације су повезане са инфлацијом, али нису конзистентне. Треће, инфлаторна кретања и слабљење динара у односу на евро уз ефекат валутне клаузуле и девизног курса укључени су у трошкове финансирања, што знатно повећава цену капитала. Привреда не може да поднесе тако високе финансијске расходе, посебно у ситуацији где је профитабилност из суштинског пословања веома ниска. Четврто, овај сет околности резултира у неодрживој ситуацији: кредитори који преузимају мањи ризик зарађују више од власника који преузимају већи ризик. Оваква ситуација је супротна логици функционисања компанија. Због тога није изненађујућа индиферентност инвеститора [2] .

Табела 1 – *Макроекономски индикатори и индикатори економских перформанси[2]*

Макроекономски индикатори					
	2007.	**2008.**	**2009.**	**2010.**	**2011.**
Раст БДП (у %)	5,4	3,8	(3,5)	1,0	1,6
Потрошачке цене у (у %)	11,0	8,6	6,6	10,3	7,0
Незапосленост у (у %)	18,1	13,6	16,1	19,2	23,0
Јавни дуг РС у (у %)	31,5	29,2	34,7	44,5	48,7
РСД / ЕУР	79,24	88,6	95,89	105,50	104,64
Индикатори економских перформанси					
Обавезе/ Сопствени капитал	1,12	1,40	1,50	1,83	1,51
Цена дуга	12,83	22,03	15,64	17,29	12,79
ROA	3,54	5,14	3,36	4,34	4,80
ROE	1,53	(1,23)	(2,89)	(2,60)	2,16

Висина нето обртног капитала је под директним утицајем структуре капитала. Из претходне табеле види се да привреда Србије има високе показатеље задужености у целом посматраном периоду. У последње време, посебно пре избијања глобалне финансијске кризе, међу академичарима и практичарима развио се став да предузећа могу имати високе коефицијенте задужености, али под условом да имају снажну профитабилност. Код нас је случај да имамо високе показатеље задужености и негативне приносе на власнички капитал у свим годинама, изузев у 2007. и 2011, када су они позитивни али и изразито скромни. Примера ради, просечни рацио задужености за S&P 500 је 0,96, али се његова ROE у последњих неколико десетина година кретала између 10% и 15%. У првом кварталу 2013. године рацио задужености за S&P 500 је 1,33, а ROE је 12,75% [3] .

Терет високе задужености наше привреде добија још више на тежини ако имамо у виду висину рациа задужености за неке земље пре почетка њиховог привредног развоја и опоравка. Примера ради, у том периоду овај показатељ за Бразил, Индију и Турску износио је 0,30, 0,67 и 0,59 респективно [4]. Карактеристика предузећа из земаља која припадају тзв. тржиштима у настајању је да у оквиру њихових укупних обавеза много већи износ обавеза се односи на краткорочне обавезе [5]. Таква структура обавеза може имати знатне негативне импликације на нето обртни капитал. Карактеристика привреде Србије јесте велика заступљеност краткорочних обавеза, што се може видети и из дијаграма 1.

Дијаграм 1 – *Структура обавеза привредних друштава по рочности у 000 РСД [6]*

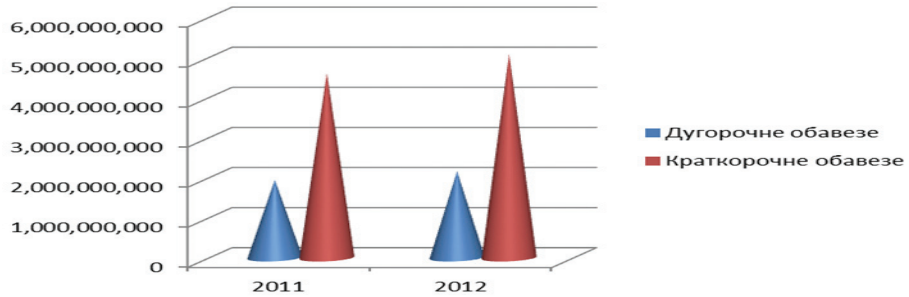

Овај однос имплицира снажну изложеност привреде Србије краткорочним финансијским ризицима. Стање је још алармантније ако имамо у виду да су у Србији краткорочни позајмљени извори финансирања по правилу скупљи од дугорочних позајмљених извора финансирања. Овај однос ствара и нужан предуслов за постојање негативног нето обртног капитала, чијом ћемо се анализом и ми бавити у овом раду. Али, пре тога, у наставку ћемо нешто више рећи о макроекономском амбијенту у којем је привреда Србије пословала у 2012. години.

Макроекономски амбијент

Пад привредне активности и изражени екстерни ризици, услед слабљења економског раста и финансијских проблема у појединим земљама еврозоне, потенцирали су јачање кључних диспропорција на макроекономском нивоу и определили су укупан амбијент у којем је пословала привреда у Републици Србији у 2012. години.

Благи опоравак домаће економије, започет током 2010. и 2011. године, заустављен је током 2012. године, када су на површину поново испливале рецесионе тенденције. Остварени низак ниво укупне економске активности бележи додатни пад, тако да бруто домаћи производ, као основни макроекономски показатељ, показује негативну стопу раста, односно смањење за 1,7% у односу на 2011. годину [6]. У табели 2 приказани су основни макроекономски показатељи.

Табела 2 – *Основни макроекономски показатељи [7]*

Опис	2012.	2011.
Бруто домаћи производ (у милионима динара – сталне цене реф. 2005. година)	1.855.174,4	1.888.146,7
Стопа раста бруто домаћег производа	-1,7	1,6
Индустријска производња	97,1	102,1
Годишња стопа инфлације	12,2	7,0
Извоз (у милионима евра)	8.836,8	8.441,4
Увоз (у милионима евра)	14.782,3	14.250,0
Спољнотрговински дефицит (у милионима евра)	5.945,5	5.808,6
Број запослених	1.727	1.735
Бруто зараде (у динарима)	57.430	52.767
Нето зараде (у динарима)	41.377	37.976
Вредност евра у односу на динар (на дан 31. децембар)	113,72	104,64

Међугодишњи пад физичког обима производње такође осликава рецесионе токове у српској привреди. Негативне тенденције у развоју индустрије и динамици њене производње показује кретање индекса индустријске производње, тако да је у поређењу са 2011. годином, у 2012. години индустријска производња забележила пад од 2,9%, који је већи од пада укупне привредне активности.

Последице кризе испољене на глобалном економском нивоу условиле су даље успоравање спољнотрговинске активности Републике Србије. Извоз, који је био главни генератор опоравка српске економије у првим годинама од наступања кризе, у 2012. го-

дини забележио је скромнији раст (4,2%) који је ипак, нешто бржи од раста увоза (3,7%), па је спољнотрговински дефицит повећан за 2,4% у односу на 2011. годину.

Јачање макроекономске неравнотеже рефлектовало се и на кретања девизног курса и годишње стопе инфлације. Слабљење националне валуте испољено у 2012. години одраз је реалне депресијације динара од 8,7% у односу на вредност евра на крају 2011. године. Поред тога, услед снажних инфлаторних тензија остварен је приличан раст потрошачких цена од 12,2%.

Ни тржиште рада нису заобишли погоршани услови пословања, тако да је и током 2012. године задржана вишегодишња тенденција смањења укупног броја запослених и раст стопе незапослености, док су просечне зараде благо порасле [6].

Поремећаји у економији на глобалном нивоу одразили су се и на слабљење укупног финансијског здравља привреде у Републици Србији, па је њен анемичан раст, остварен у претходној години, заустављен током 2012. године.

Након благих позитивних импулса у 2011. години, када је и трогодишње непрофитабилно пословање привреде на кратко прекинуто, привредна друштва су у 2012. години обновила пословања са губитком. Исказан негативан резултат највећим делом је последица значајног повећања финансијског губитка услед осетног раста расхода камате и негативних курсних разлика, као и утрострученог осталог губитка, иако је пословни добитак увећан у односу на прошлогодишњи. Истовремено, у економски тешком времену, обим активности привредних друштава, као и средстава ангажованих у њима, бележе благи раст, док је капитал тек симболично повећан.

Изражена рањивост српске привреде, узрокована гомилањем губитака из претходних година, и њена слаба конституција, услед континуиране структурне неуравнотежености средстава и њихових извора финансирања и даље је присутна. Лимитираност некредитних извора финансирања усмерила је привредна друштва на даља задуживања, па је њихова солвентност на укупном нивоу ослабљена. Поред растуће задужености, под сталним притиском оскудице дугорочног капитала за финансирање сталне имовине (негативним нето обртним капиталом прим. аут.) угрожена је способност плаћања привредних друштава, чиме је финансијски положај привреде додатно отежан [6].

Ефекти пословања са губицима и акумулирање губитака на финансијску структуру

По нашем мишљењу један од главних разлога финансијских тешкоћа у нашој привреди јесте дугогодишње пословање са губицима, који су на крају 2012. године достигли 2.462.814 милиона динара.

У начелу, губици означавају смањење сопственог капитала, што значи да губици изнад висине капитала показују да су нека предузећа преко губитака, који су проистекли из пословања, изгубили цео сопствени капитал и да због тога тај вишак губитка преко износа сопственог капитала пада у целини на терет повериоца. Таква ситуација, у којој се налази велики број наших предузећа, указује на финансијске тешкоће које се сопственим снагама не могу елиминисати, па је то разлог због којег се за таква предузећа покреће поступак стечаја.

Предузећа која су негативним пословањем изгубила мањи или већи део свог сопственог капитала западају у позицију која тражи испитивање могућности и путеве елиминисања остварених губитака, што је *de facto* поступак санације, о којем се, у нашим условима, мало или ништа не предузима и због чега се, финансијске тешкоће додатно повећавају [8]. Проблем је посебно изражен код губиташа који се налазе у власништву државе. Процес санације би овде требало нужно да укључи и рационализацију пословања, што би по аутоматизму значило и отпуштања вишка запослених. Тај процес се за сада у таквим предузећима, из социјалних и политичких разлога, избегава.

Обрачун остварених губитака резултира из закључивања пословних књига, што се по правилу чини на крају сваке пословне године. То закључивање књига спроводи се у три фазе, од који се у првој закључују сва конта успеха (расходи и приходи) преко конта добитка и губитка, у другој се утврђује резултат као разлика (салдо) свих прихода и расхода, који се укључује (интегрише) у биланс, након чега се, у трећој фази, врши закључивање конта стања.

Резултат као разлика свих прихода и расхода интегрише се у биланс у бруто износу или као расподељен. Уколико су расходи већи од прихода, резултат је негативан и укључује се у билансну позицију *губитак*. Односна позиција је, у ствари, коректура позиције основни капитал, али се исказује одвојено са циљем очувања исказне моћи биланса. Исти циљ има одвајање дела губитка који прелази висину капитала. Јер, тај евентуални износ уноси се у активу биланса као независна, тј. као позиција која не коригује позицију *основни капитал*. Према томе, уколико укупни губитак прелази висину сопственог капитала, износ губитка до висине капитала биће исказан у пасиви биланса као његова корекција, док ће износ који прелази висину капитала бити исказан у активи биланса, као од капитала независна позиција. Ипак, ако се жели податак о укупном губитку, онда се за ту сврху сабирају поменути износи из пасиве и активе биланса [8]. У табели 3 приказано је стање губитака привредних друштава за 2011. и 2012. годину.

Табела 3 – *Кумулирани губици привредних друштава [6]*

	2012.		**2011.**	
Опис	Износ (у милионима динара)	Број привредних друштава	Износ (у милионима динара)	Број привредних друштава
1. Губитак до висине капитала	1.489.590	38.152	1.459.697	38.669
2. Губитак изнад висине капитала	973.224	25.261	814.482	24.736
Акумулирани губици	2.462.814	42.475	2.274.179	43.126

Ако имамо у виду да је сопствени капитал најквалитетнији извор финансирања, као и да је пожељно, посебно у капиталом интензивним привредним гранама, да сопствени нето обртни капитал који представља разлику између сопственог капитала и сталне имовине буде позитиван, подаци из претходне табеле су више него забрињавајући.

Под теретом сталног увећања кумулираних губитака неминовно је топљење сопственог капитала привредних друштава, који чини гарантну супстанцу њиховог

пословања, па повећање иначе високе стопе изгубљеног капитала у 2012. години у односу на 2011. годину на 35,4% са 33,8% посебно забрињава.

Последично, привредна друштва су прибегла већем коришћењу позајмљених извора финансирања, тако да укупне обавезе бележе повећање од 10,5% у поређењу са претходном годином, а у томе дугорочне и краткорочне обавезе остварују готово уједначен раст (11,0% и 10,4%) [6].

Нешто мање од трећине акумулираних губитака српске привреде сконцентрисано је у привредним друштвима која послују у сектору Ц – Прерађивачка индустрија (759.791 милиона динара) и они су готово задржани на прошлогодишњем нивоу. Високе износе акумулираних губитака бележе и сектори Г – Трговина на велико и мало ..... (424.061 милион динара) и Н – Саобраћај и складиштење (275.112 милиона динара), а они су у односу на претходну годину већи за више од четвртине односно петине, као и сектор Д – Снабдевање електричном енергијом, гасом, паром и климатизација (204.543 милиона динара) чији су кумулирани губици смањени за 17,9%.

Финансијски напрегнута привредна друштва се, у недостатку сопственог капитала у већој мери ослањају на позајмљене изворе, па повећање кредита у 2012. години бележе готово сви сектори. Иако су кредити неразменљивих сектора расли спорије (9,6%) него кредити разменљивих сектора (11,7%) три петине укупних кредита свих привредних друштава и даље користе неразменљиви сектори, задржавајући при томе прошлогодишње учешће на нивоу укупне привреде.

Иако велика привредна друштва носе нешто више од половине акумулираних губитака привреде, њихови губици у износу од 1.280.738 милиона динара задржани су на прошлогодишњем нивоу. Међутим, повећање кумулираних губитака за петину исказују мала привредна друштва у којима је концентрисана трећина губитака свих привредних друштава у износу од 812.791 милион динара.

Слабљење сопственог потенцијала привреде под ударом сталног нагомилавања губитака посебно долази до изражаја код малих привредних друштава која, услед оштрог раста акумулираних губитака, бележе изразито високу стопу изгубљеног капитала од 48,9%. Такође, високу стопу изгубљеног капитала од 38,9%, која је изнад те стопе на нивоу свих привредних друштава (35,4%), исказују и средња привредна друштва. Велика привредна друштва, насупрот томе, имају најнижу стопу изгубљеног капитала [6]. Све претходно наведене негативне карактеристике рефлектују се на нето обртни капитал, па ћемо се у наставку овог рада позабавити анализом нето обртног капитала привреде Републике Србије.

Анализа нето обртног капитала по величини привредних друштава

Привреда у Републици Србији се у знатној мери ослања на велике системе, тако да су велика привредна друштва, у којима је сконцентрисано нешто мање од три петине укупних финансијских перформанси целе привреде прилично опредељивала њено пословање, а услед овакве изложености привреде малом броју привредних друштава потенцирани су растући ризици.

Велика привредна друштва генеришу највећи део привредне активности, тако да су она исказала нешто мање од две трећине укупних прихода и укупних расхода при-

вреде, задржавајући и даље растући тренд. Укупни приходи остварени су у износу од 5.021.227 милиона динара, а укупни расходи у износу од 5.057.227 милиона динара, што је за 10,0%, односно 12,6% више у поређењу са претходном годином.

У малим привредним друштвима остварено је нешто мање од четвртине укупних прихода и расхода целе привреде. Укупни приходи и укупни расходи ових друштава бележе симболичан међугодишњи раст 1,7%, односно 3,9%, а они износе 2.126.486 милиона динара, односно 2.159.873 милиона динара.

Средња привредна друштва су и у 2012. години сачувала профитабилност, а позитиван нето финансијски резултат у износу од 8.138 милиона динара већи је за 14,8% у односу на 2011. годину [6].

Нето обртни капитал представља *део сопственог и дугорочног позајмљеног капитала* (дугорочних резервисања и правих дугорочних обавеза предузећа) *намењеног финансирању обртне имовине*. Сагласно томе, нето обртним капиталом можемо сматрати само претичући износ сопственог и дугорочног позајмљеног капитала преко вредности сталне имовине предузећа, чији назив, наравно, не значи да је она непроменљива, већ само да су средства уложена у њу дугорочно везана. Износ везаних средстава у том облику мења се по основу инвестиционих (дакле и дезинвестиционих) активности предузећа (прибављање или отуђење нематеријалних улагања и основних средстава, повећање или повлачење дугорочних финансијских пласмана), по основу пословних активности (амортизација основних средстава[9]) и по основу ванредних догађаја (отписи изгубљених вредности по основу разних ризика). Стање нето обртног капитала и његов однос према обртној имовини и посебно залихама у њој битна је подлога за оцену, планирање и контролу *дугорочне финансијске сигурности* предузећа [10]. У табели 4 је представљен извештај о нето обртном капиталу за привреду Републике Србије. Извршена је и додатна рекласификација заснована на величини предузећа.

Табела 4 – *Извештај о нето обртном капиталу привредних друштава за 2012. годину у 000 РСД[6]*

	2011.	2012.	Промена
1. Капитал	**4.503.904.304**	**4.528.717.603**	**0,55%**
мала предузећа	693.094.301	877.925.263	26,67%
средња предузећа	612.096.002	581.834.255	-4,94%
велика предузећа	3.198.714.001	3.068.958.085	-4,06%
2. Стална имовина	**6.875.694.420**	**7.063.732.894**	**2,73%**
мала предузећа	1.339.584.839	1.512.984.432	12,94%
средња предузећа	897.031.520	848.350.444	-5,43%
велика предузећа	4.639.078.061	4.702.398.018	1,36%
3. Сопствени НОК (1-2)	**-2.371.790.116**	**-2.535.015.291**	**6,88%**
мала предузећа	-646.490.538	-635.059.169	-1,77%
средња предузећа	-284.935.518	-266.516.189	-6,46%
велика предузећа	-1.440.364.060	-1.633.439.933	13,40%

4. Дугорочне обавезе	**2.034.270.106**	**2.255.362.882**	**10,87%**
мала предузећа	458.611.486	613.304.932	33,73%
средња предузећа	325.604.603	296.180.942	-9,04%
велика предузећа	1.250.054.017	1.345.877.008	7,67%
5. НОК (3+4)	**-337.520.010**	**-279.652.409**	**-17,14%**
мала предузећа	-187.879.052	-21.754.237	-88,42%
средња предузећа	40.669.085	29.664.753	-27,06%
велика предузећа	-190.310.043	-287.562.925	51,10%
6. Залихе	**1.255.147.298**	**1.374.151.895**	**9,48%**
мала предузећа	411.468.727	425.086.258	3,31%
средња предузећа	250.568.597	241.740.215	-3,52%
велика предузећа	593.109.974	707.325.422	19,26%
7. Сувишак (недостатак) НОК-а (5-6)	**-1.592.667.308**	**-1.653.804.304**	**3,84%**
мала предузећа	-599.347.779	-446.840.495	-25,45%
средња предузећа	-209.899.512	-212.075.462	1,04%
велика предузећа	-783.420.017	-994.888.347	26,99%
Сопствени НОК/Залихе	**-188,97%**	**-184,48%**	**4,49%**
мала предузећа	-157,12%	-149,4%	7,72%
средња предузећа	-113,72%	-110,25%	3,47%
велика предузећа	-242,85%	-230,93%	11,92%
НОК/залихе	-26,89%	-20,35%	6,54%
мала предузећа	-45,66%	-5,12%	40,54%
средња предузећа	16,23%	12,27%	3,96%
велика предузећа	-32,09%	-40,65%	-8,56%

Из претходне табеле може се видети присуство још једног од круцијалних разлога за финансијске тешкоће српске привреде, а то је недостатак дугорочних извора финансирања. Недостајући износ ових извора у 2012. години повећао се за 3,84%. Један од разлога за ово повећање је повећање залиха, посебно код великих предузећа, где оно за 2012. годину износи 19,26%. Разлог за забринутост може бити још већа ако знамо да повећање залиха може бити последица њиховог неадекватног отписивања, што имплицира држање обезвређених залиха. Повећање залиха може бити и позитиван сигнал који би означавао улазак у нови инвестициони циклус. Али, и у том случају раст залиха би требало да буде финансиран дугорочним изворима како би се испоштовала елементарна правила финансирања.

У 2012. години долази до повећања негативног сопственог обртног капитала, што је последица споријег раста капитала од сталне имовине. У исто време имамо смањење негативног укупног обртног капитала због повећања дугорочних обавеза. То имплицира краткорочно побољшање финансијске структуре које је узроковано снажнијим растом дугорочних обавеза, што ће уз лошу профитабилност и високу цену задуживања у дугом року изазвати додатно кварење финансијске структуре. Мала предузећа имају највеће смањење негативног обртног капитала, али и највећи раст дугорочних обавеза. Уједно, у овом периоду мала предузећа су остварила и највећи раст капитала. Средња предузећа имају позитиван нето обртни капитал, али је он прилично скроман и у 2012. години износи 12, 27% у односу на залихе, што је ипак недовољно, јер правила финансирања захтевају да залихе у целости буду финансиране дугорочним капиталом [11].

Анализа нето обртног капитала по изабраним секторима

У наставку ћемо размотрити нето обртни капитал само за следеће секторе: Ф – Грађевинарство, Г – Трговина на велико и мало, поправка моторних возила и мотоцикала, и К – Финансијске делатности и делатности осигурања. Анализа нето обртног капитала има своје специфичности у зависности од сектора на који се примењује. Те специфичности могу се испољавати и код предузећа из исте привредне гране. Узмимо као пример два саобраћајна предузећа. Једно се бави транспортом робе, док друго врши превоз путника. Ово друго има брзу наплату, тако да чак и део сталне имовине може да буде финансиран краткорочним позајмљеним изворима. Супротно томе, прво предузећа може због дугих периода наплате својих потраживања имати потребу да не само залихе, већ и део потраживања финансира дугорочним капиталом [10]. Овај проблем посебно је изражен када се анализира финансијска структура банака. Оно што је за предузећа из реалног сектора дуг, за банке представља сировину [11]. Поред тога, структура капитала банака, укључујући и њену рочну усклађеност средстава и обавеза је под додатним мониторингом регулаторних тела [12]. У следећој табели приказан је извештај о нето обртном капиталу за изабране секторе.

Табела 5 – *Извештај о нето обртном капиталу за изабране секторе и 000 РСД [6]*

	2011.	2012.	Промена
1. Капитал			
Грађевинарство	496.915.383	477.801.263	-3,85%
Трговина на велико и мало	501.004.633	482.597.727	-3,67%
Финансијске делатности и делатности осигурања	132.015.221	318.604.579	141,34%
2. Стална имовина			
Грађевинарство	785.933.061	819.170.283	4,23%
Трговина на велико и мало	752.829.167	788.404.011	4,73%
Финансијске делатности и делатности осигурања	185.420.487	270.805.209	46,05%

3. Сопствени НОК (1-2)			
Грађевинарство	-289.017.678	-341.369.020	18,11%
Трговина на велико и мало	-251.824.534	-305.806.284	21,44%
Финансијске делатности и делатности осигурања	-53.405.266	47.799.370	189,50%
4. Дугорочне обавезе			
Грађевинарство	224.455.740	240.624.030	7,20%
Трговина на велико и мало	261.075.572	321.598.965	23,18%
Финансијске делатности и делатности осигурања	58.163.385	148.114.236	154,65%
5. НОК (3+4)			
Грађевинарство	-64.561.938	-100.744.990	56,04%
Трговина на велико и мало	9.251.038	15.792.681	70,71%
Финансијске делатности и делатности осигурања	4.758.119	195.913.606	51,10%
6. Залихе			
Грађевинарство	135.485.112	147.236.161	8,67%
Трговина на велико и мало	421.675.746	463.805.248	9,99%
Финансијске делатности и делатности осигурања	7.012.650	5.791.634	-17,41%
7. Сувишак (недостатак) НОК-а (5-6)			
Грађевинарство	-200.047.050	-247.981.151	23,96%
Трговина на велико и мало	-412.424.708	-448.012.567	8,63%
Финансијске делатности и делатности осигурања	-2.254.531	190.121.972	8.332,88%
Сопствени НОК/Залихе			
Грађевинарство	-213,32%	-231,9%	18,58%
Трговина на велико и мало	-59,72%	-65,93%	6,21%
Финансијске делатности и делатности осигурања	-761,56%	825,32%	1586,88%
НОК/залихе			
Грађевинарство	-47,65%	-68,42%	20,77%
Трговина на велико и мало	2,19%	3,41%	1,22%
Финансијске делатности и делатности осигурања	67,85%	3.382,70%	3314,85%

У 2011. години сва три изабрана сектора имају негативан сопствени нето обртни капитал. У 2012. години у грађевинарству и трговини се он даље погоршава, и то у грађевинарству за 18,11%, а у трговини за 21,44%. Сектори трговине на велико и мало ...., и финансијских делатности и делатности осигурања имају позитиван укупан нето обртни капитал. У сектору финансијских делатности у 2012. години долази до његовог знатног раста, што је узроковано великим повећањем капитала,

али и исто таквим повећањем обавеза. Поменуто је да су дугови за банке сировина, па би овај раст дугова, али и капитала, могао бити охрабрујући када би се банке окренуле ка дугорочном финансирању привреде, за шта, нажалост, постоји мала вероватноћа. Пре ће бити да ови извори у свом неком обиму буду коришћени и за покриће евентуалних губитака који могу проистећи из објективирања токсичне активе банака.

Позитиван укупни нето обртни капитал за трговину на велико и мало је изразито мали и служи за покриће залиха у 2012. години само у износу од 3,41%. У исто време, због раста залиха, дошло је до повећања недостајућег капитала у износу од 8,63%. На крају, може се рећи да ако се изузму финансијске институције, ова два преостала анализирана сектора имају изразито неповољну финансијско-структурну позицију, што је посебно изражено у сектору грађевинарства који би, по неким правилима, требало да буде један од замајаца опоравка. Сасвим је сигурно да се на основу његовог садашњег положаја не може очекивати тако нешто без озбиљне помоћи са стране.

Закључак

Тешко наслеђе српске привреде стварано је годинама и у различитим политичким системима и околностима. Стратегију опоравка српске привреде погрешно је заснивати само на утицају светске економске кризе. Њен утицај представља један неконтролисани утицај који свакако има негативне конотације, али то није једини проблем. Неопходан предуслов за економски развој је макроекономска стабилност. Да би се креирале адекватне макроекономске политике потребно је сагледати и унутрашњи проблем привреде.

Једна од група узрочника финансијских тешкоћа привреде Србије директно се рефлектује на финансијски положај српске привреде. То су, пре свега, континуирано пословање са губицима и кумулирање губитака, као и негативни нето обртни капитал. Негативан износ нето обртног капитала указује на недостатак дугорочног капитала, у нашем случају, пре свега, сопственог капитала. Због тога је потребно предузети кораке за привлачење инвестиција како би се и кроз докапитализацију привредних друштава која имају тржиште код њих успоставила здрава финансијска структура која подразумева поштовање елементарних финансијских правила која кажу да имовина и њена покрића треба да буду усклађени по рочности.

У 2012. години привредна друштва имају смањење негативног укупног обртног капитала, што је последица повећања дугорочних обавеза. Овакво стање је само краткорочно, јер ће ово повећање дугорочних обавеза, уз њихову високу цену, довести у следећим периодима до кварења финансијско-структурне позиције. Раст залиха у 2012. години проузрокује да се и у овој години повећава износ недостајућег капитала.

Оваква финансијско-структурна позиција привреде Републике Србије указује на велике могућности за њен банкрот. Због тога је потребно што пре предузети програме санације који би, по природи ствари, укључивали и мере за побољшање финансијског положаја.

Литература

1 Reilly, F, Brown, K.: *Investment analysis and portfolio management*, Mason: Thomson, 2003, pp. 419-424.

2 Малинић, Д.: "Insufficiency of Serbian economy's operating performances: Manifestations, causes and main guidelines of recovery, Економика предузећа, вол. 62, 2013, бр. 1-2, стр. 41-62.

3 www.csimarket.com 03/12/2013

[4] Booth, L, Aivazan, V, Demiruguc, A, Maksimović, V.: "Capital structures in Developing Countries", *The Journal of Finance,* Vol LVI, 2001, No.2. pp. 87-130.

5 Rajan, G, R, Zingales, L.: "What Do We know About Capital Structure? Some Evidence from International Data", *The Journal of Finance,* Vol 50, 1995, No. 5, pp. 1421-1460.

6 Саопштење о пословању привреде у Републици Србији у 2012. години, Агенција за привредне регистре, Београд, 2012.

7 www.stat.gov.rs 04/12/2013

8 Ранковић, J.: "Како су се променили рентабилитетни и финансијски положај у привреди Србије у 2010. години?", *Економика предузећа,* вол. 59., 2011, бр. 5-6. стр 262-265.

9 Moore, C, Anderson, L, Jaedicke, R.: *Managerial Accounting*, South-Western Publishing Co., Cincinnati, Ohio, 1988.

10 Стевановић, Н, Малинић, Д, Милићевић, В.: *Управљачко рачуноводство,* Економски факултет, Београд, 2009.

11 Лукач, Д.: Специфични проблеми процене вредности капитала банака", *Пословна политика*, Вол. 39., 2010, бр. 3-4., стр. 31-34.

12 Greuning, H, Brajovic-Bratanovic, S.: *Analiyzing Banking Risk*, The World Bank, Washington, D, C., 2009.

DOI: 0.5937/vojdelo1403110D

ПРОТИВТЕРОРИСТИЧКА БЕЗБЕДНОСНА ПРОЦЕНА

Зоран Драгишић, *Кристина* Радојевић и *Горан* Самојловски
Универзитет у Београду, Факултет безбедности

Савремени тероризам представља вишезначан и контроверзан појам, оптерећен политичком инструментализацијом, због чега је веома тешко пронаћи научно утемељен оквир за његову анализу. Проналажење научно утемељеног оквира за анализу и процену терористичке претње помогло би да се тероризам боље разуме, да се међу актерима у противтерористичкој борби успостави сагласност око основних димензија ове појаве, чиме би се борба против тероризма на свим нивоима учинила знатно делотворнијом. У овом раду тероризам се анализира као друштвена и историјска појава, као стратегија насилне политичке борбе и као конкретан акт насиља.

Кључне речи: *безбедносна процена, тероризам, стратегија националне безбедности*

Увод

Безбедносна процена представља први и основни корак у планирању безбедносних мера и постављању организационе структуре која треба да спроведе прописане безбедносне мере и поступке. Безбедносна процена треба да одговори на следећа питања: који су главни безбедносни изазови, ризици и претње заједници или организацији која је предмет заштите; каква је природа конкретних безбедносних изазова, ризика и претњи и како би се они могли испољити у процењиваном временском периоду; ко су носиоци безбедносног угрожавања, ко су њихови савезници, а ко противници; какве су наше политичке, кадровске, организационе, техничко-технолошке и финансијске могућности да се супротставимо угрожавању?

Одговори на ова питања дају слику безбедносне ситуације и указују на главне безбедносне проблеме, због чијег решења се прописују безбедносне мере и процедуре и доносе безбедносни планови. Од квалитета безбедносне процене зависи квалитет целокупног система безбедности, јер је она основни путоказ за обликовање организације и за све остале мере које се касније предузимају. Нису ретки случајеви у историји када су многи гломазни, снажни и скупи системи безбедности пропадали због лоших безбедносних процена. Таква грешка увек је имала фаталне последице по друштва или организације које су такви системи безбедности требало да штите. Познат је пример чувене Мажино линије која је требало да заштити Француску од напада Немачке у Другом светском рату или погрешне процене Стратегије ОНО и ДСЗ у погледу главних безбедносних претњи бившој СФРЈ, као и безброј других. Изради безбедносне процене треба приступити са максималном пажњом, јер грешке које се том приликом учине тешко се исправљају (Драгишић, 2007).

Безбедносне процене можемо поделити према више критеријума. Према врсти организације на коју се односе оне могу бити јавне или приватне. Према домашају безбедносне процене могу бити опште, посебне и *ad hoc* процене. Опште јавне безбедносне процене односе се на укупну процену стања безбедности на једном подручју у одређеном времену, а према територији на коју се односе могу се поделити на међународне (глобалне), регионалне и националне. Општа приватна безбедносна процена односи се на укупно безбедносно стање референтног објекта који се штити.

Опште јавне безбедносне процене доносе политички, међународни или национални органи. Опште националне безбедносне процене најчешће су интегрални део стратегијско-доктринарних докумената које доноси највиша државна власт, најчешће парламент. Стратегије националне безбедности имају обавезујући карактер за све нивое јавног безбедносног менаџмента, а безбедносне процене које се налазе у тим документима престављају полазну основу за израду посебних безбедносних процена и свих планских одлука из области безбедности.

Стратегија националне безбедности, свакако, представља основни документ на основу којег већина савремених држава конституише своје системе безбедности. Око садржаја овог документа, његовог места и улоге у хијерархији правних и доктринарних докумената постоје бројна неслагања, међу домаћим и страним ауторима, који се баве питањима националне безбедности, али и националним стратегијама.[1]

Тако Митар Ковач наводи да се стратегија националне безбедности често меша са стратегијом државе, мада се ради о категоријалним појмовима различитог нивоа општости. Државе које су теоријски успеле да нађу додирна подручја између садржаја тих појмова успеле су да јасно – програмски, структурно и функционално разграниче подручја стварности на које се односе (Ковач, 2003). Функције државе које се непосредно рефлектују на безбедност, у практичном погледу представљају саставни део стратегије националне безбедности (Ковач, 2003).

Слична гледишта, која стратегију националне безбедности посматрају као део шире државне стратегије, представљају доминантан став и међу европским теоретичарима. Тако, француски теоретичар стратегија Андре Бофр, говори о *тоталној стратегији* коју лоцира на врху стратегија после којих долази политика.[2]

Јасно је да Стратегија националне безбедности није, нити може бити, изолован документ који није у вези са хијерархијски вишим документима, у које би могли сврстати „државне“, „националне“ или „тоталне“ стратегије, а које Стратегија националне безбедности конкретизује у делу који се односи на безбедност, и хијерархијски нижим стратегијским и доктринарним документима, као што су стратегије одбране, војне стратегије, војне доктрине, стратегије за борбу против криминала и сличне стратегије и доктрине које се односе на посебна питања достизања и очувања националне безбедности.

Сам појам стратегија националне безбедности може се дефинисати као „ ... целовит и релативно трајан програм, чијом реализацијом треба да се оствари спољна и унутрашња безбедност државе, у миру и рату, кроз ефикасно решавање безбед-

[1] Око постојања или непостојања српске националне стратегије постоје бројне расправе међу домаћим теоретичарима и политичарима. Као веома илустративну расправу на ту тему препоручујемо текст Зорана Петровића Пирођанца: „Полегомена: Тезе о Србији и српској стратегији” објављен у Српској политичкој мисли број 4 из 2008. године.

[2] Наведено према: Зоран Петровић Пирођанац, исто дело, стр. 103.

носних изазова, ризика и претњи, ради заштите слобода, имовинске сигурности, права грађана и демократских тековина (Ковач, 2003)".

Наведена дефиниција објашњава основне функције Стратегије националне безбедности као програмског документа. Међутим, за конституисање система националне безбедности, као инструмента којим се држава служи ради постизања и очувања националне безбедности, Стратегија националне безбедности представља *безбедносну процену и то општу јавну безбедносну процену*.[3]

Стратегијом националне безбедности процењују се безбедносни изазови, ризици и претње Републици Србији, њихови носиоци и могући облици испољавања. На основу тако дефинисаних изазова, ризика и претњи, могуће је одредити мере за супротстављање процењеним ризицима и њиховим носиоцима, као и дефинисање политике безбедности Републике Србије. Међутим, од основног безбедносног концепта, односно безбедносне парадигме која је владајућа у једној држави, зависиће које ће се друштвене и природне појаве наћи на листи безбедносних изазова, ризика и претњи и, следствено томе, у фокусу интересовања државних органа и других организација које творе институционални део система националне безбедности.

Функција стратегије националне безбедности као безбедносне процене, представља, са аспекта функционисања система националне безбедности, њену најважнију функцију. Уколико је процена безбедносних изазова, ризика и претњи погрешна, целокупан систем националне безбедности биће погрешно постављен, а безбедносне мере и активности које тај систем предузима биће нефункционалне и усмерене на решавање безбедносних проблема који не постоје или су за већину становништва ирелевантни.

Тероризам се наводи као веома значајан безбедносни ризик, изазов и претња. Стратегија третира тероризам на следећи начин: „Тероризам је један од највећих ризика и претњи за глобалну, регионалну и националну безбедност. У условима глобалног тероризма, Република Србија може бити мета терористичког деловања, како непосредно тако и коришћењем њене територије за припрему и извођење терористичких акција у другим земљама. Са становишта безбедносних ризика и претњи са којима се суочава Република Србија, посебно је значајна веза тероризма са свим облицима организованог, транснационалног и прекограничног криминала."

Савремени тероризам је глобалан по свом обиму, а повезан је и са насилним верским екстремизмом. Сматрамо да је Република Србија угрожена тероризмом много више него што се то може закључити из ставова Стратегије. Писци Стратегије наводе могућност да територија Србије буде коришћена као база за терористичке нападе на друге државе, што може бити извор великих проблема, али се могућност да Република Србија буде мета терористичких напада види само у контексту глобалног тероризма, што је по нашем мишљењу исувише оптимистичка процена. Јасно је да би међународна терористичка мрежа могла напасти Србију из више разлога, али не треба потценити капацитете албанских терористичких група да у случају лошег развоја међународне ситуације по њих у вези са признавањем независности Косова, отпочну терористичке нападе у Србији ради изнуђивања призна-

[3] О појму, значају и врстама безбедносних процена видети шире: З. Драгишић: Безбедносни менаџмент, Службени гласник, Београд, 2007.

ња независности од стране српских власти.[4] Поред тога, проблеми који могу настати поводом уставног редефинисања Босне и Херцеговине такође могу изазвати терористичке нападе на Србију, чији би актери биле терористичке организације које су у овом тренутку присутне у нашем региону. На срећу, могућност да дође до терористичких аката у вези са ситуацијом у БиХ за сада је само теоријска.

Посебне безбедносне процене доносе се за одређене области рада или одређене уже територије. Посебне јавне безбедносне процене доносе поједина министарства, за ресоре који су им поверени или за само једну област из ресора. Рецимо, министарство унутрашњих послова доноси безбедносне процене за све области које се налазе у надлежности тог министарства. Посебне безбедносне процене могу се односити само на стање безбедности јавног саобраћаја, криминалитет или поједина кривична дела, на стање безбедности у заштити од пожара и сл. Посебна јавна безбедносна процена може се односити и на поједине територијалне области државе. Посебне приватне безбедносне процене односе се на одређене области рада организације која се штити. Противтерористичка безбедносна процена је по свом карактеру *посебна јавна безбедносна процена*, јер третира само један безбедносни проблем који по свом утицају захвата целокупну територију Републике Србије. Противтерористичку безбедносну процену треба да донесе Министарство унутрашњих послова, Министарство одбране и Безбедносно-информативна агенција, свако из свог домена, док би на предлог Савета за националну безбедност такву процену требало да усвоји Влада Републике Србије. Поред тога, оваква процена може бити донета и за уже територијалне области, с обзиром на њихову посебну угроженост деловањем локалних терористичких група. Такве примере у Србији налазимо у Санџаку и на подручју три општине на југу Србије које су настањене албанским становништвом.

Ад хок безбедносне процене односе се на поједине конкретне догађаје. Најчешће их доносе нижи руководиоци, и то су, на пример, процене које доноси полицијски старешина у вези са обезбеђењем неког скупа, хапшењем неког лица за које се претпоставља да може бити опасно и сл. Овакве безбедносне процене доносе се и у случају изненадног терористичког акта и обухватају све елементе противтерористичког система. На основу ад хок безбедносних процена решавају се одређени конкретни проблеми у оквиру противтерористичке акције или операције.

Елементи противтерористичке безбедносне процене

Када говоримо о безбедносној процени било које претње морамо имати на уму да је одређење порекла и природе безбедносне претње први и основни корак у њеној процени. Тероризам представља веома сложен безбедносни феномен који се кроз историју мењао и који је коришћен у различитим формама за постизање читавог спектра политичких циљева. Све то је условило да се данас не може доћи до општеприхватљиве дефиниције тероризма, што озбиљно отежава рад на израдама прецизнијих противтеро-

[4] О угрожености Србије тероризмом видети детаљније у Z. Dragišić: The Serbian Approach to Struggle Against Terrorism, in The Fight Against Terrorism and Crisis Management in the Western Balkans, IOS Press, Amsterdam, 2007.

ристичких процена. Такве тешкоће посебно су уочљиве када се покушавају направити заједничке процене опасности од међународног тероризма. Неколико покушаја да се међународне институције одреде према конкретним терористичким актима и конкретним терористичким организацијама пропале су управо због политичких неслагања представника различитих држава по овом питању.

Тероризам можемо посматрати у више нивоа: као друштвену и историјску појаву, као стратегију насилне политичке борбе и као конкретан акт насиља.

Тероризам као друштвена и историјска појава

Тероризам је друштвена, пре свега политичка појава. Без разумевања политичке природе тероризма није могуће разумети његове циљеве, нити га разликовати од осталих облика насиља. Међутим, тероризам као друштвена појава старији је од политике какву данас познајемо, па можемо с правом рећи да представља друштвену појаву, односно појаву која је веома блиско везана за друштвене сукобе. Тероризам се кроз историју знатно мењао у погледу метода које су примењиване, начина на који је насиље или претња насиљем организовано, али друштвена, односно политичка суштина тероризма остала је његова константа.

На насилне акте, које би данашњим речником назвали тероризмом, наилазимо још од првих писаних историјских извора. Јевреји су у првом и другом веку користили разне врсте напада на римске војнике и јеврејске грађане који су сарађивали са Римљанима, ради ослобођења од римске окупације. Напади су најчешће извођени на трговима пред очима великог броја грађана, како би њихов психолошки ефекат био што већи. Од тога доба до данашњих дана тероризам је окренут јавности и представља својеврсни медијски догађај и пут којим терористичке организације комуницирају са јавношћу, односно начин на који промовишу циљеве за које се боре. Вековима након јеврејских терориста појављују се Асасини, исламски радикали, који на сличан начин делују ради остварења својих политичких и верских циљева. У деветнаестом веку почиње ера модерног тероризма који су промовисали руски анархисти, који су говорили о „пропаганди делом“. Анархисти су нападали представнике ондашње руске елите, укључујући и самога цара и чланове царске породице. Отац идеје о „пропаганди делом“ био је италијански републикански екстремиста Карло Пизиканте који је говорио о потреби да се пропаганда идејама замени пропагандом делима. Према његовим речима насиље је потребно не само да привуче пажњу и подстакне на борбу; оно има за циљ и да информише, образује и да на крају удружи масе иза револуције (Хофман, 2000). Тероризам је одувек био оружје слабих, односно недовољно јаких. Циљ терориста увек је био да докажу да њихова тактика омогућује ефективно и ефикасно насиље, без обзира на бројчану, техничко-технолошку и финансијску инфериорност и да држава више није монополиста насиља.

Међутим, када говоримо о тероризму као историјској и друштвеној појави, која је коришћена ради постизања одређених циљева, веома је важно да разликујемо циљ и средство. Често можемо, чак и код озбиљних аутора, наићи на термине као што су „терористичка идеологија“, „терористичка политика“, „филозофија терора“ и сличне. Треба напоменути да тероризам није никаква идеологија нити политика, већ само насилно средство да се одређене идеологије и политике спроведу у дело. Поређењем различи-

тих терористичких организација, које су имале сличне методе деловања, а различите циљеве, лако можемо доказати да не постоји никаква аутономна терористичка идеологија или „идеологија тероризма“, као универзалистичка идеологија која би била најмањи заједнички садржилац свим терористичким организацијама. Уколико покушавамо да процењујемо терористичку опасност, генерално, или опасност од одређене терористичке групе, трагајући за „терористичком идеологијом“ нужно ћемо направити велике грешке, а наше процене биће лоше. У процени сваке терористичке организације први и основни корак јесте да се исправно и прецизно идентификује политички циљ за који се та терористичка организација бори. Он одређује природу терористичке организације и дефинише њен начин деловања – modus operandi. На основу циља за који се бори, терористичку организацију, потенцијалну и актуелну, можемо класификовати, што је веома значајно са аспекта правилне процене њеног деловања.

Грешка која се често чини приликом процене циљева терористичких организација је мешање темељног циља са прокламованом идеологијом терористичке групе. Постоје, и у прошлости су постојале, терористичке организације чији је темељни циљ спровођење неке идеологије, најчешће екстремно леве или екстремно десне (пример: Црвене бригаде, Фракција Црвене армије и сличне) у дело и групе које се боре за постизање одређених националних циљева, најчешће сепаратистичких, као што су ОВК, ИРА, ЕТА и усташке организације.

Код прве групе организација идеолошки профил је пресудан за правилну процену деловања терористичке организације, јер спровођење идеологије представља темељни циљ око којег се она окупља. За другу групу терористичких организација идеологија је потпуно ирелевантна, јер не конституира темељни циљ који је, по правилу, неидеолошки. Етносепаратистичке терористичке организације често „позајмљују“ идеологију од својих спонзора, што може изазвати погрешну перцепцију код аналитичара.

Усташе5 су од свог настанка 1929. године, па до престанка постојања средином деведесетих година прошлога века, у неколико наврата радикално мењале идеологију, односно прилагођавале свој идеолошки профил силама које су их спонзорисале. Усташке терористичке организације настале су са циљем да се створи независна Хрватска, одвојена од Југославије. Од оружаних напада на представнике власти Краљевине СХС, почетком двадесетих година, деловањем у емиграцији између два светска рата, стварањем квислиншке НДХ, уз помоћ фашистичке Италије и нацистичке Немачке, па до поновног одласка у емиграцију након Другог светског рата, усташе су радиле на разбијању Југославије и стварању самосталне Хрватске. Тај циљ није никада промењен. За његово остварење усташе су тражиле и добијале савезнике, у свим силама које су желеле да разбију Југославију, од СССР-а, преко Мађарске, фашистичке Италије, нацистичке Немачке, па до демократских држава Запада, након Другог светског рата. Усташе су увек прокламовале идеологију свог спонзора и чак се показивале као много ватренији заговорници таквих идеологија од својих господара. Одатле и није чудно да је геноцидност и суровост коју су усташе показивале током Другог светског рата згражавала чак и најоко-

[5] За више информација о усташама препоручујем следећу литературу: Srdja Trifkovic: „Ustaša: Croatian separatism and European Politics, 1929–1945.” The Lord Bayron Foundation of Balkan Studies, London 1998, Владимир Дедијер: „Ватикан и Јасеновац – документи“ Рад, Београд, 1987; Bogdan Krizman: „Ustaše i treći rajh", Globus, Zagreb, 1983; Фикрета Јелић-Бутић: „Усташе и Независна Држава Хрватска”, Либер, Београд, 1977; Viktor Novak:„Magnum Crimen – pola veka klerikalizma u Hrvatskoj”, Globus, Zagreb, 1946.

релије припаднике немачког нацистичког покрета. После Другог светског рата вођство усташког покрета бежи из Југославије и наставља са илегалним радом у иностранству. Усташе су биле организоване у више различитих фракција које су деловале широм света са једним циљем – разбити Југославију и формирати самосталну Хрватску. Усташке фракције деловале су у Европи, Јужној Америци, Аустралији и САД. Интересантно је приметити да су у свакој држави у којој су деловали прокламовали идеологију која је била владајућа, тако да се „идеолошки профил“ усташа кретао од крајње десницe до либералне демократије. Усташка „идеологија“ била је дегенерисана мешавина фашизма, нацизма, ултранационализма и римокатоличког верског фундаментализма, па је као такву веома тешко дефинисати, што са становишта процене деловања ове терористичке организације није ни важно. За деловање усташа најважнији је био темељни циљ – стварање независне Хрватске. Све активности које су усташе спроводиле током више од седамдесет година свог постојања биле су подређене овом циљу, а идеологије које су прокламовали биле су само инструмент у достизању независности Хрватске.

Правилном проценом се свака терористичка организација, потенцијална и актуелна, мора сместити у одређени друштвени контекст и јасно повезати са друштвеним конфликтом који представља темељни узрок њеног настанка. Сваки друштвени сукоб, оружани и неоружани, носи у себи опасност настанка терористичких организација. Људско друштво налази се у сталном конфликту, који се, по свом интензитету, крећу од такмичења до борбе.6 Конфликти су последица економских, социјалних, класних, политичких, етничких, религијских, расних, међудржавних и других супротности. Излаз из конфликта може бити очување успостављеног или успостављање новог друштвеног консензуса или сукоб. Друштвени сукоби могу имати оружану или неоружану форму. Да ли ће неки друштвени сукоб добити оружану или неоружану форму зависи, пре свега, од врсте конфликта који је довео до сукоба, од његове природе, ширих друштвених околности у којима се сукоб одвија, расположивих механизама за мирно разрешење сукоба, субјективних карактеристика кључних актера сукоба и перцепције капацитета сукобљених страна да оружани сукоб реше у своју корист.

Као изолован облик сукоба тероризам се кроз историју појављивао као механизам којим су се актери друштвеног сукоба служили у ситуацијама када је отпочињање интензивнијег оружаног сукоба ризично, као што су рат или оружана побуна, и уколико није постојала довољна унутрашња или међународна подршка која би гарантовала успех оружане борбе.

За правилну процену терористичке претње, на нивоу тероризма као друштвене и историјске појаве, неопходна је анализа стања конфликата у једном друштву, анализа међународних односа и конфликата који постоје у региону и у односима са великим силама, процена могућности да конфликт прерасте у сукоб, анализа активности актуелних терористичких група, анализа екстремних политичких група и покрета које би се могле определити за терористичку тактику деловања.

Такође, тероризам се појављивао и као стратегија насилне политичке борбе у свим ситуацијама када су кључни актери друштвеног сукоба процењивали да би такав приступ омогућио постизање циљева. У оквиру ентитета (држава, етничка, кла-

[6] О друштвеним конфликтима видети детаљније у Р. Милашиновић, С. Милашиновић: „Основи теорије конфликата”, Факултет безбедности, Београд, 2007. године.

сна, верска група) који се бори за остваривање одређених политичких или других циљева могу се формирати и самосталне групације које се, насупрот већински усвојеној стратегији борбе, опредељују за тероризам. Такве групације често настају и деловањем страног фактора, што у сукоб нужно уводи и нове циљеве и интересе, а читав сукоб и његову анализу додатно усложава.

Тероризам као стратегија насилне политичке борбе

На самом почетку овог рада тероризам је означен као политички феномен. Озбиљна анализа тероризма као друштвеног феномена мора започети његовим смештањем у политички контекст и тражењем политичких чинилаца који стварају услове да конфликти унутар једног друштва или регионални и глобални конфликти прерасту у сукобе који ће довести до употребе терористичког насиља. Када говоримо о процени терористичке претње у просторном и временском оквиру, анализа политичког контекста представља први и основни корак у процени.

Политички конфликти су последица различитих интереса и различитих вредности. Марксистички теоретичари су инсистирали на економским разликама и интересима који доводе до класних супротности, а оне до друштвених сукоба. Немарксистички теоретичари су наглашавали значај етничких, културних, религијских, расних и других различитости као много важнијих за настанак и развој друштвених сукоба него што су то класне разлике. Анализа друштвених сукоба са краја прошлог и почетка овог века указује да су сви друштвени сукоби, а посебно тероризам, као део ширег сукоба или као самосталан облик насилне политичке борбе, настајали као последица комбинације више различитих узрока. Сваки покушај свођења узрока тероризма на само један фактор, или групу фактора, осиромашује анализу и нужно доводи до погрешних закључака и процена.

Многи теоретичари су политику сводили на сукобе. Макијавели је суштину политике видео кроз борбу за освајање, очување и учвршћивање власти. Карл Шмит је политику посматрао кроз призму односа пријатељ – непријатељ, итд. Међутим, политика, иако суштински представља борбу за власт и различите облике друштвеног утицаја, укључује и договоре, компромисе, сарадњу и успостављање заједничких интереса различитих политичких актера. Политика подразумева непрекидни конфликт међу учесницима политичког процеса, али се тај конфликт у већини случајева не завршава сукобима већ успостављањем консензуса. Нарушавање једном успостављеног консензуса може се завршити његовим редефинисањем, кроз форме политичког процеса које су у савременим демократским друштвима дефинисане правним поретком или насилним политичким борбама које доводе до револуционарне промене политичког (некада и социјалног) система и успостављања новог консензуса на новим принципима.

Екстремни политички сукоби у једном друштву доводе до револуција или других облика насилних сукоба. Узроцима револуција бавио се велики број социолога, правника и теоретичара безбедности. Узроке друштвених револуција различити теоријски правци виде на различит начин. Према марксистичким теоретичарима револуције настају из економских противречности и оне представљају суштински сукоб између класе експлоатисаних и класе експлоататора. Сукоб који постоји између ове две друштвене класе на крају доводи до револуције у којој једна класа смењује другу и успо-

ставља нови политички и економски режим. Маркс је веровао да ће доћи до револуција када „производни односи“, односно постојећи економски и политички систем, постане препрека развоју „производних снага“, односно развоју новина које ће унапредити производњу и људско благостање. Класна свест је кључни фактор у настанку револуција, јер покреће експлоатисану класу на револуционарну акцију.

Немарксиситичке теорије револуције, којих има много, слажу се са марксистичким виђењем револуције која је последица друштвених сукоба. Међутим, постоје и две битне разлике међу овим теоријама. Прва разлика односи се на виђење узрока револуција које нису само пуки одраз економских и социјалних противречности, већ иза њих стоје много дубљи и компликованији политички процеси и, друго, револуције се виде као промене политичког система, а не као трансформација социјалног.[7]

За потребе безбедносних процена и анализа, системска теорија политике представља веома употребљив теоријски оквир. Према овој теорији политички систем је сачињен од већег броја подсистема и свој еквилибријум одржава тако што, као реакцију на спољашње утицаје (захтеве, притиске, подршку...), доноси разне врсте политика и других ауторитативних одлука. Према овој теорији, револуције и други облици сукоба представљају ентропију система. Чарлмерс Џонсон је у својој књизи *Револуционарна промена*[8] навео да до револуционарних промена долази услед вишеструке нефункционалности политичког система који не успева да пронађе адекватна решења за противречне захтеве који долазе из окружења. Пример сламања диктатура у Источној Европи и сламања СССР-а, када ортодоксни марксистички системи нису успели да пронађу решења за потребе свог становништва, показује да у одређеним тренуцима политички систем више није у стању да пронађе путеве за очување стабилности и тада нужно пропада. Системска теорија, иако пружа добар оквир за проучавање друштвених утицаја и способности државе да одговори на захтеве, као оквира у којем се генеришу сукоби који могу довести до тероризма, не посвећује довољно пажње субјективним чиниоцима, односно политичким актерима који могу изазвати револуције и друге облике насиља, укључујући и терористичко.

Друга група теорија настала је из социјалне психологије и бави се субјективним аспектима политичког насиља. Творац овог приступа био је француски теоретичар Алексис де Токвил, који је тврдио да побуне не настају у беди, сиромаштву и општој лишености, које пре доводе до апатије него до револуционарног жара. Токвил у својој књизи *Стари режими и Француска револуција* каже да је „најопаснији тренутак за сваку лошу власт када покуша да се поправи“[9]. Токвил и каснији заступници ове теорије тврдили су да је узрок побуна релативна депривација која настаје као последица јаза између онога што људи добијају и онога шта очекују да ће добити. За процену терористичке опасности кључан је појам релативне депривације. Депривираност великог броја људи настаје као последица њихових неиспуњених очекивања и она нема везе са објективним положајем друштвене групе која је депривирана. Свака добра безбедносна процена не полази од објективног социјалног, економског, културног или политичког положаја неке групе, већ од перцепције

[7] О теоријама револуције видети детаљније у Ендру Хејвуд: „Политика”, Клио, Београд, 2004, стр. 409–419.

[8] Наведено према: Ендру Хејвуд, ибид, стр. 413.

[9] Наведено према: Ендру Хејвуд, ибид, стр. 414.

таквог положаја међу већином припадника групе. У студијама безбедности перцепција представља најважнији део објективне стварности. Побуне, револуције, ратови и тероризам никада нису настајали, нити ће икада настајати на темељу рационално проучених статистичких података и компаративних анализа; они увек настају као последица незадовољства већег или мањег броја људи својим положајем, које је увек последица перцепције тог положаја, а не објективног стања ствари.

Трећа група теорија говори да револуције, побуне и тероризам настају као последица слабљења капацитета државе да одржи контролу над политичким и економским процесима у друштву, а не као последица притиска који долазе споља или изнутра. Када један режим покаже слабост на међународном и неделотворност на унутрашњем плану, питање његовог слома само је ствар тренутка. Сламање комунистичких режима у Источној Европи је протекло релативно лако, јер постојећи режими нису имали ни снаге ни воље да се одупру нарастајућим друштвеним захтевима. У Кини је ситуација била много другачија, јер је ондашње кинеско руководство на веома бруталан, али ефикасан начин, успело да угуши нарастајућу револуцију и очува постојећи систем, уз све промене које су касније настале.

За анализу услова за настанак терористичких група и покрета веома је важан став да се револуције не дешавају нужно, већ је неопходно да постоји скуп социјалних, економских, политичких, међународних и других чинилаца како би дошло до револуције. Добра противтерористичка процена бави се управо овим условима ради што прецизнијег предвиђања опасности од тероризма у неком друштву. Када не постоје услови за револуционарне промене и озбиљније оружане сукобе у једном друштву то нипошто не значи да нема услова за настанак терористичких организација и почетак терористичког насиља, а поводом одређеног друштвеног конфликта.

Тероризам као стратегија насилне политичке борбе може бити употребљен као тактика у оквиру ширег друштвеног сукоба, као припрема устанка, оружане побуне или чак рата, али и као алтернативна активност дисидентских група у оквиру ширег друштвеног покрета који се није определио за тероризам. Треба имати у виду да је тероризам најмање интензиван облик оружаног политичког насиља, да су за примену терористичког насиља потребна много мања материјална средства него за друге облике оружаног насиља, да није потребна велика организација, али и да упркос свему томе може бити веома ефикасан за постизање политичких циљева. Помоћу тероризма, мале и маргинализоване групе унутар националних, социјалних, верских или политичких покрета могу за кратко време преузети вођство и добити велики број присталица, које нису успели да придобију у оквиру ненасилне политичке борбе. Због тога је веома важно, приликом израде противтерористичких безбедносних процена, анализирати политичке, економске, социјалне и друге процесе који могу изазвати сукобе. Многи конфликтни процеси који су перманентни пратилац политичког и економског живота сваког друштва не доводе увек до сукоба. Најчешће се сукоби превенирају у оквиру политичких институција. Политички живот и тржишни закони успостављају друштвени еквилибријум, а конфликти интереса који се не могу ускладити на тај начин решавају се у оквирима правног поретка. На тај начин већина друштвених актера има прилику да на ненасилан начин промовише и заштити своје интересе и све док се мера неправде држи у подношљивим границама, то друштво је безбедно од оружаних сукоба.

Процену генералне терористичке опасности у једном друштву није могуће извршити изван процене кризних потенцијала. Кризни потенцијал се процењује на основу анализе најфреквентнијих конфликтних тачака које имају највише шансе да изазову насилне сукобе. Данас у свету постоје висококонфликтна друштва и висококонфликтни региони где се, услед недостатка системских механизама за ненасилно решавање друштвених конфликата, веома често догађају сукоби у којима је насиље редовна појава. Са друге стране, постоје релативно стабилна друштва и региони у којима се конфликти решавају на миран начин, а до насиља долази веома ретко. Зашто је то тако и који су узроци нестабилности једних, а стабилности других, није могуће озбиљно одговорити у оквиру ове студије. Одговор на то питање захтевао би вишегодишњи студиозан рад читавих института.

За квалитетну процену вероватноће да се неко од политичких актера у једном друштву определи за тероризам као стратегију политичке борбе, неопходна је озбиљна анализа политичког и економског система државе, актуелних политичких процеса и социјалне структуре друштва, процена перцепција друштвених група о свом положају у оквиру друштва, анализа стања међунационалних и међуконфесионалних односа, утицаја страних фактора на поједине етничке и верске заједнице, анализа односа владе и међународног актера који има утицаја на одређене заједнице унутар друштва, као и анализа регионалног развоја.

Поред ових чинилаца треба анализирати и развијеност државних и других капацитета за ефикасно и ефективно решавање захтева и притисака који долазе из друштва. Веома је важно проценити колико је једно друштво отворено, да ли постоје услови за демократски дијалог, какав је ниво медијских слобода, који је ниво економских и других слобода, какве су шансе за социјалну покретљивост, какав је утицај недржавних субјеката у креирању политика, постоје ли аутономне друштвене организације, да ли се толеришу екстремне политичке идеологије, да ли држава располаже ефикасним механизмима за насилно решавање конфликата, под чијом контролом се налазе ти механизми и на који начин и колико брзо државни органи реагују на уочене друштвене сукобе.

Анализом стања друштвених односа и државних капацитета за управљање кризама добијамо објективну слику кризних потенцијала једне земље и једног друштва. Резултат ове анализе требало би да буде добијање података на основу којих је могуће дефинисање индикатора, помоћу којих се може вршити процењивање и предвиђање. Комбинацијом више индикатора добијају се индекси, као најсложенији показатељи стања у некој друштвеној области. Такви индекси су индекс развоја, индекс сиромаштва, индекс напретка и други индекси који су драгоцени за прецизно процењивање и предвиђање кризних потенцијала једног друштва.

Међутим, као што је већ речено, вероватноћа избијања сукоба не зависи од „објективне стварности“, већ од перцепција те стварности код становништва и друштвених елита које креирају перцепције и представљају одлучујућег актера у отпочињању насилних сукоба.

Креирање перцепција данас представља основни облик „политичког рада“. Активности свих политичких актера у модерној историји били су усмерени на освајање „душа и срца“ становништва, односно на стварање ставова који су пожељни за одређену политичку групацију. Терористичке организације, потенцијалне и актуел-

не, представљају политичке актере који желе да своје ставове наметну већини становништва и обезбеде да се оно понаша на начин на који они то желе. За процену потенцијала да се нека политичка групација, као целина, или делови одређених политичких, социјалних, религијских или етничких групација определе за тероризам као средство којим желе да постигну свој циљ, праћење њиховог политичког деловања, односно перцепција које имају о друштвеним конфликтима у које су укључени и које желе да прошире међу становништвом од великог је значаја.

За добру противтерористичку процену бројеви немају пресудан значај. У противтерористичкој процени постоје само две вредности – довољно и недовољно. Чињеница да нека потенцијална терористичка група нема велики број чланова и да нема подршку у јавности не значи да је вероватноћа да се она определи за тероризам мала. Напротив, када би та група имала велику подршку становништва и велики број присталица могла би и на други начин да оствари своје циљеве. За тероризам се увек опредељују недовољно јаки и они који су фрустрирани немогућношћу да своје идеје остваре без насиља. При томе треба водити рачуна да у већини модерних друштава одређене идеје не могу бити остварене кроз легални политички живот, па носиоци таквих идеја представљају перманентну терористичку опасност, јер у спектру легалних политичких средстава не постоје она која се ефикасно могу користити за политичке циљеве који су нелегални.

Добра противтерористичка процена полази од објективног стања у једном друштву, користећи индексе и индикаторе који говоре о економском, социјалном и политичком стању међунационалних и међурелигијских односа и др. На основу тога се процењује какво је стање друштвених конфликата, какав је њихов интензитет и квалитет, да ли постоји шанса да прерасту у сукобе, ко су главни актери сукоба, какви су њихови интереси у том сукобу, какве су шансе да они те интересе остваре без насиља, постоје ли механизми за мирно решавање сукоба или државни или неки други ауторитет који би могао да наметне своју вољу учесницима у сукобу пре него што дође до насиља. Уколико у том друштву не постоје актуелне терористичке организације, односно, ако тероризам није коришћен у скоријој историји и поводом актуелних конфликата и сукоба, важно је лоцирати потенцијалне носиоце терористичких активности међу учесницима сукоба. Уколико нека групација у оквиру друштвене групе у сукобу шири говор мржње, указује на немогућност да се нађе дијалог са супротном страном, уколико отворено позива на насиље, а нема капацитете за интензивније облике оружаног насиља, уколико указује на „издају“ међу лидерима своје етничке, религијске, социјалне или друге групе, треба озбиљно повести рачуна о таквој групи и према њој применити адекватне мере. Посебно је важно проучити перцепцију конфликта, односно узрока који до њега доводе и исхода који би за једну групу били прихватљиви, међу припадницима групација које представљају заинтересовану страну у конфликту. У одговору на питање каква је перцепција конфликта, лежи и највећи део одговора каква је могућност да се неко од актера конфликта или сукоба определи за тероризам као средство насилне политичке борбе.

Уколико друштвени конфликти произведу потенцијалне терористичке групе или ако су ти друштвени сукоби већ доводили до тероризма, можемо закључити да се у конкретном случају може говорити о опасности да политички процес прерасте у терористичко насиље, као облик насилне политичке борбе.

Тероризам као насилни акт

Тероризам је неодвојив од насиља. Насиље, према нашем мишљењу, представља неопходан услов да би се неко деловање могло означити као терористичко. Постоје ставови озбиљних домаћих и страних аутора који говоре о „ненасилном тероризму“, односно о политичким, психолошким, финансијским, логистичким и другим мерама и поступцима које су у функцији терористичких организација. Нема сумње да је за сваки терористички напад потребна припрема у виду индоктринације, регрутације, организације, обуке, опремања и сл. Међутим, све те активности не могу се сматрати тероризмом, све док не дође до „оружаног испољавања терориста“.[10]

Противтерористичком безбедносном проценом неопходно је предвидети које врсте насилних аката би могла предузети потенцијална или актуелна терористичка организација. Када су у питању актуелне терористичке организације, процена врсте насиља које би могли извршити у будућности представља лакши задатак с обзиром на то да имамо искуства са њиховим дотадашњим деловањем. Међутим, када су у питању потенцијалне терористичке организације за које претпостављамо да би могле израсти из анализираног сукоба, задатак је много тежи, јер поред става да је врста терористичког насиља увек усклађена са остваривањем политичких циљева за које се конкретна организација бори, немамо чврћег методолошког упоришта. Све терористичке групе траже мете које су захвалне са њихове тачке гледишта и примењују тактику која се слаже са њиховим политичким циљевима (Хофман, 2000).

Историјска анализа терористичких аката показује да су терористи веома често мењали тактику и начин извршења терористичких аката, без било каквих јасних назнака које би упозориле да је у свету тероризма дошло до квалитативних помака.

Пад Берлинског зида, који је симболички означио крај биполарне ере, довео је до квалитативних промена на светској терористичкој сцени. Међутим, та битна промена је у светској стручној и политичкој јавности уочена тек када су терористи серијом терористичких аката, који су имали другачији квалитет и квантитет, ту промену свету бацили директно у лице.

У периоду тзв. „старог тероризма“ левичарске терористичке групе, као што су били немачки РАФ или италијанске Црвене бригаде, убијали су и киднаповали личности из политичког и привредног живота које су бирали на основу њиховог друштвеног утицаја да би на тај начин пропагирали своју идеологију и позвали грађане на револуцију. Верски мотивисане терористичке групе нису на овај начин селектовале мете, већ су вршили масовно насиље према свима које су сматрали својим непријатељима, што је укључивало и убиства случајних пролазника, односно потпуно недужних грађана. Етносепаратистичке терористичке групе, као што су биле ИРА, ЕТА и ОВК, бирале су мете међу припадницима ривалске етничке групе. Пример таквог деловања представља ОВК. Терористи ОВК су међу својим албанским сународницима веома пажљиво бирали мете. Жртве њихових напада били су Албанци лојални Србији и они који се нису слагали са њиховим насилним методама политичке борбе. Када је у питању одабир мета напада

[10] Термин „оружано испољавање”, као последњу фазу у једном терористичком акту користи Милан Мијалковски у својој књизи „Тероризам и организовани криминал”, ФБ, Београд, 2010. Он наводи једанаест ненасилних активности које су неопходне да би се припремио терористички акт. Мијалковски заступа холистички приступ тероризму, који под тероризмом подразумева све активности које се предузимају за извршење терористичког акта.

међу Србима и припадницима других неалбанских заједница на Косову и Метохији, они су третирани као „групна мета“ без било какве индивидуалне селекције. Довољан разлог да неко буде убијен или отет представљала је етничка припадност. Таквим одабиром мета ОВК је изнуђивала оданост међу Албанцима и застрашивала све остале. Међународној заједници се представљала као „ослободилачка војска која је устала да заштити свој народ од великосрпског терора“. Такво деловање подразумевало је строго избегавање неселективних терористичких аката који би могли да подсете на начин деловања исламистичких терористичких организација, јер би то довело до озбиљних политичких проблема и ускраћивања подршке коју је ОВК имала у утицајним политичким круговима у САД и Европи. Поред тога, неселективни напади могли би изазвати и случајне жртве међу Албанцима, што би, имајући у виду менталитет Албанаца, довело до крвне освете и ускраћивања подршке ОВК, која се путем оружаних напада на српске државне органе и неалбанско становништво и терором међу нелојалним Албанцима наметала као водећа снага албанског сепаратистичког покрета.

Закључак

Савремени тероризам битно се изменио у односу на тероризам из доба хладног рата, јер су друштвене околности измењене у толикој мери да су се и терористичке организације из тог доба често претварале у своју супротност, а нове терористичке организације своје активности усклађују са циљевима због којих су настале, а који су директно проистекли из новонасталих друштвених конфликата.

О променама старих, „хладноратовских“ терористичких организација Милан Мијалковски каже: „Повод за устоличење овог (Ал Каиде, прим. аут.) недржавног интернационалног субјекта била је агресија тадашњег Совјетског Савеза на Авганистан и десетогодишња окупација те земље, а помагачи Ал Каиде били су САД у договору са Пакистаном и Саудијском Арабијом са циљем да помоћу ње и аутентичних авганистанских устаника поразе агресора и окупатора Авганистана. У томе су успеле, међутим, вође исламских верских екстремиста сматрале су да је уз Алахов благослов постигнута само једна победа само у једној бици, а да за успостављање јединствене муслиманске државе, треба поразити и САД и режиме у у исламским земљама који сарађују са „неверничким“ западним државама (Мијалковски, 2005).” Мијалковски одлично објашњава на који начин су се „хладноратовске“ терористичке организације трансформисале у новим околностима и како су од дојучерашњих савезника постали најљући непријатељи сила које су их подржавале у време биполарне поделе света. Поред промене односа према САД и другим западним силама Ал Каида битно мења стратегију и тактику деловања и на светску терористичку сцену уводи битно нови квалитет када је у питању извођење насилних терористичких аката, о чему напади на Њујорк и Вашингтон, 11. септембра 2001. године, више него јасно сведоче.

Тероризам хладног рата био је предвидив, јер су постојале етаблиране терористичке организације које су уживале подршку одређених држава, имале су јасан идеолошки и политички профил, препознатљив modus operandi и територије на којима су деловале.

Савремени тероризам је квалитативно и квантитативно битно нова појава. Свет у којем делују савремене терористичке организације се значајно променио; постао је непредвидљивији, турбулентнији, са већим бројем утицајних глобалних фактора него икада пре. Дубока економска криза која траје већ неколико година, без јасних систем-

ских механизама за њено превазилажење, изазива нове сукобе и ствара кризу легитимитета постојећих међународних институција. У таквом свету тероризам се битно променио, постао је масовнији и подложнији чешћим променама. Везе које постоје између савремених терористичких организација и појединих држава се све теже разоткривају. Терористичке организације су све независније и криминализованије, организовани криминалитет се на светској терористичкој позорници појављује као све утицајнији фактор, а терористичке организације делују без матичних територија, што процене опасности од њих чини много компликованијим и захтевнијим.

У савременом свету јавља се читав низ нових групација које се опредељују за терористичку тактику деловања или прете извођењем терористичких акција. Појава еколога, синдикалаца и других организација које прете извођењем терористичких аката уколико се не изађе у сусрет њиховим захтевима, а које се у ери старог тероризма нису ни могле замислити у улози терориста, додатно компликује читаву терористичку сцену.

Велика економска криза, која потресе читав свет, а посебно његове најразвијеније делове, изродила је нове покрете који указују на неодрживост актуелног економског и политичког поретка. Из таквих покрета лако могу настати неке нове терористичке организације које ће на темељу старих левичарских идеологија стварати идеолошке мутанте као борбене покличе неких нових терориста, чији начини деловања се у овом тренутку не могу лако предвидети.

На маргинама економске кризе настају и јачају бројни десничарски покрети који оживљавају фашистичке и нацистичке идеолошке обрасце примењене на актуелну политичку и економску ситуацију. Такве организације већ су извршиле бројне нападе на странце и азиланте у Европи. Организације младих неофашиста постају све уочљивије у Европи, а њихово насиље поприма облик „хулиганизма“, који владе често занемарују, сводећи га на супкултурни феномен или банална дивљања спортских навијача, иако читава појава има много дубље корене и може изазвати веома озбиљне последице.

Глобална исламистичка мрежа, која је убиством Осаме бин Ладена, ликвидацијом готово читавог руководства и акцијама коалиције држава окупљене око САД у Авганистану, претрпела озбиљне ударце, још увек је жилава и показује да је способна за дуготрајнији отпор. На који начин ће ове терористичке групације мењати тактику свог насилног деловања веома тешко је предвидети.

Противтерористичка безбедносна процена не може дати одговоре на питања – када, на који начин и који циљ ће нека терористичка организација напасти? Одговоре на та питања можемо добити само квалитетним обавештајним радом, оперативним праћењем актуелних и потенцијалних терористичких организација и разменом обавештајних информација са савезничким државама.

Процена начина на који делује нека терористичка организација од велике је важности у безбедносном менаџменту ради израде планова и креирања безбедносних политика, процедура и правила које треба да пруже превентивну заштиту од широког спектра безбедносних претњи у оквиру расположивих ресурса.

Приступ тероризму, који можемо срести код великог броја аналитичара који се баве овом темом, садржи две погрешне премисе које спутавају анализу и спречавају израду прецизнијих и делотворнијих безбедносних процена. Па првој премиси сматра се да су извршиоци свих терористичких аката државе, посредно или непосредно, односно да сваку терористичку организацију у потпуности контролише нека држава, док се по другој премиси тероризам сматра „друштвеном болешћу“ за коју се може пронаћи лек.

Прва погрешна премиса је последица хладноратовског приступа тероризму, који је још увек присутан у савременој теорији. Тврдња да је сваку терористичку организацију основала нека држава и да се налази под њеном пуном контролом, тешко би се одржала и у седамдесетим годинама прошлога века, јер су и тада постојале аутохтоне терористичке организације. Оне су имале снажну подршку појединих држава и служиле су остварењу одређених интереса тих држава, али је то било само привремено савезништво и „брак“ из рачуна који се распадао чим би престала подударност интереса између терористичке групе и државе спонзора. Пример Ал Каиде, коју су подржавале и спонзорисале САД, а која је касније постала њихов највећи непријатељ, то најбоље показује.

Тврдња о повезаности тероризма и државе и апсолутној контроли одређених терористичких група од стране државних органа била је истинита у време хладног рата. Тероризам, као стратегија недовољно јаких, користиле су блоковске силе за међусобне обрачуне широм планете, као прикривену стратегију која је, са једне стране, била делотворна, а са друге стране њоме се заобилазила „нуклеарна Мажино линија“.[11]

Блоковске силе су користиле тероризам као посредну стратегију помоћу које се избегавао отворени оружани сукоб са супарничком страном. У периоду хладног рата ни једна суперсила није смела да се одлучи за отворен оружани сукоб, јер би он водио нуклеарном уништењу у којем не би било ни побеђених ни победника. У атмосфери „равнотеже страха“, где ниједна од страна у конфликту није имала довољно снаге да се наметне као глобални лидер, тероризам се наметао као идеална стратегија за међусобне обрачуне на свим деловима планете у којима су се сукобљавали интереси антагонистичких блокова.

Конфликти у земљама „трећег света“ редовно су били праћени терористичким активностима које су директно покретале и контролисале водеће државе онога доба. Бројне инсурекције у Јужној и Централној Америци, Африци, Азији и на Блиском истоку биле су подстицане, подржаване и финансиране од антагонистичких блокова. Владе држава које су се суочавале са инсурекцијом могле су рачунати на помоћ другог блока, тако да се рат између Варшавског уговора и НАТО водио као низ локалних оружаних сукоба у којима је тероризам био веома често коришћена стратегија. Тероризам је коришћен као стратегија исцрпљивања непријатеља, његовог избацивања из равнотеже и окретањем односа снага који је у почетку сукоба био неповољан за терористе. Тероризам је био маневар којим се инфериорност војне силе морала надокнадити растућом моралном супериорношћу, поготово ако је акција дуже трајала (Beaufre, 1998). Тероризам је био комбинација оружане силе и психолошке акције, где је изгледало да се војна сила повлачи у корист психологије. Обавештајне службе блоковских држава имале су на светској терористичкој позорници своје клијенте са којима су могли договорити. или зауставити извршење неког терористичког акта, могле су појачати или смањити кампање тероризма у неким деловима света, у зависности од својих интереса.

„За бројне је организације тероризам рођен као замена за герилу, „мали рат“. Суочене са несразмером у снази и логистици палестинске, јужноамеричке или афричке терористичке групе задовољавале су се резервним решењем. Због тога је тероризам представљао средину или крај утакмице, а никако почетак директних непријатељста-

[11] Израз ,,нуклеарна Мажино линија” користи француски правник и теоретичар безбедности Хавијер Рауфер, поредећи стратегију нуклеарног одвраћања која је обезбеђивала „равнотежу страха” током хладног рата са Мажино линијом коју је Француска подигла као систем утврђења према Немачкој између два светска рата.

ва (Harmon, 2000)." У ситуацији када су антагонистички блокови имали одређени степен контроле над терористичким организацијама, тероризам је био предвидљивији, могло се за дипломатским столовима или, што је био много чешћи случај, помоћу тајне дипломатије утицати на понашање терористичких група и ондашњу терористичку позорницу држати у оквирима „контролисаног хаоса". Тадашњи тероризам је било релативно лако одвојити од других облика насиља, нарочито је била јасна граница између тероризма и организованог криминалитета (међу европским терористима, јужноамеричке групе су биле значајно криминализованије). Терористи су били идеолошки фанатици који су до логистике углавном долазили спонзорисањем, били су стриктно везани за одређену територију и сукоб који је постојао веома дуго.

Распадом Совјетског Савеза и Варшавског уговора нестао је биполарни свет, а са њим и „предвидиви" тероризам. Светска терористичка сцена се битно променила, као и већина других ствари на светској политичкој позорници. Веровање да ће тероризам нестати заједно са блоковском поделом света показало се као веома наивно и засновано на погрешним представама о тероризму искључиво као оружју у рукама великих сила. Показало се да је већина старих терористичких организација наставила са деловањем, често се окрећући против дојучерашњих спонзора, са промењеном тактиком и значајнијим повезивањем са организованим криминалитетом.

Тероризам је веома често објашњаван теоријама завере. Терористичке организације по својој природи делују у тајности – тајно се припремају за нападе, тајно долазе до неопходних средстава за своје деловање, тајно регрутују нове чланове. Међутим, њихова је делатност окренута према јавности и они представљају део јавног, политичког простора, јер су њихови циљеви да утичу на јавност. Недостатак потврђених знања о деловању терористичких организација је идеално поље за настанак теорија завере. Овакве теорије имају адуте који се не могу занемарити. Теорија завере је једноставна, умирује јавност, јер наизглед све објашњава, лако се политички инструментализује јер указује на „непријатеља" и, што је најважније, ове теорије садрже нешто од истине што им даје уверљивост.

Дакле, савремене терористичке организације представљају аутохтоне политичке актере које у јавном простору делују у складу са својим интересима. Терористичке организације све више се повезују са организованим криминалним групама, а често се и њихови припадници баве одређеним облицима организованог криминалитета, делимично ради финансирања терористичких активности, а делом ради личног богаћења. Савремени организовани криминалитет, који се већ дуже појављује као важан фактор на политичкој позорници, све више се упушта у извршење терористичких аката ради постизања политичких циљева криминалних босова.[12] У таквој ситуацији је јасно да ниједна држава није у стању да држи под апсолутном контролом неку терористичку организацију. Циљеви и интереси терористичких организација и држава могу се повремено и делимично поклапати и само у том простору могу настајати привремена и неискрена савезништва која се развргавају чим престане преклапање интереса.

У савременом свету државе не могу контролисати терористичке организације, па не треба гајити илузије да се терористичке кампање могу заустављати у договору са државом која има контакте са одређеном терористичком организацијом или верује да је контролише. Тероризам се може зауставити само деловањем на прави узрок који је довео

[12] О политичкој трансформацији организованог криминала видети детаљније у Z. Dragišić: „Organized crime-way to ochlocracy", Archibald Reiss Days, ACP, Belgrade, 2011, pp 631-641.

до терористичког насиља. Делотворне су само оне мере које су усмерене на истински узрок терористичког насиља и на његове праве актере. Све друго доводи до неуспеха.

Друга погрешна премиса по којој се тероризам доживљава као „друштвена болест“, као изузетак који се догодио само поводом сукоба од којег пати одређено друштво, губи из вида историчност овог феномена. Раније смо нагласили да је тероризам појава која је перманентни пратилац људског друштва и да су се за ову врсту борбе опредељивали сви који нису имали довољно снаге да се у директном сукобу огледају са противником. При томе, још једном треба нагласити да је тероризам само стратегија насилне политичке борбе, пратилац политичких и идеолошких сукоба, а да сам тероризам није никаква политика ни идеологија. Став о тероризму као друштвеној болести води подели на друштва која су склона тероризму и на она која су на тероризам отпорна. Довољан је само летимичан поглед на хронологију и места дешавања терористичких напада како би се видело да од тероризма „болују“ и, што је још важније, могу да „оболе“, сва друштва на планети. У анализи сваког друштвеног конфликта и сукоба морају се проценити могућности да тај конфликт или сукоб доведу до терористичког насиља. Сваки сукоб може довести до стварања терористичких организација и свака страна у сукобу се, под одређеним околностима, може определити за тероризам. Циљ добре безбедносне процене јесте да анализирањем околности које доводе до терористичког насиља предвиди могућност извршења терористичких аката и да укаже на потенцијалне носиоце терористичких активности. Таква процена није могућа ако се опасност од тероризма у одређеном друштвеном конфликту или сукобу унапред искључи.

Литература

1. Beaufre, A.: *Introducion a la strategie*, Hachette, Paris, 1998.
2. Дедијер, В.: *Ватикан и Јасеновац – документи*, Рад, Београд, 1987.
3. Драгишић, З.: *Безбедносни менаџмент*, Службени гласник, Београд, 2007.
4. Dragišić, Z.: *Organized crime-way to ochlocracy, Archibald Reiss Days*, ACP, Belgrade, 2011.
5. Dragišić, Z.: *The Serbian Approach to Struggle Against Terrorism, in The Fight Against Terrorism and Crisis Management in the Western Balkans*, IOS Press, Amsterdam, 2007.
6. Harmon, C., C.: *Terrorism Today*, FCP, London, 2000.
7. Хејвуд, Е.: *Политика*, Клио, Београд, 2004.
8. Хофман, Б.: *Унутрашњи тероризам*, Народна књига, Београд, 2000.
9. Јелић-Бутић, F.: *Усташе и Независна Држава Хрватска*, Либер, Београд, 1946.
10. Ковач, М.: *Стратегијска и доктринарна документа националне безбедности - теоријске основе*, Свет књиге, Београд, 2003.
11. Krizman, B.: *Ustaše i treći rajh*, Globus, Zagreb, 1983.
12. Мијалковски, М.: *Тероризам и организовани криминал*, ФБ, Београд, 2010.
13. Милашиновић, Р., Милашиновић, С.: *Основи теорије конфликата*, Факултет безбедности, Београд, 2007.
14. Novak, V.: *Magnum Crimen – pola veka klerikalizma u Hrvatskoj*, Globus, Zagreb.
15. Петровић, З. П.: „Полегомена: Тезе о Србији и српској стратегији“, *Српска политичка мисао*, 4, 103, 2008.
16. Trifković, S.: *Ustaša: Croatian separatism and European Politics, 1929–1945*, The Lord Bayron Foundation of Balkan Studies, London, 1998.

DOI: 10.5937/vojdelo1403128S

МЕНАЏМЕНТ БЕЗБЕДНОСТИ У ХУМАНИТАРНИМ ОРГАНИЗАЦИЈАМА

Изток Суша
Универзитет у Београду, Факултет безбедности

У раду је сагледан менаџмент безбедности у хуманитарним организацијама кроз све функције менаџмента – планирање, организацију, координацију, вођење и контролу. Функције су анализиране кроз конкретне активности, мере и поступке неких од највећих хуманитарних организација у свету. Основни метод истраживања представља анализа садржаја доступног материјала, који се односе на праксу тих организација, као што су безбедносни планови, процедуре, приручници и статистички подаци из истраживања која су спроводиле саме организације. Како би се што боље разумело функционисање безбедносног менаџмента предочен је приказ менаџмента безбедности у организацији УН.

Кључне речи: *менаџмент безбедности, хуманитарне организације, планирање, организовање, координација, вођење, контрола*

Увод

У раду је приказано функционисање менаџмента безбедности у хуманитарним организацијама. Питање безбедности је од кључног значаја за успешно спровођење било које хуманитарне активности, односно мисије, о чему убедљиво сведоче различити инциденти из непосредног рада на терену ових организација. Аспекти менаџмента безбедности у хуманитарним организацијама су, у методолошком смислу, приказани кроз основне функције менаџмента безбедности, са посебним освртом на његове фазе и непосредне активности које се предузимају. Посебан проблем у току анализе прикупљених података везан је за превод енглеских термина на српски језик, јер одређене позиције у организационој структури безбедносног менаџмента које се именују енглеским терминима у домаћој теорији безбедносног менаџмента још нису препознате. Приликом прикупљања и анализирања података коришћени су приручници, ауторизоване презентације, извештаји и други, из праксе ових организација доступни материјали, јер академски приступ овом проблему није толико обрађен како код нас, тако и у свету.

Оквир за проучавање менаџмента безбедности у хуманитарним организацијама основне су функције менаџмента безбедности које указују на конкретне активности, специфичности и проблеме са којима се срећу лица задужена за ову врсту менаџмента.

У пракси постоје различита тумачења фаза безбедносног менаџмента. Тако се у документима којима се дефинише безбедносни менаџмент у оквиру Међународне организације Црвеног крста наводе фазе: процена (ситуација/околности и ризика), планирање (безбедносне стратегија и безбедносних планова), имплементација и контрола (преглед/осврт) (9, 2007, 7), док у организацији „Save the Children”, процес

менаџмента безбедности, према Шон Биклију (20, 2003, 9), подразумева следеће компоненте: процену, планирање, имплементацију, мониторинг и контролу.

Чини се умеснијим да се шире разматрају функције безбедносног менаџмента како би се на систематичнији начин обухватиле све активности, процеси и задаци менаџмента безбедности.[1] Стога треба поћи од дефиниције безбедносног менаџмента у хуманитарним организацијама. Према Виђенцу Болетину „безбедносни менаџмент јесте она пракса која је усвојена од стране хуманитарних организација како би се обезбедило њено људство, имовина и програми коришћењем безбедносних тренинга, метода процене ризика, подношењем извештаја о инцидентима, побољшања безбедносне опреме и поштовања процедура у случају криза"(2, 2006, 25).

Планирање

Суштину планирања најбоље можемо приказати кроз следећу реченицу. „Реч је о сталном процесу у оквиру којег менаџери, у „садашњости", припремају и усмеравају организације ка сигурнијем, ефективнијем и ефикаснијем деловању и остваривању организационих циљева у будућности" (23, 2012, 76). Постављање циљева јесте први и основни услов планирања. Безбедносни менаџмент приликом постављања циљева води рачуна о основним циљевима организације, али и о безбедносним циљевима. „Ови безбедносни циљеви се увек односе на неко стање безбедности" (3, 2007, 46), које се најчешће огледа у заштити[2] и безбедности[3] људских живота и имовине.

Планирање у оквиру безбедносног менаџмента може бити „стратегијско и оперативно" (3, 2007, 47).

Тако стратегијско планирање јесте остваривање мисије организације и оно се остварује у оквиру највишег руководства (менаџмента) ових организација. За послове безбедности доносе се б*езбедносне политике или стратегије* које имају за циљ „постизање заједничког разумевања основних идеја, дефинисање јединствене праксе и акције, као и активно ангажовање особља у имплементацији циљева" (19, 2003, 34). Због специфичности посла којим се баве хуманитарне организације (њихови радници) изузетно су угрожени, а одабиром адекватних безбедносних стратегија степен угрожености може се смањити.

Безбедносна стратегија почива на три различите групе активности: *застрашивање/одвраћање* (енг. deterrence), *заштита* (енгл. protection), *прихватање или признање* (енгл. acceptance, енгл. recognition).

Тако, активности одвраћања (застрашивање) подразумевају мере које имају за циљ претњу контранасиљем и тиме одвраћају потенцијалне нападаче. Овде спадају економске мере у виду санкција, као и мере оружане пратње особља ових орга-

[1] Према Драгишић, З., Безбедносни менаџмент, Факултет Безбедности, 2007. У књизи се наводе следеће фазе менаџмента: планирање, организовање, координација, вођење и контрола.

[2] Извештај Humanitarian Policy group под "safety" подразумева заштиту (безбедност) од природних и технолошких опасности, и епидемија. Humanitarian Policy group – Report, Mainstreaming the Organizational Management of Safety and Security - A review of aid agency practices and a guide for management, by Konerad Van Brabant, London, 2001.

[3] Исти извештај под "security" подразумева безбедност (заштиту) од насиља. Ибид.

низација и сл., односно ангажовање приватних фирми за обезбеђење које ће се старати о непосредној заштити особља мисије.

Мере заштите представљају три подгрупе мера које се могу спровести. Прва група се односи на заштитну опрему (панцири, шлемови и сл.), друга на организациона правила и процедуре, а трећа на сарадњу и координацију са другим субјектима (другим НВО, снагама безбедности и сл.).

Трећи тип стратегије односи се на мере које се огледају у прихватању опасности и деловању у таквим условима. Највећи број хуманитарних организација прихвата ову врсту стратегије. „Она подразумева смањење претњи ширењем разумевања и прихватања присуства организације и њеног рада" (17, 2004, 62).

Што се тиче конкретних мера, један од примера јесте спровођење главних хуманитарних активности заједно са становништвом и њихово укључивање у свакодневне послове ових организација. На тај начин остварује се непосреднији однос и развија већи степен поверења између самих радника и становништва које често себе сматра одговорним за безбедност својих гостију (хуманитарних радника), чиме се знатно повећава ниво безбедности. Ова стратегија такође подразумева и ситуацију када НВО сматра да треба привремено напустити послове на одређеном подручју.

Један од важних задатака менаџера безбедности јесте доношење безбедносних планова (Security Plans). Ови планови начелно се могу поделити на безбедносне политике, безбедносне планове и безбедносне приручнике. Поменути планови доносе се за сваку земљу понаособ, за мисију[4] као и за непожељне догађаје (непредвиђене случајеве) који могу уследити (план реаговања у случају катастрофа, план у случају евакуације и сл). *Безбедносни планови* су најопштији и састоје се од увода, познавање карактеристика окружења, безбедносних нивоа, оперативних процедура, плана деловања у непожељним ситуацијама, док се последњи део односи на анексе и контролне листе. Планови варирају од земље до земље, па чак и од регије до регије у једној земљи. Разлог за то налази се у чињеници да опасности нису једнако присутне у свим деловима света.

Посебна пажња посвећује се изради *оперативних процедура*. Оне предвиђају понашања која су се показала као најефикаснија у датом окружењу, а имају за циљ да сачувају животе и здравље чланова мисије. Представљају превентивне мере којих се треба придржавати како би се предвиђени ризици спустили на најнижи ниво. Оперативне процедуре доносе се за следеће активности: понашање у зависности од висине безбедносног нивоа, извештавање о инцидентима, локалним законима, понашањима на контролним тачкама локалних власти и сл.

Важан део безбедносних планова је и *план непожељних догађаја*. Ови планови представљају неку врсту реактивних процедура које треба примењивати након непожељног догађаја који је наступио. План организација „Save the Children" предвиђа следеће непожељне догађаје: евакуацију мисије, оружани напад на возила мисије, отмице, унакрсну ватру, нагазне мине и неексплодирана убојна средства, пожаре, природне опасности и сл.

[4] Мисија подразумева скуп непосредних активности које спроводи нека организација како би остварила одређене задатке и тиме допринела остваривању крајњих циљева те организације.

Оперативно планирање представља свакодневно планирање, односно планирање конкретних задатака и послова. Добар менаџмент безбедности све идеје реализује кроз планове, где до најситнијих детаља регулише сваку активност, чиме се остварује добра основа за све даље активности и процесе. Овде ћемо приказати неколико предмета који се планирају, како би се стекла јаснија слика о овој функцији.

Приликом планирања менаџер безбедности бави се и планирањем тренинга за особље, односно запослене у хуманитарним организацијама. У зависности од тренинга[5] који се спроводи менаџер безбедности може користи следећи оквир приликом планирања тренинга: „Која лица ће бити обухваћена тренингом, који тренинг се спроводи и до ког нивоа способности се лица обучавају; Како пронаћи и организовати време за спровођење тренинга; Која лица имају приоритет и ко сме да буде укључен у тренинг; Како да се знање стечено на тренингу имплементира у свакодневну праксу; Како одржавати и како подизати ниво способности код запослених" (14, 2001, 65).

Када говоримо о оперативном планирању можемо издвојити и планирање информисања (енгл. briefing). Менаџер безбедности мора спроводити активности информисања према свом особљу у организацији. „Циљ информисања јесте услов који омогућава особљу организације да разуме локалне околности како би у тој средини безбедно живело и радило" (6, 2004, 16). Добра пракса показује да је неопходно да менаџер безбедности информише и чланове породице самог радника.

Често су пред менаџера безбедности постављени задаци управљања информацијама. Задаци у том смеру огледали би се у константном прикупљању информација неопходних за безбедносне потребе (међу првима се јавља потреба релевантних информација код безбедносног планирања и процена ризика). Анализа прикупљених информација је незаобилазна активност при управљању информацијама. Интерна и екстерна размена информација је важан део управљања информацијама и њој се посвећује пуна пажња. Код екстерне размене података тежиште је на размени са другим безбедносним агенцијама, партнерима, УН и другим НВО. Размена и управљање информацијама такође је незаобилазни корак фазе координације. *Управо овај пример управљања информацијама показује тесну повезаност и условљеност свих фаза менаџмента, јер се многе конкретне активности прожимају кроз све фазе и представљају подделове тих фаза.*

Управљање информацијама подразумева и њихову заштиту. Заштита и безбедност информација подразумева читав низ корака које менаџер безбедности мора да предузме како би извршио овај задатак и тиме остварио циљеве безбедносног менаџмента. Први корак који менаџер безбедности мора предузети јесте одређивање осетљивих информација, што у извесној мери представља проблем који је у супротности са основним принципима НВО, јер су оне по својој природи отворене и морају бити потпуно транспарентне. Оне, заправо, не би смеле поседовати било

[5] Тренинзи које менаџер безбедности спроводи према „Humanitarian Policy group - Report" деле се на тренинге приликом кризних ситуација – *General crisis management training*, затим тренинге конкретних опасности – *Security management Training* (нпр. експлозије, силовање и сл.), тренинге преживљавања – *Incident survival training* (нпр.: коришћење компаса и мапа, поправке моторних возила и сл.) и тренинге безбедносне културе – *Security awareness Training*. Konerad Van Brabant, Humanitarian Policy group – Report, Mainstreaming the Organizational Management of Safety and Security - A review of aid agency practices and a guide for management, by, London, 2001. стр 65.

какве тајне податке. Поред тога, *стратегија прихватања* подразумева што већу транспарентност према јавности средине у којој организација послује. „Ипак у политички несигурним и конфликтним срединама информације могу бити злоупотребљене, нпр: како би се идентификовала и одредила мета погодна за отмицу из састава мисије, или како би се дошло до информација о пребивалишту неког од чланова мисије који је друге националне или верске припадности" (14, 2001, 222). Након одређивања осетљивих информација неопходно је извршити њихову класификацију на неколико нивоа. Класификовањем осетљивих информација менаџер безбедности одређује процедуре приликом коришћења ових информација за сваки од ових нивоа посебно. Тако се одређују лица која имају право приступа само поверљивим и тајним подацима, начин њиховог коришћења, транспорта и сл.

Одређивање мера техничке и физичке заштите података класификованих као поверљиво и тајно „(закључане у сефовима, неко од радника обезбеђења је увек присутан када особље задужено за спремање борави у просторији у којој се налазе овакви подаци и сл.)" (20, 2003, 201). Приликом комуницирања у условима у којима послују ове организације предлаже се одређивање кодова за одређене локације, руте, мисије, људе, возила и сл. „Коришћење језика који лица која прислушкују разговор вероватно неће разумети, нпр. норвешки, дански, чешки или одређени дијалекат енглеског" (13, 2000, 237). Уништавању податка не придаје се велика пажња, подаци се одлажу у класична ђубришта, чиме се одређеним лицима омогућава да дођу у посед ових података. Задатак менаџера безбедности огледа се у едукацији особља по овом питању и спровођењу конкретних активности у виду спаљивања докумената или уништавања електронских података.

Процена ризика представља важан део планирања и њој се посвећује изузетна пажња. Приликом процене ризика користе се различити приступи, односно методе. Овде ћемо, у основи, приказати начин који предлаже безбедносни приручник организације „Save the Children". Први корак јесте идентификација претњи. Важно је напоменути да су претње у којима делују ове организације изузетно критичне и учестале.[6] Следећи корак је процена угрожености вредности. Незаобилазна фаза је утврђивање рањивости (нпр: локација објеката указује на већу изложеност бомбашким нападима). Утврђивање нивоа ризика је следећи поступак, који подразумева класификацију ризика на пет нивоа (веома мали ризик, мали ризик, средњи ризик, висок ризик и веома висок ризик). Последњи корак по овом приручнику јесте поступак одређивања прихватљивости ризика. Утврђивање безбедносних нивоа представља битан део или основни услов безбедносних планова. Организација „Save the Children" поставила је „пет нивоа: нормално стање, напето стање, небезбедно, опасно и неиздрживо стање"(20, 2003, 30). Постављени су основни индикатори који указују на такво стање, односно на основу којих индикатора се може утврдити ниво. Постављени су начини реаговања безбедносног менаџмента и инструкције индивидуалним активностима за сваки ниво.

[6] У јулу 2004. године организација „Лекари без граница" одлучила је да повуче своју мисију из Авганистана, јер је 5 њених чланова убијено у јуну исте године. Организација је навела да је од марта 2003. године у Авганистану убијено 30 хуманитарних радника. *Peter Runge, Network of German Non-Governmental-Organisations in Development Cooperation Policy (VENRO), Bonn* http://www.socwork.net/sws/ article/ view/227/458, 2012.

Одлучивање. Све одлуке које се доносе постављају се у форми планова или процедура. Одлуке се доносе унапред, при чему се примењује одговарајућа методологија која има за циљ остваривање најбољих могућих исхода у датој ситуацији. На пољу безбедносног менаџмента постоје различити поступци одлучивања, а као најзначајнији посебно се анализирају: *модел рационалног одлучивања, модел ограничене рационалности и модел интуитивног одлучивања* (23, 2012, 93). Тако ће се у случају рањавања неког од особља, поштовањем претходно донетих процедура, спровести мере обавештавања надлежног субјекта, транспорт у одговарајућу медицинску установу и сл. Прецизним и свеобухватним плановима настоји се покрити што већи број ситуација како би се избегле импровизације. Међутим, честа је ситуација када менаџери безбедности услед нових и непредвиђених ситуација морају, на основу свог знања и искуства, донети одлуке које се заснивају на тренутној процени ситуације и на основу ограничених информација. Доношење одлука у овим ситуацијама представљало би неку врсту интуитивног модела одлучивања.

Организовање

Организовање је посебно важна активност у процесу безбедносног менаџмента и следи након планирања. „Организовање подразумева уређивање активности, на такав начин, који систематски доприноси постизању циљева организације. Организација се састоји од људи који поседују специјалистичка знања, чија координација доприноси постизању циљева организације" (4 , 2005, 65).

„Појам организације схвата се двојако, као функционална група или институција и као процес организовања. Процес организовања подразумева креирање организационе структуре у оквиру које се делегирају послови на чланове организације" (3, 2007, 153).

Када говоримо о аспекту организационе структуре у виду функционалне групе, онда истраживање, које је недавно спроведено, указује да скоро све организације поседују функционалне групе које се баве проблемима безбедности, с тим што 35% организација поседује функционалне групе у виду самосталних сектора. У осталим случајевима функционалне групе се налазе у секторима (сектор за операције – 24%, административном сектору – 17% и сл.) и формирана су на нивоу одељења. Исто истраживање показује да 67% организација у оквиру главног штаба хуманитарних организација имају запослене који поседују назив менаџер (официр за безбедност), док 72% организација на оперативним пословима имају запослене са називом менаџер (официр за безбедност) (21, 2009, 17).

Што се тиче типова организационих структура најчешћи су:

• **линијски модел –** класичан модел пирамидалне организације где се безбедносни менаџер интегрише у основни модел организације. Безбедносни менаџер налази се у оквиру мисије где обавља своје задатке. Сва комуникација одвија се кроз регуларне канале. „Постоји само једна линија руковођења која води од надређеног ка подређеном, право одлучивања и иницијативе има руководилац" (3, 2007, 123). Комуникација са другим субјектима унутар организације одвија се по потреби (шема 1);

• **модел специјалиста – менаџер безбедности** (енг. specialist security officer model). „Један или неколико специјалиста менаџера безбедности лоцирани су у главном штабу, док је одређен број менаџера лоциран у земљама високог ризика као оперативни менаџери безбедности (енгл. field security officer)" (14 , 2001, 23). У овој организацији менаџери безбедности остварују регуларну комуникацију са специјалистима, али у зависности од ситуације остварује се комуникација и са другим деловима мисије (медицинско одељење, шефом мисије у земљи и сл.);

• **модел саветник – менаџер безбедности** (енг. Security advisor model). „Овај модел комбинује претходна два. Одговорност се налази у директној линији руковођења (у надлежности менаџера), док поједини радници због знања које поседују представљају саветнике и координаторе као подршку (енгл. security focal point)"[7], па ће се у даљем тексту користити термин *безбедносни координатори*. Ови саветници немају класичних менаџерских активности, али могу предузети задатке као што су спровођење тренинга, контрола безбедносних планова, провера безбедносне опреме, као и друге активности које се од њих захтевају.

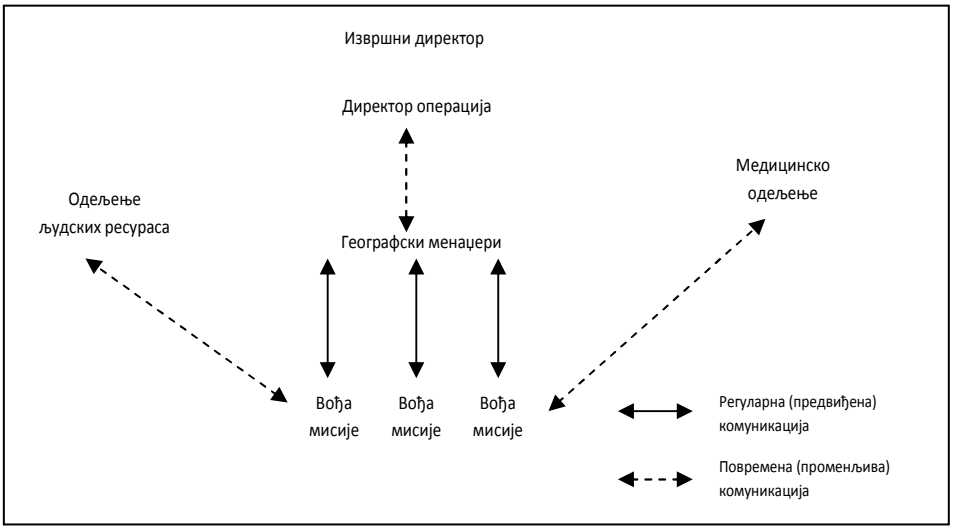

Слика 1 – *Линијски модел*
(Преузето: Koenraad Van Brabant, Mainstreaming the Organisational Management of Safety and Security, 2001, страна 23)

Битно је напоменути да се у оквиру УН од 2005. године налази *Сектор за заштиту и безбедност (UN Department of Safety and Security)*. „Задатак овог сектора је да руководи и надгледа систем менаџмента безбедности, осигура безбедност

[7] Термин је тешко превести на српски језик, „security focal point – представља особу која је члан одређене мисије, којој су поред основних задатака које обавља (логистика, администрација и сл.) додељени задаци кординације и контроле осталог особља по питањима безбедности. Односно, ова особа поред основних одговорности има и одговорност за одређена безбедносна питања" (Konerad Van Brabant, 2001).

особља, као и успешне реализације свих програма и активности система УН."[8] Велике опасности и ризици којима су били изложени представници у различитим мисијама УН довела је до формирања овог сектора који ће се професионално бавити пословима менаџмента безбедности. Генерални секретар именује подсекретара (енгл. Under-secretary general for Safety and Security) задуженог за вођење овог одељења са седиштем у Њујорку (до 2005. године ово одељење се звало Одељење за безбедносну координацију – UNSECOORD) чија је примарна одговорност доношење безбедносних докумената за све агенције УН. Организациона структура предвиђа постојање различитих организационих целина задужених за различита безбедносна питања. Тако постоје јединица за безбедносне и заштитне услуге (енг. –Security and Safety services), јединца за регионалне операције (енг. Regional Operations) и јединица за подршку (енг. Field Support Service).[9]

У агенцијама УН (UNHCR, WFP, UNICEF и сл.) одређена је особа (енг. – field security coordinator) задужена за безбедност лица и имовине те конкретне агенције у земљи спровођења мисије.

На *оперативном нивоу* одређен је *званичник* УН (*енгл. designated official*) од стране *подсекретара за послове безбедности*. Његова задужења огледају се у активностима организације тима за безбедносни менаџмент и мањег тим за кризни менаџмент; одговоран је за питања безбедности у додељеној земљи. Такође, овај *званичник* може бити одређен за оперативног менаџера безбедности и тиме задужен за све агенције УН у једној земљи. *Главни безбедносни саветник* (енг. *Chief Security Advisor*) јесте лице које поставља подсекретар за питања безбедности; подређен је постављеном званичнику и одговоран за комуникацију са *Сектор за заштиту и безбедност.*

Локални координатори (*енг. Area security coordinators, ASC*) одређују се у земљама које су толико велике да *званичник* није у могућности да изврши све задатке. Ови координатори се постављају и у срединама у којима постоји повећан ризик од различитих опасности. Задужења ових локалних координатора су иста као код постављеног *званичника,* само се односе на мање територије где обављају послове координације и контроле безбедносних активности особља мисије и подређени су *званичнику* у тој земљи. (13, 2000, 138).

У већим урбаним срединама постављају се *надзорници* (*енгл. wardens*) чији је главни задатак остваривање комуникације и координације са читавим особљем УН у тој средини (13, 2000, 138). Важну улогу у овом систему имају представници агенција УН, односно „шефови мисија" (енг. *Representatives of the organizations*) који су дужни да ажурирају листе чланова мисија ових УН агенција, извештавају о свим инцидентима који се догоде, као и да спроведу све одлуке Тима за безбедносни менаџмент (енг. Security management team). *Тим за безбедносни менаџмент* углавном се састоји од безбедносних званичника, шефова мисија УН агенција и *саветника за безбедносна питања* кога подставља подсекретар за безбедност и заштиту УН.

[8] United Nation Department for Safety and Security, http://dss.un.org/public/AboutUs/ MissionStatement/tabid/ 519/language/en-US/Default.aspx, 2012.

[9] United Nation Department for Safety and Security, dss.un.org/public/organizationalstructure/ organigram/tabid/640/default.aspx, 2012.

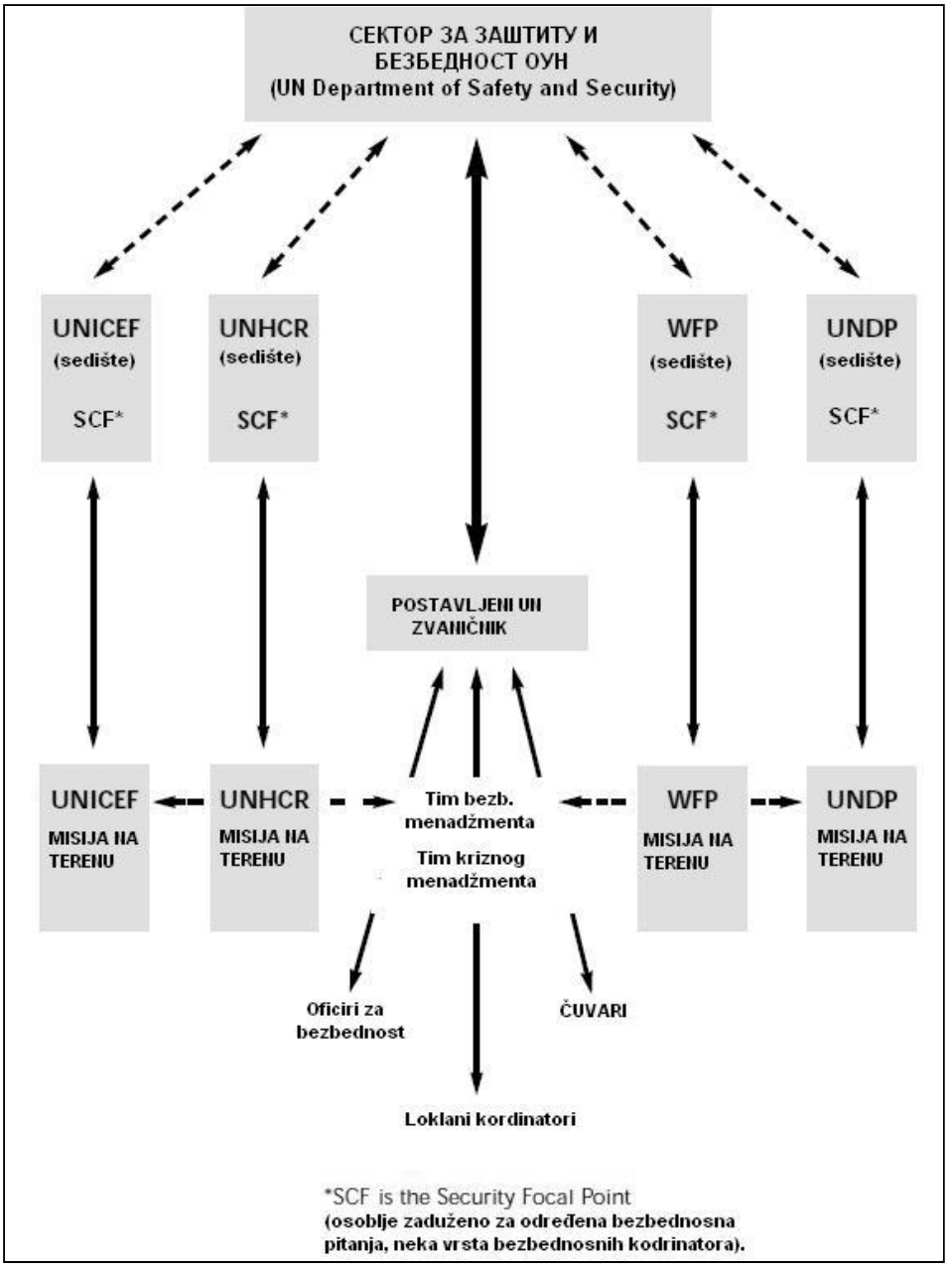

Слика 2 – *Модел специјалиста – менаџер безбедности*
(Преузето: Koenraad Van Brabant, Operational Security management in Violent Environments, 2000. Страна: 237)

Када се говори о организационим јединицама менаџмента безбедности у оквиру организације важно је указати на кадрове који се баве овим пословима и буџетом којим располажу.

„Лица која обављају послове менаџера безбедности морају поседовати најразличитија знања и вештине, укључујући практичне вештине, техничке вештине и међуљудске вештине, полну и националну осетљивост и лидерске способности. Пракса показује да се ови послови углавном додељују бившим полицијским и војним службеницима" (14, 2001, 78). Пракса показује да је при ангажовању људи на овим пословима, али и особља читаве мисије, неопходно водити рачуна и о локалним условима у којима ће радити. Идеја је да се оствари стратегија која подразумева да мештани прихвате особље мисије. Тако се у срединама где већину становништва чине муслимани ангажује особље исламске вероисповести (8, 2010, 126).

Резултати истраживања које је спроведено на Институту политичких наука у Лилу показује да НВО које се баве хуманитарним радом поседују буџете на годишњем нивоу од 450.000 до 1 милијарде америчких долара. Буџет за послове безбедности износи око 1% до 2% годишњег буџета. Истраживање показује да се новац из буџета за безбедност највише троши на безбедносне тренинге, на плате запослених, на опрему за комуникације, на истраживање за потребе безбедности и обезбеђење објеката. Одређен део новца одлази на безбедносну опрему, оклопна возила, приватно обезбеђење и сл. (21, 2009, 19).

Посебна пажња посвећује се организовању физичко-техничког обезбеђења објеката, али и успостављању тима за реаговање у кризним ситуацијама.

Обезбеђење објеката. У условима[10] у којима послују ове организације обезбеђење објеката је неопходно. „Термин физичко-техничко обезбеђење указује на техничке карактеристике које су изграђене или додате објекту како би заштитиле имовину од оштећења, злоупотребе или губитка, затим ангажовањем радника задужених за заштиту људи (запослених, посетилаца, сарадника и сл.), као и спречавање неовлашћеног приступа вредностима (новцу, опреми, материјалима и сл.)" (11, 2002, 143).

Приручници за безбедност под обезбеђењем објеката подразумевају, пре свега, избор локације (канцеларије, резиденција, складишта и сл.). Том приликом наглашава се израда процене ризика за саму локацију, која се спроводи према раније поменутој процени ризика, али је специфично прилагођена на изабрани објект. Води се рачуна о самој структури објекта, приступима објекту (врата, прозори и сл.), непосредном окружењу, осветљењу, паркингу за возила и осталим питањима (гас, пијаћа вода, струја и сл.). Након избора локације „изводе се углавном адаптације (склањање високог дрвећа који спречава поглед и другог растиња које може послужити као место за постављање заседа, постављање сигурносних излаза, додатног осветљења и сл.) на објекту како би достигао задовољавајући ниво безбедности" (20, 2003, 75).

[10] Услови у којима раде ове организације више су него сурови. Према последњим информацијама само у 2013. години догодило се 167 инцидената, у којима је страдало 330 радника ових организација. Од овог броја 117 је убијено, 101 повређено, а 112 киднаповано. Наведено према сајту The Aid Workers Security Database, https://aidworkersecurity.org/ (приступљено 26. 12. 2013).

Менаџерима безбедности на располагању су најразличитија средства техничке заштите, као што су „механичка заштита (сигурносне браве, сигурносна врата, сефови, решетке, ограде и сигурносни капци), електронска заштита (алармни системи, систем затворене телевизије, системи за контролу и детекцију приступа, системи за заштиту од шпијунаже и интегрисани системи електронске заштите)" (18, 2004, 56). Ангажовањем физичког обезбеђења, углавном на пословима стражарске службе, остварује се физичка компонента обезбеђења објеката. Од менаџмента безбедности се очекује да посебно обрати пажњу на избор радника за ове послове (искуство, физичка спремност, и сл.), склапање уговора (јасан и прецизан опис посла), снабдевање опремом (батеријске лампе, радио станице, пиштаљке и сл.), одговарајућа обука и јасне процедуре. Радници на овим пословима углавном су ненаоружани, а њихова основна активност је контрола приступа, као и активности упозорења.

Због специфичности средине у којој послују од менаџера безбедности се очекује да, у оквиру објекта, спроведе мере које ће умањити последице од најекстремнијих опасности, као што су експлозије или чак артиљеријски напади. Зато се додатно обезбеђују прозори (парчићи стакла представљају потенцијалну опасност), „бласт зидови" (зидови отпорни на малокалибарско наоружање) и сигурне собе (склоништа), а ако је потребно формирају се ровови са пешчаним врећама за непосредну заштиту од пушчане и углавном минобацачке ватре (17, 2004, 78).

Контрола приступа је важан сегмент обезбеђења објеката „којом се регулише улазак и излазак, као и кретање у самом објекту" (11, 2002, 161). Она се односи на лица, материјале и возила. Менаџмент безбедности спроводи мере *заштите од пожара* и других опасности, поштујући увек потребу за безбедном и ефикасном евакуацијом особља.

Од додатних послова повезаних са обезбеђењем објеката менаџер безбедности мора водити рачуна и о локацијама као што су избеглички кампови или друга места где особље организације спроводи активности. Као посебан задатак издваја се контрола масе. Честа је ситуација да се окупи велики број људи на једном месту (због хране, воде или друге помоћи које дели организација), па се од менаџера безбедности очекује да се та активност организује на безбедан начин.

При обезбеђењу објеката пред менаџмент безбедности поставља се један специфичан услов. Наиме, уколико се менаџмент безбедности одлучи за безбедносну стратегију *прихватања* онда постављање високих зидова и бодљикавих ограда са наоружаним чуварима не може бити опција. Постављањем оваквог начина заштите не остварује се прихваћена стратегија, па је неопходно предузети мере у складу са постављеном стратегијом. У овом конкретном случају постављају се дискретније мере заштите.

Питање ангажовања приватних компанија за обезбеђења у надлежности је менаџера безбедности. То уједно представља једну од одлука коју мора да донесе. Ангажовање приватног обезбеђења представља операционализацију стратегије одвраћања и „негде око 41% већих НВО које се баве хуманитарним радом ангажују приватно обезбеђење" (1, 2012, 2). Ангажовање приватних компанија за пружање безбедносних услуга подразумева ангажовања наоружаних лица у хуманитарној мисији, што је у супротности са самим циљем мисије и основним поставкама хуманитарног ангажовања. Стога је питање ангажовања приватног обезбеђења једно од

актуелнијих питања међу хуманитарним организацијама и данас постоје супротстављена мишљења међу хуманитарним радницима. Поред ове услуге, организације захтевају и друге услуге, као што су безбедносни консалтинг, процене ризика, спровођење безбедносних тренинга и сл. (1, 2012, 4).

Успостављање тима за реаговање у кризним ситуацијама. Овај тим се успоставља у случајевима настанка криза (киднаповање, напад на објекте, насилни протести у средини рада мисије и сл.). Тим не би требало да буде велик, мора бити усмерен на акцију, али и да има ауторитет да донесе одлуке. Планови и процедуре рада овог тима доносе се унапред и имплементирају се у тренуцима наступања криза (када се укажу одређени симптоми настанка криза). Менаџер је задужен за спровођење тренинга и вежби како би уочио недостатке у раду тима и извршио неопходне промене. Такође је неопходно константно пратити ситуацију која се одвија у окружењу и, у зависности од промена, вршити измене предвиђених планова и процедура. Добра пракса указује на то да се у тренутку настанка кризе формира *контролно-оперативни центар* из којег се координира активностима свих чланова мисије. Од центра се очекује прикупљање информација, њихова анализа, али и да омогући нормалну размену информација са члановима мисија, која је у кризним ситуацијама изузетно важна.

Координација

Координација постоји у оквиру самих организација (интерна), и тиме је део фазе вођења, али и међу различитим организацијама које делују на истом подручју (екстерна).

Координација по питањима безбедности представља „све политике, процедуре, и праксу створену како би побољшала безбедност особља кроз међуагенцијску сарадњу, нарочито кроз развијање заједничких безбедносних стандарда, размену сигурносних ресурса и информација" (2, 2006, 4).

Постоје озбиљни проблеми који успоравају сарадњу, а самим тим и екстерну координацију ових организација. Како примећује Bolletino Vincenzo, главни проблеми се огледају у „постојању различитих капацитета организација, неразумевања између УН и других НВО, угрожавање аутономности и независности НВО, борба за донације и жеља ових агенција да буду у центру пажње у одређеној земљи" (2, 2006, 5).

Веома важан део координације јесте комуникација. „Већина хуманитарних активности подразумевају ангажовање већег броја различитих организација, веома је важно да све оне имају могућност међусобне комуникације, како би обезбедиле координацију и размену информација. Организације које немају могућност комуницирања како интерног тако и екстерног, доћи ће у ситуацију где ће се тешко прилагодити променама које настају" (20, 2003, 45).

Сви приручници безбедности које саставља менаџер безбедност требало би да садрже поглавља која детаљно обрађују тему комуникација: објашњавајући комуникационе системе, приказујући основне карактеристике средстава комуникације и дајући јасна упутства о начинима коришћења радија, заштити средстава комуникација и сл. Поред тога, радницима се дају одговарајући кодови, као и основне процедуре приликом комуникације.

Конкретне активности које менаџер безбедности треба да спроводи по питању комуникација су: да обезбеди доступност одговарајућих комуникационих средстава, ажурира

листу контаката у случају криза, упозна сво особље са кризним комуникационим процедурама и средствима и, наравно, редовно контролише и тестира комуникационе системе.

Веома битан део комуникације је извештај о инцидентима[11] којем се посвећује посебна пажња. Претходно поменуто истраживање показује да око 85% организација поседује формални систем извештавања приликом инцидената. Разлози пријављивања инцидената главном штабу су: *операционални* (омогућује главном штабу да достави неопходне информације приликом управљања кризама) и *организациони* (степен података који треба обезбедити за аналитичке активности менаџмента, јер се управо ови подаци користе приликом процена ризика). Препреке које се појављују приликом подношења ових извештаја на индивидуалном нивоу су: „хабитуација опасности (свакодневна изложеност опасностима доводи до непримећивања истих од стране особља), висока фреквенција инцидената (радници не могу да стигну да известе о свим опасностима) и непотврђене гласине о инцидентима" (14, 2001, 92). Задатак менаџера безбедности огледа се у успостављању и коришћењу овог система и његовог унапређивања. Саставни део ових активности су анализа инцидената, која се састоји у следећим активностима: „утврдити мотиве напада (криминални или политички разлози), проучити сам догађај и уочити предузете активности од стране учесника, утврдити постојање и адекватност безбедносних процедура, утврдити слабости у оквиру организације (не постојање безбедносне културе, безбедносних тренинга и сл.)" (13, 2000, 44). Размена извештаја међу организацијама које делују у истим условима или на истим пословима представља незаобилазан елемент не само комуникације већ и извештавања о инцидентима.

Хуманитарне организације константно сарађују са другим субјектима који их непосредно окружују. Тако сарађују са другим НВО организацијама, оружаним снагама (земље домаћина или мировним снагама УН, НАТО снагама и сл.), организацијом Црвеног крста, затим државним и локалним властима и сл. Најтешњу сарадњу остварују са другим организацијама (96%), а преовладавају активности размене података, давање савета, као и питања заједничких стратегија (2, 2006, 14).

„На територији Авганистана формирана је канцеларија Afganisatn NGO Safety Office (ANSO) чији је основни задатак координација између свих НВО које раде у Авганистану" (21, 2009, 12).

Поред ових формалних структура које су задужене за питања безбедносне координације међу агенцијама, постоји и одређен број неформалних структура у виду састанака менаџера безбедности различитих организација, где долази до размене искуства, заједничких процена ризика и сл. Координација свих субјеката који делују у истим условима више је него неопходна, па се данас овом питању посвећује велика пажња. Главни циљ и идеја јесте формирање таквог тела које ће координирати рад ових агенција, а да при том не наруши основну карактеристику (принцип) ових организација – независност.

[11] Појам инцидента (претње) углавном подразумева сваки нежељен догађај са могућим штетним последицама локалног карактера. Менаџмент безбедности утврђује за које догађаје (инциденте) неопходно је спровести извештај. Тако организација Care International очекује да се приликом физичких или сексуалних напада или њихових покушаја поднесе извештај, затим приликом различитих крађа, саобраћајних незгода, хапшења, киднаповања или покушаја киднаповања и сл. Macpherson R., Pafford B., Safety and Security handbook, Care International, 2004.

Вођење

Вођење се може дефинисати као способност менаџера да преко разумевања људи, њихових потреба, амбиција и понашања, преко комуникације и сарадње са њима или на други начин, придобије људе у организацији, утиче на њихово понашање и радно окружење и усмерава их у правцу извршења задатка и остваривања организационих циљева (23, 2012, 199). Безбедносне стратегије и безбедносни планови који су постављени у фази планирања, у овој се фази настоје извршити преко особља организације, али и активностима самих менаџера. Особље спроводи постављене процедуре, менаџери безбедности раде на прикупљању нових информација о стању на терену и сл. Организационе јединице спроводе задатке из свог делокруга рада, чиме се остварује функција безбедносног менаџмента.

Поред поменутих аспеката који се односе на безбедност особља и имовине ових организација, потребно је напоменути да добра пракса показује де се менаџер безбедности *стара и о члановима породица особља* који бораве у земљи где се спроводи одговарајући хуманитарни програм. Пример Јемена показује да само систем безбедносног менаџмента УН поседује јасне и прецизне процедуре и мере које се односе на безбедност чланова породица особља. Он подразумева постојање две кључне фазе у оквиру нивоа безбедносног менаџмента, а то су породични и непородични статус. „Средином 2008. године, након низа опасних претњи које су упућене од стране исламистичких група и неколико озбиљних безбедносних инцидената који су се одиграли 2008. године, сви чланови породица особља (углавном жена и деце) послати су из Јемена. Менаџмент безбедности УН предузео је додатне мере како би подигао ниво безбедности пословног и стамбеног простора у којем ради и борави особље УН" (10, 2009, 17).

Поред основних активности ове фазе, које се састоје у мотивисању особља да поштује безбедносне процедуре, развијању поверења, спровођењу тренинга, издавању наређења, остваривању комуникација и сл., менаџер безбедности спроводи и неке од активности којима се извршавају, односно остварују циљеви безбедносног менаџмента, а могу се сврстати у функцију вођења, јер представљају „директан рад менаџера са другим људима ради остваривања организационих циљева" (23, 2012, 200). Активност која ће послужити као пример разумевања функције вођења је реаговање на инциденте.

Реаговање на инциденте. Под инцидентом се сматра „сваки догађај који озбиљно угрожава физичко или психичко здравље особља или за последицу има оштећење односно губитак имовине или програмских активности" (20, 2003, 191). У овим пословима менаџер безбедности мора показати своје лидерске способности. Менаџери безбедности који углавном обављају послове анализа ситуација, постављање циљева, организације ресурса, координације и контроле сада предузимају активности које, захваљујући њиховој одлучности, емоционалној стабилности, знању и искуству омогућавају најбоља могућа решења у опасним ситуацијама.

У ситуацијама када долази до нестанка радника организације, менаџер безбедности мора установити разлоге, а најчешће су то: „отмица, узимања таоца, киднаповања, хапшења и задржавања" (13, 2000, 34). Менаџер безбедности треба настојати да смањи ризик од ових претњи коришћењем најразличитијих мера и активности. Према Конраду Брабанту (13, 2000, 38), неке од тих активности су: „избегавање рутина, наоружана пратња, контраприсмотра." У случају хапшења или задржавања од стране државе на чијој се територији спроводе активности, као и у случајевима тражења откупа менаџер безбедности мора поседовати преговарачке вештине. Као озбиљни инциденти свакодневно се јављају и следеће опасности: оружане пљачке, сексуално насиље, оружани напади, насилни протести и сл.

Утицај природних или технолошких опасности.[12] Менаџер безбедности предузима активности ради смањења последица ових претњи. Овде се углавном спроводе активности кризног менаџмента, па менаџер безбедности мора поседовати адекватна знања из ове области. Пре свега, мора предузети превентивне мере, донети правилнике и процедуре којима се регулише област природних или технолошких опасности, а затим предузети структурне мере (уграђивање материјала отпорних на пожар, приликом избора локација водити рачуна и о овим опасностима и сл.). Незаобилазна активност јесте и инспекцијска служба којом се уједно врши и контрола и све то ради остваривања адекватног стања безбедности. Уколико дође до појаве и ескалације кризе менаџер безбедности спроводи следеће активности: „Упозорење и обавештење, узбуна, заштита живота и имовине, обезбеђење јавне добробити, обнова" (15, 2008, 111). Након превазилажења кризе он учествује у активностима опоравка којима се стање настоји вратити на старо, односно, ако је могуће, и унапредити.

Посебан део ових активности јесте и *управљање стресом*. Стрес се може појавити и услед појаве панике. „Најчешће се паника развија као последица шокантног догађаја или опасног стимулуса који прекида претходно понашање људи, усредсређује пажњу на себе и изазива реакцију страха" (7, 2011, 113). „Управљање стресом је свеобухватан систематски приступ у циљу смањења и контроле штетних аспеката стреса који су резултат трауматичних догађаја" (16, 2004, 6). Управљање стресом укључује следеће активности: едукацију особља о стресним догађајима и стресном утицају, савете и подршку лицима под стресом, као и кризне интервенције како би се смањио трауматични догађај.

Контрола

Контрола представља процес који је саставни део сваке фазе менаџмента, односно сваке активности. Погрешено је сматрати да контрола представља последњу фазу менаџмента. Процес контроле омогућава организацији да увек поседује сазнања о својим могућностима, чиме се, такође, омогућава реалније пла-

[12] Овде подразумевамо опасности (хазарде) услед *поплава, земљотреса, пожара и загађења животне средине*.

нирање. Приликом контроле, посебан нагласак је на повратним информацијама којима се долази до сазнања о стању ствари у организацији, чиме се стиче услов за правилно усмеравање додатних ресурса, како би се остварио пројектовани циљ. „Све што менаџери раде повезано је са контролом. Основни циљ сваког менаџера је да избегне непријатна изненађења и да буде сигуран да ће увек моћи да предузме правовремену акцију" (4, 2005, 454). Елементи контроле, према Виктору Моклеру, обухватају четири фазе: дефинисање стандарда и метода мерења, мерење резултата, поређење резултата са стандардима и предузимање корективних акција (5, 2007, 113).

Менаџери безбедности у оквиру хуманитарних организација контролом се баве на различитим нивоима. Један од чешћих видова контроле јесте ситуација када сваки менаџер безбедности одређене земље или региона *пошаље безбедносни план или неки други безбедносни документ у главни штаб на преглед, односно оцењивање* (14, 2001, 33). Поред овог вида контроле постоји *могућност аудита*, када лице из главног штаба или саветник за безбедност одлазе на терен како би извршили увид у поједина питања безбедности, као што су процена ризика, безбедносне мере које се предузимају на лицу места (безбедност објекта, транспорта, безбедносна опрема особља и сл.), дисциплина и способност којом се примењују прописане процедуре и сл. Контролу могу вршити менаџери безбедности на терену када настоје да се увере да је особље *усвојило адекватну безбедносну културу*, да *поседују одговарајућа знања* у виду коришћења радиостаница или других средстава комуникације, реаговања у случају хапшења, отмица и сл.

Пример активности контроле огледа се у квалитативном мерењу индикатора (стандарда) одређеног знања или вештине. Тако се спроводи контрола познавања мина и минских поља „познавање свих опасности које са собом носе минска поља; познавање различитих типова мина, као и начина њиховог активирања; познавање мера које треба предузети у близини минских поља; познавање карактеристике које указују на присуство мина; познавање активности које треба предузети у колико се уђе на минско поље" (12, 1998, 8). На основу познавања ових индикатора стиче се слика о нивоу обучености, па уколико она није на задовољавајућем нивоу спроводе се корективне активности (најчешће у виду тренинга) и тиме стичу услови за ефикасније реаговање у опасним ситуацијама и, наравно, остваривања основних циљева менаџмента.

Следећа шема представља оквир функционисања безбедносног менаџмента у хуманитарним организацијама. Она има за циљ да сумира све претходно поменуте активности и функције и помогне у њиховом разумевању. Указујући на неопходност схватања сопствених вредности, окружења у којем се организација налази, уједно представљају и полазну тачку успостављања рада. Шема указује и на утицај унутрашњих (финансијски и материјални ресурси, кадрови и сл.), спољашњих фактора (опасно окружење, локалне власти, друге организације и сл), али и самог безбедносног менаџмента (постављања безбедносне стратегија, доношења безбедносних планова, превентивних и реактивних мера и сл.) који се налази између ових фактора, настојећи да омогући безбедно и успешно функционисање хуманитарних организација.

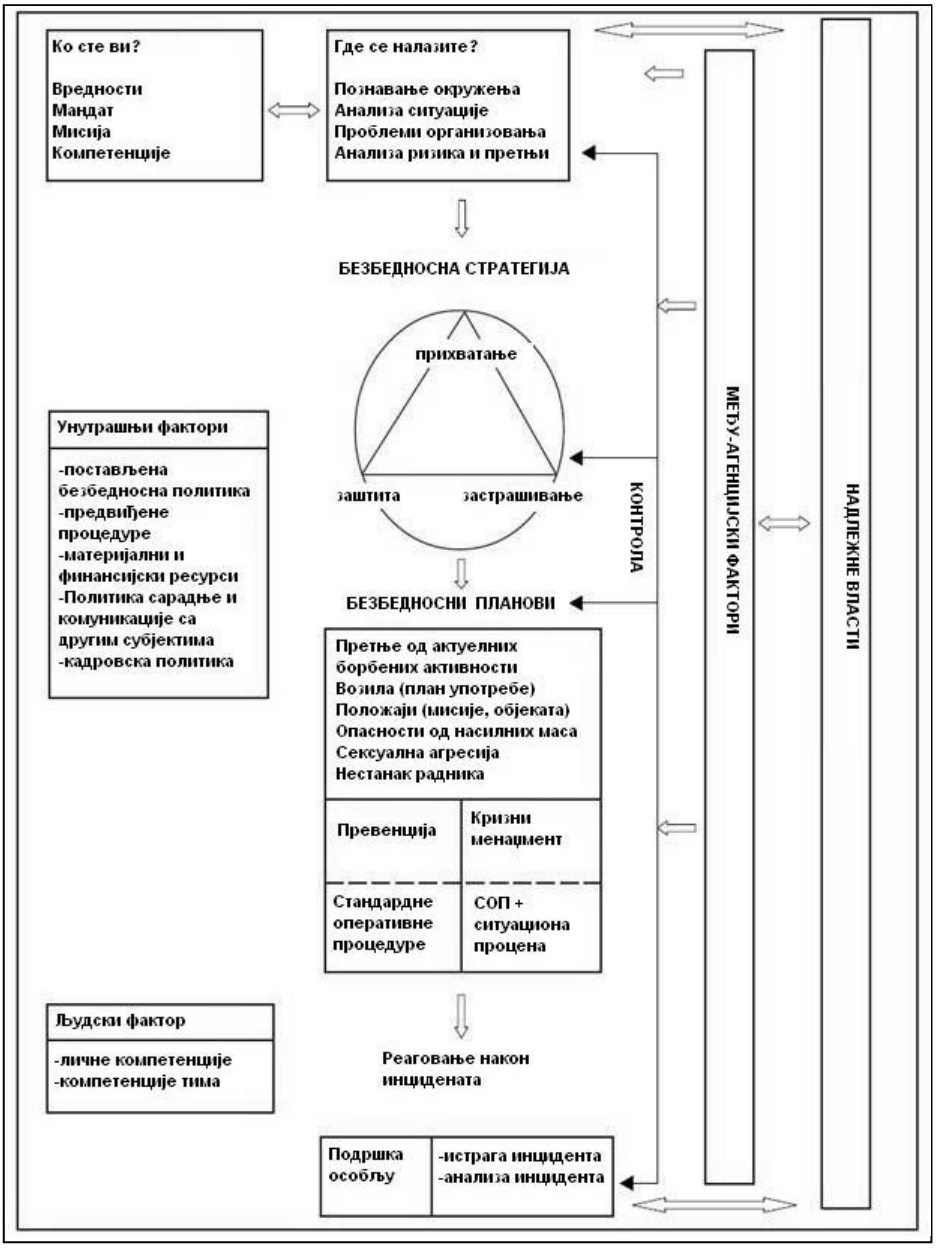

Слика 3 – *Модел саветник – менаџер безбедности*
(Преузето: Koenraad Van Brabant, Mainstreaming the Organisational Management of Safety and Security, 2001. Страна: 27)

Закључак

За менаџмент безбедности у хуманитарним организацијама може се рећи да представља непосредну и практичну примену менаџмент безбедности у реалном окружењу. Претходна пракса спровођења хуманитарних активности указује на то да се ништа не препушта случају; константне активности, како менаџера безбедности, тако и самог особља представљају једну складну и организовану активност којом се настоји остварити адекватан ниво безбедности. Безбедносни менаџмент у овим организацијама представља врло сложену проблематику, па је за његову анализу и разумевање потребно добро познавање, не само теорије менаџмента безбедности већ и његове праксе. Стога је и идеја рада да укаже на основне специфичности, како би се проучавањем праксе ових организација дошло до драгоцених сазнања за безбедносни менаџмент, али и менаџмент уопште.

Планови, процедуре и саме активности које ове организације спроводе на свакодневној су провери, али и константном унапређењу, чиме се настоје постићи најбољи могући резултати. При томе се мора константно имати у виду да су услови у којима делују ове организације изузетно опасни, неизвесни, стресни и променљиви. Безбедносни менаџмент показује одличне резултате и у оваквим условима, омогућује остваривање свих примарних циљева ових организација – граде се школе, доводи се вода у насељена места, лече се разне болести, омогућује се да многи живе макар мало боље. Велику улогу у томе имају управо менаџери безбедности који својим знањем и вештинама, из сенке, без неких већих почасти то чине могућим.

Све наведене функције, односно активности безбедносног менаџмента, спроводе се како би се смањила могућност настанка нежељених ситуација (превенција), али и како би се у случају настанка нежељених ситуација, услед адекватне припреме (процедуре, обука, ресурси и сл.), њене последице свеле на најмању могућу меру (реакција). Средине у којима функционишу ове организације изискују прихватање одређеног ризика, који се оправдава мотивима и циљевима који су постављени пред организацију.

Литература

1. Abby Stoddard, Adele Harmer and Victoria DiDomenico, (2009): Private security contracting in humanitarian operations, Overseas Development Institute, London.

2. Bolletino Vincenzo, (2006): Security management initiative – Designing security, Harvard University, USA.

3. Драгишић З., (2007): Безбедносни менаџмент, Факултет Безбедности, Београд.

4. Dessler Garry, (2005): Management, USR, New Jersey.

5. Ђуричин Д., Јаношевић С., (2007): Менаџмент и стратегија, Центар за издавачку делатност Економског факултета у Београду, Београд.

6. European commission, (2004): Generic Security Guide for Humanitarian organizations.

7. Живковић Снежана, Чабаркапа Милан, Млађан Драган, (2011): Специфичности панике у ванредним ситуацијама, Безбедност 3/2011, Београд.

8. Humanitarian Policy Group, Oversees Development Institute, London, UK, 2010.

9. International Federation of Red Cross and Red Crescent Societies, (2007): Stay safe - The international Federations guide for security management, Geneva.

10. Јовковић А., (2009): Survey: Implications of insecurity on family posting in Yemen, Save the Children.

11. John J Fay, (2002): Contemporary Security Management, Butterworth-Heinemann, USA.

12. Jan Davis, (1998): Landmines – Security training module for NGOs, Produced by CARE, Oxfam, Save the Children.

13. Koneraad Van Brabant, (2000): Operational Security management, in violent environments, Humanitarian practice network, Overseas Development Institute, London.

14. Koneraad Van Brabant, (2001): Humanitarian Policy group – Report, Mainstreaming the Organizational Management of Safety and Security - A review of aid agency practices and a guide for management, London.

15. Кешетовић Ж., (2008): *Кризни Менаџмент*, Факултет Безбедности, Београд.

16. Lisa Schirch and Dave Dyck; (2004): Eastern Mennonite University, Conflict Transformation Program, Module: Dealing with Stress and Trauma, Harrisonburg.

17. MacphersonR., Pafford B., (2004): Safety and Security handbook, Care International.

18. Мандић Г., (2004): Системи обезбеђења и заштите, Факултет Безбедности, Београд.

19. *Runge Peter, Network of German Non-Governmental-Organisations in Development Cooperation Policy (VENRO), (2003)* Minimum Standards regarding Staff Security in Humanitarian Aid, *Bonn.*

20. Shaun Bickly, (2003): Safety First – A safety and security handbook for aid workers, Save the children UK, London.

21. Shayan Mujawar, (2009): Security Management in Humanitarian Agencies, *Institute of Political Sciences,* Lille, France.

22. Stoddard A., Harmer A., Didomenico V., (2009): HPG Policy Brief 34, Providing Aid in insecure enviroments, Overseas Development Institute, London.

23. Стевановић Обрад, Безбедносни менаџмент, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2012.

24. United Nation-Department of Peacekeeping operations, (2008): United Nations Peacekeeping Operations - Principles and guidelines, New York.

Материјали са интернета

- United Nation department for Safety and Security,
  - http://dss.un.org/public/AboutUs/MissionStatement/tabid/519/language/en-US/Default.aspx, 2013.
- The Aid Workers Security Database,
  - https://aidworkersecurity.org/, 2013.
- NGO Save the Children,
  - http://www.savethechildren.org/, 2012.
- Overseas Development Institute,
  - http://www.odi.org.uk/resources/docs/349.pdf, 2013.
- NGO, Oxfam,
  - http://www.oxfam.org/**,** 2012.
- NGO, Action against Hunger,
  - http://www.aah-usa.org/, 2013.
- NGO, Care – USA,
  - http://www.careusa.org/, 2012.

DOI: 10.5937/vojdelo1403147A

КРИМИНАЛИСТИЧКО-ОБАВЕШТАЈНИ РАД – ТЕОРИЈСКИ И ПРАКТИЧНИ ПРИСТУП САВРЕМЕНОГ РАДА ПОЛИЦИЈЕ

Оливер Андонов
МИТ Универзитет, Факултет безбедности,
криминологије и финансијске контроле, Скопље
Весна Станковић Пејановић
Институт за политичке студије, Београд

Криминалистичко-обавештајни рад (*Criminal intelligence*) представља савремени приступ прикупљања информација о кретању и развоју криминала, чији су актери криминалне групе и појединци. Савремени приступ рада полиције обухвата све нивое полицијског деловања. У региону Балкана криминалистичко-обавештајни рад је још увек мало познат, и најчешће је погрешно практично опредељен и повезан са класичним обавештајним радом. Поред овако погрешног практичног тумачења, у научној јавности сусрећемо се са недовољним теоријским опредељењем криминалистичко-обавештајног рада.

Циљ рада јесте појашњење различитости криминалистичко-обавештајног рада у односу на обавештајни рад, а кроз представљање његовог теоријског приступа и практичних карактеристика. Самим тим, циљ је да се објасни и појмовно опредељење криминалистичко-обавештајног рада и његова улога у раду полиције.

Приступ полиције у односу на примену криминалистичког обавештајног рада, као савремени инструмент у односу на превенцију и сузбијање криминала, повезан је са прихватањем нових облика криминала и његовог организовања као важног сегмента угрожавања безбедности. Криминалистички обавештајни рад је у својој практичној структури повезан са криминалистичком анализом, која је његов саставни и нераздвојни део, а у стручној литератури наводи се и као криминалистичка анализа обавештајног рада (*Criminal intelligence analysis).*

Безбедност постаје толико важна да превладава све идеале демократије, па и слободу и права појединаца, а све ради одржања заједнице. Потребно је уложити много напора да друштво због очувања безбедности заједнице не зароби човека, а да држава и полицијски репресивни апарат не пређе границе своје сваким даном све веће моћи.

Кључне речи: *криминалистичко-обавештајни рад, тотални полицијски обавештајни рад, криминалистичка анализа.*

Увод

Обавештајни рад (*Intelligence service*) представља обавезну активност сваке државе у оквирима њеног безбедносног система. Као саставни део безбедносног система обавештајни рад се брине о правовременом и темељном прикупљању информација значајних за безбедност властите државе. Иако се обавештајне службе и обавештајни рад најчешће повезују са традиционалним разумевањем њиховог рада, при чему је основни објекат заштите искључиво национална безбедност, усмерена ка државној безбедности са посебном пажњом према војном обавештајном раду, савремене безбедносне претње намећу другачији приступ. Савремени обавештајни рад представља комплексну активност која се прилагођава брзим променама безбедносног угрожавања. При томе, основни циљ није само војна заштита државе од напада друге државе, то је и најмање препознатљиво угрожавање, односно није усмерен једино ка међународним односима државе. Имајући као референтни објекат заштите властито становништво и савремене претње према очувању личне и јавне безбедности, обавештајни рад је крајем 20. и почетком 21. века претрпео корените промене.

Део ових промена јесу и циљеви који се заснивају на предвиђању догађаја, односно њиховој анализи и раном упозорењу на надолазеће претње по безбедност грађана. Овакав приступ према савременом обавештајном раду тражи примену и употребу веома великих ресурса и, пре свега, техничку подршку, при чему не треба да се запостави ниједна добијена информација.

Основни интерес криминалистичког обавештајног рада јесте борба против свих видова криминала и очување јавног реда и личне и јавне безбедности грађана. Иако то изгледа као веома уска област рада, савремени облици криминала и њихова повезаност и динамичност, као и мобилност кретања криминалних група, у савременом контексту угрожавања безбедности истиче полицијско-криминалистички обавештајни рад као обавештајну активност која користи све расположивости првог реда и значаја. Управо, за остварење овог вида обавештајног рада савремене полицијске службе употребљавају све ресурсе којима располажу. При томе се прикупљају све могуће информације о догађајима на терену, од најмањих криминалних дела до информација које се односе на организовани криминал и криминалне групе. Све ове информације обликују криминалистичко-обавештајни рад као тотални полицијски обавештајни рад *(led policing intelligence).*

Управо овакав тотални обавештајни приступ у раду савремене полиције и посебно криминалистичке полиције представља нови теоријски и практични приступ полицијског деловања.

Теоријско опредељење обавештајног рада

Теоријски поставити обавештајни рад јесте веома сложен процес. Обавештајни рад је, пре свега, практична активност обавештајних служби, односно полиције у контексту овога рада. Ипак, с обзиром на то да је савремени обавештајни рад комплексан спој технологије, научног знања, организације и теорије игара, све је више

покушаја да се детерминише као теоријски концепт који почива на научним сазнањима и користи научна достигнућа за свој развој.

Постоји више теоријских приступа у односу на обавештајни рад, али у основи односе се на различите нивое приступања у опредељењу. Углавном, теоријски приступи обавештајног рада усмерени су према разумевању интеракције знања и моћи, што је правац који показује будућност практичног деловања криминалистичког обавештајног рада. Ипак, треба бити опрезан, јер превелика моћ државе над грађанима може бити и злоупотребљена.

Темељећи обавештајни рад на два основна термина – „информација" и „податак", као практичног резултата обавештајног рада, целокупна дебата о постављању обавештајног рада у оквире научног сазнања и релевантне теорије усмерена ја у правцу одвајања и тумачења ова два термина. Културолошки приступ према разумевању појма обавештајни рад опредељује и приступ према успостављању концепта. Управо због тога, теоријски концепт обавештајног рада који поставља за циљ објашњење термина „информација" и „податак", има могућност различитог и, пре свега, веома интересантног тумачења у зависности од језичког и семантичког значења ових термина на различитим језицима.

У француском језику обавештајни рад (*reinsegnement*) означава „истраживање", док у немачком језику (*nachrichten*) представља синоним за новину или информацију (Andrew et al., 2009:1). Супротно томе, опште употребљавани енглески појам (*intelligence)* углавном подразумева тајну информацију о непријатељу, информације о актуелним или важним догађајима, али означава и организациону јединицу која прикупља податке и информације о непријатељу. Српски језик под овим термином подразумева искључиво извршавање активности за прикупљање података и информација применом отворених или тајних метода.

Са теоријског аспекта, још увек се поставља питање због чега би било проблематично развити теоријски научни аспект обавештајног рада, док је са друге стране стручни приступ обавештајном раду концентрисан на практични део реализације обавештајног рада и незаинтересованост за његово научно опредељење.

Ипак, у западним безбедносним школама може се срести практиковање криминалистичког обавештајног рада са теоријског аспекта, а при чему се он може поделити на:

– индивидуални,
– групни,
– организациони,
– социјетелни и
– међународни (Gill et al., 2009:220-222).

С обзиром на овакав теоријски приступ обавештајном раду могуће је утврдити да се теоријска дискусија и приступ усмеравају према ризицима и претњама, теорији опстанка, међународним односима и теорији игара у односу на подељени свет политичких, војних и економских питања. Овом дискурсу надовезује се и приступ опредељен у зависности од временског и историјског периода и претњама безбедности кроз специфично изражене облике. Управо овакав приступ и утицај формулише и обликује теоријски приступ обавештајног рада у контексту безбедности.

Дефинисање криминалистичког обавештајног рада

Успоставити дефиницију криминалистичко-обавештајног рада јесте спој теоријских сазнања и емпирије. Дефинисање криминалистичког обавештајног рада није могуће одвојити од дефинисања обавештајног рада.

Означавајући обавештајни рад у првом реду како тајно прикупљање, обраду и достављање поверљивих података преко коришћења недозвољених средстава, одређујемо га на традиционалан начин. Као резултат оваквог опредељења, могуће је дати сложенију дефиницију обавештајног рада у институционалним и демократским оквирима: „Обавештајни рад представља организовано прикупљање поверљивих информација и података о стању и активностима у другим државама или регионима, групама, организацијама или појединцима, систематизујући, анализирајући и достављајући ове информације и податке до других државних институције које су их наручили и имају потребу за њима, а са циљем остварења безбедносних интереса у заштити сопствених објеката који су угрожени различитим видовима ризика и претњи. Прикупљање информација се врши различитим методама и средствима, легалним и илегалним начинима и од различитих извора информација." (Андонов, 2012 :10)

Ова сублимирана, традиционална дефиниција обавештајног рада карактерише суштину детерминисања, деловања и друштвеног карактера обавештајног рада, који се састоји од четири међусобно повезана елемената:

1. Обавештајна активност помаже државама да правилно креирају своју безбедносну политику и да остваре своје спољнополитичке, економске и друге интересе.
2. Правовремено добијене информације помажу у спречавању или смањењу штета које би настале као резултат угрожавања безбедности.
3. Традиционално очување безбедности државе, њеног интегритета и уставног уређења.
4. Превентивно деловање у односу на предстојеће ризике и претње.

Иако овде говоримо о дефинисању традиционалног обавештајног рада, неспорно је да и код традиционалног и код криминалистичко-обавештајног рада све почиње од *истраживања*.

Истраживање у обавештајном раду предодређено је и произлази из следећих елемената:

– дефинисање обавештајног рада,
– обавештајни рад на прикупљању информација,
– обавештајни рад као процес,
– обавештајни рад као знање,
– поређаност обавештајног истраживања,
– анатомија обавештајног рада,
– типологија обавештајног рада,
– обавештајно истраживање као храбри историјски подухват (због могућих погрешака приликом истраживања или погрешне дисеминенције података који утичу на доношење одлука).

Сви ови елементи који предодређују обавештајни рад утичу и на његово опредељење у односу на савремени безбедносни концепт и појаву криминалистичко-обавештајног рада као посебан део. При томе, криминалистичко обавештајни рад усмерава се на специфичне циљеве (Prunckun, 2010 : 1).

Савремени безбедносни концепт, у односу на обавештајни рад, промовише демократску безбедност која је усмерена на откривање ризика и претњи по безбедност становништва и очувању личне и јавне безбедности. Због оваквог опредељења, у центар безбедносног интереса постављен је човек, што представља отварање човекове безбедности као савремени безбедносни концепт у којем се може сасвим оправдано сместити криминалистичко-обавештајни рад.

Иако криминалистичко-обавештајни рад можемо концептуално детерминисати , веома је тешко да у експертској јавности добијемо усаглашену дефиницију. Управо зато, још увек се тешко препознаје одвојеност овог рада од традиционалних обавештајних активности, као и то да он представља специфичан и посебан модел који само понекад примењује неке обавештајне методе, али у основи има сасвим различите циљеве који га карактеришу.

Трагајући за научно и стручно утемељеној дефиницији криминалистичко- обавештајног рада, можемо се ослонити на криминалистичку анализу као основни сегмент криминалистичко-обавештајног рада, а кроз анализу прикупљених информација и података и њихову дисеминацију, односно њихово достављање наручиоцима или доносиоцима безбедносних одлука.

Важна дефиниција на коју се можемо ослонити јесте дефиниција Интерпола која се односи, пре свега, на криминалистичко-обавештајну анализу као саставни део криминалистичко-обавештајног рада. Она гласи: „Идентификација криминалних појава и обезбеђење увида у криминалне податке и других потенцијално релевантних података са циљем да полицијска и судска пракса остваре успешно спровођење закона и сузбијање криминалних појава" (http://www.interpol.int/INTERPOL-expertise/Intelligence-analysis, доступан, 19. 05. 2013).

Остварење криминалистичко-обавештајног рада има своје циљеве који се остварују кроз реализацију следећих задатака:

– подржавање државних и полицијских функционера у спровођењу закона, креирању политика и доношењу одлука;

– рано упозорење на појаве ризика и претњи које проузрокује криминал или неки његови специфични облици;

– подржавање оперативних активности кроз криминалистичку анализу;

– стварање тактичких, оперативних и стратешких анализа у употреби криминалистичко-обавештајног рада и

– решавање криминалних појава на свим нивоима.

Тактичка, оперативна и стратешка анализа у криминалистичко-обавештајном раду јесте операционализовање теоријских аспеката и практичног рада, што му даје посебну специфичност са аспекта теоријско-практичног приступа.

Приступајући дефинисању криминалистичког обавештајног рада потребно је рећи да као нови обавештајни модел, тај рад уједињава прикупљање података и информација сваког садржаја који се односе на угрожавање безбедности. Овај приступ није погрешан јер већину криминалних радњи, посебно организованог криминала, чини више различитих кривичних дела на већем простору и у различитом времену, а често их чини иста група извршилаца. Управо зато савремени приступ криминалистичко- обавештајном раду обухвата и елементе тероризма, а преко омогућавања финансирања тероризма, набавке оружја, фалсификовања докуме-

ната и других криминалних радњи. Да бисмо могли да приступимо криминалистичко-обавештајном раду, све ове криминалне појаве на основу података и процена морамо обрадити кроз систем криминалистичке анализе. Она представља тај нераскидиви део криминалистичко-обавештајног рада који можемо назвати почетком и крајем криминалистичко- обавештајног рада и теоријско-логичним ослонцем практичног криминалистичког деловања полиције.

Због тога, може се рећи да криминалистичко-обавештајни рад: „у основи представља производ аналитичког процеса који оцењује информације прикупљене са различитих извора, интегрирајући релевантне информације у једну целину и производећи закључак или процену у вези неког кривичног феномена, а при томе употребљавајући научни приступ решавања проблема применом анализе. На основу тога криминалистичко обавештајни рад је синергијски производ усмерен обезбеђивању сигурног правца у односу на спровођење закона и доношењу одлука у вези комплексног криминала, криминалних организација, криминалних екстремиста и тероризма" (Masse et al., 2008:82).

Обухваћајући већу дубину и област истраживања кривичних дела, криминалистичко-обавештајни рад није одвојен у потпуности, када говоримо о његовим нивоима. Сакупљање свих расположивих информација са терена, разним методама и из различитих извора, буквално почињући од свакодневних полицијских извештаја позорних полицајаца или патролне саобраћајне службе, па све до стратешких информација информатора или тајних агената унутар криминалних организација, представља нови приступ који карактерише криминалистичко-обавештајни рад, стварајући савремени концепт његовог дефинисања као *тотални криминалистички обавештајни рад*.

Овај приступ који поједине облике криминала и безбедносног угрожавања поставља на стратешки ниво, али се у односу на њихово откривање и успешну анализу ослања и на податке добијене из свакодневних тактичких нивоа са различитих региона, у савременој се пракси назива *led policing intelligence* или, тачније речено, употреба свих расположивих полицијских информација добијених током свакодневне полицијске активности. Ови подаци формирају јаку базу података и представљају одговарајући аналитички оквир за усмерени криминалистичко-обавештајни рада.

Говорећи о криминалистичко-обавештајном раду, као о општем сакупљању свих информација које даје концептуални приступ у тумачењу криминалистичко- обавештајног рада, можемо говорити о концепту који има за циљ сакупљање информација повезаних са свим потенцијалним криминалним активностима, познатих или осумњичених лица која се баве криминалом. При томе, полицијско-обавештајни капацитети представљају алтернативу која се користи за потребе криминалистичко- обавештајног рада у подршци истрага и осталих облика полицијске активности (White, 2012: 583).

На тај начин, криминалистичко-обавештајни рад реализује концепт у његовој повезаности на свим нивоима, укључујући и рад других служби у односу на спречавање угрожавања безбедности.

То је практична примена новог безбедносног концепта у којем криминалистичко-обавештајни рад као нови теоријско-практични приступ у откривању свих облика криминала, али и његове превенције, има свеобухватну и важну улогу у креирању безбедносне политике.

Теоријско-практични приступ криминалистичког обавештајног рада

Као део теоријске дебате постоји засебан теоријско-практични приступ који се односи на криминалистички обавештајни рад. У основи, криминалистичко-обавештајни рад укључује криминалистичку анализу и криминалистичко мапирање, које је најчешће део криминалистичке анализе. Криминалистичко-обавештајни рад је утемељен на раду општих обавештајних служби и то, пре свега, на раду војнообавештајних служби. Управо је научни приступ у развоју обавештајне анализе допринео почецима примене стечених научних и практичних искустава у раду полиције, а самим тим и довео до развоја криминалистичко-обавештајног рада током осамдесетих година 20. века.

Улазећи у теоријски развој криминалистичко-обавештајног рада и анализе и његовог практицирања, Велика Британија примењује две дефинисане категорије за практични рад приликом спровођења закона и функционисање криминалистичке анализе. Те две категорије су: фигуративно размишљање и размишљање о праћењу криминала. У ствари, фигуративно размишљање односи се на теоријски приступ у развоју криминалистичко-обавештајног рада, што је повезано са праћењем криминала. У основи, то је статистичко праћење и подршка стварању слике криминалног окружења на свим нивоима, као и његова анализа (Richards, 2010:123). Овакав теоријско-практични развој представља само увод у суштину криминалистичко-обавештајног рада и свега онога што се од њега у крајњој дистанци очекује као инструмент у креирању безбедносне политике на свим нивоима.

Савремени услови развоја криминала намећу да се теоријски приступ криминалистичко-обавештајног рада више фокусира и темељи на криминалистичкој анализи. При томе се отвара широки спектар могућности расправа и директног повезивања обавештајног рада и теоријске расправе која се о њему води.

С обзиром на све што је речено, са теоријског аспекта опредељења обавештајног рада, може се рећи да криминалистичко-обавештајни рад није наука, већ више облик непрецизне вештине, која се подупире на варијабле које су најчешће у интеракцији са људским фактором или укључују различите субјективне анализе у датој ситуацији. Употребу ових варијабли и успостављање хипотеза јесте примарни задатак криминалистичке анализе.

Због тога је неопходно да у погледу теоријског приступа буде одабран адекватни ниво или део обавештајног рада, а посебно у односу на криминалистичко-обавештајни рад и криминалистичку анализу.

Управо се криминалистичко-обавештајни рад чврсто повезује са криминалистичким истраживањем, криминалистичком анализом и криминалистичким мапирањем, што су саставни његови делови, чак нераздвојни у односу на успешно остварење криминалистичко-обавештајног рада. Ови делови криминалистичко- обавештајног рада чине његов практични спој са научним достигнућима и дају темељ теоријско-практичног опредељења криминалистичко-обавештајног рада као нови изазов у оквирима безбедносних студија. Његов практични допринос јесте директни утицај на личну и јавну безбедност у безбедности друштва. Због тога се криминалистичко-обавештајни рад у својим начелима и принципима моралности умногоме разликује од класичног схватања обавештајног рада, што се свакодневно испољава у пракси. Основна питања практичног деловања повезана су са демократским приступом полиције, а не искључиво за циљеве које треба да оствари криминалистичко-обавештајни рад.

У односу на практични приступ криминалистичко-обавештајног рада, кључну улогу има криминалистичка анализа у корелацији са криминалистичким истраживањем и употребом инструмената који практично реализују криминалистичко-обавештајни рад.

Криминалистичка анализа – почетак и крај практичног криминалистичко-обавештајног рада

Обавезни део криминалистичко-обавештајног рада је криминалистичка анализа. Њени основни саставни делови су криминалистичко истраживање и криминалистичко мапирање. Као основни модел рада јесте научна заснованост и примена методологије научноистраживачког рада. Методологија научноистраживачког рада јесте први и основни аспекат криминалистичке анализе, која утемељује њену научну заснованост, примењујући квантитативне и квалитативне научне методе, али и статистичке методе обраде и анализе података. Управо овај аспекат утиче на научну заснованост, која у теорији може да помогне опредељењу криминалистичко-обавештајног рада. У основи, овде се активно користе научна сазнања у практичне сврхе, тако да то представља почетак прелаза из теорије у практичну примену криминалистичко-обавештајног рада.

Други аспекат јесте више практично и емпиријско деловање. То је способност и развој способности да се уради логичка анализа добијених и обрађених података, као и стварање базе ових података које би се касније употребили.

Одавде почиње практична употреба криминалистичко-обавештајног рада и криминалистичке анализе у креирању безбедносне политике у односу на деловање према криминалу и превенцију угрожавања личне и јавне безбедности, а кроз то и националне безбедности.

Истражујући, долази се до сазнања да је последњих двадесет година, посебно у западним школама криминологије и безбедносних студија, било пуно дефиниција криминалистичке анализе.

На основу ових искустава, можемо издвојити једну сублимирану дефиницију која гласи: „Криминалистичка анализа је детаљно оријентирана дисциплина преко које се тражи истина у датој ситуацији са аналитичким приступом употребљавајући истраживачке методе и тачне информације и потврђујући истину кроз ефективно формулисани план будућих поступака. Криминалистичка анализа јесте системска студија криминала и проблема којих изазива, као што су нека питања која се односе на дејствовање полиције и то: социодемографска кретања у друштву или региону, просторних и временских фактора, привођење криминалаца, утицај у смањењу криминала, превенција, евалуација рада полиције и могуће развојне компоненте у односу на решавање криминала”(Boba, 2005:6).

Терминолошко опредељење криминалистичке анализе и њено дефинисање јесте генерални концепт који при раду криминалистичко-обавештајног рада представља практичну дисциплину у односу на спровођење личне и јавне безбедносне политике у друштву или локалној заједници. Овај приступ има различита практична опредељења на различитим нивоима спровођења. У основи приступа стоји рангирање криминалних догађаја у међуодносе са дата базним моделима подржаних од великог броја информација, посебно у вези изразито угрожавајућих облика криминала.

Према томе, може се говорити о неколико видова криминалистичке анализе:

– *обавештајна анализа*, која се односи на систематизацију свих добијених информација;

– *стратешка криминалистичка анализа*, у односу на сложене облике криминала користећи индикаторе који на дужи период утичу на озбиљно нарушавање и угрожавање личне и јавне безбедности;

– *тактичка анализа*, повезана са анализом такозваних свакодневних криминалних појава;

– *административна анализа*, усмерена према креирању и одржавању односа у локалној заједници на релацији полиција–јавност.

Овако дефинисана и постављена криминалистичка анализа јесте почетак опредељења криминалистичко-обавештајног рада. Следећи корак је криминалистичко истраживање, а то је практични рад аналитичара и усмеравање оперативних радника током целокупног криминалистичко-обавештајног рада на датом задатку. Основ и почетак криминалистичког истраживања стварају аналитичари и то на темељу процене већ добијених сазнања или података других агенција. У криминалистичко- обавештајном раду највећи број података долази из свакодневног полицијског рада или, како смо већ споменули, *led policing intelligence*.

Управо зато, криминалистичко-обавештајни рад у теоријском, али пре свега у практичном приступу, ослања се на два повезана елемената: оперативни обавештајни рад и криминалистичку анализу. Ова два елемената су веома повезана, а у пракси се често сусрећемо са њиховом поделом и фаворизовањем оперативног криминалистичког обавештајног рада, при чему се криминалистичка анализа своди на збир статистичких операција.

Како резултат оваквог понашања можемо констатовати да неквалитетно подизање важности оперативног криминалистичко-обавештајног рада утиче и на његов однос према друштву и појединачним људским правима.

Друштвени утицај криминалистичко-обавештајног рада – питање људских права и филозофско-етичког приступа

Управо је заштита људских права, пре свега индивидуалних права и приватности, део законски регулисаних друштвених односа у којима полиција може деловати и у оквирима којих спроводи своја овлашћења. Колико је цела организацијска структура полиције као носилаца моћи способна раздвојити дату јој моћ и поштовати људска права? Колико је таква организација способна да поштује идеале западне либералне демократије која истиче слободу, владавину права, те сходно томе поштовање индивидуалних права?

„Људско право је скупина етичких слобода, захтева, моћи и имунитета који обликују сустав етичке аутономије коју има појединац као људско биће у односу на државу" (Wellman, 1992:57–66).

Могу ли све већа неизвесност и страх за властити живот, а све већа жеља или потреба за сигурношћу превладати те идеале и може ли држава то искористити као оправдање за увођење опште контроле над грађанима?

Такав став води третирању човека као средства да би се испунио циљ који држава жели да оствари. Притом је важно имати на уму Кантову мисао да се у „целом свету све што човек хоће и над чиме има власт може употребити као средство; само је човек, а са њиме и свако умно биће сврха сам по себи." (Kant, 1990:25)

Прихвати ли се искоришћавање појединца као средства за остварење циља и да се зато проналазе свакојака објашњења како је то у интересу државе те зато и морално оправдано, улази се у сферу у којој људски живот губи важност, јер се човеку укида могућност слободе и остварења. И сва оправдања само су лажи, јер држави никада није стало до истине, већ до истине која је њој корисна, била то полуистина или заблуда. (Ниче, 1995:169). Слобода, као темељно људско право, припада сваком човеку; у политичкој теорији дефинише се као одсутност вањске присиле и могућност самоодређења појединца који је ослобођен вањског одређења. Зато либерално- демократски поредак наглашава негативну слободу која своје остварење тражи у минималној држави која се схвата као нужно зло и која нема права да се меша у приватни живот човека, осим да се брине о његовој заштити. И ту се отвара опасност да држава пређе своја овлашћења. С друге стране, и сами људи траже зидове који би задржали побеснели океан, траже ред, сигурност, организацију, јасне и препознатљиве ауторитете, те су узнемирени могућношћу постојања превелике слободе која их чини изгубљеним у огромном, непријатељском вакууму, у пустињи без путева, оријентира и циљева (Berlin, 2000:54).

Такву идеалну прилику радо користе представници политичких власти. Стварају се илузије реалности и дају се лажна обећања да је нужно, из безбедносних разлога, мешати се у приватни живот појединца и слободу грађана, а све због њихове наводне безбедности. Где је граница између безбедности и приватног живота? Када се нарушава принцип *primum non nocere*? Када постоји обећање и полуостварење лепог и доброг уређеног друштва, а не постоји посебан интересни циљ политичког илузионисте, онда је илузија по свом суштинском изразу привид (Симеуновић, 2008:130). У илузији ненаношења штете појединцима даје им се лажно објашњење и уверавања да је у њиховом интересу да буду обманути. Управо зато је данас и могуће легитимно ограничење неких људских права у име заштите и безбедности. У позадини лепих речи и иницијатива корисних за друштво крију се поступци узимања моћи појединцима, узимање слободе и права и много лажи, малих и великих, намерних и случајних.

Међународни пакт о грађанским и политичким правима и Конвенција о заштити људских права и темељних слобода Већа Европе изричито наглашавају да се не смеју кршити или бити доведена у питање, ни у изузетним околностима, људска права гарантована међународним уговором и обичајним правом, као што су право на слободу мишљења, вероисповеди, забрана мучења.

Познате су и појаве државног тероризма којим држава уз помоћ полиције контролише приватни и јавни живот сваког појединца. Најциничнији облик је неуочљив државни тероризам, јер се заснива на обмани и превари грађана (Primorac, 1995:56 – 57). У том случају држава, уместо да пружа сигурност и ред, проводи терор над њима, иако држава сама тероризам правда као легитиман чин ратовања. Врло често се кроз медије обећања о добро уређеном друштву подупиру осећајима о идеалу заједништва и безбедности, као и потреба за градњом „нове" државе. Политичка власт на илузији коју потпуно обликује како жели, гради идеју доброг, праведног грађанина који мора подржати политичку власт у потпуној контроли и надзирању.

Данас, у доба страха и несигурности, изгубљености у самом себи, наметнута је и идеја о стварању новог идентитета кроз нову сигурност, ново заједништво. Изградња осећаја заједништва и сигурности постиже се идентификацијом са властитом групом и пропагираном поделом на ми и они. Страхујући за свој живот, појединац спремно прихвата ту поделу. На тај начин власт добија легитимно право да

контролише, надзире, затвара и испитује, па чак и да убија сваког ко је потенцијално опасан. Свака замишљена особа која не одговара моделу особе постаје непријатељ. У име имагинарне слободе и демократије, руше се темељна људска права. „Слободни грађани" се не противе контроли, мучењу и затварању сваког ко је стигматизован као сумњив. Страх за властити живот јачи је од жеље за идеалима либералне демократије. Због колективне хистерије сведоци смо парадокса у којем смо ми „истодобно полицајци дужни пазити на сумњиво понашање, али смо и осумњичени подложни надзору оних које и сами надзиремо." (Derenčinović, 2002:4)

Слободан појединац је марионета политичке власти, јер нема много избора, а увек је правило: ко није са нама, против нас је. Увек онај ко искаже критику или неслагање с доминантном парадигмом постаје варварин, други, изопштеник, те да би то било избегнуто, у страху за властити живот и у жељи за безбедност, прихвата овакву парадигму као једини избор.

Стварањем емоционалне и ирационалне заједнице страха, ствара се база за радикалне акције (Beck, 2004:34). Илузорно је веровати да се либерална демократија може „заштити" или очувати суспендовањем људских права и слобода. То ограничавање слобода има само један пут, а то је пут у диктатуру (Wilkinson, 2002:52).

Све чешће се занемарује људско право на приватност, а то право осигурава стање непознатости, непроматраности и тајности (Wellman, 1992:57–66). Држава, која заговара дистинкцију јавне и приватне сфере, сваком појединцу треба да осигура то право.

Како је то могуће ако само у Великој Британији постоји 4,2 милиона надзорних камера или једна камера на 14 особа? Да ли се креће ка апсолутној контроли и надзору, јер се све масовније прислушкују телефони, интернет и сами појединци, а све због предупређења тероризма. Ипак, таква експанзија моћи може бити усмерена у различите сврхе.

Данас Запад све више наликују бившим државама Истока, јер државе постају затворена и строго контролисана утврђења у којима постаје важно знати све о вањском и унутрашњем непријатељу. Либерална демократија се све више креће ка остварењу кроз своју супротност: полицијску глобализацију велике контроле (Baudrillard, 2003:18).

Користећи илузију и обману, политичке власти те мере намећу као нужне. Безбедност постаје толико важна да превладава све идеале демократије, па и слободу и права појединаца, а све ради одржања заједнице. Појединац је данас приморан да преда своју слободу због несигурне безбедности очувања пред стварним или измишљеним непријатељима, а све више се проводе затварања и системска контрола, а само на темељу индиција. Ипак, још пре 250 година Бењамин Френклин је рекао: „Они који се одричу есенцијалних слобода да би остварили малу и пролазну безбедност, не заслужују ни слободу ни безбедност".

Закључак

Циљ рада је да се представи став о криминалистичко-обавештајном раду кроз теоријски аспекат и практични приступ рада полиције, односно призму очувања човекових права и слобода.

У овом теоријском раду кренули смо са полазних аспеката криминалистичко- обавештајног рада. Повезали смо обавештајни рад са новим изворима претњи по безбедност, базирајући криминалистичко-обавештајни рад на теоријским аспектима ризика и претњи

по безбедност грађана и то кроз угрожавање личне и јавне безбедности. При томе смо се оријентисали у односу на заштиту од ризика према заштити грађана као периферном објекату заштите. У овом контексту поставили смо основну теоријску повезаност безбедности кроз ризике и претње и заштиту људске безбедности, употребљавајући угрожавање од криминалних појава као практични дискурс теорије угрожавања безбедности грађана.

Након успостављања теоријског оквира безбедности и угрожавања кроз опредељење референтног објекта заштите, дефинисали смо обавештајни рад у традиционалном смислу и определили дефинисање криминалистичко-обавештајног рада кроз теоријски и практични приступ.

Криминалистичко-обавештајни рад, као нови дискурс безбедносних студија, неопходан је савремени приступ у односу на ризике и претње по безбедност, а које се првенствено односе на очување личне и јавне безбедност грађана. Знајући да је безбедност државе уједно безбедност њених грађана, а да при томе није само држава референтни објекат заштите, већ да су то и грађани, можемо рећи да је криминалистички обавештајни рад саставни или нераскидиви део заштите безбедности грађана и државе. Управо се кроз криминалистичко-обавештајни рад и практични рад полиције у односу на откривање и превенцију свих облика криминала спајају безбедност државе и лична и јавна безбедност грађана.

Завршавајући опредељење криминалистичко-обавештајног рада са теоријског становишта, извршили смо његову практичну имплементацију кроз призму употребе полиције и, свакако, њеног саставног дела – криминалистичке анализе, без чега би теоријски концепт криминалистичко-обавештајног рада био непотпун, а практична употреба доведена у питање. Криминалистичка анализа је кроз теоријски приступ и практична искустава показала свој велики значај не као алат већ као саставни део криминалистичко-обавештајног рада.

На темељу ових сазнања, и свакако практичних искустава у раду полиције, а полазећи са становишта очувања безбедности грађана као референтног објекта заштите, долазимо до сазнања да је угрожавање безбедности могуће и од самог криминалистичко-обавештајног рада. Управо зато, потребу очувања људске безбедности надопуњујемо практичном потребом очувања људских слобода и права, а кроз теоријски приступ на крају овог рада. Дијапазон укрштавања криминалистичко-обавештајног рада и угрожавања људских слобода је тотални обавештајни рад, који као модел омогућава сакупљање и непотребних података о грађанима, ма колико да при томе доприноси својој крајњој потреби.

Ова разграничења које је потребно да се помоћу легислативе и моралних начела и сазнања операционалишу у пракси представљају темељ заштите људских слобода од угрожавања. Законска ограничења и контрола рада криминалистичког обавештајног рада у пракси јесу ништа више него практично остварење „демократске безбедности" и доброг владања.

У данашњем свету све веће неизвесности и страха за властити живот и све веће жеље или потребе за сигурношћу стварају се повољни услови за превладавање идеала поштовања људских права, а државе добијају све већа оправдања за увођење опште контроле над грађанима. Таквим процесом човек постаје средство да би се испунио циљ који држава жели да оствари.

Политичке власти као управљачи процеса илузија и обмана, мере контроле „грађана од других" намећу као нужне. Безбедност постаје толико важна да превладава све

идеале демократије, па и слободу и права појединаца, а све ради одржања заједнице. Ослабљено цивилно друштво није у прилици да делује у својству заштите људских права, јер у *matrix* заједници обмана ново-говора усмерена је на заштиту људских права и владавину закона. Појединац је приморан да преда своју слободу због несигурне безбедности очувања пред стварним или измишљеним непријатељима, а све више се проводе затварања и системска контрола само на темељу индиција.

Криминалистичко-обавештајни рад је нови теоријски и практични модел безбедносних студија који полиција користи у раду, омогућавајући безбедност грађанима и држави, али је неопходан надзор примене практичног модела. Податке које обезбеђује криминалистичко-обавештајни рад за остварење једног од кључних циљева, креирање безбедносне политике у односу на криминалне појаве у друштву има велики утицај на укупну безбедност друштва и јаке корелације по питању људских права и инсталирања такозване „полицијске државе". Држава, која заговара дистинкцију јавне и приватне сфере, сваком појединцу треба да осигура поштовање људских права. Методе заштите постају све обимније, а људско право на приватност је доведено у питање зато јер власт добија легитимно право да контролише, надзире, затвара и испитује.

Литература

1. Andrew, C., Aldrich, R. J., Wark, W. K.: *Secret Intelligence – A Reader*, Routledge, Oxford, 2009.

2. Андонов, О.: *Основи на криминалистичко разузнавање и криминалистичка анализа*, Астра принт, Скопје, 2012.

3. Baudrillard, J.: *Duh terorizma,* Meander, Zagreb, 2003.

4. Beck, U.: *Moć protiv moći u doba globalizacije,* Školska knjiga, Zagreb, 2004.

5. Berlin, I.: *Četiri eseja o slobodi,* Feral Tribune, Split, 2000.

6. Boba, R.: *Crime Analysis and Crime Mapping*, SAGE Publications, London, 2005.

7. Derenčinović, D.: *Ogledi o terorizmu i antiterorizmu,* Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2002.

8. Gill, P., Marriu, S., Phythion, M.: *Intelligence Theory – key questions and debates*, Routledge, New York, 2009.

9. Kant, I.: *Kritika praktičkog uma,* Naprijed, Zagreb, 1990.

10. Masse, T., O'Neil, S., Rollins, J.: *Information and Intelligence (Including Terrorism) Fusion Centers*, Nova Science Publishers, Inc., New York, 2008.

11. Ниче, Ф.: *Несавремена разматрања*, Плато, Београд, 1995.

12. Primorac, I.: „Terorizam i etika", *Filozofska istraživanja,* god. 15, broj 1-2, str. 291-303, Zagreb, 1995.

13. Prunckun, H.: *Handbook of Scientific Methods of Ingury for Intelligence Analysis*, Scarecrow press, Inc., Maryland, 2010.

14. Richards, J.: *The Art and Science of Intellegence Analysis*, Oxsford University Press, Oxford, 2010.

15. Симеуновић, Д.: „Хегелов допринос политичкој теорији у делу *Естетика*", *Српска политичка мисао*, год. 15, бр. 4, стр. 125-146, 2008.

16. Wellman, C.: „Nova koncepcija ljudskih prava", zbornik radova: *Ljudska prava* Matulović, M. (ur.), Izdavački centar Rijeka, Rijeka, str. 57-66, 1992.

17. Wilkinson, P.: *Terorizam protiv demokracije*, Golden marketing, Zagreb, 2002.

18. White, J. R.: *Terrorism & Homeland Security*, Wadsworth, seven editions, Belmont, 2012, http://www.interpol.int/INTERPOL-expertise/Intelligence-analysis, приступљено 19. 06. 2013.

DOI: 10.5937/vojdelo1403160R

ПРИМЕНА САВРЕМЕНИХ СОФТВЕРСКИХ РЕШЕЊА У ПРОЦЕСУ УПРАВЉАЊА ХЕМИЈСКИМ АКЦИДЕНТИМА ИЗАЗВАНИХ ТРАНСПОРТОМ ОПАСНИХ МАТЕРИЈА

Славољуб Ристић
Министарство одбране, Београд
Дејан Инђић и *Радован* Каркалић
Универзитет одбране у Београду, Војна академија

Брзи развој хемијске индустрије и енергетике постао је главна карактеристика савременог доба. Постојање великог броја постројења за производњу различитих сировина и производа, чији се рад базира на употреби опасних (високотоксичних) хемијских материја, представља озбиљну опасност за живот на ширем простору са несагледивим последицама. Један сегмент ризика лежи у могућности да при премештању неке материје или групе материја са једне локације на другу у току транспорта дође до хемијског удеса. Реализацију сваког од транспортних процеса са опасним материјама прати одређени ризик од нежељеног – акцидентног догађаја. Моделирање ризика као производа вероватноће настанка удеса и последица које он произведе кључни је фактор у приступу овом проблему. Избор оптималних рута којима ће се транспортовати опасне материје једна је од превентивних мера за минимизацију ризика. У свету постоје разни облици симулација избора рута и модели оптимизације , али је свима заједничка особина недостатак свеобухватнијег и комплекснијег приступа. Данас је више него нужна потреба развоја одговарајуће методологије и пратећег софтвера који би, у нашим условима, омогућио изналажења најповољнијих рута за кретање транспортних средстава која превозе опасне материје, узимајући у обзир, осим ризика, и економски аспект, као један од фактора.

Кључне речи: *хемијски акцидент, ризик, транспортна мрежа, вероватноћа, симулација избора рута, минимизација ризика*

Увод

Удесни догађај представља догађај изазван оштећењем или хаваријом хемијских постројења, транспортних средстава и складишта опасних материја која настају услед деловања различитих узрока, а доводе до неконтролисане емисије токсичних, запаљивих или експлозивних хемијских материја.

Најчешћи узроци удеса у хемијским постројењима јесу пожар, експлозије, технолошке хаварије, неконтролисани промет и складиштење токсичних материја. До њих најчешће долази услед застареле технологије, немарности, непридржавања мера заштите на раду, непридржавања технолошког поступка итд. Хемијски удес, такође, може бити створен и намерним дејствима, путем саботаже и терористичких акција.

Последице удесног догађаја могу бити: велики број мртвих, повређених или затрованих људи, затроване животиње, храна, вода, земљиште и објекти, немогућност употребе објеката производње или транспорта, као и други облици деградације животне и радне средине.

Штетни ефекти удесног догађаја најчешће су локалног карактера, али често могу бити и ширих размера и са дуготрајним, кумулативним дејством.

Сваки транспорт високотоксичних материја у било којој грани саобраћаја повезан је са ризиком од настанка удеса. Реална опасност од оваквих нежељених последица прети у сва три подсистема система транспорта: превозу, утовару и истовару. Основни узроци који у том случају доводе до несреће су, пре свега, непажљиво руковање и непридржавање законских прописа и регулатива из ове области. Нестручност и неоспособљеност људског фактора увећавају могућност да дође до удеса.

Превожењем високотоксичних супстанци са једне локације на другу, транспортно возило постаје активни учесник у саобраћају. Непоштовање саобраћајних прописа, нарочито у друмском саобраћају врло често може да изазове хемијске акциденте ширих размера, иако су све остале мере везане за правилно руковање и складиштење хемијских материја у возилу испоштоване. Дакле, материја се у том случају ослобађа и загађује простор посредно, услед саобраћајне несреће (превртање цистерне, судар са другим возилом, исклизнуће воза итд.)

Све ове чињенице намећу потребу да се сагледа и процени вероватноћа настанка удеса и то путем свеобухватне методолошке анализе. Један од фактора који садржи методологија управљања ризиком јесте анализа опасности од удеса.

Ризик и његово моделирање при дистрибуцији и транспорту

Реализацију сваког од транспортних процеса са опасним материјама прати одређени ризик од нежељеног – акцидентног догађаја, са штетним последицама који по правилу настају услед истицања материје из транспортног суда (или паковања), а затим њеног штетног дејства, сходно класи опасности којој она припада (експлозија, пожар, отровна испарења, радијација итд.). Отуда се, имајући у виду значај безбедности приликом дистрибуције ових материја, поставља питање да ли је приликом доношења одлуке о рутирању и распоређивању транспортних средстава довољан само економски аспект виђења овог проблема, или је потребно узети у обзир и ризик?

Када је реч о ризику, у научној и стручној јавности присутна су подељена мишљења о томе шта је заправо ризик и како он може да се квантификује. Највећи број аутора сматра да у општем смислу ризик представља вишедимензионалну величину којом се описују ситуације у којима може доћи до неког нежељеног догађаја. Због тога се квантификовање ризика најчешће реализује преко:

– вероватноће настанка удесног догађаја,

– скупа потенцијално угрожених објеката, који зависе од карактеристика саме опасне материје, количине материја које се превозе у транспортном средству и карактеристика окружења у коме се акцидент догодио,

– интензитета угрожавања, тј. броја објеката захваћених дејством опасних материја и облика и обима превентивних активности.

При томе, како су у реалним системима расположива средства по правилу ограничена, то ризик типично није и једини критеријум избора оптималног или најприхватљивијег решења, већ се решење најчешће своди на „*Pareto optimim*“ који комбинује минимални ризик, са једне, и минимум трошкова, са друге стране. Иако у области дефинисања ризика при транспорту опасних материја постоји и одређена регулатива и препоруке, не може се рећи да за то постоји јединствен и потпуно једнозначан приступ. Наиме, како инцидент са опасним материјама има за последицу просторно дејство у одређеном радијусу око места његовог настанка, при реализацији транспорта „*круг опасности*“ се „*помера*“ дуж пута којим се креће транспортно средство (слика 1). Аналитичари се при квантификацији ризика од утицаја опасних материја на човека по правилу усредсређују на један или два фактора – вероватноћу инцидента и броја људи на које дејствује ова материја у случају инцидента. Најпопуларнији измеритељ је производ ових фактора и може се сматрати као очекивана последица инцидента. У пракси уочени недостаци овог приступа иницирали су и неке алтернативне приступе. Како би се указало на разлике у овим приступима, они су у даљем тексту детаљније представљени.

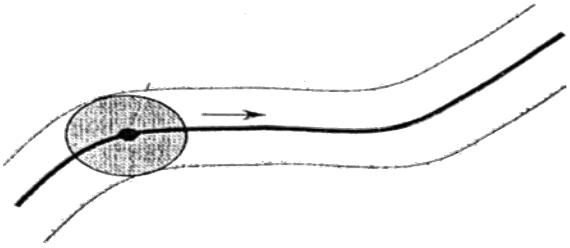

Слика 1 – *Кретање круга опасности*

Избор оптималних рута као облик превентивног деловања

Транспортни процес, према уобичајеном начину дефинисања, обухвата основне фазе: опслугу робе пре почетка превоза, превоз робе и опслугу робе након реализованог превоза. При томе се, мада опслуга терета пре и после превоза подразумева читав низ операција (паковање, означавање, шпедитерске послове, вагање, учвршћивање терета на возилу и сл.), транспортни процес у технолошком смислу представља најчешће као процес који обједињује фазе: утовара средства у почетној тачки, превоза између почетне и одредишне тачке и истовара робе у одредишној тачки (слика 2).

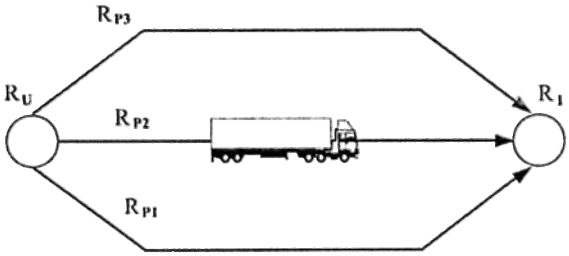

Слика 2 – *Основне фазе процеса транспорта опасних материја и места настанка ризика*

Ако је реч о транспорту опасних материја и ако се са РУ и РИ означе ризици настанка нежељених догађаја распективно при утовару и истовару и ако R_{p1}, R_{p2}, R_{p3} означавају ризике који су присутни при превозу робе између тачака А и Б коришћењем превозних путева 1, 2 и 3, тада је очигледно да ће укупни ризик R транспортног процеса бити најмањи у случају избора превозног пута и за који је: $R_{Pi} = \min\{R_{P1}, R_{P2}, R_{P3}\}$.

На тај начин јасно је да ће „избор оптималне руте“, при чему оптималност у овом случају значи минимални ризик превозног пута, резултирати минималним укупним ризиком транспортног процеса. То уједно указује и на мотиве који упућују на то да се избор рута којима се транспортују опасне материје уопште и посматра као један од облика превентивног деловања.

Наравно, све то подразумева и постојање одређених предуслова: формирање и развој база података о транспортним мрежама различитих видова саобраћаја, прикупљање података о њиховом окружењу (насељености, инфраструктури и др.), усаглашавање са постојећом и планираном регулативом из разних области и избор адекватних критеријума и метода вредновања ризика. Ипак, све то не би требало да представља непремостиву препреку, посебно ако се имају у виду ефекти на повећању безбедности са једне, али и чињеница да је реч о не тако великим улагањима колико о промени филозофије и третирања ове области.

У свету се овој области посвећује посебан значај. Модели оптимизације рута при транспорту опасних материја обично се своде на избор најкраћих путева на мрежи, тј. путева са најмањим ризиком или на Парето оптималну руту, при чему се могу користити различите методе, модели и критеријуми. List и Mirchandani (1991) примењују вишекритеријумску методу за проблем рутирања, на бази следећих критеријума: укупни ризик, максимални ризик по особи и транспортни трошкови. Цветић и Видовић (1997) дају преглед метода и алгоритама за избор оптималних рута и начин квантификовања ризика. Iakovou, Douligeris. Li, Ip. Yudhbi (1999) примењују мрежни модел за проблем рутирања у поморском транспорту при вишеструким извориштима и дестинацијама. Zhang J., Hodgson J., и Erkut E. (1991) користе Гаусов модел дисперзије и Географски информациони систем за решавање проблема рутирања и прецизније предвиђање просторних последица ослобађања опасних материја. Akgun B., Erkut E., Batta P, (2000) представљају детаљну анализу три постојеће методе за генерисање низа несличних путања – *Iterative Panelta Model (IPM)*,

Gateway shortest paths метод и Минимакс метод, као и дисперзиони модел којим се максимизира минимална несличност за селектоване путање. Видовић М, Миљуш М. (2002) обрађују проблем рутирања на мрежи у случају вишеструког коришћења возила која транспортују опасне материје и на бази пет различито дефинисаних критеријума ризика одређују најкраће руте за реализацију дистрибуције и величину транспортних ресурса, тј. број транспортних средстава. Поред развоја поменутих модела и дефинисања различитих критеријума за квантификацију ризика, развијани су и наменски софтверски пакети за избор оптималне руте на бази различито дефинисаних критеријума ризика (Erkut и Vener, 1998, Erkut и Ingolffson, 2000). Посебно интересантни су и пројекти рађени у Европи (Кроегер и други, 1996), као и пројекат „Kovers“, који се управо баве вишекритеријумском оптимизацијом транспорта опасних роба. Ипак, мора се нагласити да је упоредо са решавањем наведених проблема у области оперативног планирања транспортних процеса пожељно решавати и проблеме локације постројења за третман опасних материја са циљем да се њихова изградња изводи на оптималној локацији са аспекта безбедности. Такође, значајан сегмент су и безбедносне процедуре предвиђене за минимизацију последица за случај да до инцидента чак дође, а пажње вредан концепт садржан је у CANUTEC правилима и књизи ERG2000. Овај концепт, без икакве сумње, може представљати образац за иновирање процедура при транспорту опасних материја у нашој земљи, посебно уз одговарајућа усаглашавања са домаћом и европском регулативом у овој области.

Могући приступи избору рута при транспорту опасних материја

Мада је проблем рутирања транспортних средстава на мрежи један од најпознатијих и припада класи највише анализираних и решаваних, о чему сведочи велики број развијених метода и формулација, написаних радова и књига, као и више софтверских пакета намењених комерцијалној употреби (AutoRoute, на пример), ова област и даље је у жижи интересовања и предмет је сталних иновација. То се посебно односи на класу проблема из домена превоза опасних материја, која генерише изузетно комплексне проблеме, тешке за формулацију и још теже за решавање. Та комплексност произилази, пре свега, из чињенице да је сам критеријум оптимизације – ризик, сам по себи нејасан и недовољно прецизно дефинисан. Ако се томе дода и чињеница да су вероватноће појаве акцидента, последице инцидента, угрожено подручје, као и велики број других величина које детерминишу последице и сами недовољно јасни и недовољно истражени, онда је сасвим јасно у којој је мери избор рута за кретање транспортних средстава која превозе опасне материје сложен. Примена „класичних“ оптимизационих алгоритама (нпр. алгоритма Dijkstra, Bellmana или Flouda) најчешће се комбинује са неком од техника вишекритеријумске оптимизације и са методама на основу којих се прорачунава ризик. Основне разлике које постоје при решавању проблема избора оптималних рута у случају транспорта опасних материја и материја које не представљају никакву опасност резимиране су и на слици 3.

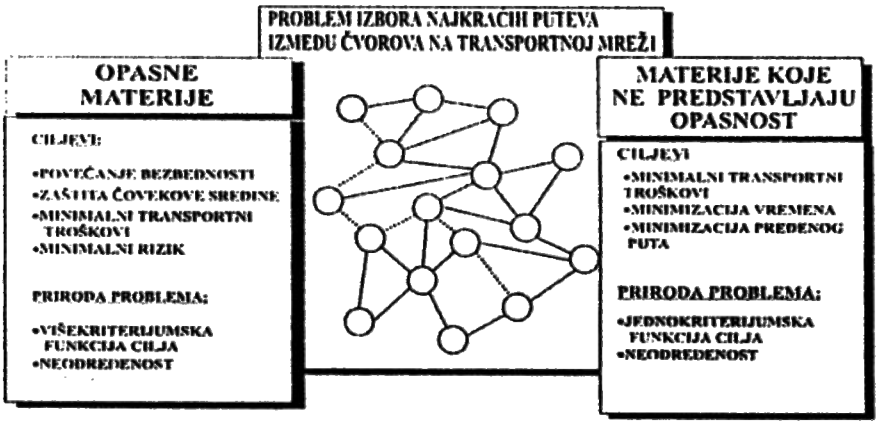

Слика 3 – *Основне разлике и сличности проблема избора најкраћих путева за случај транспорта опасних материја које не представљају опасност*

Светска искуства у дефинисању рута при транспорту опасних материја

Примере системског приступа избору рута за транспорт опасних материја, заснованог на научним сазнањима, могуће је наћи у већ поменутом пројекту КОВЕРС, који је финансирала швајцарска влада, где се као један од циљева наводи *„вишекритеријумска анализа и развој система подршке одлучивању за оптимално рутирање опасних материја“*. Други пример овог типа јесте програмски пакет *PCHazRoule*, намењен за избор рута при транспорту опасних материја. Сличан приступ има и Министарство транспорта САД, где је као један од националних циљева издвојен развој Програма безбедности при транспорту опасних материја. Један од циљева овог програма, поред развоја базе података о инцидентима, јесте побољшање методологије за дефинисање ризика у транспорту, иновације паковања и рутирање опасних материја. Штавише, као илустрација значаја који се придаје овој области нека послужи и пример канадског града Брандона у провинцији Манитоба (не и једини пример) који на интернет презентацији даје мапу града са уцртаним рутама предвиђеним за транспорт опасних материја (*City of Brandon - dangerous goods & truck routes*).

Очигледно, проблем избора рута не треба решавати интуитивно, како се то још увек најчешће и ради. Покретање пројекта који би за циљ имао дефинисање свих релевантних величина потребних за дефинисање ризика (на бази различитих приступа), као и формирање одговарајућих база података о карактеристикама транспортне мреже, мора представљати приоритет уколико се заиста жели безбеднија реализација транспорта опасних материја. На тај начин било би много прецизније дефинисано значење *„Уредбе о превозу опасних материја у друмском и железничком саобраћају“* у деловима у којима се наводи потреба за дефинисањем релације превозног пута при транспорту опасних материја. Једно такво истраживање би доносиоцима од-

лука у надлежним министарствима понудило спектар могућих варијанти изабраних на бази различитих критеријума. Дефинисање рута остало би интуитивно и тешко да би се било која донета одлука могла бранити другачије него као лични став.

Избор оптималних рута при дистрибуцији нафтних деривата

За сврху овог рада третиран је случај рутирања транспортних средстава (камиона) на мрежи саобраћајница, при чему се сваки чвор (пумпа) опслужује једним возилом у једном циклусу, а исто возило може се користити и за реализацију више циклуса унутар задатог интервала.

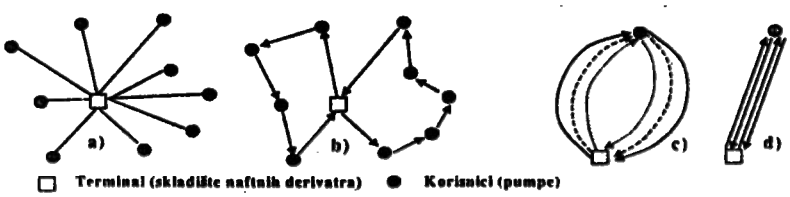

Слика 4 – *Варијанте реализације процеса дистрибуције*

Разматрана транспортна мрежа базирана је на идеализованој транспортној мрежи Београда, при чему је посматран терминал на Чукарици из којег се снабдева 18 изабраних бензинских станица (које се налазе уз веће саобраћајнице) чије су локације представљене на плану града (слика 5).

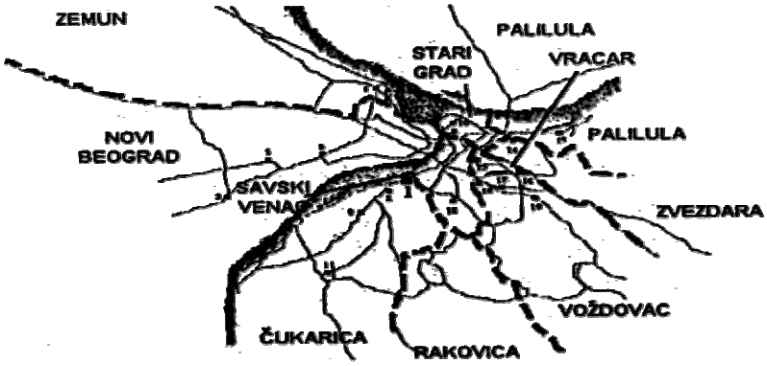

Слика 5 – *Мрежа снабдевања бензинских станица у Београду*

Време t_{Voi} (време вожње пуне цистерне од терминала до бензинске станице) за изабрану руту којом се возило креће је управо величина преко које је могуће пратити утицај ризика. Наиме, за сваку од презентираних дефиниција ризика утврђиван је

„најкраћи пут“ кроз транспортну мрежу (најкраћи пут овде значи пут са најмањим ризиком), па је на основу брзине кретања возила утврђивано и очекивано време вожње. У овом примеру анализирано је 5 различитих приступа прорачуну ризика и случај када се ризик не разматра (са најкраћим растојањем) и утврђено је 6 времена реализације опслуге сваког од *n* чворова. Алгоритам на основу којег је анализиран утицај ризика на минимални потребан број возила обухватио је три основна корака:

– дефинисање карактеристика транспортне мреже (растојања, брзине, густина становништва на гранама мреже, вероватноће настанка акцидента на гранама мреже),

– прорачун најкраћих растојања између терминала и чворова на мрежи и утврђивање времена опслуге бензинских станица (за утврђивање најкраћих путева искоришћен је алгоритам Џикстре, према Теодоровић, 1996),

– утврђивање потребног броја возила применом развијеног хеуристичког алгоритма.

Сходно дефиницијама ризика презентираним у претходним разматрањима, за овај принцип дефинисани су одговарајући параметри који су због просторног ограничења само делом представљени: r – полупречник круга опасности у случају транспорта нафтних деривата; за одређивање очекиване штете у случајевима истицања, препоручује се радијус опасности до 300 m, док се за случај максималне могуће штете која наступа истицањем и паљењем препоручује r = 800 m (извор: *2000 Emergency Response Guidebook*); C – густина популације унутар зоне опасности (вредност јединичне густине популације израчуната је на бази броја становника по општинама; p – вероватноћа акцидента, при чему се она одређује на основу статистичких података у односу на квалитет и тип саобраћајница. За територију САД постоје подаци о вероватноћи акцидента за поједине типове саобраћајница (табела 1). С обзиром на то да слични подаци нису познати за наше услове, усвојене су удвостручене вредности.

Табела 1 – *Вероватноће акцидената у урбаном подручју САД за различите типове саобраћајница*

Тип саобраћајнице	Вероватноћа акцидента на пређених милион миља пута
Мерна саобраћајница	0,069
Саобраћајница са више трака	0,055
Саобраћајница са више трака у којима су смерови кретања физички раздвојени	0,062

Резултати прорачуна најкраћег пута и путева са минималним ризицима (на саобраћајној мрежи представљеној на слици 5), а за различите приступе утврђивању ризика, приказани су у табели 2. Потребан број возила дефинисан је за интервале од 3,5,8,10 и 12 h у којима се дистрибуција мора реализовати, а перформансе дистрибутивног система за транспортну мрежу приказани су у табели 2.

Табела 2 – *Приказ најкраћег пута и путева са минималним ризицима*

Одређивање најкраћег пута од чвора (терминала) до осталих чворова (бензинских станица)												
	Критеријум за одређивање најкраћег пута											
	Најкраћи пут		Традиционални ризик		Излагање популације		Вероватноћа инцидента		Опажајни ризик		Услов. ризик	
	Грана	L (km)	Грана	L (km)	Грана	L (km)	Грана	L (km)	Грана	L (km)	Грана	L (km)
1	1,2	0,497	1,2	0,497	1,2	0,498	1,2	0,498	1,2	0,498	1,2	0,498
2	1,3	4,853	1,6,5,3	6,755	1,3	4,853	1,3	4,853	1,6,5,3	6,756	1,3	4,853
3	1,7,4	6,995	1,7,4	6,995	1,7,4	7,171	1,8,4	7,171	1,8,7,4	7,154	1,7,4	6,995
4	1,6,5	5,433	1,6,5	5,433	1,6,5	5,434	**1,6,5**	5,434	**1,6,5**	5,434	1,6,5	5,434
5	1,6	4,052	1,6	4,052	1,6	4,052	1,6	4,052	1,6	4,052	1,6	4,052
6	1,7	5,694	1,7	5,694	1,7	5,695	1,7	5,695	1,8,7	5,853	1,7	5,695
7	1,8	2,683	1,8	2,683	1,8	2,684	1,8	2,684	1,8	2,684	1,8	2,684
8	1,2,9	2,610	1,2,9	2,610	1,2,9	2,611	1,2,9	2,611	1,2,9	2,611	1,2,9	2,611
9	1,10	4,661	1,8,10	4,661	1,8,10	4,662	1,8,10	4,662	1,8,10	4,662	1,8,10	4,662
10	1,2,9,1	5,312	1,2,9,11	5,312	1,2,9,11	5,312	1,2,9, 11	5,312	1,2,9,11	5,312	1,2,9,11	5,312
11	1,12	3,170	1,12	3,170	1,12	3,170	1,12	3,170	1,12	3,170	1,12	3,170
12	1,13	3,530	1,13	3,530	1,13	8,326	1,9,13	8,326	1,12,18, 13	6,333	1,13	3,531
13	1,13,14	6,124	1,12,18,17, 14	8,571	1,18,17, 14	7,258	1,8,17, 14	7,258	1,8,14	8,337	1,8,15,14	14,041
14	1,18,15	7,714	1,12,18,17, 16	10,67	1,18,16, 15	7,715	1,18, 15	7,715	1,8,14,15	11,664	1,8,15	10,714
15	1,12,16	5,891	1,12,18,17, 16	7,377	1,18,16	5,894	1,18, 16	5,894	1,12,18, 17	7,377	1,12,16	5,892

Табела 3 – *Перформансе дистрибутивног систему за руте одређене на бази минималног ризика*

Метода избора рута	Повећање дужине пређеног пута у односу на најкраћи	Повећање времена дистрибуције у односу на минимално	Потребан бр.(н) и искоришћење возила (η%) у зависности од дозвољеног укупног времена опслуге бензинских станица									
			3x		5x		8x		10x		12x	
			н	η	н	η	н	η	н	η	н	η
Минимални	-	-	10	91	6	91	4	85	3	91	3	76
Традиционални	17	7,56	13	75	7	84	4	92	3	98	3	81
Излагање	3,1	2,25	11	84	7	80	4	87	3	93	3	77
Вероватноћа	7,3	3,44	11	85	7	81	4	88	3	94	3	78
Опажајни	21	9,56	13	77	7	85	4	93	3	99	3	83
Условни ризик	13	8,01	11	89	7	84	4	92	3	98	3	82

Софтвер за управљање планирањем рута – САМЕО (*Computer-aided Management of Emergency Operations*) јесте софтверски производ настао у кооперацији две америчке организације – Агенције за заштиту животне средине – Канцеларија за превенцију и приправност у ванредним ситуацијама (*U.S. Environmental Protection Agency – Chemical Emergency Preparedness and Prevention Office EPA OEPPR*), са седиштем у Вашингтону, и Управа за атмосферски и океански мониторинг (*National Oceanic and Atmospheric Administration – NOAA*), са седиштем у Сијетлу.

САМЕО обухвата низ софтверских апликација са основном функцијом повећања оперативности у планирању и одговору на акцидентне ситуације. Програм чини сет база података са два пратећа модула – модел за дисперзију токсичних гасова ALLOHA и програм за електронску картографску подршку MARPLOT. Све програме подржао је оперативни систем Microsoft Windows.

САМЕО се може употребити у два случаја. То су:

– брзи приступ ускладиштеним подацима, њихова употреба за процену конкретне удесне ситуације и преношење произведених информација надлежним органима, које су неопходне за адекватан одговор на удесни догађај. Употреба програма знатно олакшава хитну реакцију свим субјектима одговора на удес, јер обезбеђује све неопходне, прецизне и тачне информације о удесној ситуацији и знатно повећава степен безбедности у реакцији одговора. Тиме је амортизован најчешћи проблем који прати ову фазу управљања удесима – недостатак прецизних и сигурних информација о врсти опасности и ефектима насталог акцидента;

– развој свих активности за квалитетније и потпуније планирање у процесу управљања ризиком од удесних догађаја, посебно у фазама превенције и приправности.

Примарни корисници програма САМЕО су националне организације, установе и службе надлежне за мониторинг и управљање удесним ситуацијама, ватрогасне службе, полиција, хитне службе и остали елементи који могу бити захваћени.1 Ван САД програм је у употреби у многим европским земљама и преведен је на шпански и француски језик. САМЕО је одабран од стране Уједињених нација, Програма за заштиту животне средине2, као подршка развоју националних програма за припрему и одговор на хемијске удесе и део је UNEP програма за приправност за хитне акције на локалном нивоу APELL (*Awareness and Preparedness for Emergencies at the Local Level*).

Демонстриран је у око 50 земаља, углавном у форми пилот-пројеката тзв. *APELL радионица,* а ради имплементације и прилагођавања за употребу у локалној заједници. Паралелно је развијен и програм за планирање реаговања у ванредним ситуацијама приликом транспорта опасних материја у локалној заједници – *TransAPELL*. САМЕО чине три интегративне компатибилне компоненте, шематски приказане на слици 6.

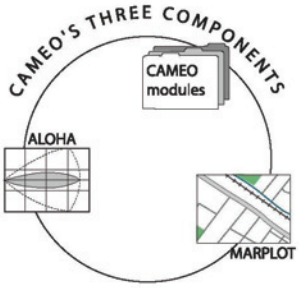

Слика 6 – *Базне компоненте програма САМЕО*

1 У САД програм користе организације State Emergency Response Commissions (SERCs), Tribal Emergency Response Commission (TERCs) and Local Emergency Planning Committees (LEPCs).

2 Unated Nations Enviroment Programme (UNEP.)

I MARPLOT (Mapping Applications for Response, Planning and Operational Tasks) јесте програм намењен за картографску подршку основног CAMEO софтвера. Представљен је у форми електронских мапа са приказом свих географских елемената који су битни у процесу планирања и реаговања на евентуалне удесе (комуникације и руте за транспорт опасних материја, локације постројења, органа и субјеката одговора на удес и др.).

Слика 7 – *Приказ мапе града у електронској форми MARPLOT програма*

У исто време омогућен је шематски приказ на мапи у електронском облику вероватних зона опасности које могу бити створене удесом услед неконтролисаног ослобађања опасне материје, а затим и процена тренутног и накнадног утицаја потенцијалне или већ настале опасности. Садржаји из других модула компатибилни са овим програмом представљени су на електронској мапи (слика 8) на два основна начина, кроз:

– графичке симболе (simbol objects) – маркирање локација постројења (фабрике, складишта опасних материја), специјалних локација (школе, болнице), организација и екипа за одговор на удес (ватрогасне станице, полицијске станице, објекти хитне помоћи) и

– графичке линије (polyline objects**) –** приказивање рута (путева, пруга, пловних речних токова или њихове комбинације) које се користе за транспорт опасних материја.

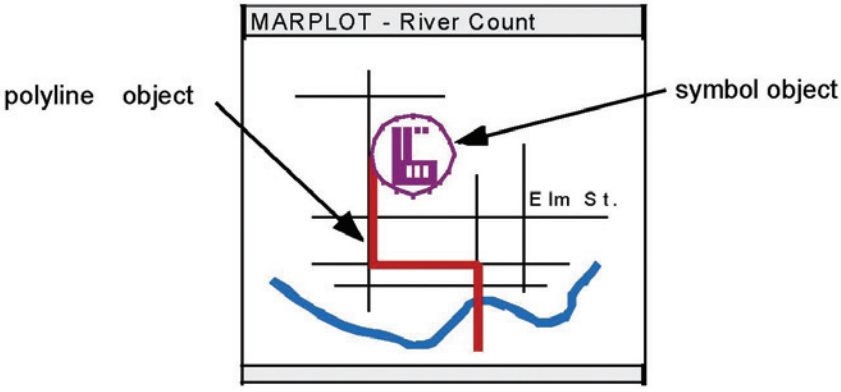

Слика 8 – *Графичко представљање елемената у форми симбола и линија*

II ALOHA (Areal Locations of Hazardous Atmospheres) јесте модел за приказ дисперзије (ширења) гасова. Користи се за процену ширења (дисперзије) контаминационог облака у правцу дувања ветра. Процена се заснива на физичко-хемијским особинама материја које су узрок удеса, метеоролошким условима у тренутку удеса и околностима под којима је дошло до неконтролисане емисије или ослобађања.

Приказ ширења облака на дисплеју у форми тзв „footprint“ (слика 9) може се електронски копирати на мапу MARPLOT програма. На истој мапи могу се приказати и сви остали елементи битни за процес планирања одговарајућих CAMEO модула. Дакле, концепцијски је остварена компатибилна функција обе форме CAMEO софтвера: модула или базе података и програма ALOHA И MARPLOT, што је пресудно при доношењу хитних одлука и представља основну предност програмског пакета у целини.

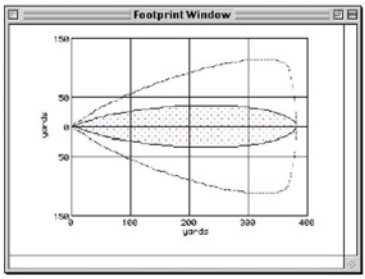

Слика 9 – *Приказ ALOHA дисперзионог модела у форми „footprint“*

У пракси се могу користити само поједини делови или пак цео CAMEO програм у целини, што зависи од практичне потребе или захтева корисника. На слици 10 приказана је комбинација неколико секвенци у коришћењу програма.

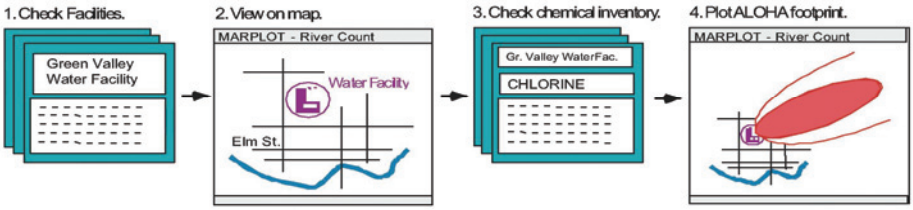

Слика 10 – *Приказ коришћења неких делова програма:*
1 – претраживање хемијских постројења, 2 – приказ траженог постројења на електронској карти, 3 – приказ карактеристика тражене опасне материје, 4 – шема потенцијално захваћене зоне за тражену материју на електронској карти

Претпоставка је да корисник жели да у оквиру локалне заједнице региструје сва постројења која се баве производњом опасних материја или их користе у процесу производње (1), приказ свих локација на карти (2), карактеристике одређене материје унутар постројења (3) и процену захваћене или потенцијално контаминиране зоне у случају ослобађања одређене количине опасне материје (4).

III САМЕО модули представљају сет ускладиштених меморијских података у програмској бази у виду корисничких информација неопходних за процес планирања и реаговања на удесе. Подаци се односе на основне податке о свим врстама и количинама опасних материја, али и информације о опасностима које оне могу изазвати (од пожара или експлозија, опасностима по здравље, начинима гашења разних врста пожара и сл.), као и поступцима санације и деконтаминације и препорукама за употребу заштитне опреме. Могу се користити и други модули ради преузимања података о свим постројењима која у процесу производње производе или користе опасне материје, свим локацијама и количинама ускладиштених хемикалија, контактима и адресама надлежних органа за реаговања или установа које се хитно морају извештавати ради евакуације или хитне реакције типа (школе или болнице).

Хемијска библиотека (Chemical Library) садржи записе за више од 6.000 опасних материја. Сваки запис даје основне податке о материји или супстанци, укључујући њен тачан хемијски назив, тривијални назив или друге синониме, идентификациони број и контролне информације. За хитна планирања и одговоре на ванредне ситуације најважнији део информација односи се на секцију Response Information Data Sheets (RIDS), која садржи општи опис хемикалије, њене физичко-хемијске особине, опасности за изазивање пожара или опасност по здравље, начин неутрализације, упутство за поступање у фази деконтаминације, начин пружања прве помоћи и коришћење адекватне заштитне опреме.

Постројења (Facilities) представљају датотеку за смештај информација о постројењима која складиште или производе опасне материје, укључујући адресу, хитан контакт-телефон и преглед свих одговорних особа. Свако постројење из пописа може се везати за електронску мапу, што омогућава брзи приказ локације на монитору.

Попис хемикалија (Chemicals in Inventory) јесте модул који садржи попис свих ускладиштених опасних материја, укључујући опис агрегатног стања, локације и услова складиштења и количине која се чува.

Контакти (Contacts) представљају датотеку важних контакт-телефона са адресама одређених лица, органа или служби који могу имати везе са организацијом реаговања на удесе, као што су стручњаци за хемију, државне агенције и организације, одговорна лица у предузећима – хемијским постројењима, органи и субјекти одговора на удес или друга лица која могу пружити помоћ у ванредној ситуацији.

Симулација и приказ (Screening & Scenarios) јесте модул намењен изради анализе опасности кроз процену ширења негативних ефеката ослобођене опасне материје у атмосфери, изазваног њеним неконтролисаним ослобађањем у току удеса, на постројењу или у транспорту. Зона која може бити захваћена означава се као потенцијална зона опасности (*Threat Zone*) и може бити „налепљена“ на електронску мапу MARPLOT програма.

Руте (Routes) јесте модул намењен за састављање информација о маршрутама или комуникацијама којима се врши транспорт опасних материја. Такође, служи за приказ информација о појединачним транспортима дуж задатих рута, а у компилацији са MARPLOT корисник има могућност приказа комплетне рутабилне мреже за транспорт опасног терета у одређеној области у електронском облику, на мапи.

Инциденти (Incidents) модул сервира информације о досадашњим удесима са опасним материјама, унутар постројења или у току транспорта. Сваки од конкретних случајева може бити приказан и у електронском облику, на мапи.

Извори (Resources) представљају модул који даје приказ информација о изворима, попут снабдевача, стручњака или предузимача који могу бити од користи током планирања активности или самог одговора на удес. И овде је омогућено повезивање са MARPLOT програмом.

Специјалне локације (Special Locations) јесу модул који садржи попис свих објеката који захтевају специјалну заштиту и пажњу током хитних активности реакције на удес, најчешће због што хитније евакуације (школе, болнице, домови здравља и сл.).

Навигатор представља улаз у коришћење програма, приказује се у виду прозора и садржи све базичне елементе којима корисник може приступити (слика 11).

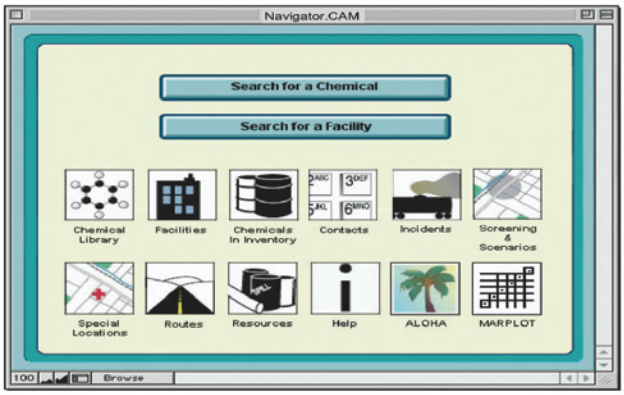

Слика 11 – *Cameo Navigator*

Навигатор садржи могућност директног уласка у све модуле, програме MARPLOT и ALOHA, фолдер за помоћ (***Help***), уз опцију директне потраге за траженом материјом (***Search for a Chemical)*** или постројењем (***Search for a Facility).***

Навигатором се врло једноставно управља, користећи класичне функције и уређаје оперативног система Windows. Има опцију Tools и могућност претраге помоћу Browser. Када се ради о повезаним секвенцама користи се опција Show Related, фајлови унутар датотека се могу мењати (Edit, у свим модулима осим Library) или брисати (Deleted). Опција Help користи се за помоћ уколико постоји потешкоћа или несналажење при употреби неког сегмента програма.

За приказ података о опасним материјама користи се модул **Chemical Library**. Приступ може бити двојак, помоћу **Basic search** или **Advanced search** опције. Уколико корисник жели основне податке о хемикалији користи опцију Basic search. У том случају омогућен је приказ следећих информација: тачан назив (Chemical Name), CAS број (Chemical Abstract Service number), ознака реактивноси (DOT label), (CHRIS cod) код, (UN number) број, реактивност (Reactive Hazards) и општи опис (General Description).

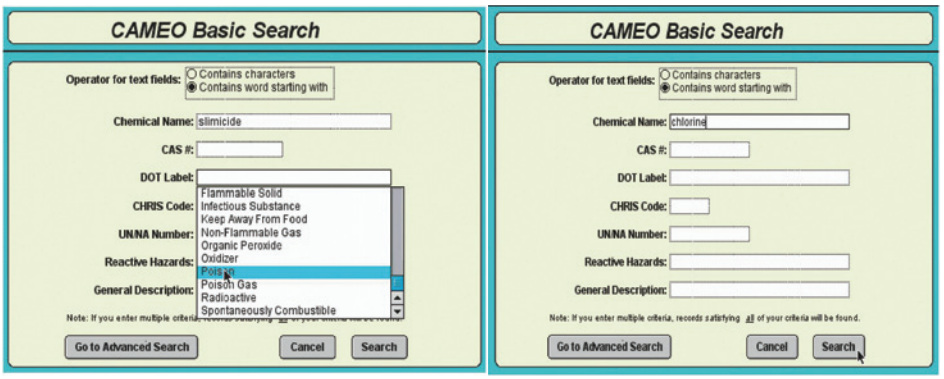

Слика 12 – *Приказ корака у форми основног претраживања Basic search*

Приступ информацијама путем опције напредне потраге – **advanced search,** омогућава коришћење и додатних критеријума који нису доступни преко опције **basic search** (изузетно опасне материје **– EPCHRA EHS),** карактеристике јако запаљивих материја **– NFPA code** и сл.).

Сваки запис о опасној материји садржи две базичне информације: за препознавање и идентификацију опасне материје (Chemical Identification Information) и за добијање података о понашању опасне материје у случају удеса (Responce Information Data Sheets).

Chemical Identification Information пружа све неопходне информације за прецизну и тачну идентификацију одређене опасне материје из пописа, а састоји се од неколико партиција: *Chemical Information, Synonyms, NFPA Codes, Regulatory information* и *Screenning and Scenarios.*

Свака супстанца из датотеке **Chemical Library** сврстана је у једну или више група реактивности, на основу основних хемијских особина. Одлика свих супстанци из исте групе реактивности је слична реактивност која произилази из њихове сличне хемијске структуре. У случају да корисник жели приказ реактивности за одређену супстанцу, најпре је проналази у попису преко модула Chemical Library, затим иде на опцију Response Information Data Sheets, а затим користи партицију Reactive, која приказује групу реактивности којој тражена супстанца припада и детаљно објашњење реактивности.

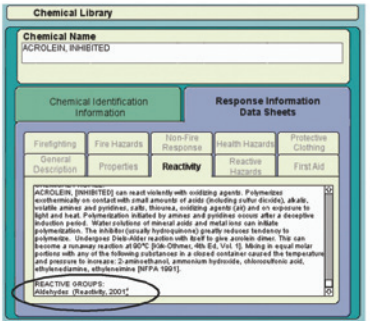

Слика 13 – *Приказ реактивности за ACROLEIN дат је у опцији Reactivity преко партиције Response Information Data Sheets*

Свака супстанца из Chemical Library сврстана је у једну или више следећих група реактивности: киселине, неорганski оксиданти, органски оксиданти, алкохоли, алдехиди, амини, цијаниди, карбамати, естри, алифатични угљоводоници, ароматични угљоводоници, кетони, метали, алкални метали, нитрити, фосфиди, фосфати, пероксиди, феноли, базне соли, ацидне соли, неорганski сулфиди, органски сулфиди, тиокарбаматне соли и сл.

За предвиђање могуће реактивности смеше хемикалија потребно је прво утврдити реактивност сваке од материја у смеши на већ описан начин, и на основу тога проценити укупну могућу реактивност. CAMEO пружа могућност да се аутоматски прорачуна реактивност уколико смешу чине само две супстанце.

За наведене активности користи се посебна опција названа „Радионица“ – **Worksheet.** Одабрана опасна материја **из Chemical Library** се селектује и додаје у Радионицу преко опције **Add to Reactivity Worksheet.** Уколико се жели додатно убацивање хемикалија поступак је исти. По завршетку користи се опција **Yes** за приказивање реактивности смеше. Ако је корисник убацио више од две материје, програм ће приказати сумарне реактивности свих могућих парова од укупног броја убачених материја.

Критичне опасности

Материје чија је реактивност јако изражена и повезана са специфичним врстама опасностима нису категорисане само у већ приказаним групама, већ су и дефинисане кроз укупно 9 класа у партицији **Reactive Hazard.** Поменуте класе критичних опасности приказане су у табели 4.

Постоји и могућност за обрнути процес, тј. провера које све супстанце припадају одређеној класи критичне опасности. Ако се жели листа свих опасних материја које спадају у класу **„Бурна реакција са водом“**, користи се опција за претраживање **Search menu** и **Start search**, а убацивањем појма **„Water-reactive“** програм ће излистати више од 500 супстанци које са водом реагују бурно (јако егзотермна реакција).

Табела 4 – *Ознаке појединих класа опасности и објашњење значења*

ОЗНАКА И НАЗИВ КЛАСЕ		ДЕФИНИЦИЈА
1	**Highly flammable**	Јако запаљиве материје – супстанце које су подложне паљењу у јако осетљивим температурним условима.
2	**Exsplosive**	Експлозивне материје – супстанце које врло лако при реакцији са другим материјалима тренутно ослобађају велику количину енергије. Одликује их велика нестабилност и способност иницијалне детонације у одређеним условима.
ОЗНАКА И НАЗИВ КЛАСЕ		**ДЕФИНИЦИЈА**
3	**Polymerizable**	Способност полимеризације – унутрашња реакција при којој се ослобађа енергија. Неке реакције полимеризације могу да генеришу јако велику количину топлоте.
4	**Strong oxidizing agent**	Јако оксидирајући материјали – супстанце које имају способност оксидације (примања електрона од других супстанци), при чему се ослобађа енергија.

ОЗНАКА И НАЗИВ КЛАСЕ		ДЕФИНИЦИЈА
5	Strong reducing agent	Јако редукциони материјали – супстанце које имају способност давања електрона другим супстанцама. Такве реакције могу бити врло енергичне и јаке, и могу ослободити друге нестабилне или јако реактивне супстанце.
6	Water reactive	Супстанце које бурно реагују са водом, уз ослобађање топлотне енергије и других токсичних продуката.
7	Air-reactive	Материје које имају особину брзе и бурне реакције са ваздухом, уз пратеће запаљиве ефекте.
8	Peroxidizable Compound	Супстанце које могу спонтано, на собној температури да реагују са кисеоником из ваздуха, уз стварање пероксида и других продуката.
9	Radioactive material	Материјали који имају природну способност емитовања јонизујућих зрачења. Радиоактивност није хемијска особина, али може бити придодато својство неких врста опасних материја.

Приступ подацима

Употреба модула **Facility Records**[3] пружа могућности за приказ великог броја информација у вези са хемијским постројењима која се баве производњом опасних материја, у чијем производном процесу се користе опасне материје или где су оне ускладиштене пре или након транспорта.

Могућности које пружа рад са **Facility Records** су следеће:

– проналазак конкретног постројења или фабрике и приказ свих доступних информација о њему (тачна локација, адреса, шема производних погона, активности, контакт одговорних лица и сл.),

– приказ тачне локације постројења или фабрике на мапи у електронском облику употребом MARPLOT програма,

– комбинација података са осталим модулима или датотекама, ради додатних информација (хемијске карактеристике ускладиштених опасних материја, анализа опасности у случају удеса на одређеном постројењу и сл.),

– унос података за нова постројења или ажурирање постојећих података у датотекама,

– приликом претраживања, слично као код модула Chemical Library. И овде приступ може бити двојак, помоћу Basic search или Advanced search опције.

Уколико корисник жели податке о постројењу на основу општих улазних параметара користи опцију Basic search.

Употребом програма MARPLOT одговарајући податак или скуп података из модула **Facilities Records** могуће је приказати на електронској мапи. Тачна локација одређеног постројења може се пренети на мапу преко одговарајућих унапред утврђених симбола.

3 CAMEO (Computer-aided Management of Emergency Operations) - User's manual, CHAPTER 5, page 103-150.

Приказ рута на мапи

Свака дефинисана рута може се приказати у електронском облику, на мапи употребом програма MARPLOT. Путеви, железничке пруге и правци у воденом саобраћају представљени су на MARPLOT мапама у облику графичких линија, као што је приказано на слици 14.

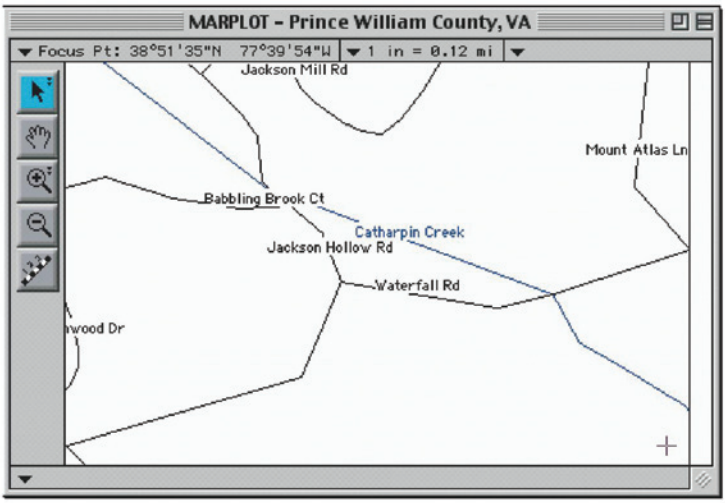

Слика 14 – *Приказ рутабилне мреже за транспорт опасних материја у форми MARPLOT програма*

Када се жели повезати запис из **Routes module** са електронском мапом, поступак је следећи:

– отворити мапу подручја у MARPLOT, тако да је тражена рута видљива (по потреби зумирати),

– у MARPLOT одабрати опцију Layer List у оквиру прозора List menu,

– одабрати запис CAMEO Transportation,

– кликнути на уређај за избор графичке линије, користећи MARPLOT toolbar,

– кликнути на један крај руте, и исцртати жељену руту дуж комуникације, све до одредишта,

– користећи дате могућности, извршити подешавања боје, дебљине линија и осталих параметара, по потреби,

– унети податке за дефинисану руту преко прозора Object settings,

– из MARPLOT менија одабрати CAMEOfm, а након тога опцију Link object,

– пронаћи и селектовати податке из Routes које желимо да спојимо са формираном рутом,

– из CAMEO Link menu, одабрати опцију Link this Record и извршити повезивање.

Једна креирана рута у форми електронске мапе приказана је на слици 15.

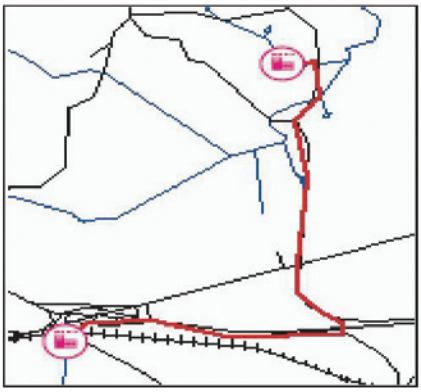

Слика 15 – *Рута за транспорт опасних материја између два постројења на електронској мапи MARPLOT програма*

Сви подаци из модула Chemicals in Inventory могу се користити и спајати са подацима из Routes module. За сваку руту могу се везати подаци о ускладиштеним опасним материјама у постројењима дуж ње, а којом се они транспортују. За повезивање података ова два модула користи се опција Record wiew.

Када се креирају подаци о свим опасним материјама ускладиштеним дуж рута за транспорт, отвара се могућност употребе модула Screening and Scenarios, а ради истраживања потенцијалне опасности која може настати у случају удеса на одређеном делу руте.

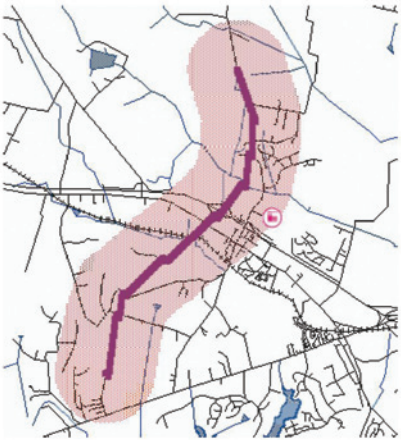

Слика 16 – Приказ простирање контаминационе зоне дуж транспортне руте употребом Screening and Scenarios модула

За приступ подацима о удесима насталим дуж одређене руте користи се Incidents Module. Спајање података о удесима са тачно дефинисаним карактеристикама одређене руте врши се помоћу опције New incident из Record менија.

Програм за процену и прогнозу хемијске ситуације „HeSPRO“

Програмски пакет „HeSPRO“ до сада је једини пакет домаће производње, настао са тежњом да се обједине функције процене и прогнозе ефеката дејства опасних материја, приликом хемијских удеса на постројењима и у току транспорта.[4]

Намена програма може бити вишеструка, а програм се може користити:

у војним и цивилним јединицама и установама чија је делатност праћење и уклањање последица удеса, ради брзе процене угрожености зоне у којој се догодио удес, односно објеката у зони удеса;

– за елаборирање могућих извора опасности (складишта, резервоара, транспорта, индустријских постројења и слично);

– у едукативне сврхе, као симулација ради лакшег стицања увида у начин на који одређени параметри утичу на развој ситуације после удеса, као и у специфичности појединих опасних материја.

Програм се као такав врло успешно може употребити за брзу процену ефеката удеса насталог приликом транспорта опасних материја, а као подршка у систему за управљање еколошким ризиком, који ће надаље у раду бити предмет истраживања.

Програм се развија у програмском окружењу „*Visual Basic 6”,* и ради на сваком персоналном рачунару. Програм је ауторска својина и као такав мора бити заштићен од неовлашћеног коришћења. После прве инсталације на неком рачунару, поједине функције програма неће бити доступне или ће бити ограничене по функционалности. Да би програм био потпуно функционалан, потребно је извршити регистрацију. Регистрација се врши уписивањем *„кључа“* за регистрацију. Кључ се добија од аутора програма на основу шифре програма која се може видети приликом стартовања програма. По добијању „*кључа“* стартује се опција „*Регистрација програма“,* која се налази у менију испод опције *„Помоћ“* главног менија.

Основни изглед програма приказан је на слици 17. Приликом његове израде водило се рачуна да изглед и начин коришћења појединих опција буду сличнији најчешће коришћени *Windows* програмима, посебно програмима из састава *MS Office* пакета.

[4] Аутори програма су мр Зоран Луковић, Златко Миленковић и Горан Маринковић, а програмски пакет је у оперативној употреби у Војсци од 2004. године.

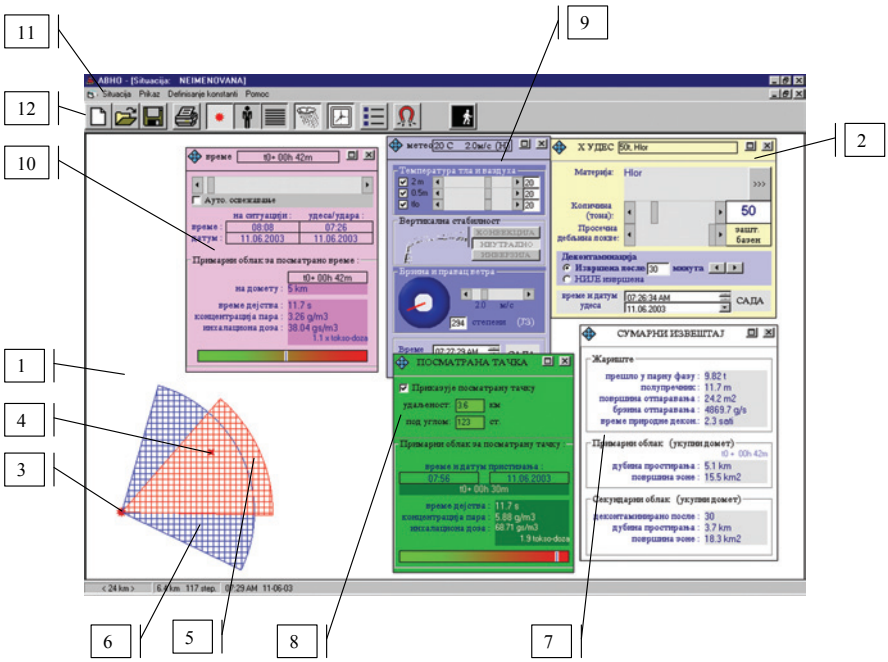

Слика 17 – *Основни изглед програмског пакета са укљученим алатима*
1. радна површина; 2. одређивање параметара удеса;3. место удеса - жариште; 4. посматрана тачка; 5. зона и домет примарног облака; 6. зона и домет секундарног облака; 7. сумарни извештај; 8. подаци о посматраној тачки и дејству примарног облака на њу; 9. подаци о метеоролошкој ситуацији у посматраној зони; 10. временска скала развоја ситуације; 11. систем менија; 12. простор за стартовање (укључивање) алата

Све опције програма могу се пронаћи у систему менија, док су најчешће коришћене опције „извучене“ у *Tool bar* (простор са алатима). Радна површина програма је простор у којем се отварају и затварају алати потребни за подешавање ситуације и где се прати ситуација. У статусном бару видљиве су још неке информације корисне током рада са програмом.

Основни документ програма је „ситуација“, и тај термин биће коришћен у даљем тексту. Ситуација подразумева скуп улазних и излазних података који описују удес изазван опасном материјом.

Креирање нове ситуације омогућено је из система менија стартовањем опције „Ситуација/Нова“ или кликом на одговарајућу иконицу у *Tool bar*. Креирањем нове ситуације све вредности се анулирају или постављају на одређене подразумеване вредности.

Подаци о метеоролошкој ситуацији узимају се у вредностима које су последње дате програму, без обзира на то која ситуација је обрађивана. То може бити уштеда времена приликом дефинисања ситуације уколико су метеоролошки подаци ажурни.

Минимум података за креирање ситуације даје се коришћењем овог алата, а то су подаци о врсти и маси (количини) опасне материје. Остали подаци који се дају програму коришћењем овог алата добијају предефинисане вредности и мењају се

према потреби. То су: просечна дебљина локве, време извршења деконтаминације (санације) и време и датум удеса.

ИЗБОР ОПАСНЕ МАТЕРИЈЕ врши се са листе која се појави након клика на одговарајуће дугме.

КОЛИЧИНА ОПАСНЕ МАТЕРИЈЕ одређује се у тонама и до ње се долази померањем клизача или уписивањем произвољне нумеричке вредности у поље које је за то предвиђено.

ПРОСЕЧНА ДЕБЉИНА ЛОКВЕ подразумева простор где је дошло до изливања опасне материје. Уколико је опасна материја била ускладиштена у резервоар и до изливања је дошло у заштитни базен, узима се да је просечна дебљина локве 1,5 m. За изливање по равној површини дефинише се најнижа вредност на клизачу. Вредности између дате су ради постављања произвољне ситуације, односно за случај када постоји процена о дебљини локве (изливање у баре на неравном терену).

ВРЕМЕ ИЗВРШЕЊА ДЕКОНТАМИНАЦИЈЕ даје се у минутама и рачуна се од тренутка када се удес догодио.

ВРЕМЕ И ДАТУМ удеса задају се у датом формату. Дугме „*САДА*“ олакшава постављање ових вредности на вредност системског сата у рачунару.

Сви ови подаци могу се, према потреби, накнадно мењати у току праћења развоја ситуације. Конкретно, време извршења деконтаминације може се уписати након добијања извештаја о томе.

Сви параметри који се дају програму приликом праћења ситуације могу се снимити у облику датотеке на диск. Овако снимљена датотека може се касније учитати ради додатних анализа или наставка праћења ситуације. Снимање ситуације обавља се избором опције „*Ситуација/Сними као...*” из главног менија програма, или кликом на одговарајуће дугме у *Tool bar.* Снимљена ситуација може се поново учитати стартовањем опције „*Ситуација/отвори*“ из главног менија или кликом на одговарајућу иконицу у *Tool bar.* Документи који у себи носе информацију о ситуацији имају наставак (екстензију) „АБХ“.

Основни изглед алата за подешавање метео-ситуације приказан је на слици 18.

Слика 18 – *Алат за подешавање метео-ситуације*

ТЕМПЕРАТУРА је битан фактор за рад програма и у алату за дефинисање метео-ситуације дата су два поља за уношење температуре и то: температура на висини 2 m и температура на висини 0,5 m. Те вредности дефинишу се помоћу клизача (1) или директним уписивањем нумеричке вредности у за то предвиђена поља (2). За прорачуне у програму где се користи температура ваздуха узима се вредност температуре на 2 m и та вредност морала би бити дефинисана.

Температура на 0,5 m у овој верзији програма користи се искључиво за аутоматско одређивање вертикалне стабилности ваздуха. Ако та вредност није позната, потребно је поништити означавање (3) и тада се добија могућност да се вертикална стабилност ваздуха одреди „ручно“.

ВЕРТИКАЛНА СТАБИЛНОСТ ВАЗДУХА (4) одређује се аутоматски на основу температурне разлике на 0,5 m и на 2 m. Ако неки од ових података није познат, постоји опција за слободан унос података, тако да је могуће ручно постављање ове вредности.

БРЗИНА ВЕТРА (5) и ПРАВАЦ ВЕТРА (6) такође су веома битни фактори у процени учинака удеса. Брзина ветра одређује се постављањем клизача (5) на одређену вредност, док се правац ветра може дефинисати графички преко одговарајућег интерфејса (6), повлачењем курсора по плавој површини или уписивањем нумеричке вредности у одговарајуће поље. Уколико правац ветра није познат или је променљив, довољно је кликнути на средину поља (6).

ВРЕМЕ И ДАТУМ МЕРЕЊА имају информативни карактер, али је важно унети ове податке да би се при отварању нове ситуације знало са колико се валидним метео-подацима располаже.

Комплетна радна површина програма подразумева простор за графичко праћење ситуације. Тај простор има своју ширину и висину. Програм омогућава да се одреди колико је километара на терену приказано по ширини радне површине. Ширина ситуације одређује се избором опције *„Приказ/Ширина ситуације“.* Податак о ширини ситуације може се видети у статусној линији у облику *<xxx km>.* Кликом на ову вредност у статусној линији такође се добија могућност промене ширине ситуације.

На основу датих параметара програм даје графички приказ жаришта и домета примарног и секундарног облака. Један од могућих изгледа приказан је на слици 47, под (3), (5) и (6). Домети и зоне примарног и секундарног облака подразумевају границу до које ће незаштићено људство, за време дејства облака, добити дозу која је на граници праг-дозе. Овде треба уочити да је време дејства секундарног облака много дуже него време дејства примарног облака

ПОЗИЦИЈА ЖАРИШТА на ситуацији може се мењати помоћу миша (повлачењем) или десним кликом на ситуацију и избором опције *„Постави овде центар удеса/удара“*.

Сумарни извештај (слика 19) подразумева приказ основних информација о жаришту, примарном и секундарном облаку. Тај извештај служи, пре свега, за брз увид у прорачунске вредности, тако да се може користити у различитим ситуацијама.

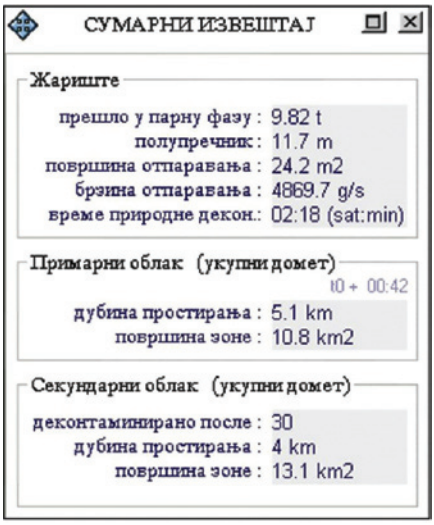

Слика 19 – *Изглед сумарног извештаја*

Посматрана тачка има важну улогу у програму и односи се на објекат (војну јединицу, становништво) за који желимо да проценимо угроженост после удеса. Уколико се жели процена угрожености простора који заузима војна јединица (становништво), као посматрану тачку треба узети приближну средину тог простора.

Ради брзог и сликовитог увида у угроженост посматране тачке, на алату је постављен простор у којем се боја прелива од зелене (слаба угроженост) до црвене (јака угроженост). Позиционирање линије на овом простору одсликава угроженост посматране тачке на одређеној позицији. Програм омогућава штампање текстуалног и графичког извештаја.

Евидентно је да су сва ова софтверска решења веома применљива у словима управљања хемијским акцидентима при транспорту опасних материја.

Литература

1. Миљуш, М., Видовић М.: *Ризик у транспорту опасних материја*, Београд, 2003.

2. Шимурина, М., Крстић Б.: „Преглед основних активности у случају удеса при транспорту опасних материја“, Београд, 2003.

3. Јоксовић, Д.: Организација збрињавања у хемијским акцидентима и катастрофама, Београд, 2003.

4. Петровић, Љ., Вујановић Д.: Обележавање возила и паковања са опасним материјама, Београд, 2003.

5. Миличковић С., Марић П.: „Законска уређеност превоза опасних материја у Републици Србији“, Београд, 2003.

6. Стојановић, Д.: „Опасне материје, производња, складиштење, транспорт и употреба“, Београд, 2003.

7. Кантар, С.: „Акциденти при транспорту опасних материја - примери из праксе и поуке“, Београд, 2003.

8. Стевановић, Ж.: Организација, поступање и садејство у неутралисању акцидената проузрокованих опасним материјама.

9. Кеџа, З., Јефтић, Н, Карамарковић, Ј.: „Проблеми у примени уредбе о превозу опасних материја у друмском и железничком саобраћају – предуслов и могућности примене“, Београд, 2003.

10. Закон о превозу опасних материја, *Службени лист СФРЈ*, број 27/90, 1990.

11. Правилник о начину превоза опасних материја у друмском саобраћају, *Службени лист СФРЈ*, број 82/90, 1990.

12. Правилник о методологији за процену опасности од хемијског удеса и од загађивања животне средине, мерама припреме и мерама за отклањање последица, *Службени гласник РС*, бр. 60/94 и 63/94.

13. Упутство за обезбеђење ВЈ од нуклеарних и хемијских удеса у миру, ГШ ВЈ Београд, 1993.

14. Милорадов, М.: *Методологија за израду интегралног катастра загађивача животне средине*, Агора, Београд, 1995.

15. Група аутора: *Хемијско-технолошки приручник*, књига 4, Штетне и опасне материје, ИРО Рад, Београд, 1987.

16. Димитријевић, Д., Лазаревић, И.: „Хемијски акциденти“, *Билтен ШЦ АБХО* бр. 9, Крушевац, 1999.

17. Живковић Н., Станковић М., Крстић Б.: Елементи за оцену еколошког ризика у осигурању транспорта опасних материја, Ниш, 2000.

18. Trans APPELL – Hazard Identifikacion and Evalution in a lokal Community, Tehnical Report No 13, 199.

DOI: 10.5937/vojdelo1403185S

РОДНО ОСЕТЉИВ ЈЕЗИК – ИСКУСТВА ИЗ ВОЈСКЕ СРБИЈЕ[1]

Јованка Шарановић[2]
Министарство одбране Републике Србије,
Институт за стратегијска истраживања
Иван Димитријевић
Универзитет у Београду, Факултет безбедности
Татјана Вишацки
Министарство одбране Републике Србије,
Институт за стратегијска истраживања

У раду су разматрани примери родно освешћених квалификација занимања, нарочито занимања и чинова професионалних војних лица. Пружени су најчешћи разлози за и против ових квалификација, као и преглед стручних расправа на ову тему. Анализом података добијених у истраживању које је спроведено у систему одбране Републике Србије дошло се до резултата који показују да постоји генерална одбојност према увођењу родно осетљивог обраћања припадницама система одбране. Уочено је да је ова одбојност израженија код млађих припадника него код старијих, што се објашњава страхом од конкуренције и страхом од негативне реакције блиског окружења на нова правила.

Кључне речи: *родна равноправност, родно осетљив језик, Војска Србије*

Увод

Родно осетљив језик област је којој се у светској пракси поклања пажња већ деценијама, док је у Републици Србији (РС) актуелизована у последњој деценији са тежиштем на протеклих пет година, када се по први пут успостављају законски механизми неопходни за унапређење родне равноправности. Усвојени законски и стратегијски документи, као што су: Закон о равноправности полова (2009), Национална стратегија за побољшање положаја жена и унапређивање родне равноправности (2009) и Акциони план за спровођење Националне стратегије за побољшање положаја жена и унапређивање родне равноправности (2010) потврђују јасно опредеље-

[1] Чланак је настао као резултат истраживања „Јавност Министарства одбране о актуелном стању војне организације" које је Институт за стратегијска истраживања Министарства одбране Републике Србије спровео током новембра и децембра 2011. године.

[2] Др Јованка Шарановић је директорка Института за стратегијска истраживања и родна саветница министра одбране. E-mail: jovanka.saranovic@mod.gov.rs

ње РС ка унапређивању људских права и политике једнаких могућности у складу са Уставом РС из 2006. године. Упоредо са процесом обезбеђивања законских механизама важно је модификовати традиционалне моделе у правцу развијања свести код људи о њиховим правима и неопходности поштовања права других.

Употреба родно осетљивих термина, који се обично односе на професије, титуле и занимања, где употребом женског уместо мушког рода жене постају видљивије, најуочљивија је у медијском дискурсу. Међутим, када се ради о мање видљивим деловима друштва, као што су државне институције, ту је ситуација другачија и праћење процеса промена готово је немогуће док жељено стање не добије форму обсервабилних регулатива људске интеракције и тако буде видљиво и у систему и ван њега. У оквиру државних институција посебно место заузима Војска Србије која је, по природи посла, затворенија од осталих, а самим тим и отпорнија на покушаје увођења нових правила, као што су, конкретно, родно осетљиви називи чинова. То је посебно изражено уколико се промена покушава остварити наметањем, без претходне анализе и разумевања организационе културе система одбране, а са аргументом да „и у окружењу тако раде".[3] Ако језик посматрамо као видљив организационо културолошки елемент[4], систематично праћење услова за његово мењање подразумева сагледавање когнитивних компоненти организационе културе система одбране. Организационо понашање овог нивоа може се проучавати интервјуисањем запослених или применом упитника. Ради сагледавања спремности запослених на промене, свакако да би увид у базична, имплицитна уверења и етичка начела, која играју улогу нормативног и моралног водича за запослене, био драгоцен, али могућности и намере овог истраживања нису да се испита тај најдубљи ниво организационе културе, већ да се дође до сазнања о спремности запослених да прихвате родно осетљиво обраћање припадницама система одбране, преко анализе њихових ставова о том питању.

У првом делу чланка биће представљен преглед досадашњих стручних расправа у области родно осетљивог језика, други део бавиће се захтевима за увођење родно осетљивог језика у употребу у Војсци Србије, а трећи део представља анализу истраживања ставова припадника система одбране о родно диференцираним чиновима, као и закључке изведене на основу анализе ових резултата.

Стање у Србији – расправе и предлози

Шта је родно осетљив језик? Он подразумева коришћење женског граматичког рода за, поред осталог, занимања која обављају жене. Коришћењем искључиво мушког рода за поједина занимања, присуство жена остаје језички невидљиво на висококвалификованим и престижним позицијама за које се употребљавају именице мушког рода, чак и онда када на тим местима раде жене (нпр. председник, премијер, посланик, директор,

[3] Видети: Стевановић, М. (2012, 10. фебруар) Може ли српски језик постати родно осетљив језик? *Данас*, доступно на: http://www.danas.rs/dodaci/vikend/moze_li_srpski_jezik_postati_rodno_osetljiv_jezik.26.html?news_id=233793 (приступљено 27. септембра 2012. године).

[4] Садржај организационе културе може се поделити на когнитивну компоненту, која обухвата све категорије које креирају заједничко мишљење и понашање запослених и симболичку компоненту која се односи на манифестације социјално кунструисаних значења (Петковић, Јанићијевић И Богићевић, 2006).

уредник, аутор уместо постојећег облика у женском роду – председница, премијерка, посланица, директорка, уредница, ауторка). Српски језик је такав да дозвољава употребу различитих наставака и захтева слагање субјекта и предиката.[5] Иако се стручњаци слажу са чињеницом да не постоје објективне препреке за употребу родно осетљивог језика, постоје неке суштинске разлике у тумачењу потребе за степеном његове употребе.

Мишљења домаћих стручњака имају заједнички именилац до одређених граница, одакле почињу суштински да се разликују. Најгласнији заговорници *pro et contra* степена употребе родно осетљивог језика су професорка емерита Свенка Савић и академик Иван Клајн. Свенка Савић заступа став да је неопходно инсистирати на проналажењу женских титула, јер „**ако си видљива у језику видљива си и у свести саговорника**. Нема ничег у језику чега нема у мислима и обратно. Родно осетљива употреба српског језика помаже спознаји да је равноправност у друштву потребна, али, наравно, потребно је и много тога другог променити".[6] Она, такође, сматра да је бесмислено инсистирати на томе да је српски језик конзервативан и да је потребно да прво дође до промене у друштву, па тек онда у језику. Велики допринос употреби родно осетљивог језика професорка Савић дала је у својим упутствима за његову стандардизацију.[7]

Иван Клајн, с друге стране, каже да „сама по себи, рецимо, употреба именица мушког рода за жене не мора бити знак патријархалности, мушког шовинизма, нити утицати на однос међу половима. Веза између језика и друштвене стварности није тако директна и једноставна."[8] Он се, дакле, слаже са тврдњом да овакве промене у језику не утичу нужно на конкретне промене положаја жена у друштву, што ће бити једна од премиса за објашњење резултата истраживања који су анализирани у овом раду.

Стање у систему одбране – захтеви и пракса

Прва иницијатива од стране државе потекла је од Заштитника грађана који је издао *Упутства за стандардизован недискриминативни говор и понашање*.[9] У овом упутству се захтева доследна примена родно осетљивог језика, а генеричка употреба мушког граматичког рода тумачи се као нарушавање равноправности полова. Следећа иницијатива, овог пута директно везана за употребу родно осетљивог језика у Војсци Србије, потекла је од Поверенице за заштиту равноправности др Невене Петрушић. Она је септембра 2011. године дала Препоруку Генералштабу Војске Србије и Министарству одбране Републике Србије за увођење родно диференцираних назива чинова у Војску Србије и стварања услова за употребу родно диференцираног језика

[5] Речник појмова (2011) *Род и безбедност*, 3, стр. 13.

[6] Андрејић, М. (2009) Суфиксом до моћи у друштву. *Wave Magazine*, br. 29, dostupno na: http://www.wavemagazine.net/0_srb/arhiva/29/drustvo/rodno-senzitivni-jezik.htm (приступљено 8. августа 2012. године).

[7] Видети: Савић, С. (2009) Упутства за стандардизацију родно осетљивог језика, у: Савић, С. и др. (ур.) *Род и језик*. Нови Сад: Футура публикације/Женске студије и истраживања, стр. 301-320.

[8] Гочанин, С. (2012, 17. фебруар) Дебата: како ословљавати жене? *Б92*, доступно на: http://www.b92.net/kultura/moj_ugao.php?nav_category=1086&yyyy=2012&mm=02&nav_id=583368 (приступљено 8. августа 2012. године).

[9] *Упутства за стандардизован недискриминативни говор и понашање*, Канцеларија Заштитника грађана Републике Србије, 2011.

у службеној комуникацији.[10] У Препоруци је наведено да су чланови 21. и 22. Правила службе Војске Србије *у супротности са међународним стандардима који се односе на недискриминаторну употребу језика, Уставом РС, Законом о забрани дискриминације и Законом о равноправности полова, и то из два разлога:*

1. *није прописана употреба чинова и у женском роду, и*
2. *прописано је да се жене могу ословљавати са „госпођо, госпођице“.*[11]

У даљем тексту Препоруке пружен је преглед примера позитивне праксе из држава у окружењу и појединих европских држава (Црна Гора, Хрватска, Аустрија, Немачка, Шпанија)[12], као и појединих међународних докумената (Савет Европе)[13]. У закључку Препоруке се каже да је…*циљ ове препоруке превазилажење генеричке употребе мушког граматичког рода, као „родно неутралног“, као и различито обраћање женама у зависности од њиховог брачног и породичног статуса, јер се тиме нарушава принцип равноправности полова. Спровођењем препоруке, Генералштаб Војске Србије и Министарство одбране Републике Србије би, захваљујући свом ауторитету, допринели употреби родно диференцираног језика, односно, доследном коришћењу женског граматичког рода за жене и коректном и једнаком ословљавању жена без обзира на њихов брачни и породични статус, чиме би била реализована једна од мера за остваривање равноправности жена и мушкараца и принципа једнаких могућности.*[14]

Резултат ове препоруке био је делимичан. У новом Правилу службе Војске Србије, усвојеном 23. априла 2012. године, ословљавање жена војних лица ублажено је увођењем термина „госпођа” и за удате и за неудате жене. Међутим, чинови су остали у мушком роду, као и у претходном Правилу службе.[15] Није пружено образложење за неизмењену тачку Правила службе, иако је у изради самог Правила узето у обзир оно што је препоручила Повереница за заштиту равноправности.

Управо септембра 2011. године дошло је до додатне конфузије када се ради о ословљавању жена војних лица. На свечаној промоцији нових потпоручника Војске Србије по први пут су у тај чин промовисане девојке из прве мешовите (женско-мушке) класе кадета Војне академије. Промоција је због тога била посебно медијски испраћена, а на њој су се кадетима обраћали тадашњи председник Републике и министар одбране, који су користили ословљавање „потпоручнице„ и „кадеткиње”, што није било у складу са Правилом службе. Исто, родно освешћено ословљавање користио је и начелник Војне акаде-

[10] *Препорука Генералштабу Војске Србије и Министарству одбране Републике Србије за увођење родно диференцираних назива чинова Војске Србије и стварања услова за употребу родно диференцираног језика у службеној комуникацији* (2011, 2. септембар), дел. бр. 1279/2011, Повереник за заштиту равноправности Републике Србије.

[11] Исто, стр. 2.

[12] *Правнотехничка правила за израду прописа* Црне Горе, *Закон о служби у оружаним снагама* Хрватске, Устав Аустрије.

[13] Препорука о елиминацији сексизма из језика (Recommendation No. R (90) 4 of the Council of Europe, Committee of Ministers).

[14] *Препорука Генералштабу Војске Србије и Министарству одбране Републике Србије за увођење родно диференцираних назива чинова Војске Србије и стварања услова за употребу родно диференцираног језика у службеној комуникацији* (2011, 2. септембар), дел. бр. 1279/2011, Повереник за заштиту равноправности Републике Србије, стр. 5.

[15] Боровина, М, Миљић, Б. и С. Анђелковић (2012, 1. јун) Ново Правило службе Војске Србије: Оквир за слику модерне војске, *Одбрана*, стр. 24.

мије, као и новинари медија центра „Одбрана", односно Управе за односе са јавношћу Министарства одбране Републике Србије. Занимљиво је да је на следећој промоцији потпоручника, септембра 2012. године, ово ословљавање изостало, што је могло да се примети у анализи садржаја говора новог председника Републике, интервјуа који је дао нови министар одбране, говора начелника Војне академије, али и новинских прилога новинара из Министарства одбране (табела 1). Иако је ово обраћање у складу са Правилом службе, није конзистентно са претходном промоцијом, што може да изазове конфузију код шире јавности, као и у медијима који не припадају систему одбране. Употреба родно осетљиве терминологије приликом обраћања званичника веома је битна за обликовање слике о томе да ли је до одређених промена дошло. Евидентно је да у 2012. години постоји доследност у поступању по Правилу службе, чиме би се ублажили притисци који долазе ван система одбране, а који код припадника Војске Србије и Министарства одбране често знају да имају контраефекат. Да би се у будућности овакве недоумице избегле, званичници би у јавним наступима требало да наглашавају оно што је званично прописано као обраћање све док се не стекну услови за промену ових прописа.

Табела 1 – *Употреба родно осетљивог језика на промоцијама нових потпоручника Војске Србије 2011. и 2012. године*[16]

Актери обраћања	**Употреба родно осетљивог ословљавања**			
	2011.		**2012.**	
	Потпоручница/е	Кадеткиња/е	Потпоручница/е	Кадеткиња/е
Председник Републике	0	2	0	0
Министар одбране[17]	0	2	0	0
Начелник Војне академије	1	1	0	0
Новинари	2	3	1	3
Укупно	**4**	**8**	**1**	**3**

Ставови припадника система одбране о родно осетљивом ословљавању

Како су показале препоруке које је пружила професорка Свенка Савић[18], постоје различите форме за употребу родно осетљивих назива за чинове (нпр. водница/водникиња); само је питање која ће варијанта бити коришћена и прихваћена као стандардна. Због тога је у једноставној анкети, шест лингвисткиња добило списак чинова у Војсци Србије са задатком да уз сваки упишу форму у женском роду. Након тога тај списак је добило шест жена чије професије нису имале везе са истраживањем. Резултати су показали да постоје форме за коју се већина опредељује (разводница, десетарка, водница, заставница, потпоручница, поручница, капетаница, потпуковница, пуковница, гене-

[16] Анализирани су чланци „Промоција нових потпоручника Војске Србије" из септембра 2011. године и „Промоција најмлађих официра Војске Србије" из септембра 2012. године. Доступно на интернет презентацијама Војне академије и Министарства одбране Републике Србије.

[17] Није се обраћао директно у манифестацији, већ је дао изјаву за медије на лицу места.

[18] Савић, С. (2011) Предлог за употребу родно осетљивог језика у војсци: чинови жена, *Безбедност Западног Балкана*, 19, стр. 50–52.

ралица), форме око којих постоји дилема (мајорка/мајорица) и форме које се одбацују (водникиња, генералка).[19] Претпоставка је да би се сличан или исти резултат добио и у анкети шире популације, што би ишло у прилог томе да постоје родно осетљиве форме чинова у женском роду које су прихватљиве и потпуно употребљиве у свакодневном говору, а самим тим и у формалном обраћању у Војсци Србије. Узимајући ову претпоставку у обзир, проблем родно осетљиве форме можемо одбацити као небитан за анализу резултата истраживања. Због тога би водеће питање било: да ли постоје објективни разлози за увођење родно осетљивих назива чинова у Правило службе?.

Пре одговора на ово питање потребно је сагледати колики је тренутно број жена у систему одбране Републике Србије. У бившој Војсци Србије и Црне Горе, 2005. године било је свега 206 жена (официра, подофицира и професионалних војника). Септембра 2010. године тај број износи 626, односно 2,83% кад се говори о процентуалној заступљености. У овом тренутку број жена у систему одбране је сигурно већи него 2010. године.[20] Ови бројеви говоре о константном повећању униформисаних припадница система одбране, али и о проширивању подручја њиховог радног ангажовања. Наиме, све више припадница обавља послове који су им били недоступни, чак и кад је женама било дозвољено да раде у Војсци.[21] Ова чињеница биће од великог значаја за разумевање велике одбојности према увођењу родно осетљивог обраћања женама у униформи, јер говори о својеврсној „инвазији" на стриктно и традиционално „мушке" послове, што многи мушкарци сигурно доживљавају офанзивно.

У истраживању „Јавност Министарства одбране о актуелном стању војне организације" које је Институт за стратегијска истраживања Министарства одбране Републике Србије спровео током новембра и децембра 2011. године посебну групу питања чинило је седам тврдњи које су се односиле на област родне равноправности у систему одбране. Тврдња под редним бројем 6 дефинисана је на следећи начин: „Нема потребе да се у име родне равноправности уводе посебни називи за чинове особа женског пола (капетаница, мајорица, водникиња...)". Испитаници су могли да заокруже један од четири понуђена одговора који одговарају њиховом мишљењу: 1. потпуно се слажем, 2. слажем се, 3. не слажем се, и 4. уопште се не слажем.

Резултати који су добијени прикупљањем свих одговора на ову тврдњу разврстани су по 15 карактеристика испитаника које су испитаници попунили на самом почетку упитника. Укупан број испитаника био је 970. Међутим, нису сви пружили податке у оквиру ових 15 карактеристика, нити су резултати за све карактеристике оцењени као релевантни, па ће овде бити приказани одговори по следећих пет карактеристика које су статистички значајне ($п < 0,05$):

1. година рођења,
2. године рада у систему одбране,
3. статус,
4. чин,
5. учешће у рату на тлу бивше Југославије.

[19] Исто, стр. 52–53.

[20] Шарановић, Ј. и З. Килибарда (2011) *У корак с временом: Министарство одбране и Војска Србије на путу објективизације родне равноправности*. Београд: Институт за стратегијска истраживања, стр. 123–124.

[21] Опширније у: Шарановић, Ј. и З. Килибарда (2011) *У корак с временом: Министарство одбране и Војска Србије на путу објективизације родне равноправности*. Београд: Институт за стратегијска истраживања, стр. 124–129.

Од укупног броја испитаника, 967 је пружило одговор на тврдњу под редним бројем 6, и то **574** да се потпуно слаже (**59,36%**), 276 да се слаже (28,54%), 87 да се не слаже (9,00%) и 30 да се уопште не слаже (3,10%). Имајући у виду велики проценат одговора који се потпуно слажу, они ће бити статистички анализирани по одабраним категоријама.

Година рођења

Од укупног броја испитаника 906 је навело годину рођења као податак (93,4%), односно 64 се није изјаснило (6,6%). Од тог броја оних који су рођени до 1955. године било је 38, рођених између 1956. и 1965. године 154, рођених између 1966. и 1975. године 240 и рођених после 1976. године 474. У односу на годину рођења они су пружили следеће одговоре:

Табела 2 – *Дистрибуција одговора у зависности од године рођења испитаника*

Година рођења	**Тврдња: Нема потребе да се у име родне равноправности уводе посебни називи за чинове особа женског пола (капетаница, мајорица, водникиња...)**				
	У потпуности сагласан	**Углавном сагласан**	**Углавном против**	**У потпуности против**	**Укупно**
До 1955.	**20 (52,63%)**	12	5	1	38
Од 1956. до 1965.	**76 (49,35%)**	46	22	10	154
Од 1966. до 1975.	**146 (60,83%)**	74	15	5	240
После 1976.	**300 (63,29%)**	123	39	12	474
Свега	**542**	**255**	**81**	**28**	**906**

$\chi^2 = 20{,}85$, $п < 0{,}05$ ($п = 0{,}001$)

Да се потпуно слажу са тврдњом, највише су се изјаснили испитаници рођени после 1976. године, њих 63,29%, а најмање испитаници рођени између 1956. и 1965. године, њих 49,35%. Разлоге за не тако малу разлику у ставовима између испитаника који припадају млађим генерацијама и старијих запослених у систему одбране можемо наћи у чињеници да старији испитаници имају развијенију сензитивност од млађих, пре свега због година искуства у мушко-женским тимовима на разним пословима у систему одбране. Што су таква искуства старијих припадника позитивнија, то је њихова одбојност према увођењу новог начина обраћања мања. Са друге стране, код млађих припадника постоји одређени ниво неповерења према припадницима супротног пола због одсуства периода неопходног за упознавање и развијање комплетног професионалног односа – мушкарци доживљавају жене као конкуренцију, а жене мушкарце као потенцијалну претњу. И млађи мушкарци и жене због тога исказују одбојност према увођењу посебног ословљавања, али из супротних разлога – мушкарци јер сматрају да би се осећали додатно угроженима, јер доживљавају родно осетљиво ословљавање као додатни „уступак" женама, а жене јер сматрају да би мушкарци управо тако и реаговали уколико се због њих уведе посебно ословљавање као обавеза свих запослених.

Године рада у систему одбране

Од укупног броја испитаника 961 је дао податак о годинама рада у систему одбране. Од тог броја, између 5 и 15 година ради 580, између 16 и 30 година ради 340 и преко 30 година ради 41 испитаник. У односу на године рада, испитаници су пружили следеће одговоре:

Табела 3 – *Дистрибуција одговора у зависности од година рада испитаника*

Године рада у систему одбране	Тврдња: Нема потребе да се у име родне равноправности уводе посебни називи за чинове особа женског пола (капетаница, мајорица, водникиња...)				
	У потпуности сагласан	Углавном сагласан	Углавном против	У потпуности против	Укупно
Од 5 до 15	**360 (62,07%)**	158	48	14	580
Од 16 до 30	**189 (55,59%)**	105	31	15	340
Преко 30	**22 (53,66%)**	10	8	1	41
Свега	**571**	**273**	**87**	**30**	**961**

$\chi^2 = 11,15$, $п > 0,05$ ($п = 0,051$)

Да се потпуно слажу са тврдњом у највећем броју изјаснили су се испитаници који раде између 5 и 15 година у систему одбране, њих 62,07%, а у најмањем броју испитаници који раде преко 30 година у систему, њих 53,66%. Резултати везани за ово обележје директно су повезани са резултатима из претходно анализираног обележја, где је јасно да постоји већи отпор код млађих (односно мање искусних) припадника него код припадника који имају више искуства у систему одбране.

Статус у служби

Од укупног броја испитаника 965 је дало податак о статусу. Од тог броја 175 су официри, 517 подофицири и професионални војници и 273 цивилна лица. У односу на статус, испитаници су пружили следеће одговоре:

Табела 4 – *Дистрибуција одговора у зависности од социјално-радног статуса испитаника*

Статус у служби	Тврдња: Нема потребе да се у име родне равноправности уводе посебни називи за чинове особа женског пола (капетаница, мајорица, водникиња...)				
	У потпуности сагласан	Углавном сагласан	Углавном против	У потпуности против	Укупно
Официр	**126 (72,00%)**	38	7	4	175
Подофицир, ПВ[22]	**303 (58,61%)**	149	47	18	517
ВС, ВН, ДС, ДН[23]	**143 (52,38%)**	89	33	8	273
Свега	**572**	**276**	**87**	**30**	**965**

$\chi^2 = 19,83$, $п < 0,05$ ($п = 0,00$)

[22] ПВ – професионални војник.

[23] ВС – војни службеник, ВН – војни намештеник, ДС – државни службеник, ДН – државни намештеник.

Да се потпуно слажу са тврдњом у највећем броју су се изјаснили официри, њих 72,00%, а најмање цивилна лица, њих 52,38%. Подофицири и професионални војници потпуно се слажу у 58,61% случајева. Чињеница је да посао официра, подофицира и професионалних војника захтева стално обраћање претпостављеним и подређеним војним лицима, као и свим осталим униформисаним лицима с којима се ступа у директни контакт приликом обављања свакодневних задатака. Код цивилних лица у систему одбране то није случај, па је и нормално очекивати да ће код њих постојати мањи степен неслагања са тврдњом да нема потребе за увођењем родно осетљивих назива чинова. Оно што је посебно уочљиво код резултата за ово обележје јесте велика разлика у слагању са тврдњом између официра, с једне стране, и подофицира и војника, с друге стране. Чак 72% официра се слаже са тврдњом да нема потребе за увођењем родно осетљивог ословљавања, што може да се тумачи специфичним позицијама које су њима доступније него подофицирима и војницима. Наиме, осим командних дужности у трупи (која је за велику већину подофицира и војника најчешће једини посао који могу да обављају у каријери), официри могу да обављају и „атрактивне" послове у систему одбране, и то на разним референтским и управљачким позицијама за које је карактеристичан канцеларијски рад. Управо већи број мушкараца на овим позицијама заслужан је за овакав резултат истраживања, јер се на позицијама које више подсећају на цивилне осећају много угроженијима од жена него што би то био случај да су у трупи. На таквим пословима долазе до изражаја разне вештине које нису карактеристичне за послове војних лица, а које обухватају посебне облике комуницирања, преговарања, као и административне послове. Управо у овим вештинама жене су традиционално препознате као ефикасније, па због тога увођење родно осетљивог обраћања официри доживљавају као додатни уступак женама и потенцијалну опасност по њихове позиције у систему одбране.

Чин

Од укупног броја анкетираних војних лица, 684 је дало податак о чину. Од тог броја 75 официра било је у чину од мајора до пуковника, 102 официра у чину од потпоручника до капетана, 117 подофицира у чину од старијег водника прве класе до заставника прве класе, 101 подофицир у чину од водника до старијег водника и 289 професионалних војника. Они су у односу на чин пружили следеће одговоре:

Табела 5 – *Дистрибуција одговора у зависности од чина испитаника*

Чин	**Тврдња: Нема потребе да се у име родне равноправности уводе посебни називи за чинове особа женског пола (капетаница, мајорица, водникиња...)**				
	У потпуности сагласан	**Углавном сагласан**	**Углавном против**	**У потпуности против**	**Укупно**
Мајор – пуковник	**49 (65,33%)**	20	3	3	75
Потпоручник – капетан	**78 (76,47%)**	21	3	0	102
Старији водник прве класе – заставник прве класе	**67 (57,26%)**	39	5	6	117

Водник – старији водник	**67 (66,34%)**	25	9	0	101
Разводник – млађи водник	**164 (56,75%)**	82	31	12	289
Свега	**425**	**187**	**51**	**21**	**684**

χ^2 = 28,36, п < 0,05 (п = 0,00)

Да се потпуно слажу са тврдњом у највећем броју изјаснили су се официри у чину од потпоручника до капетана, њих 76,47%, а најмањем броју професионални војници, њих 56,75%. Виши официри и подофицири слагали су се са тврдњом у преко 57%.

Учешће у рату на тлу бивше Југославије

Од укупног броја испитаника 957 је дало податак о учешћу у рату на тлу бивше Југославије, од којих је 270 учествовало, док 687 није. У односу на учешће у рату, они су дали следеће одговоре:

Табела 6 – *Дистрибуција одговора у зависности од учешћа у рату испитаника*

Учешће у рату на простору бивше Југославије	**Тврдња: Нема потребе да се у име родне равноправности уводе посебни називи за чинове особа женског пола (капетаница, мајорица, водникиња...)**				
	У потпуности сагласан	**Углавном сагласан**	**Углавном против**	**У потпуности против**	**Укупно**
Да	**146 (54,07%)**	79	31	14	270
Не	**423 (61,57%)**	193	55	16	687
Свега	**569**	**272**	**86**	**30**	**957**

χ^2 = 9,58, п < 0,05 (0,003)

Више испитаника који нису учествовали у рату потпуно се сложило са тврдњом (61,57%) него испитаника који су учествовали у рату на тлу бивше Југославије (54,07%). Разлоге за ову разлику у ставовима можемо наћи у чињеници да су припадници система одбране који су учествовали у ратним дејствима имали прилику да развију одређени степен сензитивности због тога што су у ратним дејствима са њима учествовале и жене, и то не само у борби већ и на пословима подршке ратним дејствима (логистика, административна подршка, пружање прве помоћи и сл.).

У односу на обележја која су разматрана у овој анализи, пол се није показао као обележје од значаја за ставове о употреби родно осетљивих назива чинова. Иста ситуација је и са нивоом образовања, брачним статусом, бројем деце и условима становања. У тим случајевима добијене вредности Хи-квадрат теста биле су испод граничне вредности за ниво значајности од 0,05, што значи да откривене разлике у дистрибуцији одговора у односу на ова обележја могу да се сматрају случајним.

Закључак

Употреба родно осетљивог језика у Србији постаје све израженија и захвата све више термина, а посебно називе занимања. Српски језик у том погледу је јасан – основно правило о грађењу реченица каже да субјекат и предикат морају да се слажу у роду и броју, и ту нема несугласица. Проблем настаје код одређених термина који делују незграпно, тешко се изговарају и збуњују, о чему говоре различите политике медијских кућа у Србији, где се јасно уочавају медији који употребљавају родно осетљив језик и они који га уопште не користе.[24] Стварност је, с друге стране, таква да савремене друштвене промене носе све већу разноликост у оквиру нових занимања. Ова модерна занимања често се тешко и споро прихватају, пре свега у мушком роду (који је у свакодневном говору изједначен са основним обликом), тако да форме за женски род изазивају посебну одбојност, пре свега због суфикса који је неизбежан у том случају и који додатно усложава свакодневну употребу.

То не значи да је употреба ових форми немогућа у свакодневном говору. Српски језик је у више случајева показао како је могуће, због повећане употребе, укључити поједине форме у свакодневни говор без већих отпора. Уосталом, одређене форме за женски род су често и једине које се користе у српском језику (мажореткиња, хостеса, чирлидерсица), што иде у прилог тврдњи да је могуће „одомаћити" и капетаницу, водницу и генералицу. Једини проблем који постоји око ових форми је њихова незаступљеност у речницима.[25]

На основу претпоставке да се око форме родно осетљивих назива чинова може, без већих проблема и уз објективну стручну помоћ, релативно брзо доћи до адекватног решења, можемо закључити да то није разлог за постојање одбојности припадника система одбране према употреби ових форми. Разлоге за већинско слагање са тврдњом да нема потребе да се у име родне равноправности уводе родно осетљиви називи чинова због тога морамо тражити унутар самог система одбране, а управо ту је истраживање показало да одбојност постоји: више међу млађим него међу старијим припадницима система одбране, што је у директној вези са друга два обележја – годинама радног стажа (одбојност се јавља више међу припадницима са мање радног искуства) и чиновима (одбојност се јавља више код млађих официра и подофицира него код виших чинова); више код официра него код цивилних лица и више код припадника који нису учествовали у ратним дејствима него код припадника који имају ратно искуство. Одбојност коју исказују млађи припадници система одбране према употреби родно осетљивих назива чинова може се објаснити и одређеним страхом, и то: код мушкараца страхом од додатне конкуренције коју виде у припадницама система одбране (чији број константно расте из године у годину, а посебно на пословима који су били ексклузивно мушки), а код жена страхом од потенцијалне негативне реакције мушкараца на увођење родно осетљивих назива чинова. Овде треба узети у обзир и аутоматску одбојност према вештачком увођењу ових форми које припадници система одбране доживљавају

[24] Примери медијске употребе родно осетљивих термина у: Skrozza, T. (2011) Далеки, бели свет, *3М магазин*, бр. 10, април-јун 2011, доступно на: zindokcentar.org/bilten/3m10site/file10/3m10fokus.htm (приступљено 8. августа 2012. године).

[25] Опширније у: Савић, С. (2011) Предлог за употребу родно осетљивог језика у војсци: чинови жена, *Безбедност Западног Балкана*, 19, стр. 56.

офанзивно. Уместо тога, идеална ситуација би била да прихватање постане природни процес који ће на крају имати исти резултат, али без додатних оптерећења по припаднике система одбране. На крају, треба имати на уму да постоји не тако мали број припадника система одбране који сматра да је увођење родно осетљивих назива чинова небитно, јер постоје много важнија питања која прво треба решити (социјални положај, природа војничког живота, напредовање у служби, примања и сл.). У сваком случају, резултати истраживања излазе ван традиционалних оквира у којима се сматра да се промене теже прихватају код старије популације него код млађих, те је стога обавеза истраживача да овај проблем прате и изучавају и у наредном периоду.

Литература

1. Андрејић, М.: „Суфиксом до моћи у друштву“, *Wave Magazine*, бр. 29, 2009, доступно на: http://www.wavemagazine.net/0_srb/arhiva/29/drustvo/rodno-senzitivni-jezik.htm (приступљено 8. августа 2012. године).

2. Боровина, М., Миљић, Б., и Анђелковић, С.: „Ново Правило службе Војске Србије: Оквир за слику модерне војске“, *Одбрана*, 01.06.2012, стр. 22-24, Београд, 2012.

3. Гочанин, С.: Дебата: како ословљавати жене?, *Б92*, 2012, 17. фебруар, доступно на: ttp://www.b92.net/kultura/moj_ugao.php?nav_category=1086&yyyy=2012&mm=02&nav_id=583368 (приступљено 8. августа 2012. године).

4. Jarić, V., i Radović N.: *Rečnik rodne ravnopravnosti*, Heinrich Boll Stiftung, Beograd, 2010.

5. Препорука Генералштабу Војске Србије и Министарству одбране Републике Србије за увођење родно диференцираних назива чинова Војске Србије и стварања услова за употребу родно диференцираног језика у службеној комуникацији (2011, 2. септембар), дел. бр. 1279/2011, Повереник за заштиту равноправности Републике Србије.

6. Речник појмова: *Род и безбедност*, 3, стр. 12-13, 2011.

7. Савић, С.: „Упутства за стандардизацију родно осетљивог језика“, у: Савић, С. и др. (ур.) *Род и језик*, Футура публикације/Женске студије и истраживања, стр. 301-320, Нови Сад, 2009.

8. Савић, С.: „Предлог за употребу родно осетљивог језика у војсци: чинови жена“, *Безбедност Западног Балкана*, 19, стр. 46-56, 2011.

9. Skrozza, T.: „Daleki, beli svet“, *3M magazin*, br. 10, april-jun 2011, dostupno na: zindokcentar.org/bilten/3m10site/file10/3m10fokus.htm (приступљено 8. августа 2012. године).

10. Стевановић, М.: Може ли српски језик постати родно осетљив језик? *Данас*, 2012, 10. фебруар, доступно на:

http://www.danas.rs/dodaci/vikend/moze_li_srpski_jezik_postati_rodno_osetljiv_jezik.26.html?news_id=233793 (приступљено 27. септембра 2012. године).

11. Шарановић, Ј. и Килибарда З.: *У корак с временом: Министарство одбране и Војска Србије на путу објективизације родне равноправности*, Институт за стратегијска истраживања, Београд, 2011.

12. *Упутства за стандардизован недискриминативни говор и понашање*, Канцеларија Заштитника грађана Републике Србије, 2011.

DOI: 10.5937/vojdelo1403197D

РЕБРЕНДИРАЊЕ ВОЈСКЕ СРБИЈЕ

Дејан Дашић
Висока школа академских студија
„Академија за пословну економију“, Чачак

Моћ брендова је веома велика, па је важно знати како функционишу, како се њима управља, како се стварају и одржавају, зашто су неки успешнији, а други нису. Међутим, брендирање се не своди само на функцију, постојање или видљивост; емоционално повезивање с људима је од огромне важности за потпуни успех. Војска Србије је један од најстаријих бренова, који има изузетан друштвени значај и утицај. То је бренд који је чврсто укорењен у свести народа, који и поред свих трагичних догађаја почетком 90-их година прошлог века изазива позитивне емоције. Свој идентитет Српска Војска је изгубила још 1918. године. Од укидања заједнице СЦГ Војска Србије је у потрази за својим идентитетом, пољуљаним имиџом, има елементе новог имена, идеје и структуре. Прави и јаки брендови су дуговечни. Међутим, уколико дође до њихове запуштености, небриге и недовољне посвећености потребна им је ревитализација или ребрендирање.

Кључне речи: *бренд, брендирање, ребрендирање, Војска Србије, Србија*

Увод

У нашој литератури, као ни у иностраној, не постоји прецизна дефиниција бренда. Свако од аутора о брендирању полази од своје премисе, а Скот Бедбери (*Scott Bedbury*), аутор књиге „Нови свет брендова” (*A New Brand World*), даје следећу дефиницију брендирања: „Брендирање је када нешто сасвим обично унапређујемо и побољшавамо тако да оно постаје вредније и смисленије.”

У дефинисању појмова бренд[1] и брендирање, Скоко наводи да поједини аутори користе реч брендирање када говоре о начину дизајнирања неког производа или услуге, било да је реч о омоту, логу или натпису. Други тој речи приписују широко значење, у смислу управљања добрим имиџом, репутацијом, угледом и сл., односно подразумевају стратегију и план који би требало обезбедити да јавност препозна њихову репутацију и у њу верују.[2]

[1] Велики број људи ће израз бренд поистоветити са „робном марком”. Међутим, то није одрживо, узевши у обзир да се брендирање у последње време толико удаљило од свог трговачког порекла да је у друштвеном и културном смислу његов утицај немерљив. Проширио се на: образовање, спорт, моду, путовања, уметност, књижевност, хуманитарне организације, нацију, регионе, државе, буквално на све на шта се помисли.

[2] Упор.: Božo Skoko, Država kao brend, Matica Hrvatska, Zagreb, 2009, str. 129.

Ракита и Митровић тврде да без обзира на то што су прави брендови дуговечни, читавој категорији запуштених брендова прети губитак стечених позиција, без разлике на претходну славу и достигнуту вредност. Они упозоравају да се не може дуго, неактивно и паразитски живети на старој слави и да сваки успех више обавезује него што релаксира, али да на животном путу бренда долази до његове запуштености због недовољне посвећености, бриге, пажње и сл., и у том случају је неопходна ревитализација бренда или ребрендирање.[3]

Србија је после познатих дешавања почетком 90-их, ратних разарања, узрокованих погрешним одлукама појединаца, вођених задовољавањем себичних и личних интереса,[4] патњи и санкција, стекла изузетно лошу слику у свету. Њен углед је у том периоду био знатно погоршан. Доживела је слом и крах свог друштвеног стандарда и друштвених вредности. У својој дугој историји никада није имала лошији имиџ у свету и, по многима, довела је у питање и свој идентитет.

Перић подсећа да је Војска Србије један од најстаријих брендова, који има изузетан друштвени значај и утицај, а да при том има изузетну утемељеност и историју.[5] Војска Србије, након губитка свог идентитета, почевши од 1918.[6] па све до престанка функционисања заједнице Србије и Црне Горе, налази се у фази ревитализације или ребрендирања, тј. повратка свог старог имиџа стеченог у Балканским ратовима и Првом светском рату.[7] Мало је периода мира у српској историји, наводи професор Јеротић,[8] све од доласка Срба на Балкан почетком VI века, па све до данас, на самом крају 20. века. Светска историја ратовања, грађанских ратова, буна, од времена пре Христа и до данашњег дана, оставља тужан и застрашујући утисак, јер ратоборна људска природа, примарно, само борбом потврђује себе и одржава стечен простор свог боравишта, као и степен достигнутог идентитета личности. „Мало која земља је као Србија толико мењала своје границе: и границе, и читаву друштвену структуру и усмерење [...] И српска држава и друштво настали су и трајали на месту где је било страшно постојати".[9]

---

[3] Упор.: Branko Rakita, Ivan Mitrović, Brend menadžment, Savremena administracija, Beograd, 2007, str. 127.

[4] О дистинкцији између личног интереса и себичности види више у: Александар Прњат, „Лични интерес и морална мотивација верника", Култура, бр. 137, 2012, 340.

[5] Ненад Перић, „Војска Србије као бренд", Војно дело, 2/2008., 127.

[6] Српска Војска је 1918. године изгубила свој идентитет и поред тога што поједини аутори сматрају да је „Југословенска унија обезбедила несразмерне предности за српску етничку групу која је од свих националних група била најбројнија. Заиста, етнички Срби су доминирали у војсци и морнарици, као и на вишим положајима владе и државне бирократије, у највећем делу међуратног периода". (Дејвид Н. Гибс „Извори Југословенског ратног сукоба", Социолошки преглед, 35(3-4), стр. 177, 2001.

[7] Од укидања заједнице СЦГ Војска Србије има елементе новог имена, идеје и структуре. Војска Србије је бренд који је чврсто укорењен у свести народа али је изгубио вредност (и имиџ) услед неадекватног вођења, лоших екстерних услова одржавања (историјско-политичко-финансијски моменти, и друго). Ипак, то је бренд који изазива емоције, а оне су укључене у процесу брендирања. (Ненад Перић, „Војска Србије као бренд", Војно дело, 2/2008, 127).

[8] Види: Владета Јеротић, Србија и Срби између изазова и одговора, Ars Libri, Београд, 2004., стр. 123-140.

[9] Љубиша Митровић, „Балкан у светлу савремених процеса глобализације, регионалне сарадње и интеграције", Српска политичка мисао (1997), Институт за политичке студије, 3-4, Београд , стр. 79, такође види детаљније: Предраг Марковић, „Падови и обнове Српске државе", *ДАНИЦА*, Вукова задужбина, 2012, Београд, стр. 58 „У Првом светском рату 1.900.000, а у Другом светском рату око 2.000.000 Срба је погинуло. На почетку 18. века, Срба и Румуна је било исто. Данас Румуна има 25 милиона, а Срба једва десетак, од тога само 6 у

Војска Србије као бренд

Табла са натписом „Буди тако хуман као што је била Србија 1885. године", и данас стоји у холу зграде Међународног Црвеног крста у Женеви, у знак сећања на признање које је та организација доделила српском Црвеном крсту за помоћ Бугарској, земљи са којом је Србија била у рату.

Табла је постављена због преседана у светској историји ратовања. За време рата против Бугарске у окршајима 1884. и 1885. године Србија је имала војни санитет и збрињавала своје рањенике, а Бугарска није. Да би помоћ међународне заједнице била допремљена морала је проћи српске положаје. Срби су обуставили све војне активности и дозволили да хуманитарна помоћ буде допремљена непријатељу. Осим тога, Србија се придружила апелима из Европе и отворила своје магацине из којих је непријатељу дала ћебад, лекове и сав материјал који је био неопходан за отварање једне болнице у Бугарској и на тај начин помогла земљи са којом је ратовала. Тај моменат је овековечен на фотографији на којој је приказана примопредаја српских поклона бугарским војницима, код Пирота.[10]

За Србију и Србе тада се с правом могло рећи да су народ са херојском неисцрпном снагом, војничком способношћу, живим духом, урођеним осећајем правде и добротом. И поред повремених скандала, српски народ је у том објективном свету упамћен као народ који је стално био приморан да брани кућу „на сред друма". Срби су познати и по својој солидарности и залагању да сви народи живе слободно, а неке од њих ослобађали су вишевековног ропства.[11]

И Родолф Арчибалд Рајс у свом тестаменту[12] говори о храбрости и јунаштву српског народа и о „милосрђу према заробљеним непријатељским војницима изнуреним од глади и уместо да те људе који су им спалили кће и масакрирали жене и децу, злостављају, српски војници би се смиловали над њиховом судбином и давали им последње парче хлеба из џепа".[13]

Растовић у свом раду на веома интересантан начин презентује став британске штампе за време балканских ратова. И Британци су, као и читав ондашњи свет, били усхићени успесима српске војске, способношћу, обученошћу и храброшћу њених војника. Та тематика постала је готово стална рубрика у листу *Daily Telegraph.* Из времена Првог балканског рата издвајају се два текста које је *Daily Telegraph*

матици. Почетком 20. века Енглеза и Срба је било приближно исто, а данас Енглеза има 50 милиона. Тарабићи у „Креманском пророчанству", с правом, су упозоравали на опасност да сви Срби стану испод једне шљиве." (Драган Батавељић, Опстанак Србије и српског народа, Опстанак, Београд, 2008, стр. 17)

[10] Дејан Дашић, „Брендирање држава и нација", Култура, бр. 139, 396.

[11] О овоме види више у: Видимир Вељковић, Политички морал Срба – од Немањића до Милошевића, Ниш, Просвета, 2001.

[12] Интересантне податке о овоме видети: Родолф Арчибалд Рајс, Чујте Срби... чувајте се себе, Алка принт, Београд, 2007., Родолф Арчибалд Рајс, професор Универзитета у Лозани, доктор права и хемије, криминолог и публициста, велики пријатељ српског народа. Он је у Србију дошао 1914. године у току Првог светског рата, као неутрални посматрач; 1928. године саставио је политички тестамент, који је на његов захтев, објављен тек након његове смрти, где указује на врлине и мане српског народа. Умро је у Београду 1929. године са жељом да му срце буде сахрањено на Кајмакчалану „најопаснијем врху српске земље, близу другова који су страдали за слободу отаџбине."

[13] Родолф Арчибалд Рајс, Чујте Срби ... чувајте се себе, Алка принт, Београд, 2007, стр. 14.

објавио на ту тему, 24. марта 1913. Бенет Барлет је публиковао текст *Опсада Једрена*, *ближа посматрања.* У чланку је с много топлих речи описао српску војску, истичући „да официри и редови изгледају сви до једног као рођени војници, окретни и опремљени као најбоље трупе у Енглеској. Коњица им је изврсна, артиљерија модерна, превозна средства лака и јака, а топови изврсни". Барлет је похвалио и организацију команди дивизија. Описујући надирање српске војске ка Једрену истакао је куриозитет да је испред пукова ишла војна музика, а да су војници поносно марширали пуни духа.[14] У наредним текстовима поменути новинар је у најлепшем светлу писао о издржљивости српских трупа, дејству њене артиљерије и признао да није видео трупе у бољем стању или са више борбеног духа као што је то српска војска, као и да цео српски народ се бори са војском.[15]

У једном тексту[16] анализира се српска војска и разлози њеног успеха. Поред симпатија констатује се да је српско оружје извршило једно дело достојно било које европске војске. Новинар истиче да је Србија дала више од петине свог годишњег буџета на одржавање војске која се бриљантно показала у Македонији. „Општа војна обавеза строжије је примењена у Србији него и у једној другој војничкој држави на континенту начинила је од сваког Србина војника који је имао бољу храну и смештај него војници великих сила. Њихова војна спрема и опрема су дотеране на такав степен савршенства да су зачудиле странце који су посматрали ток борбе."[17] Похвале српској војсци нису упућиване само од савезника. Немци и Аустријанци су рачунали да ће у српској војсци имати најозбиљнијег противника, па су израђивали упутства за своје војнике у којима се између осталог каже: да је српска војска храбра, њени војници, већим делом сељаци, снажни, са малим стварима задовољни, отпорни, у борби хладнокрвни и присебни, дисциплиновани и већ четири године ратују. „Аустријски генерал Краус је, као начелник Штаба Балканске војске, после смене Поћорека, издавао трупама разна упутства са примерима о држању српских јединица и старешина. После рата, он је изнео у својим јавним публикацијама да је српски борац сматран у аустроугарској војсци најопаснијим непријатељем, с којим је имала прилике да се бори у Првом светском рату."[18]

Колико је Војска имала доминантан статус у друштву тог времена говори и податак да је удружење резервних официра и ратника у Краљевини Југославији представљало најмоћније ветеранско удружење чије су се разгранате активности прожимале у све сфере тадашњег друштвеног живота са примарним циљем очувањем сећања на ратне догађаје, проучавање ратних последица и идеолошког значаја српских ратничких традиција у новонасталој држави. У политичком смислу, рад те организације усмерен је ка унутрашњем државном јединству, као и у непрестаној будности над бившим непријатељима.[19]

---

[14] Александар Растовић, „Србија у огледалу британске штампе у току Балканских ратова", Историјски часопис, бр. 50, 131.

[15] Упор.: Исто, стр. 150-151.

[16] *Daily Telegraph,* Пад Скопља, 15. X. 1912.

[17] Александар Растовић, „Србија у огледалу британске штампе у току Балканских ратова", Историјски часопис, бр. 50, 131.

[18] Милан Зеленика, Рат Србије и Црне Горе 1915, Војноиздавачки завод „Војно дело", Београд, 1954., стр 108.

[19] Види више: Данило Шаренац, „Удружење резервних официра и ратника 1919-1941", Историја 20. века, 29(1), 27.

Ребрендирање Војске Србије

Након Другог светског рата главни светски негативци били су Немци. Хладни рат етикетирао је Русе као „лоше момке", а недуго затим улогу негативаца добијају блискоисточни момци, који ту титулу дуго задржавају, све до појаве „добрих муслимана" у Босни и изгубљене медијске битке „лоших и нецивилизованих" Срба.

Да би се преокренула судбина брендова у нестајању потребно је, како тврде Котлер и Келер, да се „врате својим коренима" и да поврате изгубљене вредности бренда или пак да пронађу нове изворе своје вредности. Без обзира на приступ који се примени, брендови који се враћају на сцену морају да унесу више „револуционарних" него „еволуционих" промена.[20] Потребно је утврдити од којих извора треба кренути, да ли позитивне асоцијације постоје, губе ли своју снагу, да ли је потребно ново позиционирање и сл. Изворне вредности Војске Србије свакако леже у чињеници да је српска војска настала из устаничких чета, дакле из народа који се латио оружја да би изборио своју слободу. Ту леже корени дубоке повезаности нашег народа и наше војске. Аутори наглашавају да је очигледно да у стратегији ревитализације (ребрендирања) постоји континуум, с једне стране „враћање на почетак" а с друге „поновни проналазак". Многа ребрендирања у суштини представљају њихову комбинацију са два основна приступа:

1. Проширење свести о бренду, повећања присећања и препознавања бренда.

2. Повећање снаге, омиљености и јединствености асоцијација бренда које чине његов имиџ.[21]

Такође, у једном другом делу Котлер и Ферч подсећају да се људи ослањају на ствари које познају и којима верују – ако нешто промените, то поверење ће бити доведено у питање и због тога или појачано или ослабљено. Аутори тврде да мењање и поново брендирање (ребрендирање) само промене ради вероватно неће донети жељене резултате и упозоравају да ребрендирање или „подмлађивање" бренда не треба схватити олако.[22]

Данас постоје многобројни, специфични начини брендирања (ребрендирања) производа, држава, организација, а многи од њих употребљавају се и у брендирању војске, као што су: филмска индустрија, спортска дешавања,[23] културни и јавни догађаји, јавна дипломатија, политичке изјаве[24] и говори,[25] познате и славне личности, туризам (војни), пропаганда и односи с јавношћу[26] и др.

---

[20] Filip Kotler, Kevin L Keler., Marketing menadžment, Data status, 12-to izdanje, Beograd, 2006., str. 294.

[21] Исто, стр. 295.

[22] Упор.: Filip Kotler, Valdemar Ferč, B2B brend menadžment, Asee, Novi Sad, 2007., str. 212-213.

[23] Види: Бранко Бошковић, „Модел менаџмента великих спортских догађаја", Војно дело, пролеће/ 2012, 325.

[24] Џ. Буш је 2002. године означио Иран, Ирак и Северну Кореју као чланове „осовине зла" са оружјем за масовно уништење, које прете како суседима тако и Америци. Без обзира на то што је Северна Кореја признала да поседује спорни материјал и постројења за израду нуклеарне бомбе, нападнут је Ирак, где је касније утврђено да никаквог нуклеарног програма није било. (Howard, P., (Dec. 2004) Whu Not Invade North Korea? Threats, Language Games, and U.S. Foreign Policy, *International Studies Quarterly*, Blackwell Publlishing on behalf of The International Studies Association Vol. 48. No.4 pp. 806).

Филмска индустрија је у последње време један од веома значајних видова брендирања нација и држава, па и војске. Уз помоћ „холивудских" продукција могуће је једну націју позитивно или негативно представити остатку света. У већини тих филмова Америка брендира саму себе и своју војску, где истиче како спасава свет од разних опасности које му прете.

Коришћење пропагандних метода од стране једне земље није ништа ново. Још у Другом светском рату влада САД користила је радио, филм, цртане филмове, постере и остала средства масовне комуникације како би сатанизовала Хитлера и његову политику. У исто време, анализирали су и ефекте који су владине пропагандне поруке имале на промену става Американаца према непријатељу и према ставу о учешћу америчких трупа у рату. Слично је и било са неким специјалним тајним службама САД, које су сличне методе користиле у борби против политике Совјетског Савеза у „доба хладног рата".

Наша земља, после свих ратних дешавања на овим просторима, углавном се у одређеном периоду појављивала као земља негативних перцепција. Срби и Србија су углавном приказивани у негативном светлу, као освајачки и поробљивачки народ који је кренуо у освајање туђих територија, што наравно није истина. Сви добро знамо да једном изговорену лаж не може избрисати ни стотину истина. Поједини филмови, где Србин из Босне намерава да пренесе атомску бомбу у Америку, а затим је и активира, дају негативну слику и позицију Србији и Србима која је донедавно била резервисана само за Палестинце и арапски народ.[27]

Током 20. века владе, војске и представници високог бизниса веома често су манипулисали симболима и сликама „непријатеља" у домаће политичке сврхе, како би скренули пажњу са својих унутрашњих проблема. Најбољи пример је хладни рат који је имао помоћ масовних медија. Скоко[28] наводи да се пропаганда у модерним тумачењима често користи за означавање државних унутрашњих и спољашњих политичких активности ради организованог утицаја на јавно мишљење, при чему се свесно користе лажи. Он подсећа да је још 1925. амерички аутор Едвард Ернејс *(Edward Bernays)* написао књигу „Пропаганда" у којој је изјавио, темељећи своја искуства на догађајима у Првом светском рату, како је могуће усмеравати људске умове на начин на који војска усмерава своје јединице. Ову констатацију потврђује и Чомски *(N. Chomsky)* својим исказом да је Први светски рат био доба када је државна пропаганда по први пут била добро организована.

Олинс подсећа на један пример међузависности у брендирању војне индустрије и држава и нација. У француско-пруском рату, вођеном између 1870. и 1871. године, пушке са иглом које су израђиване у Немачкој биле су много бољег квалитета од истих таквих које су правили Французи. Када се појавила нова пушка са иглом коју су осмислили Французи, већ је било касно – Немци су добили рат. Због тога су се у последњој четвртини 19. века нације које су желеле да се војно модернизују, као што су Отоманско царство и Јапан, приклањали пре немачким него француским саветници-

[25] „Одметнуте државе" (rogue states), „промашене државе" (failed states), Реган (Regan) „зло царство" за Совјетски Савез 1983., Клинтон (Clinton) „држава која изазива забринутост" (Simon Anholt, Konkurentan identitet, M PLUS, Zagreb, 2009., str. 39).

[26] Хитлер је био задивљен пропагандним системом запада и у својој књизи „Mein Kampf" тврдио да је Немачка изгубила Први светски рат јер је изгубила битку у пропаганди.

[27] Дејан Дашић, „Брендирање држава и нација", Култура, Бр. 139, 396.

[28] Božo Skoko, Država kao brend, Matica Hrvatska, Zagreb, 2009, стр. 79.

ма, опреми и оружју. У том тренутку, тврди Олинс, развио се један симболички однос између неких изразито националних производа и нације са којом се асоцирају.[29]

Перић указује на чињеницу да је војна индустрија СФРЈ годишње доносила преко милијарду долара крајем осамдесетих година прошлог века. Он подсећа и на повољну репутацију одређених производа, тенк М-84, Г-4 супергалеб, један од најбољих тренажних авиона тог профила, топ 152 мм М84 – далекометна хаубица, чувена НОРА и малокалибарско оружје „Заставе". Такође, бренд Војске је и Војна академија, Војнотехнички институт, који поседује један од највећих аеро тунела на Балкану, а и на некада највећи филмски студио на Балкану „Застава филм".[30]

Аутор напомиње да је присуство војске у јавности (наша војска је увек са нама) врло значајно, као што су параде поводом дипломирања нове класе официра Србије испред Дома народне скупштине. Али, уколико у томе не постоји континуитет, нема ни ефекта. Он даје подршку оваквим дешавањима и констатује да је то и став војног и политичког естаблишмента у земљи.[31]

Војни туризам је појам који се одомаћио у свету, али и у нашем окружењу. Црној Гори су поделом имовине чланица бивше државне заједнице припали најатрактивнији земљишни војни комплекси, који се простиру на око 2,5 милиона квадратних метара. Данас су то атрактивне туристичке дестинације, а неке ће то тек да буду. У Хрватској ће острво Вис и километарски тунели у његовој утроби заголицати машту сваког заљубљеника у историју или војне приче, а ни остали неће остати равнодушни пред заборављеним топовским цевима упереним на пучину са острва на којем је у једној од пећина боравио и Тито.

Тренутно у свету постоји више десетина свемирских и војних авантура, летови војним ловцима, хеликоптерима, старијим типовима авиона, теретним авионима који симулирају нулту гравитацију, тренинзи у симулаторима летења, падобранске авантуре, програми вожње тенкова и других оклопних возила итд.

Објекти војних установа у Србији налазе се на одличним местима, било да је реч о планинама или бањама. Међутим, данас у туризму није довољна „стара слава", већ се савременом туристи морају понудити атрактивни садржаји у складу са жељама и очекивањима савремених, пробирљивих и све захтевнијих туриста.

Када су у питању односи с јавношћу, Перић напомиње да Војска Србије није изузетак, напротив, она је један од најбитнијих државних елемената који има сразмерну одговорност пред јавношћу, како домаћом, тако и страном. Стручњаци за то поље требало би да буду свестрано образовани и способни, изузетно ангажовани и информисани, спремни на брзо и квалитетно размишљање, одлучивање и деловање. То се односи и на официре за односе с јавношћу у Војсци Србије која тренутно шири тај део система.[32]

Као пример може послужити филм „Врхунско оружје" *(Top Gun)* који је, и у СФРЈ, међу пилотима постао узор по питању стила протагониста, а лансиран је у тренутку опадања популарности Беле куће и интересовања за војску САД. Филм је

[29] Olins Wally, „Branding the Nation-the historical context", The Journal of Brand Menagement, Vol. 9, April 2002, pp. 6, http://www.brandchannel.com/images/Papers/Journal_of_Brand.pdf, приступљено 20. 8. 2012.

[30] Ненад Перић, „Војска Србије као бренд", Војно дело, 2/2008., 127.

[31] Исто.

[32] Види више: Ненад Перић, "Односи с јавношћу, комуникација у кризним ситуацијама и Војска Србије", Војно дело, leto/2010., 317.

био прави хит, а главну улогу је играо тадашњи идол тинејџера у САД и широм света – Том Круз. Интересовање за војску САД је повећано, нарочито за авијацију. Што се тиче Војске Србије, задатак маркетинга могао би бити да путем „Застава филма" копродуцира неки филм у којем би, на пример, један од главних позитивних ликова био млади потпоручник, шармантан, способан, заљубљеник у свој позив. Промотивна вредност филмова је огромна: уколико имају довољну вредност, гледаће се годинама, можда и деценијама, тако да је део аудиторијума који покрије само једна филмска копија/носач материјала потенцијално огроман.[33]

Телевизијска серија „Војна академија" одличан је начин брендирања Војске Србије. Не само што даје позитиван публицитет, већ и на одличан начин мотивише најбоље младе људе да се одлуче за војну професију и своје професионално усавршавање наставе у Војсци Србије.

Вишенаменско оклопно возило „Лазар" свакако је један од најновијих брендова Војске Србије, а први пут је представљено на војном полигону у Никинцима. „Нови српски војни бренд" припада концепцији возила која се масовно развијају и користе у оружаним снагама широм света. Оклопна возила тог типа позната су под називом „возила заштићена од мина и заседних дејстава."

За Војномедицинску академију (ВМА) може се рећи да је истински бренд Војске Србије. То је водећа установа у области лечења, превентивне медицине, фармације, образовања и научноистраживачког рада у Србији и шире, на простору југоисточне Европе. Од 2008. године извршена је функционална интеграција ВМА у систем јавног здравства Србије, чиме је отворен пут бесплатном лечењу цивила, што је резултирало додатним поправљањем имића Војске Србије.[34]

Ребрендирање Војске Србије спроводи се и враћањем свештеника у касарне и јединице војске, па војници имају могућност да задовоље своје верске потребе. Ови свештеници морају имати благослов архијереја чијој епархији канонски припадају, високу стручну спрему и да су одслужили војни рок под оружјем. „Верска служба се у војној средини организује ради остваривања вероисповести, јачања духовних и моралних вредности припадника војске, неговања војничких врлина и патриотизма, као и обликовања грађанске одговорности."[35]

Тајне службе и војска донедавно су биле скоро искључиво мушки посао. Процес ребрендирања војске настављен је и одлуком да се жене активније укључе у рад и пријем у Војсци Србије. „Данас је у Војнобезбедносној агенцији 11 одсто жена, тј сваки десети припадник ВБА заправо је жена. Тренд запошљавања жена посебно је изражен од 2009. године, од када је ВБА запослила 26 жена које углавном раде на оперативним задацима. Србија је у односу на регион постигла значајне резултате у повећању броја жена у Војсци Србије, а што је и у складу са Резолуцијом 1325 УН".[36]

---

[33] Исто.

[34] Војномедицинска академија основана је указом кнеза Александра Карађорђевића 2. марта 1844. године, а 1909. пресељена је у нову зграду и важила је за најмодернију здравствену установу тог времена на Балкану. Нова зграда на Бањици изграђена је 1980. године.

http://www.vesti.rs/Vojska-Srbije/VOJSKA-SRBIJE-POSTAJE-PREPOZNATLJIV-BREND-U-SVETU-2.html

[35] Милан Галовић, „Свештеник и официр", Политика, 6. и 7. јануар 2014, стр. 11.

[36] Милан Галовић, „Све више жена у војној тајној служби", Политика, 12. јануар 2014, стр. 9.

Цивилно-војна сарадња одувек је била веома битна у Војсци Србије и одличан начин изградње имиџа институције која брине о свом народу. Након одлуке о забрани коришћења воде за пиће и кување хране у Ужицу, Војска Србије упутила је у тај град осам цистерни са пијаћом водом, а у координацији са ужичким штабом за ванредне ситуације биће на располагању грађанима Ужица док год то буде било потребно. Поред тога, Војска Србије је ангажовала један инжињеријски батаљон и, заједно са ужичком фирмом „Јединство", поставила цевовод који ће обезбедити несметано напајање Ужица водом.

Кековић и група аутора наводе да Војска Србије поседује одговарајуће капацитете који могу задовољити различите потребе за реаговање у ванредним ситуацијама у квалитативном смислу. У савременим условима, војне организације и јединице задржале су и повећале издржљивост и способност прилагођавања разним условима, па су постале респектабилан фактор за извршавање задатака заштите и спасавања у кризним, односно ванредним ситуацијама. Аутори закључују да се у пракси ангажовање војних ресурса у ванредним ситуацијама (нпр. поплаве у Јаши Томићу 2005. године, земљотрес у Краљеву 2010. године) показало као нужност, што указује на потребу регулисања употребе војних ресурса у оквиру треће мисије посебним прописима и процедурама.[37]

Војска Србије негује ову суштинску везу, тако да и у условима професионализације остаје привржена грађанима Србије и помаже им кад год је то потребно. Грађани, такође, препознају ту судбоносну повезаност и цене напоре које војска чини за опште добро.

Јермић и Ристић закључују да је Војсци Србије неопходан нов вредносни систем, подсећајући: „Скоро две деценије Војска је стављана на маргине друштва и није се могла снаћи у конгломерату, пре свега, дневно-политичких збивања. Такав положај одражавао се и на унутрашњи амбијент у Војсци који је, у недостатку системске уређености, погодовао политичким амбицијама појединаца и, на томе базирано, напредовању у служби. Недостатак слуха политичких елита за стварне потребе Војске и њено коришћење у дневно-политичке сврхе потпуно је успорио суштинске организационе промене свих њених димензија (стратегије, доктрине, организационе структуре, људски и материјални ресурси, стандарди, норме и правила функционисања и понашања, организациона култура, клима и понашање)".[38]

Закључак

У ауторском тексту по насловом „Каква нам војска треба?"[39] Милован Дрецун износи свој став о реформама у Војсци Србије. И, заиста, узевши у обзир да нови начин ратовања и податак да „у свим ратовима које су САД водиле у протекле две деценије, од првог рата против Ирака 1991. године, преко рата против Србије 1999, Авганистана 2001. и Ирака 2003, па до Либије у 2011. америчка '*космичка машина*' добила је нову димензију – војна космичка, орбитална, сателитска командно-кон-

[37] Упор.: Зоран Кековић и др., „Улога Војске Србије у одговору на невојне претње", Војно дело, зима/2011, 228.

[38] Златан Јеремић, Слађан Ристић, Нови вредносни систем Војске Србије - наслеђе или пројекција, Војно дело/лето 2010, 253.

[39] http://www.politika.rs/rubrike/Tema-nedelje/KAKVA-NAM-VOJSKA-TREBA-/t44.lt.html

тролно-комуникационо-компјутерска, информационо-обавештајна инфраструктура (C^4 I^2) за вођење рата на Земљи, смештена је у орбити и суштински зависи од војних сателита као платформи релеја",[40] указује на важност тог питања.

Међутим, каква нам војска треба у смислу броја припадника Војске Србије, стратегије, савеза и сл., питања су којима треба да се баве државни и војни врх, професионалци и људи од струке, а холистичко брендирање намеће се као обавеза свих. У холистичком брендирању, значи да све, од заштитног знака, преко дизајна, до реализације маркетиншких програма, процеса и активности, види као нешто што се међусобно прожима и што је међусобно повезано. Холистички маркетинг, као и холистичко управљање брендом, увиђа да је „све важно". Маркетинг односа, интегрисани маркетинг, унутрашњи маркетинг (интерни) и маркетинг друштвене одговорности компоненте су холистичког маркетинга.

Ако жели да настави да брендира своју војску, Србија мора пазити на имиџ и изградити (стари) идентитет. Мора имати јасну визију шта жели, где се тренутно налази њена војска, где жели да буде и покуша да интегрише све радње, политике и комуникацију ка остатку света.

Велико интересовање за добровољно служење војног рока, запослење у својству професионалног војника и за школовање у Војној гимназији и на Војној академији на најбољи начин потврђују да је поверење грађана у Војску Србије повраћено, тј. да се процес ребрендирања креће у добром правцу и да војна професија у очима младих заузима истакнуто место.

Литература

1. Skoko, B.: *Država kao brend*, Matica Hrvatska, Zagreb, 2009.

2. Rakita, B., Mitrović, I.: *Brend menadžment*, Savremena administracija, Beograd, 2007.

3. Kotler, F., Keler, L., K.: *Marketing menadžment*, 12. izdanje, Data status, Beograd, 2006.

4. Kotler, F., Ferč, V.: *B2B brend menadžment*, Asee, Novi Sad, 2007.

5. Howard, P.: „Why Not Invade North Korea? Threats, Language Games, and U.S. Foreign Policy", *International Studies Quarterly*, Blackwell Publlishing on behalf of The International Studies Association, Vol. 48. No. 4 pp. 806, Dec. 2004.

6. Wally, O.: „Branding the Nation-the historical context", *The Journal of Brand Menagement*, April 2002. Vol. 9, pp. 6, http://www.brandchannel.com/images/Papers/Journal_of_Brand.pdf, приступљено 20. 8. 2012.

7. Anholt, S.: *Konkurentan identitet*, M PLUS, Zagreb, 2009.

8. Животић, А.: „Четничке јединице Војске краљевине Југославије у априлском рату", *Историја 20. века*, 29(1), 39-47.

9. Прњат, А.: „Лични интерес и морална мотивација верника", *Култура*, бр. 137, 2012, 340-347

10. Растовић, А.: „Србија у огледалу британске штампе у току Балканских ратова", *Историјски часопис*, бр. 50, 131-152.

11. Бошковић, Б.: „Модел менаџмента великих спортских догађаја", *Војно дело*, пролеће/2012, 325-336.

[40] Душан Николиш, „Ратовање без рата – будућност (идеал) америчке доминације светом?", Српска политичка мисао, (1), 2012, 117.

12. Вељковић, В.: *Политички морал Срба – од Немањића до Милошевића*, Просвета, Ниш, 2001.

13. Јеротић, В.: *Србија и Срби између изазова и одговора*, Ars Libri, Београд, 2004.

14. Шаренац, Д.: „Удружење резервних официра и ратника 1919-1941", *Историја 20. века*, 29(1), 27-38.

15. Дашић, Д.: „Брендирање држава и нација", *Култура*, бр. 139, 396-415.

16. Гибс Н. Д.: „Извори Југословенског ратног сукоба", *Социолошки преглед*, 35(3-4), 177-211, 2001.

17. Батавељић, Д.: *Опстанак Србије и српског народа*, Опстанак, Београд, 2008.

18. Николиш, Д.: „Ратовање без рата – будућност (идеал) америчке доминације светом?", *Српска политичка мисао*, (1), 2012, 105-129.

19. Зеленика, М.: „Рат Србије и Црне Горе 1915", Војноиздавачки завод „Војно дело", Београд, 1954.

20. Јеремић, З., Ристић, С.: „Нови вредносни систем Војске Србије – наслеђе или пројекција", *Војно дело*, лето/2010, 241-256.

21. Кековић, З., Комазец, Н., Милиновић, М.: „Улога Војске Србије у одговору на невојне претње", *Војно дело*, зима/2011, 228-250.

22. Митровић, Љ.: „Балкан у светлу савремених процеса глобализације, регионалне сарадње и интеграције", Институт за политичке студије, *Српска Политичка Мисао*, 3-4, 79-92, Београд, 1997.

23. Галовић, М.: „Све више жена у војној тајној служби", *Политика*, 12. јануар 2014.

24. Галовић, М.: „Свештеник и официр", *Политика*, 6. и 7. јануар 2014.

25. Перић, Н.: „Војска Србије као бренд", *Војно дело*, 2/2008., 127–135.

26. Перић, Н.: „Односи с јавношћу, комуникација у кризним ситуацијама и Војска Србије", *Војно дело*, лето/2010, 317-330.

27. Марковић, П.: „Падови и обнове Српске државе", *ДАНИЦА*, Вукова задужбина, Београд, 2012.

28. Рајс, А., Р.: *Чујте Срби ... чувајте се себе*, Алка принт, Београд, 2007.

http://www.politika.rs/rubrike/Tema-nedelje/KAKVA-NAM-VOJSKA-TREBA-/t44.lt.html, приступљено 20. 01. 2014.

http://www.vesti.rs/Vojska-Srbije/VOJSKA-SRBIJE-POSTAJE-PREPOZNATLJIV-BREND-U-SVETU-2.html, приступљено 20. 01. 2014.

DOI: 10.5937/vojdelo1403208D

ЗАКОНОДАВНИ ОКВИР ЗА АНГАЖОВАЊЕ ВОЈСКЕ СРБИЈЕ У ВАНРЕДНИМ СИТУАЦИЈАМА

Љубомир Дуловић
Генералштаб Војске Србије

Актуелно питање безбедности, у периоду после блоковске поделе света, проширено је новим безбедносним ризицима, изазовима и претњама, као што су оружана побуна, тероризам и организовани криминал, социјалне нестабилности, економски проблеми и миграције изазване њима, угрожавање животне средине, епидемије заразних болести и друге појаве. Мирнодопске тзв. „невојне претње" и стање и ситуације узроковане њима данас су доминантни тип претње свим савременим државама, које су задржале одговорност и централну улогу у остваривању безбедности. Република Србија је својим законским оквиром одредила стање и ситуације узроковане тзв. „невојним претњама" терминима – ванредно стање и ванредна ситуација. Такође, Република Србија и Војска Србије, као део система националне безбедности, овим оквиром имају обавезу и могућност деловања ради највећег могућег умањења последица проузрокованих њиховим настанком.

У раду је појмовно одређено ванредно стање и ванредна ситуација, представљени су предуслови за функционисање Републике Србије и Војске Србије у ванредним ситуацијама и уочени проблеми који се могу одразити на благовремено и јединствено деловање различитих субјеката у ванредним ситуацијама.

Кључне речи: *систем националне безбедности, цивилна одбрана, цивилна заштита, ванредно стање, ванредна ситуација*

Увод

Улога институција државе у остваривању безбедности државе различито се тумачи у зависности од приступа безбедности. Ипак, централну улогу државе нико не спори. Државне институције одувек су биле одговорне за безбедност државе и грађана, с тим што се повећањем „безбедносне" активности знатно проширује и круг државних институција, које добијају одређене задатке у националној безбедности. Традиционално схватање националне безбедности било је усмерено на безбедност територије, а главни објекат и субјекат система безбедности била је суверена држава. У периоду после блоковске поделе света, промене које су се догодиле донеле су нове безбедносне ризике, изазове и претње, а стари безбедносни ризици доби-

ли су нове димензије. Ратови нису више доминантан начин решавања међународних спорова. Данашњи противречни процеси препознају нове претње безбедности, као што су оружана побуна, тероризам и организовани криминал, социјалне нестабилности, економски проблеми и миграције изазване њима, угрожавање животне средине, епидемије заразних болести и друге појаве. Мирнодопске тзв. „невојне претње", представљају доминантни тип претње свим савременим државама. Стање и ситуације узроковане тзв. „невојним претњама" захтевају свеобухватан, јасан и делотворан оквир за деловање Републике Србије и Војске Србије као дела система националне безбедности у ванредном стању и ванредној ситуацији.

Нормативно-правним актима Републике Србије дата су тумачења појмова ванредно стање и ванредна ситуација.

Устав, као основни и највиши правни акт и један од најважнијих политичких докумената државе, разликује ванредно и ратно стање.[1] Члановима 200. и 201, у VIII делу Уставност и законитост, на самом почетку јасно и недвосмислено се прецизирају надлежност Народне скупштине, као највишег представничког тела и носиоца уставотворне и законодавне власти у Републици Србији,[2] за проглашење ванредног и ратног стања. „Када јавна опасност угрожава опстанак државе или грађана, Народна скупштина проглашава ванредно стања. Ратно стање проглашава Народна скупштина."[3]

Закон о одбрани[4] у члану 4. дефинише следеће битне појмове:

– ванредно стање је стање јавне опасности у којем је угрожен опстанак државе или грађана, а последица је војних или невојних изазова, ризика и претњи безбедности;

– ратно стање је стање опасности у којем је оружаним деловањем споља угрожена сувереност, независност и територијална целовитост земље, односно мир у региону, које захтева мобилизацију снага и средстава за одбрану.

Из наведеног може се закључити да је проглашење ратног стања последица угрожавања државе споља, а проглашење ванредног стања је резултат свих осталих могућих угрожавања редовног функционисања државе, односно постојање ванредног стања обухвата сва остала угрожавања које не обухвата оружано угрожавање споља.

Закон о ванредним ситуацијама, у члану 8, даје дефиницију ванредне ситуације, као „стање када су ризици и претње или последице катастрофа, ванредних догађаја и других опасности по становништво, животну средину и материјална добра таквог обима и интензитета да њихов настанак или последице није могуће спречити или отклонити редовним деловањем надлежних органа и служби, због чега је за њихово ублажавање и отклањање неопходно употребити посебне мере, снаге и средства уз појачан режим рада."[5]

Упоредном анализом дефиниција ванредног стања и ванредне ситуације може се закључити да ванредна ситуација представља блажи облик ванредног стања. Тачније, ванредна ситуација је стање које настаје када се редовним активностима не могу спречити и отклонити последице изазване опасностима, а кад предвиђене мере не буду довољне, она са сигурношћу може прерасти у ванредно стање.

---

[1] Члан 200., 201. Устав РС, „Службеном гласнику РС", број 98/06.

[2] Члан 98. Устав РС, „Службеном гласнику РС", број 98/06.

[3] видети више Члан 99. Устав РС, „Службеном гласнику РС", број 98/06.

[4] Члан 4. Закон о одбрани, „Службени гласник РС" број 104/09.

[5] Члан 8. Закон о ванредним ситуацијама, „Службени гласник РС", бр. 111/2009 и 92/2011.

С обзиром на то да садржајно, у одређеној мери, обухватају сродну стварност – угроженост грађана, односно ризике, претње и опасности по становништво, на самом почетку треба поставити питање оправданости њиховог упоредног постојања. Синтагме „ванредно стање" и „ванредна ситуација", иако различито дефинисане, често се користе са истим значењем. Не прави се јасна разлика, иако су хијерархијски различити и по обиму и по садржају.

Један од начина превазилажења ове потенцијалне забуне може бити и у поштовању јединствености правног поретка Републике Србије, где је Устав њен највиши правни акт и сви други општи акти морају бити у сагласности са Уставом.[6] У конкретном случају, с обзиром на то да Устав Републике Србије, као и у други закони, познају само појам ванредног стања, потребно је да се садржај Закона о ванредним ситуацијама усклади са Уставом Републике Србије.

Општи законски предуслови за функционисање Републике Србије у ванредним ситуацијама

Народна скупштина Републике Србије усвојила је Устав РС[7], на Првој посебној седници Народне скупштине РС одржаној 30. 6. 2006. године. Устав РС коначно је усвојен републичким референдумом 28. и 29. 10. 2006. године.

Давањем права грађанима на здравствену и социјалну заштиту и здраву животну средину (II део Устава Републике Србије – Људска и мањинска права и слободе),[8] стављањем одбране и безбедности Републике Србије и њених грађана у надлежност Републике Србије (IV део – Надлежност Републике Србије) [9] и постојање права Скупштине Републике Србије на одлуку о проглашењу ванредног и ратног стања (VIII део – Уставност и законитост);[10] створени су полазни услови за нормативно-правно регулисање, организацију и давање надлежности за деловање Републике Србије у ванредном стању и ванредним ситуацијама.

Стратегија националне безбедности Републике Србије[11] представља најважнији стратешки документ којим се утврђују основе политике безбедности у заштити националних интереса Републике Србије. Стратегија националне безбедности представља основ за израду стратегијских докумената у свим областима друштвеног живота и функционисања државних органа и институција, ради очувања и заштите безбедности грађана, друштва и државе. Она анализира безбедносно окружење Републике Србије, идентификује изазове, ризике и претње безбедности, утврђује националне интересе у области безбедности, одређује циљеве, основна начела и елементе политике националне безбедности и дефинише структуру, начела функционисања и одговорности у оквиру система безбедности. Документом су дефини-

[6] Члан 194. Устав РС, „Службеном гласнику РС", број 98/06.

[7] Устав Републике Србије, „Службени гласник РС", број 98/06.

[8] Члан 68., 69., 79. Устав Републике Србије, „Службени гласник РС", број 98/06.

[9] Члан 97. Устав Републике Србије „Службени гласник РС", број 98/06.

[10] Члан 200. и 201. Устав Републике Србије „Службени гласник РС", број 98/06.

[11] Стратегија националне безбедности Републике Србије.

сани изазови, ризици и претњи који директно утичу на безбедност становништва и материјалних добара, угрожавање животне средине и здравља грађана. Циљевима политике националне безбедности утврђено је унапређење безбедности грађана, друштва и државе. И поред тога, појмови цивилна одбрана, цивилна заштита, ванредно стање и ванредна ситуација нису ни поменути.

Најзначајнији стратегијски документ у области одбране је Стратегија одбране Републике Србије. У њој се анализира безбедносно окружење; идентификују изазови, ризици и претње одбрани; утврђују одбрамбени интереси и политика одбране Републике Србије; конципира систем одбране и утврђују основна опредељења о планирању и финансирању одбране. Стратегија одбране представља основ за развој нормативних, доктринарних и организацијских решења система одбране. Овим документом дефинисана је цивилна одбрана као део јединственог система одбране, дата њена организација, мисије, задаци и носиоци.

И Стратегија националне безбедности и Стратегија одбране су јавни документи.

Законом о одбрани[12] уређен је систем одбране Републике Србије, надлежности државних органа и Војске Србије у одбрани, права и дужности државних органа, аутономних покрајина, јединица локалне самоуправе, грађана, привредних друштава, других правних лица и предузетника у одбрани, као и друга питања значајна за одбрану. Главом VII Закона о одбрани Републике Србије[13] регулисано је да се цивилна заштита организује, припрема и спроводи као систем заштите и спасавања људи, животиња, материјалних и културних добара, од елементарних непогода, техничко-технолошких несрећа и катастрофа, последица тероризма, ратних и других већих несрећа, а у складу с важећим прописима, начелима и захтевима Женевске конвенције и другим правилима међународног хуманитарног права. Цивилна заштита у ратном и ванредном стању организује се и функционише као део система одбране.

Као производ ових претпоставки имамо списак усвојених закона и подзаконских аката у вези с ванредним ситуацијама и заштитом од пожара:[14]

– ЗАКОН о ванредним ситуацијама, „Службени гласник РС”, бр. 111 од 29. децембра 2009, 92 од 7. децембра 2011, 93 од 25. септембра 2012. године

– ЗАКОН о заштити од пожара, „Службени гласник РС”, број 111 од 29. децембра 2009. године

– ЗАКОН о потврђивању Споразума између Владе Републике Србије и Владе Руске Федерације о оснивању Српско-руског хуманитарног центра – Међународни уговори бр. 6/12 од 24. децембра 2012. године

– НАЦИОНАЛНА СТРАТЕГИЈА заштите и спасавања у ванредним ситуацијама „Службени гласник РС”, број 86 од 18. новембра 2011. године

– СТРАТЕГИЈА заштите од пожара, „Службени гласник РС”, број 21 од 21.03.2012. године

– УПУТСТВО о методологији за израду процене угрожености и планова заштите и спасавања у ванредним ситуацијама, „Службени гласник РС”, број 96 од 5. октобра 2012. године

[12] Закон о одбрани, „Службени гласник РС” број 104/09.

[13] Закон о одбрани, „Службени гласник РС”, бр. 104/09, видети више у члану 77–80.

[14] Преузето са сајта Сектор за ванредне ситуације
http://prezentacije.mup.gov.rs/svs/HTML/zakonska%20regulativa.html

– УРЕДБА о спровођењу евакуације, „Службени гласник РС”, број 22 од 31. марта 2011. године

– УРЕДБА о садржају и начину израде планова заштите и спасавања у ванредним ситуацијама „Службени гласник РС”, број 8 од 11. фебруара 2011. године

– УРЕДБА о обавезним средствима и опреми за личну, узајамну и колективну заштиту од елементарних непогода и других несрећа, „Службени гласник РС”, број 3 од 24. јануара 2011. године

– УРЕДБА о саставу и начину рада штабова за ванредне ситуације, „Службени гласник РС”, број 98 од 24. децембра 2010. године

– УРЕДБА о висини и начину остваривања права на једнократну новчану помоћ, „Службени гласник РС”, број 98 од 24. децембра 2010. године

– УРЕДБА о ангажовању ствари за потребе заштите и спасавања и начину остваривања права на накнаду за коришћење истих – послата Влади на усвајање, „Службени гласник РС”, број 10/13 од 30.01.2013. године

– УРЕДБА о разврставању објекта, делатности и земљишта у категорије угрожености од пожара, „Службени гласник РС”, број 76 од 22. октобра 2010. године

– ПРАВИЛНИК о организацији и начину употребе специјализованих јединица цивилне заштите, „Службени гласник РС”, број 26 од 15.04.2011. године

– ПРАВИЛНИК о начину наплате и роковима плаћања средстава која се усмеравају као наменски приход Буџетског фонда за ванредне ситуације „Службени гласник РС”, бр. 14 од 4. марта 2011, 28 од 26.04. 2011. године

– ПРАВИЛНИК о садржају информација о опасностима, мерама и поступцима у случају удеса, „Службени гласник РС” бр. 18 од 09.03.2012. године

– ПРАВИЛНИК о начину утврђивања вредности грађевинског дела објеката и начину обрачуна накнаде за склоништа, „Службени гласник РС”, број 78 од 10. августа 2012. године

– ПРАВИЛНИК о начину израде и садржају плана заштите од удеса, „Службени гласник РС”, број 82 од 22. августа 2012. године

– ПРАВИЛНИК о врстама и количинама опасних материја, објектима и другим критеријумима на основу којих се сачињава План заштите од удеса и предузимају мере за спречавање удеса и ограничавање утицаја удеса на живот и здравље људи, материјална добра и животну средину, „Службени гласник РС” бр. 08/13 од 24.01.2013. године

– ПРАВИЛНИК о програму, начину и трошковима полагања стручног испита, поступку издавања и изгледу лиценце за процену ризика, „Службени гласник РС” бр. 08/13 од 24.01.2013. године.

– ПРАВИЛНИК о обучавању, наставним плановима програмима и нормативима наставних средстава и опреме за обучавање припадника цивилне заштите, „Службени гласник РС” бр. 08/13 од 24.01.2013. године

– ПРАВИЛНИК о униформи и ознакама цивилне заштите, ознакама функција, специјалности и личној карти припадника цивилне заштите, „Службени гласник РС” бр. 13/13 од 08.02.2013. године

– ПРАВИЛНИК о начину израде и садржају Плана заштите од пожара аутономне покрајине, јединице локалне самоуправе и субјеката разврстаних у прву и другу категорију, „Службени гласник РС”, број 73 од 12.10. 2010. године

– ПРАВИЛНИК о организовању заштите од пожара према категорији угрожености од пожара, „Службени гласник РС”, број 92 од 7.12.2011. године

– ПРАВИЛНИК о минималном броју ватрогасаца и техничкој опреми и обучености професионалних ватрогасних јединица, „Службени гласник РС”, бр. 18 од 09.03.2012. године

– ПРАВИЛНИК о условима које морају испуњавати правна лица регистрована за извођење посебне обуке за лица која раде на пословима заштите од пожара, „Службени гласник РС”, бр. 92 од 5. децембра 2010, 86 од 18.11.2011. године

– ПРАВИЛНИК о полагању стручног испита и условима за добијање лиценца и овлашћења за израду Главног пројекта заштите од пожара и посебних система и мера заштите од пожара, „Службени гласник РС”, бр. 21 од 21.03. 2012. године

– ПРАВИЛНИК о садржају евиденције, начину њиховог вођења и периодичности прегледа правних лица свих категорија угрожености од пожара, „Службени гласник РС”, број 87/2012-4 од 22.08.2012. године

– ПРАВИЛНИК о програму и начину полагања посебног стручног испита за инспекторе заштите од пожара, „Службени гласник РС” бр. 08/13

– ОДЛУКА о образовању Републичког штаба за ванредне ситуације – донета на заседању седнице Владе одржаној 02.08.2012. године.

– ОДЛУКА о одређивању овлашћених и оспособљених правних лица за заштиту и спасавање у Републици Србији, „Службени гласник РС”, број 36 од 27.05.2011. године

– ОДЛУКА о оснивању Буџетског фонда за ванредне ситуације, „Службени гласник РС”, број од 16. децембра 2010. године.

Законом о ванредним ситуацијама, из 2009. године, постављене су нормативне основе система заштите и спасавања у Републици Србији, какав је данас. Наведеним законом регулисане су надлежности и овлашћења за заштиту и спасавање. Нормативно уређење ове области представља правни основ трансформације и развоја система заштите и спасавања, као и цивилне заштите у Републици Србији. Овај закон представља нормативни основ даљег уређења ове области другим законима, као и подзаконским актима, у складу са надлежностима сваког од субјеката заштите и спасавања. Закон о ванредним ситуацијама са изменама и допунама Закона[15] уређује: деловање, проглашавање и управљање у ванредним ситуацијама; систем заштите и спасавања људи, материјалних и културних добара и животне средине од елементарних непогода, техничко-технолошких несрећа – удеса и катастрофа, последица тероризма, ратних и других већих несрећа; надлежности државних органа, аутономних покрајина, јединица локалне самоуправе и учешће полиције и Војске Србије у заштити и спасавању; права и дужности грађана, привредних друштава, других правних лица и предузетника у вези са ванредним ситуацијама; организација и делатност цивилне заштите на заштити, спасавању и отклањању последица елементарних непогода и других несрећа; финансирање; инспекцијски надзор; међународну сарадња и друга питања од значаја за организовање и функционисање система заштите и спасавања. Закон, уједно, представља основу за доношење Националне стратегије за заштиту и спасавање.

[15] Закон о ванредним ситуацијама, „Службени гласник РС”, бр. 111/2009 и 92/2011, стр. 1.

Националном стратегијом заштите и спасавања у ванредним ситуацијама, коју је на предлог Министарства унутрашњих послова усвојила Народна скупштина Републике Србије 2011. године, утврђено је стање, проблеми, дефинисане су мисије и задаци и дате смернице развоја. Националном стратегијом заштите и спасавања у ванредним ситуацијама успостављају се институционални, организациони и персонални услови за спровођење заштите и спасавања у ванредним ситуацијама.

У оквиру садашњег нормативно-правног оквира, увођењем Закона о ванредним ситуацијама, потврђена је неизграђеност теорије ангажовања Републике Србије у ванредним ситуацијама и одступање од докумената хијерархијски вишег реда. Изгубљено је јединствено схватање и поуздано дефинисање основних појмова различитим тумачењем делова државне управе, чиме се добија њихово слободно тумачење.

Један од примера су синтагме „цивилна одбрана" и „цивилна заштита". Често се користе са истим значењем, без јасне разлике, иако су различито дефинисане и хијерархијски различите по обиму и садржају. Проблем у дефинисању ових појмова настаје због прожимања заштите цивилног становништва кроз оба термина. Више је реч о непрецизном одређењу тих појмова и о томе да их делови државне управе неједнако користе него о основним одредницама ових појмова које није спорно. Вршећи детаљније анализе садржаја докумената везаних за проблематику ванредних ситуација, са високом поузданошћу може се говорити о њиховом различитом тумачењу. Намеће се закључак да се исто поље стварности које постоји у овој области различито назива, мада разлог таквом ставу није познат. Практично и ако су Стратегијом националне безбедности Републике Србије и Стратегијом одбране Републике Србије прецизно дате полазне основе за регулисање ове области, већ у нормативном уређењу изражена је несарадња између елемената структуре система одбране, односно државних органа и других субјеката који се баве пословима цивилне одбране. Разрешење ових противречности ипак не захтева посебно комплексан приступ, већ само више координације и заједничког деловања. У највећем делу материјала цивилна одбране и цивилна заштита су синоними. У једном делу један од појмова се и не појављује, док је у другом цивилна заштита систем чија је делатност заштита и спасавање, иако постоји систем заштите и спасавања. Теорија свакако треба да пружи јасне дефиниције основних појмова, јер само кад имају утврђено значење може доћи до споразумевања између учесника.

Посебан проблем представља и Сектор за ванредне ситуације у саставу Министарства унутрашњих послова који обавља нормативне, управне, организационо-техничке, превентивне, превентивно-техничке, образовне, образовно-информативне и др. послове у оквиру система заштите и спасавања, односно послове везане за деловање у ванредним ситуацијама. Он обједињује све постојеће снаге и ресурсе Републике Србије у заштити, спасавању и реаговању у ванредним ситуацијама и надлежан је за имплементацију система заштите и спасавања у Републици Србији. И поред свега наведеног, у Закону о ванредним ситуацијама се не спомиње осим кроз надлежности Министарства унутрашњих послова. Такође, није јасно дефинисана његова управна улога. Поштујући хијерархију државних органа и субординацију (карактеристична нарочито у функцијама државе везаним за њену безбедност) Сектор за ванредне ситуације са својим Управама морао би се прецизно дефинисати као највиши стручни и штабни орган Републичког штаба за ванредне ситуације.

Место и улога Војске Србије у систему националне безбедности Републике Србије

Препознавање појава које прете одбрани и опстанку државе и нације није више ограничено на област војске. Замисао националне безбедности, као и систем националне безбедности, обухватају много шири садржај од саме одбране од спољних опасности и штетних утицаја.[16] Све сложенији безбедносни изазови захтевају ангажовање све већег броја субјеката безбедности који морају да функционишу као недељива и јединствена целина која, у ствари, чини систем националне безбедности.

У литератури постоји више дефиниција појма система националне безбедности. Стратегијом националне безбедности Републике Србије систем националне безбедности представља нормативно, структурно и функционално уређену целину елемената чијом се делатношћу остварује заштита националних интереса Републике Србије.[17]

Систем националне безбедности у ширем смислу чине највиши органи законодавне, извршне и судске власти: Народна скупштина Републике Србије, председник Републике Србије, Савет за националну безбедност, Влада, судови и тужилаштва.

У ужем смислу, систем националне безбедности чине: систем одбране, снаге Министарства унутрашњих послова, безбедносно-обавештајни систем и привремено формирани органи и координациона тела за поједине кризе.[18]

Систем одбране представља јединствену, структурно уређену целину снага и субјеката одбране, чији је основни циљ заштита интереса Републике Србије од оружаног угрожавања споља. Војска Србије је основни субјект система одбране. Систем одбране Републике Србије, надлежности државних органа и Војске Србије у одбрани, права и дужности државних органа, аутономних покрајина, јединица локалне самоуправе, грађана, привредних друштава, других правних лица и предузетника у одбрани, као и друга питања од значаја за одбрану уређена су Законом о одбрани.[19]

Снаге Министарства унутрашњих послова део су система националне безбедности чији је циљ заштита националних интереса у домену унутрашње безбедности. Полиција је основна снага Министарства унутрашњих послова. Обавља послове заштите живота, личне и имовинске безбедности грађана, обезбеђења државне границе, борбе против тероризма и оружаног угрожавања изнутра и друге послове у складу са законом.

Безбедносно-обавештајни систем је функционално обједињен подсистем националне безбедности Републике Србије који чине Безбедносно-информативна агенција, Војнобезбедносна агенција и Војнообавештајна агенција. Њихове надлежности, делокруг рада, овлашћења, задаци, међусобни односи и сарадња, као и демократска и цивилна контрола њиховог рада регулишу се законом. Послове усклађивања рада служби безбедности обавља Биро за координацију.

---

[16] Видети више: Симић Р. Драган: Наука о безбедности, савремени приступи безбедности, стр. 29-43.

[17] Стратегија националне безбедности Републике Србије, стр. 29.

[18] Стратегија националне безбедности Републике Србије, стр. 29.

[19] Закон о одбрани, „Службени гласник РС”, број 116/07, 88/09,104/09.

Системом националне безбедности управљају државни органи као носиоци законодавне и извршне власти, ради достизања најповољнијег стања безбедности. Функције управљања системом су планирање, организовање, наређивање, координација и контрола, и спроводе се у складу са Уставом, законом и другим прописима.[20]

Народна скупштина Републике Србије остварује свој утицај на све делове система националне безбедности уставотворном и законодавном делатношћу. Народна скупштина одлучује о рату и миру, доноси законе и друге опште акте у области националне безбедности и надзире рад Владе и других органа одговорних Народној скупштини, у складу са Уставом и законом. Народна скупштина, преко Одбора за одбрану и унутрашње послове, остварује надзор и демократску и цивилну контролу над системом националне безбедности.

Председник Републике Србије председава Саветом за националну безбедност и командује Војском Србије, у складу са Уставом и законом. Председник Републике указује на одређена питања и проблеме из домена националне безбедности, покреће њихово решавање и доноси акте из своје надлежности.

Влада усмерава и усклађује рад органа државне управе у домену националне безбедности, у складу са Уставом и законом. Она предлаже и реализује политику националне безбедности, усмерава и усклађује функционисање система националне безбедности, обезбеђује материјална и финансијска средства.

Савет за националну безбедност утврђује основе политике националне безбедности и дефинише основне мере и активности на очувању и унапређењу националне безбедности и заштити виталних националних интереса Републике Србије.

Систем националне безбедности Републике Србије

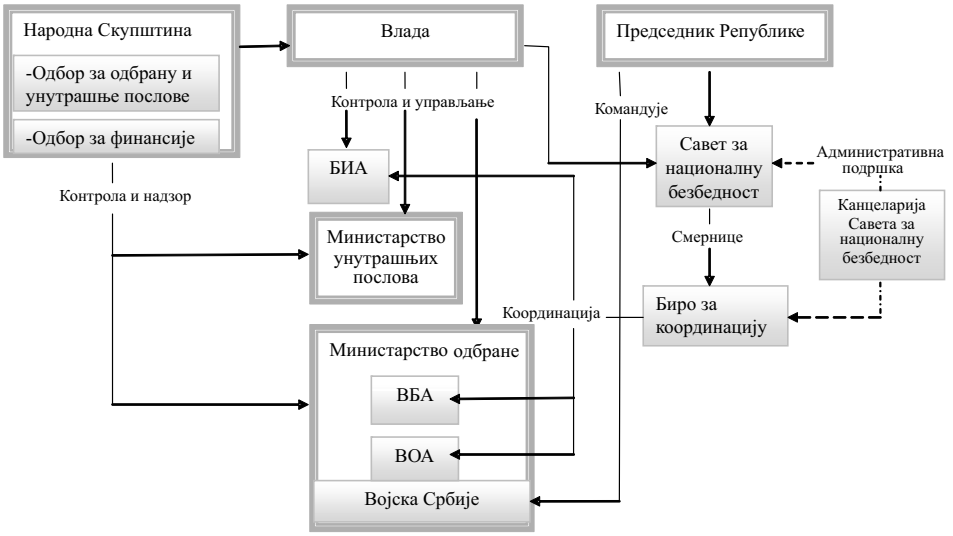

[20] Стратегија националне безбедности Републике Србије, стр. 30.

Систем одбране Републике Србије, као део система националне безбедности, представља јединствену, структурно уређену и функционалну целину снага и субјеката одбране чији је циљ заштита одбрамбених интереса Републике Србије.[21] Његову структуру чине органи законодавне и извршне власти Републике Србије, Војска Србије, цивилна одбрана и други субјекти значајни за одбрану.

Органи законодавне и извршне власти Републике Србије у оквиру својих редовних надлежности и одговорности прописаних Уставом и законом управљају системом одбране и обезбеђују претпоставке за стабилно функционисање система одбране Републике Србије, како у миру, тако и у ратном и ванредном стању.

Мисије Војске Србије

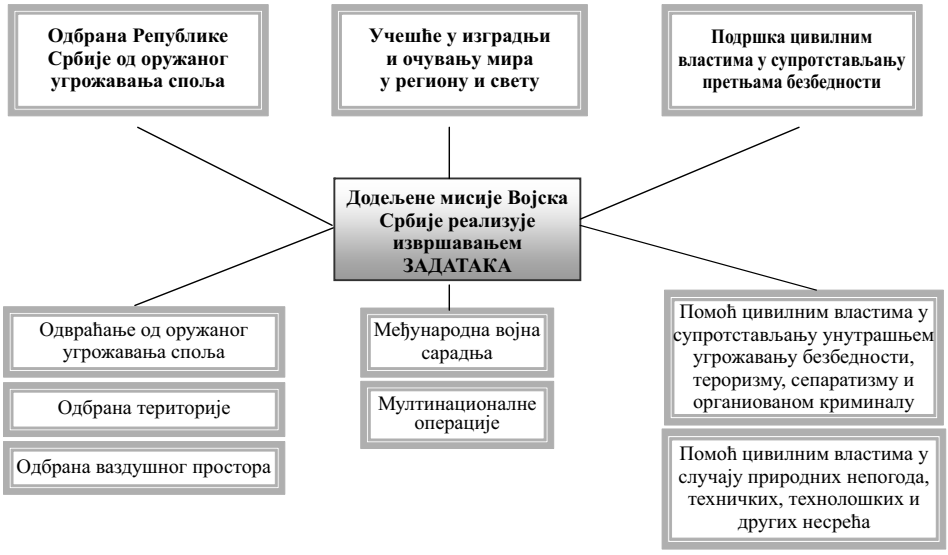

Војска Србије је Уставом Републике Србије[22] добила основне и друге мисије и задатке које може извршавати, као и њене могућности употребе ван границе Републике Србије. Наглашена је њена потчињеност демократски изабраним институцијама. У складу са Уставом и чланом 3. Став 2. Уставног закона за спровођење Устава РС, наметнута је обавеза да се донесу закони којима се уређују одбрана и Војска Србије. Законом о Војсци Србије[23] уређују се положај и надлежност Војске Србије, организација, састав и начела деловања Војске Србије, специфичности обављања војне службе, командовање и руковођење Војском Србије, чинови и звања у Војсци Србије, симболи и обележја

[21] Стратегија одбране Републике Србије, страна 10-13.

[22] Члан 139-141, Устав РС „Службени гласник РС", број 98/06.

[23] Члан 1, Закона о Војсци Србије, „Службени гласник РС", број 116/2007 і 88/2009.

Војске Србије, војни празници, верска служба, одговорност за штету коју причини Војска Србије, демократска и цивилна контрола, јавност рада, канцеларијско пословање у Војсци Србије, служба у Војсци Србије и друга питања од значаја за Војску Србије. Чланом 2. истог закона Војска Србије је дефинисана као организована оружана снага која брани земљу од оружаног угрожавања споља и извршава друге мисије и задатке, у складу са Уставом, законом и принципима међународног права који регулишу употребу силе. Мисије и задатке Војске дефинише Народна скупштина Републике Србије, у складу са Уставом и на основу неотуђивог права Републике Србије на индивидуалну и колективну одбрану, сагласно члану 51. Повеље УН и основним принципима међународног права који регулишу употребу силе.

Војска обавља и друге задатке, на основу одлуке Народне скупштине Републике Србије.

Цивилна одбрана је део јединственог система одбране са својим мисијама. Организује се на нивоу Републике Србије, аутономних покрајина и јединица локалне самоуправе.

Мисије цивилне одбране

Заштита и спасавање реализују се кроз осматрање и обавештавање, заштиту и спасавање људи, заштиту и склањање материјалних добара и очување животне средине.

Носиоци реализације задатака заштите и спасавања су снаге цивилне заштите. У активностима заштите и спасавања ангажују се и јединице Војске Србије под условима прописаним законом.

Цивилна одбрана реализује и друге задатке на основу одлука законодавних и извршних органа власти Републике Србије, аутономних покрајина и јединица локалне самоуправе.

Други субјекти значајни за одбрану Републике Србије су институције које се баве пословима из области дипломатије, безбедности, економије, образовања, здравства, науке и информисања, као и правна лица чија делатност доприноси функционисању система одбране. Носиоци послова и делатности од значаја за одбрану обављају задатке у координацији са субјектима система одбране, у складу са законом.

Стратегијско, доктринарно и нормативно правно одређење за деловање Војске Србије у ванредним ситуацијама

Уставом Републике Србије дата је надлежност Војсци Србије: „Војска Србије брани земљу од оружаног угрожавања земље споља и извршава друге мисије и задатке у складу са Уставом, законом и принципима међународног права који регулишу употребу силе."[24] Такође, Народна скупштина је усвајањем Уставног закона за спровођење Устава РС[25], дана 10. 11. 2006. године, чланом 3, став 2 Уставног закона за спровођење Устава РС, наметнула обавезу, поред осталог, да се донесу закони којима се уређују одбрана и Војска Србије.

Стратегија одбране Републике Србије[26], као најзначајнији стратегијски документ у области одбране и, као таква, основ за развој нормативних, доктринарних и организацијских решења система одбране, одређује систем одбране као део система националне безбедности. У оквиру мисија цивилне одбране дата је могућност ангажовања јединица Војске Србије под условима прописаним законом. Такође, у мисијама Војске Србије утврђена је подршка цивилним властима у супротстављању претњама безбедности која се реализује кроз помоћ цивилним властима у супротстављању унутрашњем угрожавању безбедности, тероризму, сепаратизму и организованом криминалу и кроз помоћ цивилним властима у случају природних непогода и техничких и технолошких и других несрећа. Стратегија националне безбедности је основ за израду Стратегије одбране, као и свих стратегијских докумената у свим областима друштвеног живота.

Законом о одбрани, а у вези са учешћем снага Министарства одбране и Војске Србије у реализацији задатака из мисије – подршка цивилним властима у супротстављању претњама безбедности, регулисано је да: „Ако су угрожени гранични појас, граница, живот и здравље људи и животиња и материјална добра на том подручју, на заједнички предлог министра унутрашњих послова и министра одбране, а уз сагласност председника Републике, Влада образује полицијске и војне снаге за извршавање заједничких задатака". Даље се наводи: „У случају природних и других несрећа већих размера у којима су на одређеној територији угрожени живот и здравље људи и животиња и материјална добра, јединице Војске Србије на захтев органа надлежних за заштиту и спасавање људи и материјалних добара, могу се ангажовати на пружању помоћи становништву, у складу са посебним законом."[27] Такође, одређено је да: „Начелник Генералштаба Војске Србије, односно старешина надлежне команде Војске Србије, на основу посебног овлашћења председника Републике, а ради заштите и спасавања људи, материјалних и културних добара од елементарних непогода, техничко-технолошких несрећа и катастрофа, последица тероризма и других већих несрећа, може наредити мере спровођења приправности и употребу делова Војске Србије, ради отклањања штетних последица које могу

[24] Устав републике Србије, "Службени гласник РС", број 98/06, члан 139-141.

[25] Устав Републике Србије, "Службени гласник РС", број 98/06, члан 205.

[26] Видети више Стратегија националне безбедности Републике Србије и Стратегија одбране Републике Србије.

[27] Закон о одбрани, „Службени гласник РС", бр. 104/09, Члан 41.

настати невојним претњама безбедности."[28] Наведеним члановима Закон о одбрани дозволио је и дао овлашћење за ангажовање Војске Србије супротстављању претњама унутрашње безбедности.

Доктрина Војске Србије,[29] као основни документ у којем се дефинишу општа опредељења о војној делатности, организовању, припремама, употреби и обезбеђењу Војске Србије у миру, ратном и ванредном стању, разрађује утврђени основ за изградњу професионалне и ефикасне Војске Србије, материјално и финансијски одрживе, интероперабилне са војскама држава партнера, модерно опремљене и оспособљене за реализацију мисија и задатака.

Кључни изазови, ризици и претње безбедности све су комплекснији по садржају и имају шири и интернационални карактер (глобални, регионални и национални ниво). Веома су динамични у свом развоју и све више усмерени на разарање невојних циљева и наношење губитака и патњи цивилном становништву. С тим у вези, један од основних циљева у области војне делатности и оспособљавања Војске Србије треба да буде пружање подршке цивилним властима у супротстављању претњама безбедности.[30]

У глави IV – Употреба Војске предвиђена је могућност употребе Војске Србије у миру, ванредном стању и ратном стању, у складу са законом и одлукама надлежних државних органа. За разлику од борбених операција где је Војска Србије носилац, у неборбеним операцијама представља подршку другим снагама система одбране. Одлуком начелника Генералштаба или надлежног старешине, а по посебном овлашћењу председника Републике, у случају проглашења ванредног стања услед природних и других несрећа и катастрофа, делови Војске Србије могу бити стављени у приправност и употребљени (планирање, припремање и извођење борбене и неборбене операције). Ангажовање делова Војске Србије ради заштите и спасавања људи, материјалних и културних добара од елементарних непогода, техничко-технолошких несрећа и катастрофа, последица тероризма и других већих несрећа, врши се из постојећих снага, које, сходно основној намени, могу успешно извршавати те задатке.[31] Оспособљавање команди, јединица и установа Министарства одбране и Војске Србије за наведене задатке треба да се реализује у оквиру редовне обуке, додељивањем мисије и одобравањем листе тежишних задатака, као што је и Доктрином Војске Србије дефинисано: „Обука за пружање помоћи цивилним властима у супротстављању претњама безбедности изводи се у оквиру редовне обуке и оспособљавања команди, јединица и установа Војске Србије."[32] Оспособљавање се врши само са снагама које су одређене за те задатке.

У оквир неборбених операција, као врсте операција Војске Србије, уврштене су и операције подршке цивилним властима у супротстављању неоружаним претњама безбедности. Оне се изводе у случају природних непогода, индустријских и других несрећа и епидемија. Циљ извођења операција јесте подршка цивилним властима и становништву ради заштите и спасавања живота људи, материјалних добара и животне среди-

[28] Закон о одбрани, „Службени гласник РС", бр. 104/09, Члан 43.

[29] Доктрина Војске Србије, 2010. година, страна 6.

[30] Доктрина Војске Србије, 2010. година, страна 7-9.

[31] Доктрина Војске Србије, 2010. година, страна 23-27.

[32] Доктрина Војске Србије, 2010. година, страна 21.

не. За успех у извођењу операција потребни су: непосредна сарадња и координација с државним органима који руководе свим снагама на угроженом подручју и употреба потпуно оспособљених и опремљених јединица Војске Србије.[33]

И Законом о ванредном ситуацијама потврђена је дозвола и овлашћење за ангажовање Војске Србије у супротстављању претњама унутрашње безбедности. Тако се у Начелу поступности при употреби снага и средстава каже: „ Полиција и Војска Србије употребљавају се за заштиту и спасавање ако расположиве снаге и средства нису довољне."[34]

У глави II каже се да је обезбеђено учешће Војске Србије у ванредним ситуацијама. Међутим, организациона структура руковођења је у супротности са свим нормама управљања, тако да хијерархијски нижи орган, иако без реалне и шире визије и могућности предвиђања регулише и захтева на бази командног односа. У складу са наведеним, чланом 12. погрешно је одређено: „У условима када друге снаге и средства система заштите и спасавања нису довољни за заштиту и спасавање људи, материјалних и културних добара и животне средине од катастрофа изазваних утицајем елементарних непогода и других несрећа, на захтев Министарства – организационе јединице надлежне за ванредне ситуације (у даљем тексту: надлежна служба), Министарство одбране обезбеђује учешће организационих делова Министарства одбране, команди, јединица и установа Војске Србије за пружање помоћи у заштити и спасавању, у складу са законом. Када у заштити и спасавању учествују јединице Војске Србије, њима командују њихове надлежне старешине, у складу са одлукама штаба за ванредне ситуације који руководи и координира заштитом и спасавањем."[35]

Правилом службе Војске Србије регулисана је употреба Војске Србије у ванредним ситуацијама и поступање у ситуацијама када се захтева ангажовање Војске Србије на задацима заштите и спасавања. Тачкама Правила службе Војске Србије, од 165. до 168. регулисане су узбуне у случају природних непогода и техничко-технолошких и других несрећа којима су угрожени људи и имовина команди, јединица односно установа. Наведеним тачкама Правила службе Војске Србије регулисан је циљ узбуне: „…да команде, јединице односно установе за најкраће време организовано приступе заштити од природних непогода и техничко-технолошких и других несрећа односно спасавању угрожених људи и имовине команди, јединица односно установа и извршавању других задатака у вези с тим."[36] Такође, регулисано је, ко може наредити узбуну, као и надлежности у руковођењу заштитом и спасавањем људи и имовине. Тачкама Правила службе Војске Србије 170. и 171. регулисано је ангажовање Војске Србије у миру. У члану 170. наводи се да: „Министар одбране, на захтев државних органа, односно органа аутономних покрајина и органа јединица локалне самоуправе, органа надлежних за заштиту и спасавање људи и материјалних добара, може донети одлуку о ангажовању Војске Србије ради пружања помоћи становништву у складу са законом."[37] То је у сагласности са чланом 5. и 12. Закона о ванредним ситуацијама и потврђује начело поступности ангажовања снага заштите и спасавања.

[33] Доктрина Војске Србије, 2010. година, страна 29-31.

[34] Закон о ванредним ситуацијама „Службени гласник РС", бр. 111/2009. и 92/2011, страна 1-2.

[35] Закон о ванредним ситуацијама „Службени гласник РС", бр. 111/2009 и 92/2011.

[36] Правило службе Војске Србије, 2012. година, тачка 165.

[37] Правило службе Војске Србије, 2012. година, тачка 170.

Члан 171. Правила службе Војске Србије наводи: „Начелник Генералштаба Војске Србије, команданти оперативног нивоа и команданти бригада, у случају природних непогода, техничко-технолошких несрећа, пожара, експлозија и других несрећа већих размера, у којима су угрожени животи људи и њихова материјална добра на одређеној територији Републике Србије, у хитним ситуацијама могу наредити да се ангажују припадници и јединице Војске Србије, ради спасавања људи и материјалних добара." Постојање овог члана противно је усклађеном деловању субјеката система заштите и спасавања, односно није у функцији обједињавања напора свих снага. Потребно је напоменути да Сектор за ванредне ситуације МУП РС надлежан за послове заштите и спасавања, односно Штабови за ванредне ситуације чија је законска дужност да позову потребне снаге заштите и спасавања, нису ни поменути. Са друге стране, постојање овог члана, значајно је за правовремено деловање субјеката система заштите и спасавања, што неспорно може бити и оправдање за постојање овог члана. Оправданост постојања овог члана, иако је неусклађен са законима који регулишу ову област, не треба спорити, посебно због постојања руководиоца организационих јединица одбране у саставу Окружног и Градског штаба за ванредне ситуације.[38]

Закључак

Термин „национална безбедност" данас се користи за означавање много ширег појма од изворног значења, јер се под њим подразумева стање у којем се обједињавају све врсте безбедности једне државе, односно жељено стање безбедности једне државе, које се постиже елиминисањем претњи и ризика. [39] Ратови, и ако опстају, губе трку са новим ризицима и претњама тзв. „невојне претње". Нови аспект безбедности додељује задатке већем броју, не само државних институција, већ различитим правним лицама, групама грађана, удружењима и другим организацијама. Војска Србије са мисијама и задацима додељених Уставом Републике Србије и даље је незаобилазан део система националне безбедности у очувању и заштити безбедности државе кроз елиминисање војних и невојних ризика и претњи безбедности.

Стратегијско доктринарно и нормативно правно уређење области ванредних ситуација, као стања узрокованог тзв. „невојним претњама", даје место и улогу Војсци Србије. Иако препозната као једна од снага за заштиту и спасавање, начини и и ниво њеног ангажовања и даље, и практично и теоријски, остају без адекватног уређења и са нејасном и недефинисаном хијерархијом и субординацијом између државних органа. Њено ангажовање морало би бити опција када се исцрпу све друге могућности, мада досадашња искуства говоре чак и о њеном ангажовању без претходног ангажовања других снага и средстава система заштите и спасавања чија је то законска обавеза.

Ванредне ситуације нормативно су уређене Законом о ванредним ситуацијама, који представља и правни основ трансформације и развоја система заштите и спасавања, као и цивилне заштите у Републици Србији. Увођењем овог закона у правни систем Ре-

[38] Уредба о саставу и начину рада штабова за ванредне ситуације, „Службени гласник РС", бр. 98/2010 од 24.12.2010. године, члан 6. и 8

[39] Ковач Митар, Стојковић Дејан: *Стратегијско планирање одбране*, Војна књига, Београд, 2009, страна 225-241

публике Србије само је потврђена неизграђеност теорије њеног ангажовања у ванредним ситуацијама. Непоштовање правног поретка и одступање од Устава Републике Србије, као највишег правног акта, и нејасно дефинисање појмова ствара забуну у нормативном одређењу. Један од примера је стање и ситуација који се одређују појмовима „ванредно стање" и „ванредна ситуација". Ова, а и друге недоумице наведене у раду, могу изазвати проблеме у реаговању Републике Србије у стањима и ситуацијама које захтевају шире деловање од редовног функционисања.

Специфични предмет ове области, која је неминовност, а ради највећег могућег умањења последица свих врста разарања и несрећа, тражи складно, благовремено и јединствено деловање различитих субјеката. Изазови, ризици и претње безбедности данас су по свом садржају динамични и све више усмерени на разарање невојних циљева и наношење губитака и патњи цивилном становништву. Кроз свеобухватни и кооперативни приступ Републике Србије према безбедности и одбрани земље, као нужност се намеће да је Војска Србије способна да, у оквиру одговора на своје мисије и задатке, пружи помоћ цивилним властима у супротстављању претњама безбедности. Употребом војних ресурса остварује се значајан утицај на спречавање и ублажавање последица елементарних непогода и других несрећа, као и на њихов даљи развој. Модел јединствене службе за ванредне ситуације у оквиру МУП-а израђен је по узору на модел који постоји у 27 земаља ЕУ. Да би оваква служба добила потпуни простор, који због доминације полиције у МУП-у нема, у будућем периоду треба сагледати могућност њеног организовања као самосталног државног органа. Место и улога Војске Србије у таквој организационој форми требало би да буде у складу са снагама, средствима и способностима које су врло значајне. Упоредо с тим треба развијати теорију и у оквиру ње јединствено схватање и поуздано дефинисање битних појмова. Оваквим приступом, уз истовремено елиминисање уочених проблема и уградњом позитивних искустава из праксе, као резултат би имали не само теоријско и организационо уређење већ и ефикасну практичну примену. На овај начин би ванредне ситуације и ангажовање Републике Србије са свим субјектима, у складу са законски прописаним надлежностима, били у оквиру који би постао јединствен и усклађен, а улога Војске Србије оптимална и функционална у складу са прописаним надлежностима.

Литература

1. Устав Републике Србије, *Службени гласник Републике Србије*, број 98/06.

2. Ковач, М., Стојковић, Д.: *Стратегијско планирање одбране*, Војна књига, Београд, 2009.

3. Национална стратегија заштите и спасавања у ванредним ситуацијама, (Народна скупштина Републике Србије на Другој седници Другог редовног заседања у 2011. години, одржаној 17. новембра 2011. године).

4. Правило службе Војске Србије.

5. Доктрина Војске Србије, Београд, 2010.

6. Уредба о саставу и начину рада штабова за ванредне ситуације, *Службени гласник Републике Србије*, бр. 98/2010 од 24.12.2010. године.

7. Устав Републике Србије, *Службени гласник Републике Србије*, број 98/06.

8. Симић Р. Драган: *Наука о безбедности савремени приступи безбедности*, ЈП Службени лист СРЈ, Београд, 2002.

9. Стратегија националне безбедности Републике Србије, Министарство одбране, штампано интерно издање, Београд, 2009. и Стратегија националне безбедности Републике Србије, *Службени гласник Републике Србије*, број 88/09. Београд, 2009.

10. Стратегија одбране Републике Србије.

11. акон одбрани, *Службени гласник Републике Србије*, број 104/09.

12. Закон о ванредним ситуацијама, *Службени гласник Републике Србије*, бр. 111/2009 и 92/2011.

13. Законом о Војсци Србије, *Службени гласник Републике Србије*, број 116/2007 и 88/2009.

14. Јаковљевић, В.: *Цивилна заштита Републике Србије*, Универзитет у Београду, Факултет безбедности, Београд, 2011.

15. Штрбац, К.: *Ванредне ситуације како управљати*, Институт за стратегијска истраживања и мисија ОЕБС у Србији, Београд, 2009.

16. Сектор за ванредне ситуације,
http://prezentacije.mup.gov.rs/svs/HTML/zakonska%20regulativa.html

DOI: 10.5937/vojdelo1403225C

ИМПЛИКАЦИЈЕ СМЕШТАЈА У ВОЈНИМ ОБЈЕКТИМА И АДАПТИРАНИМ ПРОСТОРИМА НА ЖИВОТНИ СТАНДАРД ПРИПАДНИКА ВОЈСКЕ

Обрад Чабаркапа
Министарство одбране Републике Србије, Сектор за политику одбране
Саша Трандафиловић
Министарство одбране Републике Србије, Сектор за буџет и финансије

Један од највећих, вишедеценијски присутних проблема запослених у Војсци је нерешен велики број стамбених питања, како за активни састав, тако и за пензионисана лица. Опште је познато да решавањем стамбеног питања, припадник Војске решава једно веома важно животно питање, које је од посебног значаја за његову породицу. Последњих неколико година, заједничким напорима надлежних државних и војних структура, учињени су значајни помаци у погледу трајног решавања стамбеног питања одређеног броја припадника Војске без стана. Ти помаци су мерљиви бројем додељених станова у закуп на неодређено време и субвенционисаних стамбених кредита, са којим је коначно решено стамбено питање одређеног, али још увек малог броја лица запослених у Војсци. Међутим, и поред уложених напора и видних помака у протеклом периоду, ранг-листа са бројем молби за решавање стамбеног питања је и даље веома дуга и мери се хиљадама захтева.

У овом раду настојало се да се, уз примену елементарне анализе, укаже на трошкове становања и начин вредновања и рангирања критеријума „стамбена угроженост", појединих категорија припадника Војске без коначно решеног стамбеног питања – „војних бескућника". У раду су детаљније анализирани трошкови становања и стамбена угроженост за привремено коришћење смештаја у војним објектима и адаптираним просторима за становање, такозваним „нужним смештајима".

Кључне речи: *трошкови становања, „стамбена угроженост", привремено стамбено збрињавање, „војни бескућник", „нужни смештај", војни објекат, животни стандард*

Увод

Почетком деведесетих година прошлог века, након распада СФРЈ, у складу са потребама службе, велики број припадника бивше Југословенске народне армије премештен је у Републику Србију. У то време знатан број припадника Министарства одбране и Војске Србије (Војске) био је без коначно решеног стамбеног питања,

док је један део припадника који су имали стан[1] у отцепљеним републикама био принуђен да га напусти. Тих година неколико хиљада припадника није имало решено стамбено питање. Како су године пролазиле, ако се узме у обзир веома сложено стање у Републици Србији (у погледу привредног развоја, политичком погледу, на војном плану и др), посебно на економском плану, ситуација се непрекидно погоршавала, тако да се број припадника без стана – „војних бескућника" непрекидно повећавао.

Надлежне организационе структуре Војске користиле су различите моделе привременог стамбеног збрињавања како би се породицама припадника Војске обезбедило какво-такво становање. У том погледу издваја се неколико модела (начина) „привременог стамбеног збрињавања"[2], међу којима се посебно издвајају:

1) припадници који су стамбено збринути додељивањем смештаја у војним објектима (касарни, војном хотелу или неком другом војном објекту),

2) припадници који су стамбено збринути додељивањем на коришћење „нужног смештаја";[3]

3) припадници који су стамбено збринути додељивањем службеног стана,

4) припадници који су стамбено збринути по основу коришћења неодговарајућег стана и

5) подстанари (у властитој режији, код родбине, код својих родитеља или родитеља супружника).

У овом раду извршена је прелиминарна анализа[4] трошкова становања и стамбене угрожености припадника Војске, за два модела привременог стамбеног збрињавања, и то:

1) становање у војним објектима и

2) становање у нужном смештају.

Да би поменута анализа била што веродостојнија, потребно је поћи од одређених претпоставки, које се првенствено односе на уједначене анализиране параметре за ова два начина привременог стамбеног збрињавања. Те претпоставке односе се на следеће:

– да се за потребе становања користи иста или приближно иста стамбена површина у војном објекту, односно нужном смештају;

---

[1] У уводним одредбама Правилника [6] наведено је да се станом подразумева усељив стан, односно кућа у својини или откупљен стан, стан у закупу у јавној својини, односно стан који се откупљује и службени стан или нужни смештај.

[2] У овом раду се условно врши подела на одређене моделе привременог стамбеног збрињавања у зависности од групације припадника Војске, који користе одређени облик становања. Не постоји званична нити прописана подела по моделима, како се наводи у овом раду. Треба имати у виду да се појам стамбено збрињавање, кориштен у овом раду, не односи на коначно решење стамбеног питања, јер се сви припадниици Војске који су привремено збринути на један од приказаних модела налазе на ранг- листама, са чекањем за коначно решавање свог стамбеног питања.

[3] Појам „нужни смештај" се дуги низ година одомаћио у нашем систему, а односи се на: заједничке просторије, слободне пословне просторе, погодне просторије за становање и грађевинске просторе у стамбеним зградама, који су адаптирани у просторе за становање, а који немају прописану грађевинско-урбанистичку документацију.

Постоји двојако тумачење категорије нужног смештаја, у погледу третирања ових простора као станова. С једне стране, Правилником о решавању стамбених питања у Министарству одбране ови простори се не сматрају станом јер немају прописану грађевинско-урбанистичку документацију и, с друге стране, Правилником о накнади путних и других трошкова у Војсци Србије ови простори се сматрају становима.

[4] Прелиминарна анализа извршена у овом раду односи се на један почетни – елементарни вид анализе, где је анализиран само мањи број параметара. Иако прелиминарна, ова анализа може да послужи за неку евентуално будућу свеобухватнију и детаљнију анализу.

– да се ради о истом броју чланова заједничког породичног домаћинства;

– да се анализирани простори за становање користе у истом периоду или да се анализом обухвати део тог периода становања;

– да су за припаднике који користе ове смештаје, осим стамбене угрожености, остали исти критеријуми по којима се врши рангирање на ранг-листи за доделу стана.

Упоредна анализа урађена је за привремене просторе за становање (у војном објекту, односно нужном смештају) приближно исте површине, као и за чињеницу да у њима са својим породицама живе припадници Војске истог положаја и чина[5] са истим бројем чланова породичног домаћинства. Анализом је обухваћен период од 20 година (240 месеци).[6]

Трошкови становања припадника Војске који станују у војним објектима

Припадницима Војске за становање у војним објектима додељивани су посебни објекти унутар касарни или део слободног простора у појединим објектима, као и слободни капацитети у војним хотелима. Карактеристика војних објеката који се користе за становање јесте да су они првенствено намењени, а у неком претходном периоду су и коришћени за смештај људства. Међутим, када је у питању смештај породица, сада се у новим условима намене јавља основни проблем, који се односи на нерешен мокри чвор који би био засебан за сваку породицу. Због тога је било неопходно да један мокри чвор користи више породица, што је и кључни недостатак ових простора.

Као пример смештаја у војном објекту у којем станује припадник Војске са својом породицом, овде се приказује простор који се састоји од две засебне собе[7], са централним грејањем, укупне корисне површине око 40 м^2, са употребом мокрог чвора са осталим породицама.

Пример који се анализира не може се посматрати као јединствен и репрезентативан за све смештаје у војним објектима, али је у већини случајева заступљен и примењен. Треба имати у виду да постоје „квалитетнији“ смештаји у војном објекту[8], од тога да породице имају и своје засебне мокре чворове, затим и издвојени војни објекти који су и посебно физички одвојени од касарне, па до тога да породице имају и своје засебне стационарне телефонске линије, друге погодности, итд.

У погледу анализе укупних трошкова становања у војним објектима, треба истаћи следеће битне чињенице:

– припадници Војске који су на овај начин привремено стамбено збринути имају право на накнаду дела трошкова за закуп стана, што је и нормативно правно регулисано [6] и

[5] С обзиром на полазне претпоставке и разматране параметре, може се закључити да се ради о припадницима са истом платом, односно истим износом месечних новчаних примања по основу рада на радном месту.

[6] Треба имати у виду да се ови смештаји користе од почетка деведесетих година прошлог века, дакле дуже од 20 година. У конкретном анализираном случају припадници у овим просторима живе и дуже од овог периода и свакако да би подаци били веродостојнији ако би се разматао цео период становања.

[7] Познати су примери да су поједине породице смештене у војним објектима имале на располагању већи број просторија (нпр. по једну собу за сваког члана домаћинства).

[8] То указује да се не могу генерализовано посматрати као исти сви смештаји у војном објекту, што би у случају неке детаљније анализе требало имати у виду.

– корисници смештаја у војном објекту ослобођени су једног већег дела трошкова становања[9] који се односе на плаћање рачуна за: Инфостан, утрошену електричну енергију и утрошену воду.

Одредбама Правилника [6] регулисана су питања која се односе услове у вези остваривања права на накнаду дела трошкова за закуп стана. Тако је чланом 18. овог Правилника регулисано да официру, односно подофициру који има чланове породице са којима живи у заједничком домаћинству, припада накнада дела трошкова за закуп стана, ако испуњава услове: да нема стан на територији Републике Србије, односно на територији република бивше СФРЈ, и да се налази у евиденцији стамбених интересената за решавање стамбеног питања према прописима у Министарству одбране и Војсци Србије. Овим правилником утврђени су бодови за накнаду дела трошкова за закуп стана, па се тако, поред вредновања одређених критеријума на ранг-листама за решавање стамбеног питања, одређују и бодови за коришћење смештаја у војном хотелу, односно војном објекту.[10]

У табели 1 приказан је преглед новчаног износа дела трошкова за закуп стана[11] за припаднике Војске који користе привремени смештај у војним објектима, за протеклих 20 година (240 месеци). По овом основу је за трошкове за закуп стана уплаћен новчани износ од око 17.190,00 евра.

Табела 1 – *Преглед накнаде дела трошкова за закуп стана*[12] *за припаднике смештене у војном објекту*

Год.	Накнада трошкова за закуп стана		Год.	Накнада трошкова за закуп стана	
	дин	евро		дин	евро
1994.	805,35	402,00	2004.	63.284,00	867,00
1995.	1.785,00	270,00	2005.	71.323,20	862,00
1996.	4.762,25	722,00	2006.	95.097,60	1.132,00
1997.	6.630,40	1.005,00	2007.	95.888,00	1.199,00
1998.	8.960,00	747,00	2008.	112.444,80	1.355,00
1999.	11.665,27	972,00	2009.	115.065,60	1.220,00
2000.	22.230,00	1.729,00	2010.	23.888,80	232,00
2001.	41.059,20	684,00	2011.	77.448,00	757,00
2002.	49.218,00	811,00	2012.	77.448,00	693,00
2003.	55.120,00	848,00	2013.	77.448,00	683,00
Укупно	**8.190,00 евра**		Укупно	**9.000,00 евра**	
Укупно за 20 год.	**17.190,00 евра**				

[9] Другим речима, припадник Војске који станује у војном објекту није био обавезан да од своје плате издваја део новчаних средстава за плаћање ових трошкова становања, што је свакако имало позитивног утицаја на животни стандард целе породице.

[10] 350 бодова – ако припадник Војске са породицом користи смештај у војном објекту који се не сматра станом;
400 бодова – ако његова породица користи смештај у војном објекту који се не сматра станом;
450 бодова – ако са породицом користи смештај у војном хотелу који се не сматра станом и
500 бодова – ако његова породица користи смештај у војном хотелу који се не сматра станом.

[11] Овде се ради о износу новчаних средстава који су уплаћивани поред редовне плате.

[12] Накнада дела трошкова за стан изражена је у еврима. До овог износа дошло се конверзијом износа уплаћеног у динарима у евре [8,9]. До 1. 1.2002. године, када је званично уведен евро, износ је конвертован у бивше немачке марке, па затим добијени износ подељен са два, јер је увођењем евра званични однос марке и евра био 2:1. Званични средњи курс динара у односу на марку у периоду 1994–2002. година кретао се: 1994 – 1:1; 1995–1997 – 3,3:1; 1998 – 1.12.2000 – 6:1 и 1.12.2000–2001 – 30:1. За последње три године анализираног периода (2011, 2012. и 2013. година), износ дела накнаде за закуп стана рачунат је за 350 бодова по цени 18,44 динара за бод.

Дакле, припаднику Војске који користи привремен смештај у војном објекту за двадесет година становања уплаћен је износ за накнаду дела трошкова за закуп стана од **17.190,00 евра**, поред редовне плате. На ову накнаду припадници који су привремено смештени у нужном смештају немају право (не следује их). Поред тога, корисник привременог смештаја у војном објекту није био у обавези да плаћа део трошкова становања, што ће касније бити анализирано.

Битно је напоменути да је после 2010. године, изменама Правилника [6], промењено дотадашње решење које се односило на то да се накнада дела трошкова за закуп стана одређивала у бодовима, независно од цене смештаја. Са решењем које се примењивало до 2010. године, кориснику смештаја у војном објекту по основу накнаде трошкова за закуп стана, најчешће је уплаћиван већи износ у односу на стварне трошкове становања, имајући у виду да је цена трошкова становања у војним објектима била потцењена. Сада је новим решењем прописано ограничење, које се огледа у томе да се накнада дела трошкова за закуп стана одређује до висине стварних трошкова.

Начин утврђивања висине накнаде трошкова за закуп стана у претходном периоду, у погледу њеног социјалног или тржишног карактера, није предмет ове анализе и овог рада, али би у случају неке детаљније анализе требало узети у обзир и те аспекте. Интересантно је напоменути да су посебним актом[13] надлежног старешине[14] утврђене цене по којима јединице и установе Војске Србије и војне јединице и војне установе које су организационо и функционално везане за Министарство одбране пружају услуге професионалним припадницима Војске Србије. Тако је утврђена цена смештаја у војним објектима (осим у војним објектима из надлежности војних установа које обављају делатност логистичке подршке Војске Србије и војним објектима у којима су станови за службене потребе и нужни смештај), по којој нпр. цена месечног смештаја за четворочлано домаћинство износи 9.355,00 динара.[15]

Трошкови становања припадника Војске који станују у нужном смештају

Као што је поменуто, под појмом нужни смештај подразумевају се заједничке просторије, слободни пословни простори, погодне просторије за становање и грађевински простори у стамбеним зградама, који су адаптирани у просторе за становање, а који немају прописану грађевинско-урбанистичку документацију.

Основна карактеристика ових простора је да су се пре додељивања за привремени смештај користили за разне друге намене, осим за становање (најчешће пословни простор, вешернице у стамбеним зградама, заједничке просторије станара у згради и слично).

Као пример изгледа једног нужног смештаја, овде се приказује простор који је претходно коришћен као пословни простор. Имајући у виду његову првобитну и основну наме-

[13] Ценовник пружања услуга из опште логистике, објављен у *Службеном војном листу* бр. 9/12.

[14] Начелник Управе за општу логистику.

[15] Утврђена цена је већа од износа накнаде дела трошкова за закуп стана, по којој за утврђених 350 бодова ова накнада износи 6.454,00 динара.

ну, он је као такав и пројектован и изграђен, тако да је по свим прописима и критеријумима о стамбеном збрињавању био неуслован за становање. Да би се бивши пословни простор преуредио за становање, извршена је одређена адаптација[16]. Простор за становање који је доделио надлежни орган никада није потпуно адаптиран у складу са критеријумима и прописима о стамбеном обезбеђењу, чиме нису задовољени ни најнеопходнији услови, као ни минимално потребни стандарди за становање. Делимична адаптација се, у конкретном случају, као и у већини случајева за нужне смештаје овог типа, састојала од прилагођавања електро и водоводне инсталације, постављања итисона на бетонску подлогу и израде унутрашњих преградних зидова од сипорех-блокова и молерско-фарбарских радова. Поред више пута званичног обраћања надлежној установи за додатним адаптацијама, увек је следио одговор да се даља адаптација не планира, јер ће се простор након исељења користити за своју приоритетну намену, тј. као пословни простор.

У најкраћем, овај нужни смештај након адаптације, изгледао овако:

– Пословни простор је површине око 40 m^2 у приземљу зграде, који је дужине око 10, а ширине око 4 метра. Улаз је као у сваком пословном простору (посебан и издвојен у односу на главни улаз у стамбену зграду), директно са улице – стазе којом шетају пролазници. Улазна врата су стаклено-метална и додатно истурена у односу на простор.

– Целом дужином простора, као и једним делом ширине, спољашњи део зида је од стакла који је постављен у металним кутијама – рамовима, са два уска и издужена прозора, који могу мало да се отворе. Овакав материјал не пружа потребну звучну, а поготово не топлотну изолацију. Како је ова страна изложена сунцу, у летњем периоду је у простору превише топло, па је боравак унутра тешко издржив. С друге стране, зими је, услед ниских температура, у простору превише хладно (ретко је температура виша од 18С°), тако да је простор неопходно додатно загревати, што знатно утиче на породични буџет.

– У унутрашњости је бетонски под, преко којег је директно постављен итисон. Испод овог простора налази се празан подрумски простор висине око једног метра, који је често под водом, па се у *„стану“* веома често осећа влага.

– Испод плафона (бетонска плоча) пролазе грејне, електричне, водоводне, телефонске и друге инсталације. Да би се ове инсталације естетски заштитиле, уграђен је спуштени плафон од дрвене ламперије са отворима, ради приступа тим инсталацијама и вентилима. Током становања у овом простору, у више наврата долази до цурења воде из грејних и водоводних инсталација са плафона[17].

– Целом унутрашњом дужином простора, на око пола метра од пода, протеже се бетонска греда ширине око 60 cm и дебљине око 30 cm, која додатно умањује користан простор за становање.

– Због издужености простора све просторије су пролазне.

Наведене су само неке од карактеристика овог простора, које имају за циљ да укажу о каквом простору за становање се ради. Због стања у којем се „нужни смештај“ налази, корисници су били принуђени да личним средствима врше додатне

[16] Адаптације су тих година вршене у организацији Војнограђевинског центра, као надлежне организационе јединице Војске за ове послове.

[17] Због потребе за честим интервенцијама након „цурења вентила” било је неопходно додатно, властитим средствима осигурати смештај од ових догађања код одговарајућег осигуравајућег друштва, што такође неповољно утиче на животни стандард породице и њено укупно имовно стање. Потреба за овим видом осигуравања произилази из чињенице да су интервенције за оправку дуготрајне и скупе.

адаптације како би се обезбедили најнужнији услови за живот. У погледу додатних улагања за адаптацију (посебно звучна и топлотна изолација „стакленог зида“ и улазних стаклено-металних врата, са спољашње и унутрашње стране) утрошена су знатна материјална средства која повећавају укупне трошкове становања, а која се нису признавала за додатну адаптацију, нити надокнаду уложених средстава.

Пример који се анализира не може се посматрати као јединствен и репрезентативан за све нужне смештаје, али је у већини случаја заступљен и примењен. Није непознато да су поједини нужни смештаји у сваком погледу (локацијски, структура, уређеност, површина итд), одговарали као коначно решење,[18] али су они, у целини гледано, били заступљени у мањем броју.

У погледу укупних трошкова становања у нужном смештају треба истаћи следеће важне чињенице:

– припадници Војске који су привремено стамбено збринути у нужном смештају немају право на накнаду дела трошкова за закуп стана и

– корисници нужног смештаја нису ослобођени[19] дела трошкова становања који се односе на плаћање рачуна за: Инфостан, утрошену електричну енергију и утрошену воду.

У табели 2 дат је преглед дела трошкова становања у нужном смештају, за које је његов корисник морао да издваја део своје плате, за разлику од припадника који станује у војном објекту, који је ослобођен плаћања ових трошкова. Преглед осталих трошкова, као нпр: станарине, телефонских услуга, коришћења разних кабловских мрежа и слично, овде није приказан, нити је анализиран. Станарина није узета у обзир због тога што су ову врсту трошка плаћали и корисници смештаја у војном објекту, и то у приближно истом износу као и корисници нужног смештаја. У приказаним подацима се на основу детаљних и, што је важно, тачних података за одређени осмогодишњи период (2006–2013. година), дошло до закључка о издвајањима за преостали период (1994–2005. година), на тај начин да је узето просечно годишње издвајање.

Табела 2 – *Преглед трошкова становања у нужном смештају*[20]

Година – период	Трошкови становања – годишње		Трошкови становања – просечно месечно	
	дин	евро[21]	дин	евро
2006.	61.612,00	792,00	5.134,00	66,00
2007.	71.703,00	900,00	5.975,00	75,00
2008.	73.278,00	912,00	6.106,00	76,00
2009.	89.135,00	936,00	7.428,00	78,00
2010.	99.045,00	984,00	8.253,00	82,00

[18] Ове чињенице би, такође, требало узети у обзир у случају неке детаљније анализе.

[19] Припадник Војске који станује у нужном смештају морао је од своје плате да издваја део новчаних средстава за плаћање ових трошкова.

[20] У табели је приказан део новчаних средстава који је издвојен за трошкове становања, који се односи на Инфостан, потрошњу струје и потрошњу воде.

[21] Средња вредност динара у разматраном периоду, у односу на евро од када је званично уведен, непрекидно се мењала и углавном је у одређеним периодима или стагнирала или постепено расла. Подаци за средњу вредност евра на годишњем нивоу [8] рачунати су на основу аритметичке средње вредности за 15. јануар, 15. јуни и 15. децембар.

2011.	105.008,00	1.032,00	8.750,00	86,00
2012.	118.928,00	1.056,00	9.911,00	88,00
2013.	120.982,00	1.068,00	10.081,00	89,00
Прос. пер. 2006–2013	739.691,00	7.680,00	61.638,00	640,00
Просечно годишње	92.461,00	960,00	7.704,00	80,00
УКУПНО за 20 год.	**19.200,00 евра**			

Тако је корисник нужног смештаја за 20 година становања[22] од својих редовних месечних примања **издвојио 19.200,00 евра** за плаћање анализираног дела трошкова становања, у односу на корисника смештаја у војном објекту који није био у обавези да плаћа ове трошкове.

Стамбена угроженост смештаја у војним објектима и нужном смештају

Правилником [5] регулисано је давање станова у закуп, где су, поред осталог, утврђени критеријуми и мерила за утврђивање реда првенства, односно формирање ранг-листи.

Стамбена угроженост је један од критеријума који се бодује на ранг-листама за коначно решавање стамбеног питања. Поред овог критеријума, узимају се у обзир: значај радног места, дужина радног стажа, време чекања на решавање стамбеног питања, број чланова породичног домаћинства, здравствено стање и вршење службе у отежаним условима (стаж признат у двоструком трајању).

Чланом 9. Правилника [5] регулише се бодовно вредновање стамбене угрожености, и то на следећи начин:

1) за лице без стана: које је подстанар, које станује код својих родитеља или родитеља супружника и **које користи смештај у војном објекту или војном хотелу – 180 бодова**;

2) за корисника заједничких просторија, слободних пословних простора, погодних просторија за становање и грађевинских простора у стамбеним зградама адаптираних у просторије за становање, **а које немају прописану урбанистичко-грађевинску документацију <u>и не сматрају се станом</u>** [23] **– 150 бодова**;

Уз претпоставку од које се пошло при овој анализи, да припадници Војске корисници смештаја у војном објекту, односно у нужном смештају, имају једнак број бодова за остале критеријуме,[24] долази се до закључка да је припадник који станује у

[22] Треба имати у виду да је у оба анализирана случаја у погледу становања, у војном објекту и нужном смештају, прошло више од 22 године, што значи да су ови трошкови још и већи.

[23] Овим прописом се потврђује већ поменута чињеница да се нужни смештај не сматра станом за разлику од другог прописа – Правилника [6], где се третира као стан.

[24] У пракси постоје ови случајеви, па тако нпр. у истој организационој јединици Војске раде припадници истог чина, положаја и ранга, са приближно истом платом, који су привремено стамбено збринути на један од ова два модела.

војном објекту у предности за **шест година**[25] за коначно решавање стамбеног питања, јер му се за рангирање стамбене угрожености признаје 30 бодова више (180 у односу на 150 бодова) у односу на лице које за становање користи нужни смештај.

Поставља се питање: који је припадник (односно његова породица) више стамбено угрожен? Онај који користи смештај у војним објектима (признат део накнаде трошкова за закуп стана и ослобођен плаћања дела трошкова становања), који су наменски грађени за становање и задовољавају одређене стандарде градње за ове намене или лице које станује у нужном смештају (нема право на накнаду дела трошкова за закуп стана и није ослобођен плаћања доброг дела трошкова становања), који се не сматра станом и не задовољава прописане стандарде за становање. Поменутим прописима [5 и 6] дат је одговор на ово питање, јер се поред повољности у погледу плаћања трошкова становања, и у елементу стамбене угрожености, фаворизују породице које станују у војним објектима (признат максимално могући број бодова за стамбену угроженост, као и за подстанаре) у односу на породице које станују у нужном смештају (утврђен мањи број бодова).

Интересантно је поменути да се у Нацрту правилника о решавању стамбених потреба у Министарству одбране и Војсци Србије[26] предлаже да се за стамбену угроженост утврђује до 60 бодова. Поред осталих предлога, за два анализирана модела привременог стамбеног збрињавања предлаже се следеће:

1) за кориснике заједничких просторија, слободних пословних простора, погодних просторија за становање и грађевинских простора у стамбеним зградама адаптираних у просторије за становање, а које немају прописану грађевинско-урбанистичку документацију и не сматрају се станом – 40 бодова,

2) за кориснике смештаја у војном објекту (касарни, војном хотелу или неком другом војном објекту) – 30 бодова.[27]

У образложењу приликом предлога нацрта овог правилника наводи се да се за критеријум „стамбена угроженост“ за статус подстанара предвиђа већи број бодова у односу на остале. Максималан број бодова који се може остварити по овом критеријуму је 60 и нема могућности да било која категорија лица оствари већи број бодова од категорије која се сматра стамбено најугроженијом – категорија подстанара.

Корисници заједничких просторија, слободних пословних простора, погодних просторија за становање и грађевинских простора у стамбеним зградама, адаптираних у просторије за становање, које немају прописану грађевинско-урбанистичку документа-

[25] Разлика је 30 бодова, а за сваку пуну годину чекања на решавање стамбеног питања добија се по пет бодова. Другим речима, да би уз остале исте критеријуме на ранг-листи за доделу стана, корисник нужног смештаја достигао тренутни број бодова корисника смештаја у војном објекту, треба да прође шест година. Наравно, за тај период, ако није решио коначно своје стамбено питање, корисник смештаја у војном објекту поново ће бити у истој бодовној предности.

[26] Нацрт овог правилника израдила је, почетком 2013. године надлежна организациона јединица МО за стамбена питања.

[27] У односу на актуелни Правилник [5], сада се ситуација коренито мења. Породице смештене у војним објектима више нису угрожене као раније, јер се предлаже мањи број бодова (30 бодова) у односу на нужни смештај (40 бодова). Ова чињеница у стварности нема никакво утемељење, јер се у реалном животу ништа није урадило како би се стандард становања у војном објекту поправио, а одједном се оваквим предлогом потврђује дугогодишња реалност у погледу стамбене угрожености (да су припадници смештени у нужном смештају стамбено угроженији), али се и даље не примећују чињенице које се односе на трошкове становања.

цију и не могу се сматрати станом, сматрају се стамбено угроженијим[28] у односу на лица која станују у војним објектима и лица који су корисници станова добијених из радног односа. Наводи се, такође, да је, према расположивим подацима, укупно 1730 корисника – носилаца права на смештај у војним објектима са 2708 чланова породица[29]. Предложеним бројем бодова ова категорија лица се подстиче да за себе оствари право на брже решавање стамбеног питања, променом свог статуса у статус подстанара, што би довело до ослобађања простора који користе у војним објектима. Оцењено је да је лице у статусу подстанара у најтежем положају,[30] а да је неопходно просторе које у војним објектима користе корисници смештаја привести правој намени.[31]

Критеријум „стамбена угроженост“ просечно учествује са **12,3%** у укупном броју бодова (највише учествује са 17% на листама реда првенства за подофицире, а најмање на листама реда првенства за пензионисане генерале-адмирале са 6%).

Упоредна анализа трошкова становања и стамбене угрожености

На основу извршених анализа трошкова становања и стамбене угрожености, у табели 3 даје се упоредни приказ ових анализа (трошкова становања и стамбене угрожености) за смештај у војним објектима и за смештај у нужном смештају.

На основу ових података долази се до закључка да трошкови становања и стамбене угрожености различито утичу на животни стандард привремено стамбено збринутих породица припадника Војске у војном објекту, односно у нужном смештају. Тако се може закључити да је лице које станује у војном објекту за протеклих 20 година додатно финансирано са 36.390,00 евра,[32] по основу ослобађања од плаћа-

[28] Сада се по овом елементу за кориснике нужног смештаја предвиђа већи број бодова у односу на смештај у војним објектима. Одједном се констатује да се сматра да је ова категорија стамбено угроженија у односу на смештај у војном објекту.

[29] Ови подаци су од фебруара 2013. године, када је послат Нацрт новог правилника на мишљење са образложењем. Треба имати у виду да су се ови подаци променили, јер је у међувремену један број корисника смештаја у војним објектима коначно решио своје стамбено питање.

[30] Овакве оцене су производ површног и неаргументованог тумачења, без правих стручних и компететних студијских анализа и закључака. Ова констатација могла би се проверити тек након сагледавања и упоређивања укупних трошкова становања подстанара са корисницима нужног смештаја. Тема овог рада није анализа ова два модела привременог стамбеног збрињавања, али грубе почетне анализе оповргле би хипотезу да су лица у статусу подстанара у најтежем положају. Свакако да би за то била неопходна једна слична анализа примењена у овом раду.

[31] Овде предлагач наводи да војне објекте треба сада привести правој намени, а истовремено не помиње да нужне смештаје такође треба привести правој намени, што се у захтевима за додатним адаптацијама у протеклом периоду непрестано истицало. Свакако да ће, ако се усвоје предлози решења садржани у овом правилнику, на овај начин корисници смештаја у војним објектима бити приморани да се самостално иселе и иду у подстанаре (јер ће брже решити коначно своје стамбено питање), што представља драстичну промену у односу на досадашње стање у погледу њиховог животног стандарда, а посебно у погледу трајног решавања стамбеног питања.

[32] Другим речима, за анализирани период утицало се на бољи стандард припадника Војске привремено смештеног у војном објекту у износу са 36.390,00 евра, у односу на припадника смештеног у нужном смештају, за кога се овај износ неповољно одразио на животни стандард његове породице . Значи, држава је из буџета одвојила овај износ (у вредности већој од цене вишесобног стана по условима који га

ња дела трошкова становања и по основу добијања дела трошкова за закуп стана. Ради се о износу који у посматраном периоду знатно утиче на имовно стање и укупан материјални положај ових категорија припадника Војске који доприноси њиховом неједнаком положају и различитом решавању егзистенцијалних питања и животног стандарда њихових породица. Овим износом се, с једне стране, утицало на побољшање животног стандарда породице смештене у војном објекту, док се, с друге стране, са истим тим износом утицало на смањење животног стандарда породице смештене у нужном смештају.

Поставља се питање: зар се са наведеним износом који је држава издвојила није могло коначно решити стамбено питање лица које станује у војном објекту, а не да још увек чека на ранг-листи коначно решавање свог стамбеног питања, наравно уз даља издвајања по истим основама?

По питању стамбене угрожености у предности је, такође, породица припадника Војске смештеног у војном објекту, јер је у предности за 30 бодова, што ће се под истим осталим критеријумима одразити на брже (за шест година) решавање коначног стамбеног питања.

Табела 3 – *Упоредна анализа трошкова становања*[33] *и стамбене угрожености*

	Утицај на животни стандард корисника смештаја у војним објектима		**Утицај на животни стандард корисника смештаја у „нужном смештају“**	
	Накнада дела трошкова за закуп стана	Режијски трошкови (од плате)	Накнада дела трошкова за закуп стана	Режијски трошкови (од плате)
Трошкови становања	+ 17.190,00	+ 19.200,00 (не плаћају)	- 17.190,00 (не следује)	- 19.200,00
Уштеда по основу трош. становања	**+ 36.390,00 евра**		**- 36.390,00 евра**	
Стамбена угроженост (у бодовима)	**180 бодова**		**150 бодова**	
Чекање на коначно решење	30 бодова више, **6 година краће чекање**		30 бодова мање, **6 година дуже чекање**	

откупљују припадници Војске), а да припадник још увек није коначно решио своје стамбено питање, али је и даље у додатној предности у брзини коначног решавања стамбеног питања у односу на корисника нужног смештаја. Примера ради, недавно додељен тособан стан (око 83 m^2) у насељу Степа Степановић, власник је у готовини откупио за 28.000,00 евра, дакле знатно мање у односу на суму која је у протеклом периоду издвојена, а да није коначно решено стамбено питање.

[33] Трошкови становања овде су приказани у еврима.

Оваквим материјалним решењима, која су и нормативно-правно регулисана одговарајућим подзаконским актима [5 и 6], ове две категорије припадника Војске доведене су у неравноправан положај у погледу имовног стања.[34]

Покушај исправке је делимично учињен новим решењем од пре неколико година, прописивањем да накнада дела трошкова за закуп стана за кориснике смештаја у војном објекту не може бити виша од стварних трошкова смештаја, чиме се разлика своди на режијске трошкове.

Закључак

На основу прелиминарне анализе трошкова становања и стамбене угрожености припадника смештених у војним објектима и нужном смештају, може се закључити следеће:

1) Ове две категорије корисника привременог смештаја, у погледу решавања стамбеног питања као једног од најважнијих егзистенцијалних породичних питања и уопште свог социјалног статуса и материјалног стања, стављене у неравноправан положај у погледу имовног стања, на шта указују различити приступи и мерила у решавању елементарних животних потреба, који су и нормативно-правно регулисани одговарајућим подзаконским прописима.

2) Различитим материјалним решењима директно се утицало, а и даље се утиче, на животни стандард на две анализиране категорије припадника Војске у погледу трошкова становања. Тако се у погледу имовног стања утицало да се неплаћањем дела трошкова становања (Инфостан, струја, вода,...) с једне стране, и остваривањем права на део трошкова за закуп стана, с друге стране, фаворизују породице смештене у војном објекту у односу на породице смештене у нужном смештају. У погледу имовног стања, за анализирани период од 20 година, породица смештена у војном објекту имала је, укупно гледано, боље решена нека друга питања животног стандарда, јер је држава издвојила додатних 36.390,00 евра, у односу на породицу у нужном смештају, на коју се овај износ негативно одразио у укупном животном стандарду.

3) У погледу стамбене угрожености, породице припадника Војске које су смештене у војном објекту су у предности, јер третирањем као максимално угрожене (180 бодова једнако као и подстанари) имају предност да за шест година брже реше своје коначно стамбено питање у односу на породице припадника Војске смештене у нужном смештају.

Овом анализом није обухваћен дужи период становања од двадесет година и нису обухваћени остали трошкови, што би, такође, ако би се вршила детаљнија анализа, у целини неповољније утицало на животни стандард припадника који станују у нужном смештају.[35]

---

[34] По Уставу Републике Србије (СГРС, бр. 37/06, Београд 08.11.2006), као највишем правном акту наше државе, сви грађани би требало да буду у једнакоправном положају. Чланом 21. Устава забрањена је свака дискриминација по било ком основу, па и **по основу имовног стања**.

[35] Додатне адаптације властитим средствима, трошкови осигурања од непредвиђених догађаја, остали трошкови становања који нису анализирани у овом раду, и друго.

На крају, намеће се следећи општи закључак: пре нормативно-правног регулисања решавања свих важних статусних питања, а посебно стамбеног, неопходно је извршити ваљану и компетентну стручну анализу (која би резултирала закључцима у виду одређене студије), којом би се сагледали сви потребни параметри. Оваквим приступом избегла би се, у нашем систему присутна дугогодишња ситуација, која је на прописима утемељена и која је довела до неравноправног положаја једних у односу на друге у погледу имовног стања. Тренутно је актуелним решењем регулисано да накнада дела трошкова за закуп стана за кориснике смештаја у војном објекту не може бити виша од стварних трошкова смештаја.

Литература

1. Богићевић-Миликић, Б.: *Менаџмент људских ресурса*, Економски факултет Београд, Београд, 2008.

2. Kosiak, S,: *Military Compensation: Requirements, Trends and Options*, the Center for Strategic and Budgetary, Assessments – CSBA, USA, 2005.

3. Трандафиловић, С.: *Значај система награђивања и мотивисања запослених за професионализацију Војске Србије*, докторска дисертација, Мегатренд Универзитет, Факултет за пословне студије, Београд, 2012.

4. Трандафиловић, С.: *Улога система зарада и других новчаних примања у професионализацији Војске Србије*, магистарски рад, Универзитет у Београду, Економски факултет, Београд, 2010.

5. Правилник о решавању стамбених питања у Министарству одбране (Службени војни лист, бр. 38/05, 16/08 и 26/08).

6. Правилник о накнади путних и других трошкова и других примања у Војсци Србије (Службени војни лист, бр. 18/13).

7. Сајт РС – Министарство одбране: www.mod. gov. rs/stambeno/index. php (приступ 10.01.2014).

8. Сајт Народне Банке Србије: www.kursna-lista/kursna-lista-nbs (приступ 11.01.2014. године).

9. Сајт Курсна листа: http://www.kursna-lista. com/istorija-kursa-dinara (приступ 18.01.2014).

DOI: 10.5937/vojdelo1403238K

ИНТЕРНА ФИНАНСИЈСКА КОНТРОЛА И ФИНАНСИЈСКО УПРАВЉАЊЕ У ЈАВНОМ СЕКТОРУ И ЊИХОВА УЛОГА У СИСТЕМУ ОДБРАНЕ

Радан О. Костић*
Министарство одбране, Сектор за људске ресурсе
Раде Жугић
Министарство одбране, Инспекторат одбране
Милица Радојковић
Универзитет одбране у Београду, Војна академија

Основни концепт контроле јесте да се креира процес који обезбеђује остваривање циљева уз одговарајући квалитет, очување и управљање средствима уз усаглашеност са законом и другим прописима и процедурама, припрема и израда поузданих финансијских и пословних извештаја. Усклађеност пословања јесте захтев да се пословање усклади са позитивним законима, прописима, стандардима, договореним политикама, постулатима и свим оним обрасцима понашања који те процесе чине легалним и друштвено прихватљивим. Имплементацијом интерне финансијске контроле у систем одбране постиже се и обезбеђује ефикасно и рационално трошење средстава којима се финансирају расходи одбране, с једне стране, а с друге стране знатно сужава простор за значајне неправилности, преваре, корупције и појаву облика организованог криминала.

Кључне речи: *јавни сектор, буџетски систем, интерна контрола, финансијско управљање и контрола, Министарство одбране, Војска*

Увод

Потписивањем Споразума о стабилизацији и придруживању између Европских заједница и њихових држава чланица, са једне стране, и Републике Србије, са друге стране, 29. априла 2008. године у Луксембургу, Република Србија се, поред осталог, обавезала на постепено усклађивање законодавства са правним тековинама Европске уније и на њихову доследну примену. Чланом 92. Споразума договорена је сарадња у области јавне унутрашње финансијске контроле (ЈУФК) и спољне ревизије, односно јавне унутрашње финансијске контроле (укључујући управљање финансијама и контролу и функционално независну унутрашњу контролу) и спољних система ревизије у Србији, у складу са међународно признатим стандардима и методологијама и најбољим праксама у Европској унији.

* radan.kostic@mod.gov.rs

Постојећа пројекција интерне контроле у јавном сектору, дефинисана Законом о буџетском систему, као и постојећи интерни прописи, добра су основа за успостављање целовитог интегрисаног система интерне контроле у МО и ВС, на коју се ослања Стратегија развоја интерне финансијске контроле у јавном сектору РС која пројектује како заједничке, тако и активности везане за интерну контролу и активности везане за спровођење финансијског управљања и контроле у јавном сектору, закључно са децембром 2014. године.

Такође, с друге стране, можемо указати на чињеницу да контрола трошења буџетских средстава за потребе Министарства и Војске није ништа друго него део укупне државне контроле.

Функција интерне контроле у јавном сектору

Када се у свакодневном животу помене појам интерне контроле многи ће помислити на рачуноводство, рачуноводствену функцију и потребу да се све рачуноводствене и књиговодствене евиденције о пословању организације, као и пословни процеси, обаве на прави начин и у складу са важећим законским и подзаконским прописима. Интерна контрола је веома битна за менаџмент организације, а за њено добро обављање и спровођење заинтересовани су сви, како запослени, тако и ревизори и држава и власници и друга лица.

Интерна контрола дефинисана је као процес који спроводе запослени у организацији са намером да се остваре одређени циљеви. Дефиниција је широка и обухвата све аспекте контроле пословања, а ипак олакшава директно усредсређење на специфичне циљеве.

Систем интерне контроле дефинисан је Међународним стандардима екстерне ревизије као „систем који обухвата све политике и поступке интерне контроле које је руководство правног лица прихватило ради помоћи у постизању својих циљева у смислу обезбеђења да се, у мери у којој је то могуће, уредно и ефикасно одвија пословање правног лица, што укључује придржавање политике руководства, очување интегритета средстава, спречавање и откривање криминалних радњи и грешака, тачност и потпуност финансијских евиденција и благовремено састављање поузданих финансијских информација."[1]

Циљ успостављања система интерне контроле јесте успешно управљање и остваривање мисије организације, односно постављених циљева организације, као и обезбеђење да се јавним средствима управља добро и на економичан начин.

Функција интерне контроле огледа се у пружању помоћи менаџменту у остваривању постављених циљева и политика пословања, који могу бити вишеструки и различити од организације до организације, али се као циљеви најчешће помињу:[2]

– профитабилност,
– спречавање настајања губитака,
– спречавање проневера и злоупотреба,
– спровођење буџета… итд.

[1] Савез рачуновођа и ревизора Србије, Оцена ризика и интерна контрола, Међународни стандарди ревизије, Београд, 2002. година, стр. 173.

[2] М. Станишић, *Ревизија,* Универзитет Сингидунум, Београд, 2009, стр. 49.

Интерна контрола утиче и на реалније и поузданије финансијско извештавање. Не спроводе је само интерни контролори, већ сви кроз обављање свакодневних послова и то веома често и несвесно. Такав систем контроле је најбољи, јер прожима све, сви контролишу и сви су контролисани.

Интерна контрола у јавном сектору, као нови концепт буџетског система Републике Србије, успоставља ефикасност управљања јавним расходима уз увођење вишестепеног система контроле. Ту се, пре свега, мисли на увођење система интерне контроле директних и индиректних корисника буџетских средстава и организација обавезног социјалног осигурања.

Када говоримо о интерној контроли у јавном сектору, треба се базирати, пре свега, на анализи: *Система интерне финансијске контроле* (PIFC) и *Система финансијског управљања и контроле* (FMC).

Анализа система интерне финансијске контроле (PIFC)

Интерна финансијска контрола у јавном сектору је термин који је развила Европска комисија, како би пружила помоћ у разумевању и примени добро развијених система контроле у процесу придруживања Европској унији.[3]

Интерна финансијска контрола у јавном сектору представља целокупан систем финансијских и других контрола које успоставља руководилац организације у јавном сектору, ради успешног управљања и остваривања циљева организације.

Такође, интерна финансијска контрола у јавном сектору обухвата целокупан систем који успоставља Влада ради контролисања коришћења буџетских средстава и обухвата све мере за контролу државних прихода, расхода, имовине и обавеза и све системе унутрашње контроле, као и процедуре у јавном сектору, те тиме помаже у стварању сигурности да се јавна средства наменски троше и користе.[4]

О интерној финансијској контроли у јавном сектору требало би размишљати у оквиру целокупне области јавних финансија која се протеже од израде државног буџета, преко одобрења и извршења буџета, па све до питања Трезора, фискалног управљања и управљања дугом, укључујући, рачуноводство, извештавање, набавке интерну контролу итд. Систем интерне финансијске контроле у јавном сектору обухвата финансијско управљање и контролу код корисника јавних средстава, интерну ревизију корисника јавних средстава и хармонизацију и координацију финансијског управљања и контроле и интерне ревизије коју обавља Министарство финансија – Централна јединица за хармонизацију.

„Финансијско управљање и контрола обухвата целокупан систем финансијских и других контрола и спроводи се политикама, процедурама и активностима са задатком да се обезбеди разумно уверавање да ће организација остварити постављене циљеве.

---

[3] Р. Жугић, и Р. Костић, *„Контрола и ревизија у функцији извршења финансијског плана МО",* SYMOPIS 2012, Београд, стр. 1.

[4] В. Леко, В*рховна државна ревизија јавних средстава,* Правни факултет, Београд, 2008. година, стр. 304.

Интерна ревизија је активност независног и објективног уверавања, али и консултантска активност, осмишљена са циљем креирања унапређења пословања организације. У свом раду је функционално независна, није део ни једног пословног процеса, односно организационог дела организације, а у свом раду је непосредно одговорна руководиоцу корисника јавних средстава. Функционална независност се обезбеђује самосталним одлучивањем о: подручју ревизије, начину обављања ревизије и извештавању о обављеној ревизији.

Централна јединица за хармонизацију је посебна секција у Министарству финансија, која разрађује и усмерава процес интерне финансијске контроле у јавном сектору. Одговорна је и обавља послове стручног усавршавања, сертификације и надзора над радом интерних ревизора, стручног усавршавања руководилаца и запослених у јавном сектору, у складу са међународно прихваћеним стандардима".[5]

Интерна финансијска контрола у јавном сектору може се с правом посматрати одвојеним низом целокупних правила која имају за циљ остваривање транспарентности и ефикасности у јавном сектору. Због тога заслужује да се развија као одвојен скуп активности са властитим вредностима, а не као додатак функцијама израде буџета, рачуноводства или борбе против превара, без обзира на очигледне везе са тим областима.[6]

Интерна финансијска контрола у јавном сектору заснована је и утемељена на добро афирмираним међународним стандардима који имају за циљ да јавне финансије у највећој мери учине транспарентним и одговорним. Корисници јавних средстава имају обавезу да успоставе и имплементирају систем финансијског управљања и контроле, са основним циљем да јавности пруже довољно чврсто уверење да ће кроз имплементацију наведеног система остварити све постављене циљеве.

Регулаторни оквир

Реформом интерне финансијске контроле и интерне ревизије у јавном сектору у Републици Србији, која је започета 2002. године, усвајањем Закона о буџетском систему и доношењем низа подзаконских аката, успостављена је интерна ревизија на централном нивоу у Министарству финансија. Обавеза успостављања система интерне контроле регулисана је изменама и допунама Закона о буџетском систему[7] из октобра 2006. године.

[5] Р. Жугић, и Р. Костић, оп., цит., стр. 2.

[6] Koning R., Иницијатива Европске комисије за изградњу нових структура јавне интерне контроле у земљама кандидатима и трећим земљама, Белгија, 2007, стр. 12.

[7] Закон о буџетском систему („Службени гласник РС", број 54/09, 73/10, 101/2010 и 101/2011) у члановима 80. до 83. дефинисао је успостављање система финансијског управљања и контроле, који треба да се спроводи политикама, процедурама и активностима са основним задатком да се обезбеди разумно уверавање да ће корисник јавних средстава остварити своје постављене циљеве.

На основу овог закона, а ради развијања и примене интерне финансијске контроле у јавном сектору, као свеобухватног система интерне контроле, донета су нормативна акта која у потпуности уређују ову област.[8]

Уколико посматрамо одређена подзаконска акта која су донета и која уређују ово област, треба издвојити превасходно два, и то нови правилник који уређује област финансијског управљања и контроле и правилник који уређује област интерне ревизије. У односу на претходни, нови Правилник о финансијском управљању и контроли претрпео је незнатне измене у самом називу, док већих суштинских измена није било.

Суштинске измене су се, пре свега, односиле на разлике у дефинисању термина, као и на дефинисање нових термина, као што су управљачка одговорност руководилаца, управљање ризиком, ревизорски траг и др. Затим, разлике се огледају и у погледу дефинисања начина извештавања, односно прописан је рок до којег руководилац корисник јавних средстава извештава министра финансија о адекватности и функционисању система финансијског управљања и контроле.

Систем интерне финансијске контроле уграђује се у законе и има за циљ да донесе предности транспарентног и здравог система интерне контроле великом броју актера у целокупном процесу, на челу са Владом. Дакле, на основу законодавног оквира, потребно је потпуно успоставити организационе структуре, описе послова и критеријуме за праћење радних учинака и оцењивање запослених, начин делегирања радних задатака и линије извештавања у систему интерне финансијске контроле у јавном сектору. Такође, Акциони план, уз Стратегију, представља план активности везаних за развој интерне финансијске контроле у јавном сектору и обухвата: заједничке активности, активности везане за интерну ревизију и спровођење финансијског управљања и контроле, а планиран је да се реализује у периоду од октобра 2009. до децембра 2014. године.

Правци развоја система интерне финансијске контроле

Концепт интерне финансијске контроле у јавном сектору, који је развила Европска комисија, функционалан је у смислу подизања свести и превенције, и то пре свега кроз известан број концепцијских, правних и организацијских делатности. За

[8] Најзначајнији подзаконски акти су: 1) Правилник о одређивању директних корисника буџетских средстава који организују посебну службу интерних контрола и заједничким критеријумима за организацију и поступак интерне контроле директних корисника буџетских средстава и организација обавезног социјалног осигурања („Службени гласник РС”, број 22/2004); 2) Правилник о заједничким критеријумима и стандардима за успостављање, функционисање и извештавање о систему финансијског управљања и контроле у јавном сектору („Службени гласник РС”, број 99/11); 3) Правилник о заједничким основама, критеријумима и задацима за рад финансијске службе директног корисника буџетских средстава („Службени гласник РС”, број 123/03); 4) Правилник о начину припреме, састављања и подношења финансијских извештаја корисника буџетских средстава и корисника средстава организација обавезног социјалног осигурања („Службени гласник РС”, број 51/07 и 14/08); 5) Уредба о буџетском рачуноводству („Службени гласник РС”, број 125/03 и 12/06); 6) Стратегија развоја интерне финансијске контроле у јавном сектору у Републици Србији („Службени гласник РС”, број 61/2009) и Приручник за финансијско управљање и контролу.

овај концепт полазна тачка јесте да би Влада, увидевши потребу подизања нивоа транспарентности и одговорности, требало да почне са анализом својих система интерне контроле.[9]

У литератури се често за интерну финансијску контролу у јавном сектору користи скраћеница (*PIFC*):[10]

P – *Public Sector* – јавни сектор,

I – *Internal to the organisation* – интерна за организацију,

F – *Financial systems mainly but not exclusively* – углавном, али не искључиво финансијски системи,

C – *Control based on internationally accepted and recognised standards* – контрола заснована на међународно прихваћеним и признатим стандардима.

PIFC подразумева свеобухватни систем који успоставља Влада, односно организације јавног сектора ради финансијског управљања и контроле, интерне ревизије и извештавања о коришћењу јавних средстава и средстава ЕУ. Циљ је да се обезбеди да управљање и контрола јавних средстава (укључујући и фондове) буду у складу са прописима, описом буџета и принципима доброг финансијског управљања, односно ефикасности, ефективности, економичности и отворености.

Интерну финансијску контролу можемо дефинисати као активност коју руководство, одбори и други чиниоци система управљања предузимају са циљем побољшања управљања ризицима и увећања вероватноће остваривања циљева. [11]

Систем интерне контроле успоставља руководилац организације или лице које је руководилац овластио за успостављање система интерне контроле. Интерна контрола је важна компонента управљања ризиком пословања. Спроводи се на свим нивоима, свим организационим деловима и свим радним местима. Обавеза руководиоца за успостављање интерне контроле јесте да састави план успостављања интерне контроле за све ОЈ у свом саставу.

Након прве фазе, односно усвајања плана, приступа се изради процедура за управљање финансијским ризиком пословања и правилника о интерној контроли и интерним контролним поступцима.

Уколико се посматра начин дефинисања интерне финансијске контроле у јавном сектору, може се приметити да систем интерне финансијске контроле у својој основи садржи неколико категорија. То су:

– процес. Интерна финансијска контрола није појединачан пословни догађај или подухват, већ је она један континуирани процес који тече свакодневно;

– руководилац организације. То је лице или орган који најчешће успоставља систем интерне финансијске контроле, при чему се примећује да је тај систем под снажним ингеренцијама менаџмента;

– разумно уверавање. То су тврдње које могу да се потврде и провере. У правом смислу и свакодневном пословању немогуће је имати, поводом било чега, апсолутна тврђења. То би било неразумно и нереално. Људски ум и способности

[9] Koning R., *оп. цит., стр.* 24.

[10] Р. Жугић, и Р. Костић, оп., цит., стр. 1.

[11] Т. Сталетовић, *Успостављање система интерне контроле код корисника јавних средстава*, Савез РР Србије, бр. 20/11, стр. 114.

ограничени су и није могуће бити у потпуности сигуран у будућа кретања. Неизвесност је људска судбина у животу и у бизнису;

– постизање циљева. Сврха успостављања и постојања система интерне финансијске контроле јесте да помогне менаџменту у остваривању циљева успешности, ефикасности и других циљева које је поставио менаџмент. Менаџмент преузима одговорност за успешно и ефикасно пословање и због тога успоставља наведени систем који треба да му служи као продужене очи и уши и да му пружи уверавање да се пословне активности одвијају у складу са пословним циљевима и политиком.

Евидентно је да интерна контрола у току рада контролише да ли се пословање одвија према прописаним процедурама, да ли су решења и одлуке донете у складу са правилницима, да ли су уговори о раду у складу са Правилником о систематизацији радних места, да ли су коефицијенти радног места у складу са Правилником, да ли је поступак набавке спроведен у складу са прописима, планом и финансијском планом.

Суштина се огледа у томе да је неопходно унапредити интерну контролу државних и међународних буџетских средстава, односно да је потребно предузети одређене кораке који ће дугорочно гарантовати успех у остваривању користи за јавни сектор. Основни кораци које треба предузети како би се могле остварити користи за јавни сектор односе се, пре свега, на чињеницу да је потребно обезбедити мотивисан и способан кадар који је упознат са приликама у области јавне интерне контроле, који има добре комуникацијске и преговарачке вештине и који је обучен да разуме, осмишља и спроведе дугорочне визије.

Други корак би био да је потребно успоставити виши ниво самосталности Централне јединице за хармонизацију која ће анализирати и пратити слабости и препреке у постојећем систему интерне контроле и припремити политику увођења и имплементације интерне финансијске контроле која ће имати широку подршку, што је у досадашњем периоду у знатној мери и урађено. Затим је потребно израдити реалан акциони план са роковима реализације и кључним показатељима успеха. Да би све претходно могло функционисати на прави начин, неопходно је израдити нацрт легислативе и регулативе која је релевантна за област интерне финансијске контроле и која је повезана са буџетским и рачуноводственим процедурама.

PIFC је такав систем који узима све аспекте у обзир, односно комбинује интерну контролу и интерну ревизију у један систем као што је то у COSO моделу, додајући при томе и нови елемент, односно централизовану организацију која је одговорна за хармонизацију и координацију како интерне контроле и стандарда интерне ревизије, тако и правила која важе у целом јавном сектору.

Будућа улога *PIFC-а*

PIFC концепт се развијао постепено као одговор на разне међусобно повезане догађаје. Пошто системи интерне контроле у земљама чланицама ЕУ нису били хармонизовани, земље кандидати нису биле у могућности да знају који систем се могао сматрати примером добре праксе. Те земље тражиле су од Европске коми-

сије савете за најбоље праксе у погледу препорука. Оно што им је дато као препорука јесте да се базирају на увођењу активности и институција које ће утицати на повећање јавног интереса за здраво финансијско управљање у приватном и јавном сектору и стварање изражене свести о далекосежним последицама корупције, превара и малверзација.

PIFC концепт постао је стратегија како би се дао одговор на велику бојазност које све земље имају везано за корупцију и како би се развио принцип одговорности и транспарентности. Овај систем је једино могао бити, и заиста и јесте, заснован на принципима демократије и владавине права. Представља хармонизацију стандарда и процедура и усклађује јавне интерне контроле са одговарајућим међународним стандардима, уз напомену да су концепти хармонизације логични и корисни, те овај концепт треба укорењивати и проширивати у свим државама које су га прихватиле.

Важно је да PIFC концепт осигура стратешки оквир који се редовно ревидира и ажурира, који је доступан и који подржавају највиши органи задужени за контролу. У оквиру PIFC централне јединице за хармонизацију требало би институцијама контроле и ревизије да развијају и унапређују процедуре самопроцене, а на годишњем нивоу да доставе, односно подносе влади извештај о стању PIFC. Овај концепт постао је концепт са практичном сврхом и наставља да се развија као алат тако што усваја најмодерније релевантне примере добре праксе.

Анализа система финансијског управљања и контроле (fmc)

Финансијско управљање и контрола обухватају целокупни систем финансијских и других контрола, укључујући и организациону структуру, методе и процедуре, и то не само финансијских система, већ и оперативних и стратешких система организација у јавном сектору.[12] Ова дефиниција, као и целокупан садржај и основне поставке система финансијског управљања и контроле, буквално су преведене из докумената ЕУ, односно земаља чланица ЕУ.

Финансијско управљање и контрола представља целокупни систем интерних контрола које успостављају руководиоци организација у јавном сектору, који су и одговорни за тај систем. Овај систем, кроз управљање ризицима, пружа уверавање да се буџетска и друга средства извршавају и троше на исправан, етички, економичан, ефективан и ефикасан начин.

Систем интерне контроле није неопозива шема. Напротив, систем интерне контроле треба да буде подложан окружењу које је у сталној промени и потребна му је стална надоградња. То је, пре свега, важно тамо где је државно руководство тек у раној фази промена културе контроле, односно тамо где је систем интерне контроле у раној фази развоја.

[12] Министарство финансија РС, Централна јединица за хармонизацију, *Приручник за финансијско управљање и контролу*, *Ernst & Young*, Београд, 2011. година.

Сврха и важност интерне контроле

Општа сврха интерне контроле јесте да организацији у јавном сектору помогне у остваривању своје мисије.[13] Свака организација треба да осмисли сопствени систем интерне контроле са циљем да се задовоље потребе и окружење организације, као и реализација постављених циљева.

Прва категорија циљева односи се на усаглашеност са законима, прописима, политикама, плановима и процедурама које се односе на организацију у јавном сектору. Вреди поменути и да закони и прописи представљају неку врсту мандата – овлашћења поверених организацији у јавном сектору у односу на начин прикупљања и трошења националних и иностраних средстава.

Друга категорија циљева односи се на припрему релевантних, поузданих и корисних финансијских и управљачких информација, укључујући и финансијске извештаје (прелазне и сумарне), који унапређују процес доношења одлука и обезбеђују транспарентност и ефективно праћење, односно надзор.

Трећа категорија циљева односи се на *основне циљеве* организације у јавном сектору, укључујући успешност (перформансе) и оперативне циљеве, исходе и резултате. „Ефективност" се односи на остваривање циљева, односно на меру у којој исходи и резултати одређене активности, програма и пројекта одговарају циљевима или планираним ефектима. „Ефикасност" представља однос између искоришћених ресурса и исхода и резултата у остваривању циљева. То значи минимум ресурса да се оствари дати резултат, односно максималан резултат са датом количином и квалитетом уложених ресурса.

Четврта категорија обухвата заштиту и чување средстава организације у јавном сектору од злоупотребе, губитака, штете, погрешног управљања и грешака. Кључно питање везано за чување средстава јесте управљање средствима, односно набавка, коришћење и располагање средствима.

Успешан систем интерне контроле помаже у рационализовању процеса и унапређује ниво и квалитет услуга и пружа разумно уверавање да ће се остварити општи циљеви. Интерна контрола треба да повећа вероватноћу да ће се открити проневере, умањити штета, злоупотреба или грешке, спречити неадекватне активности, односно побољшати поштовање прописа. Такође, интерна контрола је одговорност свих запослених и свако министарство треба да се побрине да системи интерне контроле буду интегрисани у активности. Запослени треба да буду обучени у методологији и концептима који се односе на систем интерне контроле.

Овде је важно напоменути и чињеницу да су у земљама чланицама ЕУ различити системи интерне контроле и да у њима не постоји заједнички концепт организовања интерне контроле. Основне разлике у погледу интерне контроле огледају се, пре свега, у дефинисању интерне контроле и одређивања њене улоге, затим у нивоу центра-

[13] Централна јединица за хармонизацију је у интерним документима (конкретно *Увод у интерну контролу*, МОДУЛ 1, Ernst & Young, Београд, 2010. година), који представљају званичан превод регулативе коју је израдила и коју примењује ЕУ, дефинисала одређене појмове које је неопходно познавати на самом почетку упознавања са основним карактеристикама система финансијског управљања и контроле. Примарни циљеви интерне контроле су обезбеђивање: 1) усаглашености са законима, прописима, политикама, плановима и процедурама; 2) поузданости и интегритет података и информација; 3) ефективности и ефикасности пословања и коришћења ресурса 4) заштита и чување средстава.

лизације и децентрализације управљања и контроле и нивоу до којег су системи контроле заступљени кроз законску регулативу и административне процедуре.

На слици 1 приказана су сва три елемента интерне финансијске контроле у јавном сектору са описаним улогама у процесу финансијског управљања и контроле јавних расхода и издатака, као и веза између финансијског управљања, интерне контроле и интерне ревизије.

Слика 1 – *Веза између финансијског управљања, интерне контроле и интерне ревизије*
(Извор: М. Радојковић, *Финансијско управљање и контрола у МО и ВС*[14])

Анализом приказане улоге и доприноса руководилаца, са једне стране, и интерних ревизора, са друге стране, могу се дефинисати кључне тачке које су везане за финансијско управљање и контролу, а које укључују следеће:

– утичу на све аспекте организације у јавном сектору: све запослене, процесе, активности, програме и пројекте у организацији;

[14] М. Радојковић, *Финансијско управљање и контрола у МО и ВС,* Дипломски рад, Универзитет одбране, Војна академија, 2014, стр. 6.

– представљају основни елемент који се провлачи кроз целу организацију, а не обележје које је придодато организацији;

– подразумевају квалитете доброг управљања;

– зависе од запослених и биће успешни, односно неуспешни, у зависности од пажње коју им посвећују запослени;

– ефективни су само уколико сви запослени и окружење раде заједно;

– у разумној мери пружају уверавање везано за вероватноћу да организације у јавном сектору остварују циљеве;

– организацијама у јавном сектору помажу у остваривању својих мисија.

Функције компоненти COSO модела

COSO модел описује интерну контролу кроз пет основних елемената-компоненти, односно финансијско управљање и контрола обухватају следеће елементе:

– контролно окружење;

– управљање ризицима;

– контролне активности;

– информације и комуникацију и

– надгледање и праћење (мониторинг).[15]

Интерна контрола састоји се од пет основних међусобно повезаних компоненти које су инхерентне у начину како менаџмент води организацију. Те компоненте су повезане и служе као критеријуми за одређивање ефикасности система интерне контроле. Између 5 компоненти (контролно окружење, управљање ризиком, контролне активности или интерне контроле, информисање и комуникација, и праћење) постоји *синергија* и веза кроз коју се формира интегрисани систем који динамично реагује на измењене околности. Компоненте интерне контроле међусобно су повезане и проистичу из начина на који привредни субјекти воде посао и оне су интегрисане у процесу управљања.

Контролно окружење утврђује *„тон"* у организацији и утиче на свест запослених о контролама. Представља основу за све друге компоненте интерне контроле, обезбеђујући дисциплину и структуру. Уколико ова основа није снажна, уколико контролно окружење није позитивно, општи систем интерне контроле неће бити ефективан у довољној мери.

Управљање ризицима обухвата идентификовање, процену и контролу над потенцијалним догађајима и ситуацијама које могу имати супротан ефекат на остварење циљева корисника јавних средстава. Предуслов управљања ризицима је утврђивање општих и специфичних циљева које организација треба да оствари. Задатак управљања ризицима јесте да пружи разумно уверавање да ће циљеви бити остварени.

---

[15] М. Станишић, *оп. цит.,* стр. 50.

Такође, Законом о буџетском систему, чланом 81, приказане су основне компоненте система финансијског управљања и контроле, уз напомену да је пета компонента дефинисана као Праћење и процена система.

Контролне активности су писане политике и процедуре и њихова примена, успостављене да пруже разумно уверавање да су ризици за постизање циљева сведени на прихватљив ниво дефинисан у процедурама за управљање ризиком. Оне се спроводе у целој организацији, на свим нивоима и функцијама од стране свих запослених у складу са утврђеним пословним процесом и описом посла.

Комуникација представља размену корисних информација између запослених и организација, као *подршка* одлукама и активностима координације. Информације треба да се преносе руководству и другим запосленим којима су потребне, у форми и у временском оквиру који ће им помоћи да изврше своје дужности.

Праћење подразумева увођење система за надгледање финансијског управљања и контроле проценом адекватности и ефикасности његовог функционисања. Праћење и процена система обухвата разматрање активности и трансакција организације ради процене квалитета рада у одређеном периоду и процене успешности контрола. Руководство треба да усмери активности надзора према систему контрола и остварењу мисије организације. Праћење и процена система финансијског управљања и контрола обавља се текућим увидом, самопроцењивањем и интерном ревизијом.

Интерна контрола у систему одбране

Да би се осигурало извршење буџета онако како је то планирао и усвојио највиши орган власти (Парламент), у свим савременим буџетским системима организована је буџетска контрола.[16]

За успостављање безбедне и ефикасне интерне контроле, када говоримо о систему одбране, одговорни су наредбодавци. Процес интерне контроле спроводи се континуирано у пословању корисника средстава кроз формалну, суштинску и рачунску контролу исправности рачуноводствене исправе и пратеће документације[17].

Формална контрола исправности рачуноводствене исправе утврђује да ли исправа поседује све битне елементе – атрибуте (утврђује се комплетност исправе и да ли је састављена у складу са важећим прописима).

Суштинска контрола исправности рачуноводствене исправе утврђује да ли је пословна промена садржана у рачуноводственој исправи заиста и настала по обиму, структури, квалитету, времену и другим обележјима.

Контрола рачунске исправности рачуноводствене исправе утврђује тачност извршених рачунских операција које су захтеване, извршене и чији су резултати исказани у исправи. Контрола формалне, суштинске и рачунске исправности потврђује се на рачуноводственој исправи стављањем клаузуле: „Контролисао” и потписом лица које је исправу контролисало и датумом извршене контроле.[18]

---

[16] М. Јовановић, Ј. Тодоровић, и др., „Финансијска теорија и политика”, Економски факултет Ниш, 2003. стр. 151.

[17] Министарство одбране и ВС, Правилник о финансијском пословању у МО и ВС, („Службени војни лист”, број 17/11).

[18] Министарство одбране и ВС, оп. цит., члан 93.

С друге стране, систем финансијског управљања и контроле успоставља се код свих корисника јавних средстава. За успостављање система финансијског управљања и контроле одговоран је наредбодавац, а спроводе га наредбодавац и сви запослени. Систем финансијског управљања и контроле успоставља се у складу са донетим прописима који регулишу успостављање и развој система Интерне финансијске контроле у јавном сектору Републике Србије.

Надзор је посебан вид унутрашње контроле и спада у редовну дужност руководилаца организацијских јединица министарства, тј. наредбодаваца МФО свих нивоа, као и на другим дужностима, који су одговорни за организацију и спровођење материјално-финансијског пословања. Као облик контроле веома је ефикасан и економичан, јер компоненту контроле везује и интегрише у функцију руковођења и командовања и уклапа је у систем одговорности и полагања рачуна претпостављеном од стране потчињеног, што је у складу са принципом субординације. Надзор се спроводи: *свакодневно* личним увидом у рад потчињених органа и *повремено* личним увидом у стање, чување и одржавање имовине.

Сваки припадник МО на било којој дужности у министарству и војсци, када утврди незаконитост и неправилност у раду и располагању средствима, дужан је да поднесе писани извештај надлежном наредбодавцу са предлогом мера које треба предузети ради решавања уочених неправилности.

Са аспекта коришћења и управљања буџетским средствима Републике Србије, у Министарству одбране и Војсци Србије постоје следећи облици интерне финансијске контроле (слика 2):[19]

• *надзор* – текућа, свакодневна контрола средстава и рада коју обављају претпостављене старешине у функцији наредбодаваца;

• *контрола законитости, исправности и састављања исправа о пословној промени,* коју обављају органи стручних служби и финансијски органи у функцији рачунополагача;

• контрола у Рачуноводственом центру;

• *инспекцијски послови одбране у Инспекторату одбране,* у чијој је надлежности, поред осталих, и контрола финансијског и материјалног пословања;

• *откривање и документовање кривичних дела* организованог криминала, прања новца и корупције (злоупотреба службеног положаја, трговина утицајем, примање и давање мита) од стране органа Војнобезбедносне агенције[20] и органа Војне полиције.

[19] Р. Жугић, и Р. Костић, оп. цит., стр. 3.

[20] Закон о Војнобезбедносној агенцији и Војнообавештајној агенцији, („Службени војни лист", бр. 31/09), члан 6. став 2, под 3).

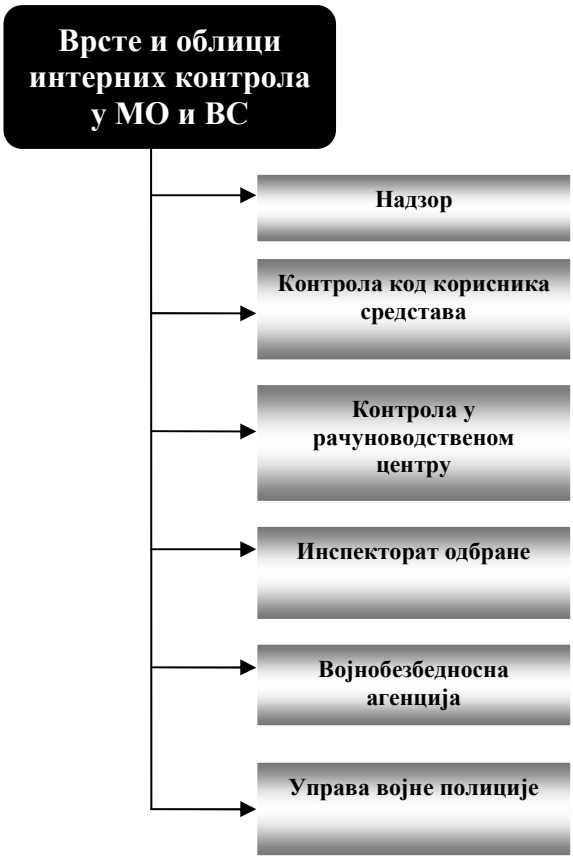

Слика 2 – *Врсте и облици интерних контрола у МО и ВС*
(Извор: Р. Жугић, и Р. Костић, „*Контрола и ревизија у функцији извршења финансијског плана МО*")

На основу изнетог може се рећи да у Министарству одбране и Војсци постоји изграђен систем унутрашње контроле располагања и коришћења буџетских средстава, базиран на рачуноводствено-финансијским подацима код непосредних извршилаца одобрених буџетских средстава и Рачуноводственог центра министарства одбране.

Будући правци развоја интерне контроле

Постојећи систем контрола није успостављен у односу на циљеве које корисници јавних средстава планирају да остваре и ризике који утичу на остварење тих циљева. Постојеће контроле углавном су усмерене на остваривање законитости и правилности, али не и економичности, ефикасности и ефективности.

За побољшање функционисања интерне контроле у јавном сектору РС потребно је, поред осталог:[21]

– развити стратегију обуке лица задужених за финансијско управљање и контролу у организацијама јавног сектора;

– успоставити механизме сарадње и праћења развоја система финансијског управљања и контроле;

– доследно примењивати Закон о јавним набавкама и контролисано трошење јавних расхода, са циљем смањења степена корупције;

– припремити, усагласити и усвојити прописе и процедуре везане за финансијско управљање и контроле у министарствима и организацијама јавног сектора;

– развити стратегију обуке лица задужених за финансијско управљање и контролу у организацијама јавног сектора;

– успоставити механизме сарадње и праћења развоја система финансијског управљања и контроле;

– доследно примењивати Закон о јавним набавкама и контролисано трошење јавних расхода, са циљем смањења степена корупције.

За побољшање функционисања интерне контроле у систему одбране потребно је:

– дограђивати и унапређивати постојећу регулативу, праксу и организацију рада, ради ефикаснијег материјалног и финансијског пословања и вршења контрола;

– посебно дограђивати и унапређивати модел упутства – подсетника за вршење контрола материјалног и финансијског пословања у Војсци Србије, ради превенције настанка пропуста и елиминисања ризика у пословању и у вршењу контрола;

– вршити посебно контролу материјалног и финансијског пословања, а не у оквиру контроле усаглашености са законима, правилима и прописима, или

– уколико се контрола материјалног и финансијског пословања врши у оквиру контроле усаглашености са законима, правилима и прописима, продужити време за вршење контроле;

– ускладити постојеће нормативе за вршење контрола, у правцу смањења броја контрола свих врста и са свих нивоа, а створити услове за продужење времена за вршење контрола.

Треба имати у виду да цео систем интерне контроле може само да помогне организацији у јавном сектору да оствари своје циљеве. Она не представља „лек за све" и може да пружи само управљачке информације везане за напредак, односно одсуство напретка организације у погледу остваривања циљева.

Закључак

У савременим условима пословања привредни субјекти се непрестано мењају и развијају. Сложеност односа између привредних субјеката и окружења условљавају могућност настанка догађаја чији исход није могуће проценити одговарајућом вероватноћом. Поседовање способности спречавања да догађаји, поступци или пропуштене шансе не-

[21] J., Чанак, Буџетско рачуноводство у функцији реформе државне управе и хармонизација прописа, стр. 213, VII саветовање професионалних рачуновођа буџетског рачуноводства, СРРС, Београд, 2009, стр. 213.

гативно утичу на пословање, односно искоришћавања тих догађаја ради повећања вредности, неоспорно је једна од основних детерминанти успешности пословања.

Притом, механизам који својим потенцијалима знатно доприноси повећању ефикасности процеса управљања ризиком јесте интерна контрола.Она представља интеграцију активности, планова, ставова, политика, ресурса и напора запослених у организацији, који заједно раде како би се остварили сви циљеви и мисија организације. Према томе, интерна контрола је концентрисана на мисију организације.

Интерна финансијска контрола у јавном сектору, као нови концепт буџетског система Републике Србије, успоставља ефикасност управљања јавним расходима уз увођење вишестепеног система контроле. Ту се, пре свега, мисли на увођење система интерне контроле директних и индиректних корисника буџетских средстава и организација обавезног социјалног осигурања.

Суштина се огледа у томе да је неопходно унапредити интерну контролу државних и међународних буџетских средстава, односно да је потребно предузети одређене кораке који ће дугорочно гарантовати успех у остваривању користи за јавни сектор.

Систем финансијског управљања и контроле у јавном сектору и у систему одбране потребно је потпуно успоставити и усмерити, тако да тежиште вршења контрола не буде на законитости и правилности, већ на економичности, ефикасности и ефективности трошења јавних расхода. Сходно томе, систем финансијског управљања и контроле функционисаће лакше и мање ће се бавити неправилностима у пословању, а више ће моћи да делује превентивно и саветодавно према руководству. На тај начин смањиће се ризици у пословању и помоћи руководству у квалитетнијем доношењу одлука.

У Министарству одбране и Војсци Србије систем ФУК функционише, али не у мери како би то требало да буде. Основни разлози који то оправдавају односе се, пре свега, на чињеницу да у периоду увођења самог система надлежни руководиоци нису томе посветили довољну пажњу ни заинтересованост.

Као конкретан закључак треба истаћи чињеницу да ову проблематику треба анализирати и стално дограђивати, као и да свака организација треба да креира сопствени систем интерне контроле којим ће задовољити своје потребе и окружење у којем се налази.

Од интерне контроле се очекује да правовремено препозна и упозори на постојање одређених ризика, врши редовно и темељно процењивање природе и обима ризика којем је привредни субјекат изложен и пружи препоруку за одупирање неповољним последицама, односно искоришћавања уочених шанси.

Литература

1. Жугић, Р., и Костић, Р.: „Контрола и ревизија у функцији извршења финансијског плана МО”, SYMOPIS 2012., Београд, 2012.

2. Јовановић, М., Тодоровић, Ј., и др.: *Финансијска теорија и политика*, Економски факултет Ниш, 2003.

3. Koning, R.: *Иницијатива Европске комисије за изградњу нових структура јавне интерне контроле у земљама кандидатима и трећим земљама*, Белгија, 2007.

4. Леко, В.: *Врховна државна ревизија јавних средстава*, Правни факултет, Београд, 2008.

5. Радојковић, М.: *Финансијско управљање и контрола у МО и ВС,* Дипломски рад, Универзитет одбране, Војна академија, 2014.

6. Станишић, М.: *Ревизија*, Универзитет Сингидунум, Београд, 2009.

7. Сталетовић, Т.: „Успостављање система интерне контроле код корисника јавних средстава", *Савез РР Србије*, бр. 20/11., Београд, 2011.

8. Чанак, Ј.: „Буџетско рачуноводство у функцији реформе државне управе и хармонизација прописа", стр. 213, *VII саветовање професионалних рачуновођа буџетског рачуноводства*, СРРС, Београд, 2009.

9. Министарство одбране и ВС, Правилник о финансијском пословању у МО и ВС, („Службени војни лист", број 17/11), 2011.

10. „Министарство финансија РС, Централна јединица за хармонизацију", *Приручник за финансијско управљање и контролу*, Ernst & Young, Београд, 2011.

11. *Оцена ризика и интерна контрола, Међународни стандарди ревизије,* Савез рачуновођа и ревизора Србије, Београд, 2002.

12. Закон о буџетском систему, (*Службени гласник РС*, број 54/09, 73/10, 101/2010 и 101/2011).

13. Правилник о заједничким критеријумима и стандардима за успостављање, функционисање и извештавање о систему финансијског управљања и контроле у јавном сектору (*Службени гласник РС*, број 99/11).

DOI: 10.5937/vojdelo1403255P

БЕЗБЕДНОСТ ЗДРАВЉА – МУЛТИДИСЦИПЛИНАРНИ ПРИСТУП ПРОУЧАВАЊУ ОРАЛНО-ЗДРАВСТВЕНОГ КВАЛИТЕТА ЖИВОТА

Жељка Поповић
Војномедицински центар „Нови Београд“, Србија
Иванка Гајић и *Косовка* Обрадовић Ђуричић
Универзитет у Београду, Стоматолошки факултет
Драгослав П. Милошевић
Универзитет у Београду, Медицински факултет

Циљ овог рада је да промовише неопходност мултидисциплинарног приступа проучавању оралног здравља, односно орално-здравственог квалитета живота. Када је у питању орално здравље, мултидисциплинарни приступ захтева проучавање оралног здравља са медицинског, односно стоматолошког становишта, али и са друштвеног, социо-медицинског аспекта, уз пуно уважавање значаја психо-социјалних проблема, које оралне болести узрокују. Очигледно је да постоји стручна потреба да се дефинише мултидимензионални модел за праћење (мониторинг) стоматолошких пацијената, који ће омогућити обезбеђивање релевантних индикатора за сагледавање орално-здравствених проблема, а самим тим и за планирање и програмирање мера у области стоматологије, са аспекта јавног здравља, односно социјално-медицинског становишта.

Кључне речи: *орално здравље, квалитет живота, индикатори оралног здравља, индикатори орално-здравственог квалитета живота*

Увод

Светска здравствена организација (СЗО) дефинише здравље као стање потпуног телесног (физичког), душевног (психичког) и социјалног благостања, а не само као одсуство болести и изнемоглости.[1] Управо то има у виду и психосоматика. То је научни став у медицини, дијагностици и терапији, којим се прихвата да психички систем, односно емоције, посебно психолошки неугодни доживљаји, могу

[1] http://www.who.int/about/definition/en/print.html

изазвати телесне поремећаје и обољења.[2] Према наводима СЗО, 38–42% свих пацијената који се обраћају лекару припадају групи пацијената које треба посматрати са психосоматског становишта.[3]

Орално здравље се дефинише као удобна и функционална дентиција, која омогућава појединцу да настави живот у својој жељеној друштвеној улози.[4] То значи да особа треба да буде лишена хроничног бола орално-фацијалне регије, без оралних карцинома, лезија меких ткива, урођених дефеката, као што су расцеп усне и непца, као и без десетина других болести и поремећаја који утичу на краниофацијални комплекс. Како наглашава Ленцова и сарадници,[5] природна, функционална и прихватљива дентиција омогућава појединцу да једе, говори и комуницира са другима без нелагодности, бола или инвалидности за цео живот и доприноси његовом општем благостању.

Ороденталне болести (болести зуба и уста), као што су каријес и пародонтопатија, спадају у социјално-медицинске болести, а њих карактерише следеће:

– у њиховом настанку одлучујућу улогу имају фактори социјалне средине;

– распрострањене су – јавља се велики број случајева;

– последице које остављају су бројне – здравствене, социјалне и економске;

– за решавање последица које оне проузрокују, поред ангажовања стоматолошке службе, потребан је и ангажман заједнице као целине.[6]

Болести зуба и уста (зубни каријес и пародонтопатија), губитак зуба, као њихова последица, затим лезије оралне слузокоже и стоматолошке трауме, иако нису опасне по живот, представљају највеће јавноздравствене проблеме широм света.[7] Из наведених разлога, по Америчком одбору социјалне стоматологије (*American Board of Dental Public Health*) социјална медицина се дефинише као: „...наука и вештина превенције и контроле болести зуба и промоције оралног здравља, кроз организоване напоре заједнице. Она се бави образовањем јавности из домена оралног здравља, примењеним стоматолошким и мултидисциплинарним истраживањима, управљањем програмима за негу зуба, као и спречавањем и контролом болести зуба у заједници...".

Имајући у виду наведене чињенице, циљ рада је да промовише неопходност мултидисциплинарног приступа проучавању оралног здравља, односно орално-здравственог квалитета живота. При томе се мултидисциплинарност сагледава као научни приступ у којем се различите дисциплине баве истом темом, из својих специфичних перспектива.[8]

---

[2] http://www.psychosomaticmedicine.org/site/misc/about.xhtml

[3] *EMC participates in the development of psychosomatic medicine at the international level*, доступно на адреси: http://www.emcmos.ru/en/profession/a21165/

[4] Lencová, E., Broukal, Z., Dusková, J.: „Psychosocial, behavioural and oral health indicators – review of the literature", Prague, *Med Rep. 2006*;107(3):305-16.

[5] Исто.

[6] Mićović, P., Cucić, V., Janjić, M.: *Socijalna medicina*, Medicinska knjiga, Bograd-Zagreb, 1986.

[7] Myburgh, N., G., Hobdell, M., H. & Lalloo, R.: „African countries propose a regional oral health strategy, The Dakar Report from 1998", *Oral Dis*, 2004; 10, 129-37.

[8] Mijatović, A.: *Leksikon temeljnih pedagogijskih pojmova*, Edip, Zagreb, 2000.

Карактеристике оралног здравља

Међусобни однос оралног и општег здравља је одавно доказан. Многе опште болести имају оралне манифестације, као и што оралне болести често представљају фактор ризика за велики број општих здравствених проблема.

Патолошка збивања у подручју усне дупље прате човека током његовог животног века. Ове болести нису само биолошка појава, него и психолошки и социјални феномен.[9] Евидентно је да губитак зуба (делимична или тотална безубост), услед болести, или повреда, представља трауматско искуство за особу. Тада настаје поремећај у међувиличним односима. Промене се одвијају у дужем периоду, па се то одражава и на темпоромандибуларни зглоб, као и на виличну мускулатуру, изазивајући промене и на њима. Све наведено доводи до поремећаја основних функција стоматогнатог система.

Стоматогнати систем представља скуп ткива и органа, који функционишу као јединствена целина. Чине га зуби и њихова потпорна ткива, алвеоларни наставци горње и доње вилице, вилични зглобови, мишићи за жвакање и остала мускулатура, делови нервног система, крвни и лимфни судови, пљувачне жлезде и слузокожа усне дупље. Губитак појединих делова стоматогнатог система утиче на деловање целог стоматогнатог система. Најважнији задаци стоматогнатог система су: жвакање, гутање, говор и експресија емоција.[10]

Дисфункција може настати у било којој од четири сфере функционалног статуса оболелог лица: физичкој, менталној, емоционалној и социјалној, тако да те особе постају, у одређеном степену, инвалидне. Оне не могу добро да жваћу, тешко гутају, лоше се хране, пате од дигестивних поремећаја, имају тешкоће при говору, физички изглед им је промењен, а долази и до промена квалитета живота у психолошкој сфери. Због таквих поремећаја, великом броју људи, различите животне доби и различитих занимања, умањују се способности за свакодневне животне активности, што негативно утиче и на њихов радни капацитет.[11]

Орална обољења су прогресивна и кумулативна и утичу на квалитет живота пацијената. Лоше орално здравље, неадекватне и дотрајале зубне надокнаде, могу допринети лошој исхрани и довести до губитка телесне тежине, поготово код старијих особа, које су већ нарушеног здравља. Они губе самопоуздање, имају отежану комуникацију, или чак губитак комуникације са својом околином.[12]

На психолошком плану поседовање зуба је врло значајно за сваку особу. Зуби су украс и заједно са уснама као оквиром, дају доњој половини лица одређена обележја и типичан изглед. Уколико је видљивост зуба у миру, при говору или смеху већа, тиме је и утицај на естетски изглед одређенији, што је важно у формирању међуљудских односа.[13]

---

[9] Šćepanović, A.: *Socijalna stomatologija i oralna epidemiologija*, Zdravstvena zaštita, 2003; 32(3): 45-48.

[10] Stamenković, D., Nastić, M.: *Stomatološka protetika – parcijalne proteze*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2000.

[11] Suvin, M., Kosovel, Z.: *Temelji oralne rehabilitacije – fiksna protetika*, Školska knjiga, Zagreb,1975.

[12] Tihaček-Šojić, Lj., Stančić, I.: *Stomatološka gerontoprotetika*, Kragujevac, 2009.

[13] Stamenković, D., Nastić, M.: *Stomatološka protetika – parcijalne proteze*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2000.

Различити пацијенти различито доживљавају губитак зуба. Неки то не схватају као хендикеп, други се осећају хендикепирано, држе марамицу на устима, избегавају контакте са другим људима, повлаче се у себе. Поготово снажно доживљавају губитак предњих зуба. Уколико се зуби изгубе у млађем животном добу (20–30 година), то се лакше и брже преболи, док се губитак зуба у зрелијим годинама доживљава као манифестација старости.

Доктрина савремене стоматологије је да сваки изгубљени зуб треба из профилактичких разлога надокнадити што је могуће пре, како би се успоставио интегритет зубног низа и спречиле измене међузубних односа (сметње у оклузији), које би пре, или касније, довеле до поремећаја у функционисању стоматогнатог система и патолошких промена и стања у појединим или свим ткивима, које улазе у њихов састав.[14]

Продужење животног века и очување зуба правовременим лечењем доводи до тога да и у нашој популацији све више пацијената у најстаријој животној доби тражи стоматопротетску заштиту. Губитак зуба и њихово надокнађивање је један од основних стоматолошких проблема с којим се сусрећу стари људи. У подацима Геронтолошког центра Завода за заштиту здравља града Загреба о коришћењу медицинских помагала особа у старости од 65 до 94 године, стоматолошке протетске надокнаде (мобилне и фиксне) налазе се на другом месту, иза наочара.[15]

Улога стоматолошке протетике у поступцима оралне рехабилитације посебно је важна са социјално-медицинског аспекта, јер се рехабилитацијом стоматогнатог система решава не само медицински, већ и социјални, емоционални, психички, професионални и друштвено-економски проблеми таквих пацијената. Тиме се овим пацијентима омогућава бољи квалитет живота, односно постиже се њихова реинтеграција у нормалан живот.[16]

Индикатори оралног здравља

Традиционално, доктори стоматологије су обучени да препознају и лече разна орална обољења, те да користе индексе који описују распрострањеност одређених болести у популацији као, на пример, Хелкимо индекс мандибуларних дисфункције, или *CPITN* индекс. Међутим, као и све објективне мере и овај индекс само одражава крајњи резултат патолошких процеса, без икаквих назнака о утицају болести на физичке или психолошке функције пацијента.

У студијама које процењују везу између објективних мера оралних обољења, као што су присуство каријеса и пародонтопатије и пацијената, а која се базира на сопственом мишљењу о оралном здрављу, однос је био слаб и објективне мере нису тачно одражавале перцепцију пацијената.[17]

---

[14] Radlović-Pantelić, S.: *Stomatološka protetika – fiksne nadolnade*, II deo, Beograd, 1998.

[15] *Analiza korištenja zdravstvene zaštite starijih osoba u djelatnosti primarne zdravstvene zaštite u gradu Zagrebu*, Zavod za zaštitu zdravlja grada Zagreba OOUR Socijalna medicina Gerontološki centar, Zagreb, 1988.

[16] Popović, Ž.: *Totalna zubna proteza – faze laboratorijske izrade*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 2005.

[17] Gooch, B., Dolan, T., A., Bourque, L.: „Correlates of self-reported dental health status upon enrollment in the Rand Health Insurance Experiment“, *J Dental Educ* 1989, 53:629-637.

То је довело до препознавања чињенице да су се овакви модели углавном бавили болестима, док свака мера здравља, ако се узме у обзир дефиниција СЗО, треба да, поред процене присуства или одсуства болести, процени и друштвене и емоционалне аспекте здравља. У оваквом моделу обухвата се комплексна мултидимензионална природа здравља, која укључује културне и психо-социјалне утицаје. Концептуални оквир за мерење оралног здравља који се заснива на ставовима СЗО[18] описао је Локер[19] (слика 1).

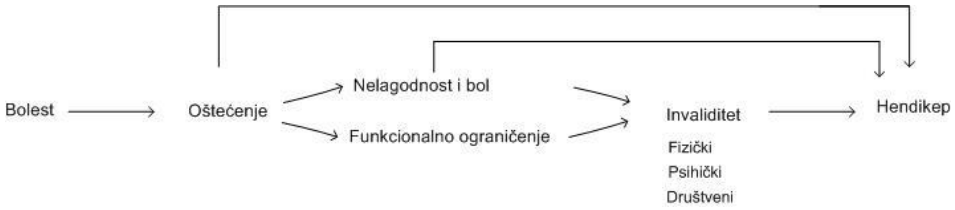

Сика 1 – *Концептуални модел за праћење оралног здравља (Locker, 1988)*

Објављивање овог концептуалног оквира било је од кључног значаја за развој нових истраживања у стоматологији. Доскора, психо-социјалне последице условљене оралним болестима нису биле од значаја, јер су ретко опасне по живот. Међутим, скорија истраживања истичу да орални поремећаји имају озбиљне емоционалне и психосоцијалне последице.

Примера ради, Раизин[20] указује да се око 160 милиона радних сати годишње губи због оралних поремећаја, док су Кушинг и сарадници[21] утврдили да се бол, тешкоће са исхраном и проблеми у комуникацији често јављају у студијама које се баве одраслим запосленим особама.

Значај процене обе перцепције, са једне стране перцепција самог пацијента о свом сопственом здрављу, а са друге стране присуство или одсуство болести, веома су битне за промоцију здравља и програме превенције болести, као и за алокацију здравствених ресурса. Осим тога, лична процена сопственог здравственог квалитета живота пацијента често се знатно разликује од мишљења здравствених радника.[22]

Locker, D.: „The burden of oral disorders in a population of older adults“, *Community Dental Health* 1992, 9:109-124, PubMed Abstract.

Locker, D., Slade, G., D.: „Association between clinical and subjective indicators of oral health status in an older adult population“, *Gerodontology* 1994, 11:108-114, PubMed Abstract.

[18] World Health Organisation: *International classification of impairments, disabilities and handicaps*, Geneva, 1980.

[19] Locker, D.: „Measuring oral health: A conceptual framework“, *Community Dental Health* 1988, 5:3-18, PubMed Abstract.

[20] Reisine, S.: „Dental disease and work loss“, *J Dent Res* 1984, 63:1158-1161, PubMed Abstract.

[21] Cushing, A., Sheiham, A., Maisels, J.: „Developing socio-dental indicators-the social impact of dental disease“, *Community Dental Health* 1986, 3:3-17.

[22] Slevin, M., L., Plant, H., Lynch, D., et al.: „Who should measure quality of life, the doctor or the patient?“, *British Journal of Cancer*, 1988, 57:109-112.

Слеид и Спенсер[23] су, такође, показали да је врло важно користити мере стања оралног здравља самог пацијента, посебно у покушајима обезбеђивања средстава за јавну оралну негу. Тако прибављене информације омогућавају боље разумевање исхода интервенција на орално здравље пацијента. На пример, зубни импланти су сада доступни и користе се за базе протезе, којима се надокнађују недостајући зуби. То су релативно скупи третмани, али указују на значајан напредак у вези са орално-здравственим квалитетом живота, те као такви могу да оправдају сврставање трошкова оваквих интервенција у јавне трошкове.

Из наведеног произилази да је процена сопственог здравственог стања прибављена од самог пацијента од суштинског значаја за мерење здравља, поготово када је орално здравље у питању.

Индикатори орално-здравственог квалитета живота

У стоматологији, као и у другим гранама медицине, препознато је да објективне мере обољења дају мало могућности за сагледавање утицаја оралних болести на свакодневни живот и квалитет живота оболелих.

Потребно је напоменути да је реинтеграција у нормалан живот ултимативни циљ свих пацијената, после онеспособљености, услед болести или повреде, па тако и пацијената којима се пружа стоматолошко, а поготову стоматопротетско лечење (мобилне и фиксне зубне надокнаде). При том, пацијента треба посматрати као целокупну личност, а резултати мерења реинтеграције у нормални живот могу се посматрати и као квалитет живота.[24]

Када се размата утицај односа здравља и болести на квалитет живота, чини се да многе везе нису јасно дефинисане. Алисон са сарадницима покушала је да објасни овај феномен, сугеришући да је квалитет живота „динамичан конструкт" и да је, као такав, подложан променама током времена, јер одређени ставови које имају појединци нису константни већ се под утицајем искуства временом мењају.

Интересовање за исход орално-здравствених проблема је нагло нарасло током последње деценије. Стручњаци су препознали да је процена резултата збрињавања пацијента од виталног значаја за планирање орално-здравствених акција и програма.

Коришћење мера здравственог стања за процену квалитета живота у вези са здрављем давно је установљена у многим областима медицине. Међутим, њихова употреба у стоматологији није била развијена. Потребу да се развију „на пацијенту засноване" мере орално-здравственог стања први су схватили Коен и Јаго,[25] који су указали на недостатак података, који се односе на утицаје оралног здравља на психо-социјалне проблеме.

За развој мера квалитета живота са аспекта оралног здравља коришћене су различите методе. Приступ који се користи за израчунавање *Geriatric Oral Health*

[23] Slade, G., D., Spencer, A., J.: „Development and evaluation of the Oral Health Impact Profile", *Community Dent Health* 1994, 11:3-11.

[24] Jakovljević, Đ., Grujić, V., Mićović, P., Đokić, D: *Reforme u oblasti zdravstvene zaštite* – monografija, Institut za zaštitu zdravlja Srbije ""Dr Milan Jovanović Batut"", Beograd, 1997.

[25] Cohen, L., K., Jago, J., D.: „Toward formulation of socio-dental indicators", *International Journal of Health Services* 1976, 6:681-698.

Assessment Index [*GOHAI*][26] био је да се изграде скале које дају индекс утицаја оралних болести. Утицај оралних обољења на здравствени квалитет живота израчунава се додељивањем оцена, које указују на интензитет (величину) низа функционалних и психо-социјалних последица које изазива обољење. *GOHAI* садржи 12 питања (нпр. „Да ли вам је нелагодно да једете пред другим људима због стања ваших уста и зуба?"), са одговорима Ликертовог формата (0 = Никада, 1 = Готово никада, 2 = Повремено, 3 = Често, 4 = Врло често, 5 = Увек). За свако од питања кодови одговора се сабирају и дају укупан резултат у распону 0-60.

Сличан приступ направљен је и када су у питању мере S*ocial Impact of Dental Disease*[27] и S*ubjective Oral Health Status Indicators.*[28]

Другачији приступ био је примењен када се тражило да се процени интензитет перцепције пацијената на одређени догађај, што је примењено при конструисању *Dental Impact Profile*[29] инструмента. Он садржи 25 питања у формату „Да ли мислите да зуби, или протеза утичу добро (позитиван ефекат), лоше (негативан ефекат), или немају утицаја (неутралан ефекат) на вашу исхрану". Упитник од 25 питања подељен је у 4 подскале (исхрана, здравље, друштвени односи, емоције), а укупан скор израчунава се као проценат позитивних или негативних реакција међу свим скалама.

Коначан приступ био је увођење функционалних поремећаја и њихових друштвених последица у хијерархију исхода. Овај приступ се разликује од осталих индекса. Њиме испитаник може да укаже на то да ли је проблем у потпуности унутрашњи (као што су неке тешкоће при жвакању) или да ли проблем проузрокује интерперсоналне или социјалне последице (као што је избегавање комуникације са другим људима). Хијерархија резултата заснива се на класификацији СЗО оштећења, инвалидитета и хендикепа,[30] а коришћењем овог метода могу се описати „профили" друштвених утицаја. *Oral Health Impact Profile* [*OHIP*],[31] *Dental Impacts on Daily Living* [*DIDL*][32] и *Oral Impacts on Daily Performances* [*OIDP*][33] развијени су на овај начин.

OHIP има 49 питања, која су сврстана у седам теоријских области, а то су функционална ограничења, бол, психолошка нелагодност, физички инвалидитет, психолошки инвалидитет, социјални инвалидитет и хендикеп. Пример *OHIP* питања је „Да ли сте морали да прекинете оброке због проблема са зубима, устима или про-

[26] Atchison, K., A., Dolan, T., A.: „Development of the Geriatric Oral Health Assessment Index", *J Dent Educ* 1990, 54:680-687.

[27] Cushing, A., Sheiham, A., Maisels, J.: „Developing socio-dental indicators-the social impact of dental disease", *Community Dental Health* 1986, 3:3-17.

[28] Locker, D., Miller Y.: „Evaluation of subjective oral health status indicators", *J Public Health Dent* 1994, 54:167-176.

[29] Strauss, R., Hunt, R.: „Understanding the value of teeth to older adults: influences on the quality of life", *J Am Dent Ass* 1993, 124:105-110.

[30] World Health Organisation: *International classification of impairments, disabilities and handicaps*, Geneva, 1980.

[31] Cohen, L., K., Jago, J., D.: „Toward formulation of socio-dental indicators", *International Journal of Health Services* 1976, 6:681-698.

[32] Leao, A., Sheiham, A.: „The development of a socio-dental measure of Dental Impacts on Daily Living", *Community Dental Health* 1996, 13:22-26.

[33] Adulyanon S., Sheiham A.: „Oral Impacts on Daily Performances", *Measuring Oral Health and Quality of Life*, edited by Slade G. Chapel Hill, University of North Carolina, *Dental Ecology*, 1997, 124-28.

тезом?“ Користи се Ликертова скала одговора (0 – Не, 1 – Ретко, 2 – Понекад 3 –Често, 4 – Врло често), а учесталост утицаја израчунава се сумирањем пријављених негативних утицаја (тј. често, или врло често) у 49 питања. Оба профила омогућавају добијање укупних резултата, а могуће је израчунати и број бодова за све подскале. Главна предност ове мере је да су питања формулисана из репрезентативног узорка пацијената, а нису их осмислили стоматолошки научни радници.

DIDL се састоји од 36 питања груписаних у 5 димензија: удобност, изглед, бол, говорни проблеми, ограничења при јелу. Утицај који свако од питања има кодира се на следећи начин: +1 = позитиван утицај, 0 = утиче, али не сматра се негативним и -1 = негативан утицај. Тежина за сваку димензију рачуна се на индивидуалној основи дељењем сумираних одговора те димензије са укупним резултатом. Резултати се затим сабирају да би дали *DIDL* резултат.

OIDP покушава квантификовати релативну учесталост утицаја оралних проблема на 8 група дневних задатака, а то су: сметње и уживање у храни, говор и јасно изговарање речи, чишћење зуба, спавање и опуштање, смејање и показивање зуба без стида, одржавање уобичајеног емотивног стања без раздражљивости, обављање великог посла или друштвене улоге и уживање у контакту са другим људима. Могући одговори на који дају фреквенцију утицаја су у опсегу од 0 (није утицало у последњих 6 месеци) до 5 (сваког или скоро сваког дана у последњих 6 месеци). Испитаници су замољени да оцене озбиљност утицаја на скали од 0 („нема”) до 5 („врло тешка”). Укупан скор израчунава се множењем фреквенције са оценом озбиљности, дајући резултат за свако питање и сумирањем ових резултата.

Укратко, процене квалитета живота и здравствене перцепције из угла пацијената и заједнице, посебно када је орално здравље у питању, значајно утичу на другачије схватање здравствене заштите лица, посебно када су у питању старије особе.[34]

Истраживања орално-здравственог квалитета живота у нашим условима

У нашој средини истраживања у овој области су малобројна и скоријег су датума. У резултатима једног од њих, које је имало за циљ да се помоћу *OHIP*-14 и *GOHAI* упитника процени утицај оралног здравља на квалитет живота испитаника старије популације наведено је: „Српске верзије *OHIP*-14 и *GOHAI* упитника показале су се као валидне за примену у нашој средини, а резултати добијени путем истраживања помоћу ових упитника омогућавају нам боље и комплетније сагледавање пацијентовог стања, а самим тим и једноставнији приступ у одређивању терапије и циљева лечења”.[35]

Друго истраживање је спроведено са циљем да се индекс *OHIP*-14 преведе на српски језик, уз проверу поузданости у пракси. У закључку овог истраживања се наводи: „Српска верзија скраћене форме *OHIP* индекса може се користити у стомато-

[34] Charu, M., M., Baiju, S., Ruchi, N., Amit, R.: „Oral Health Related Quality Of Life And It's Impact On Elderly People“, *Indian Journal of Dental Sciences*, October 2012, Supplementary Issue, Vol. 4, 127-132.

[35] Jović, Lj., Doder, R.: „Primena OHIP 14 i GOHAI upitnika u cilju procene uticaja oralnog zdravlja na kvalitet života kod starije populacije“, *Medicina danas*, 2012, 11(4-6):1, 86-191.

протетском раду са болесницима старије доби. Информације добијене из упитника могу се користити као помоћ у постављању индикације, утврђивању потребе за третманом, процени стања оралног здравља и изведеног протетског третмана. Такође, пожељно је превести и користити још неки индекс и проверити његову примењивост у пракси. На тај начин биће могуће направити поређење са *OHIP* индексом и евентуално дати предност одређеном индексу за српско говорно подручје, који ће највише одговарати нашем менталитету и културолошким карактеристикама".[36]

Треће пилот истраживање спровели су аутори овог рада. Циљ је био утврђивање поузданости и валидности мерења орално-здравственог квалитета живота пацијената са зубним надокнадама, коришћењем *GOHAI* индекса, пре и после стомато-протетског третмана.

Узимајући у обзир језичке и културне норме, као и да се систем здравствене заштите у Србији разликује од других земаља, наметнула се потреба да се потврди валидност *GOHAI* упитника у нашој земљи, пре него што се препоручи за масовнију употребу. Студија је спроведена на групи од 30 испитаника, по редоследу којим су се јављали служби за стоматолошку протетику Војномедицинског центра „Нови Београд", током 3 месеца, тако да се избор испитаника може сматрати случајним. Резултати пилот истраживања потврдили су интерну конзистентност и стабилност упитника, стабилност скале, као и дискриминаторно својство *GOHAI* скора у односу на карактеристике оралног здравља испитаника којима су потребне зубне надокнаде, те се он може сматрати поузданим и валидним инструментом за мерење квалитета живота, пре и после протетског третмана. На основу добијених резултата може се закључити да је ова верзија српског *GOHAI* упитника у пилот пројекту показала прихватљиву валидност и поузданост, те да може да представља, на српском говорном подручју, битну меру за процену орално-здравственог квалитета живота ове групе пацијената.

Закључак

Међусобни однос оралног и општег здравља је доказан. Многе опште болести имају оралне манифестације које повећавају ризик од оралних болести које су, заузврат, фактор ризика за велики број општих здравствених проблема.

Мониторинг стоматолошких пацијената, на нивоу наше земље, није успостављен, а подаци о пацијентима су инсуфицијентни, тако да је немогуће сагледати овај проблем и његове димензије са социјално-медицинског аспекта.

Индикатори за мерење орално-здравственог квалитета живота у нашим условима нису инкорпорирани у медицинске евиденције и документацију, који подржавају обим и квалитет рада стоматолошке службе.

Светска здравствена организација и Светска стоматолошка федерација прокламовале су циљеве за орално здравље[37] од 2000. године и позивају државе чланице да успоставе оралне здравствене информационе системе, што остаје изазов за већину земаља света. Програм СЗО „Орално здравље" спреман је да помогне зе-

[36] Stančić, I., Tihaček-Šojić Lj., Jelenković, A.: „Srpska verzija indeksa „Oral Health Impact Profile" (OHIP-14) u sklopu merenja kvaliteta života bolesnika starijeg životnog doba", *Vojnosanitetski pregled*, Volumen 66, br. 7; 511-515.

[37] http://www.who.int/oral_health/action/information/surveillance/en/index1.html

мљама у њиховим напорима да развију системе оралних здравствених информација, који укључују додатне епидемиолошке индикаторе.

Може се закључити да постоји стручна потреба да се дефинише мултидимензионални модел за праћење (мониторинг) стоматолошких пацијената, који ће омогућити обезбеђивање релевантних индикатора за сагледавање орално-здравствених проблема, а самим тим и за планирање и програмирање мера у области стоматологије, са аспекта јавног здравља, односно социјално-медицинског становишта.

Литература

1. Adulyanon S., Sheiham A.: „Oral Impacts on Daily Performances“, *Measuring Oral Health and Quality of Life*, edited by Slade G. Chapel Hill, University of North Carolina, *Dental Ecology*, 1997, 124-28.

2. Allen P. F.: „Assessment of oral health related quality of life“, *Health and Quality of Life Outcomes*, 2003, dostupno na adresi: http://www.hqlo.com/content/1/1/40

3. American Board of Dental Public Health.

4. *Analiza korištenja zdravstvene zaštite starijih osoba u djelatnosti primarne zdravstvene zaštite u gradu Zagrebu*, Zavod za zaštitu zdravlja grada Zagreba OOUR Socijalna medicina Gerontološki centar, Zagreb, 1988.

5. Atchison, K., A., Dolan, T., A.: „Development of the Geriatric Oral Health Assessment Index“, *J Dent Educ* 1990, 54:680-687.

6. Charu, M., M., Baiju, S., Ruchi, N., Amit, R.: „Oral Health Related Quality Of Life And It's Impact On Elderly People“, *Indian Journal of Dental Sciences*, October 2012, Supplementary Issue, Vol. 4, 127-132.

7. Cushing, A., Sheiham, A., Maisels, J.: „Developing socio-dental indicators-the social impact of dental disease“, *Community Dental Health* 1986, 3:3-17.

8. Cohen, L., K., Jago, J., D.: „Toward formulation of socio-dental indicators“, *International Journal of Health Services* 1976, 6:681-698.

9. *EMC participates in the development of psychosomatic medicine at the international level*, доступно на адреси: http://www.emcmos.ru/en/profession/a21165/

10. Gooch, B., Dolan, T., A., Bourque, L.: „Correlates of self-reported dental health status upon enrollment in the Rand Health Insurance Experiment“, *J Dental Educ* 1989, 53:629-637.

11. Jakovljević, Đ., Grujić, V., Mićović, P., Đokić, D: *Reforme u oblasti zdravstvene zaštite* – monografija, Institut za zaštitu zdravlja Srbije ”Dr Milan Jovanović Batut”, Beograd, 1997.

12. Jović, Lj., Doder, R.: „Primena OHIP 14 i GOHAI upitnika u cilju procene uticaja oralnog zdravlja na kvalitet života kod starije populacije“, *Medicina danas*, 2012, 11(4-6):1, 86-191.

13. Leao, A., Sheiham, A.: „The development of a socio-dental measure of Dental Impacts on Daily Living“, *Community Dental Health* 1996, 13:22-26.

14. Lencová, E., Broukal, Z., Dusková, J.: „Psychosocial, behavioural and oral health indicators – review of the literature“, Prague, *Med Rep. 2006*;107(3):305-16.

15. Locker, D.: „Measuring oral health: A conceptual framework“, *Community Dental Health* 1988, 5:3-18.

16. Locker, D.: „The burden of oral disorders in a population of older adults“, *Community Dental Health* 1992, 9:109-124.

17. Locker, D., Miller Y.: „Evaluation of subjective oral health status indicators“, *J Public Health Dent* 1994, 54:167-176.

18. Locker, D., Slade, G., D.: „Association between clinical and subjective indicators of oral health status in an older adult population“, *Gerodontology* 1994, 11:108-114.

19. Mićović, P., Cucić, V., Janjić, M.: *Socijalna medicina*, Medicinska knjiga, Bograd-Zagreb, 1986.

20. Mijatović, A.: *Leksikon temeljnih pedagogijskih pojmova*, Edip, Zagreb, 2000.

21. Myburgh, N., G., Hobdell, M., H. & Lalloo, R.: „African countries propose a regional oral health strategy, The Dakar Report from 1998“, *Oral Dis*, 2004; 10, 129-37.

22. Popović, Ž.: *Totalna zubna proteza – faze laboratorijske izrade*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 2005.

23. Radlović-Pantelić, S.: *Stomatološka protetika – fiksne nadolnade*, II deo, Beograd, 1998.

24. Reisine, S.: „Dental disease and work loss“, *J Dent Res* 1984, 63:1158-1161.

25. Slade, G., D., Spencer, A., J.: „Development and evaluation of the Oral Health Impact Profile“, *Community Dent Health* 1994, 11:3-11.

26. Slevin, M., L., Plant, H., Lynch, D., et al.: „Who should measure quality of life, the doctor or the patient?“, *British Journal of Cancer*, 1988, 57:109-112.

27. Stamenković, D., Nastić, M.: *Stomatološka protetika – parcijalne proteze*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2000.

28. Stančić, I., Tihaček-Šojić Lj., Jelenković, A.: „Srpska verzija indeksa „Oral Health Impact Profile” (OHIP-14) u sklopu merenja kvaliteta života bolesnika starijeg životnog doba“, *Vojnosanitetski pregled*, Volumen 66, Broj 7; 511-515.

29. Strauss, R., Hunt, R.: „Understanding the value of teeth to older adults: influences on the quality of life“, *J Am Dent Ass* 1993, 124:105-110.

30. Suvin, M., Kosovel, Z.: *Temelji oralne rehabilitacije – fiksna protetika*, Školska knjiga, Zagreb,1975.

31. Tihaček-Šojić, Lj., Stančić, I.: *Stomatološka gerontoprotetika*, Kragujevac, 2009.

32. Šćepanović, A.: *Socijalna stomatologija i oralna epidemiologija*, Zdravstvena zaštita, 2003; 32(3): 45-48.

33. World Health Organisation: *International classification of impairments, disabilities and handicaps*, Geneva, 1980.

34. Доступно на адреси: http://www.psychosomaticmedicine.org/site/misc/about.xhtml

35. Доступно на адреси:
http://www.who.int/oral_health/action/information/surveillance/en/index1.html

36. Доступно на адреси: http://www.who.int/about/definition/en/print.html

Текст који следи последњи је из трилогије посвећене 70. годишњици кључних догађаја из Другог светског рата на просторима бивше Југославије. Први текст у низу – **Битке на Неретви и Сутјесци 1943. године – контроверзе и отворена питања**, публикован је у *Војном делу* јесен/2013, а други – **Нојбахерова мисија у Србији и немачко трагање за војно-политичким решењима на Балкану 1943–1944,** у *Војном делу* пролеће/2014. (видети исправку у *Војном делу* лето/2014).

Уредник

DOI: 10.5937/vojdelo 14032667

БИТКА ЗА СРБИЈУ 1944. ГОДИНЕ

Мирјана Зорић
Универзитет одбране у Београду, Војна академија

Ове године, тачније ове јесени, обележавамо још једну велику годишњицу – 70 година од ослобођења Србије у Другом светском рату. Ако се има у виду да је Србија била кључна земља југословенског војно-политичког расплета 1944. године, када се, заправо, решавала судбина рата у Југославији и на југоистоку Европе у целини, наше занимање за ову тему има пуно оправдање.

У време када су догађаји на осталим ратиштима Европе у другој половини 1944. све непосредније наговештавали и битку за Балкан, Србија је, као његова стратешка оса, имала све већи значај за немачки Вермахт, посебно комуникације које су преко њене територије повезивале Рајх са немачким снагама у Грчкој, Албанији и Бугарској. Услед приближавања совјетских снага Балкану и опасности од образовања јединственог фронта савезника на југоистоку Европе, немачко командовање се од средине 1944. окреће изразито војним мерама,[1] како би одсудном одбраном Србије („споља и изнутра“) и плановима о образовању новог фронта на линији Албанија – Скопље – Ђердап, онемогућило спајање НОВЈ и совјетских армија на територији Србије, а затим, када се Балкан морао напустити, обезбедило извлачење сопствених снага из Грчке вардарско-моравским правцем према Београду и, заједно са осталим немачким снагама у Србији, њихово пребацивање преко Саве и Дунава на север.

Осим стратешког и геополитичког значаја, у односу на немачке интересе на Балкану и савезничке планове (СССР-а и Велике Британије) око поделе интересних сфера на југоистоку Европе после рата, Србија је у јесен 1944. и на унутрашњем плану била кључ југословенског војно-поли-

[1] После неуспеха Нојбахерове мисије, како би се политичком акцијом у Србији и осталим балканским земљама 1943. поправиле пољуљане немачке позиције на југоистоку Европе (*Војно дело*, пролеће/2014), немачки званичници се, у периоду када се Други светски рат приближавао својој завршници, средином 1944. године поново окрећу изразито војним мерама на Балкану.

тичког расплета. Како је рат у Југославији носио подједнако и обележје грађанског рата, питање Србије за вођства партизанског и четничког покрета (Тита и Михаиловића нарочито) било је тесно повезано и са питањем освајања власти у Југославији после рата.

Кључне речи: *Србија, окупатор, партизани, четници, борбе, савезници, ослобођење Србије, грађански рат*

Србија – кључна земља југословенског војно-политичког расплета 1944.

У другој половини 1943. године, током англоамеричке кампање у Средоземљу, (на Сицилији и Апенинском полуострву), која је запретила да угрози немачке позиције и на Балкану, Егејском, Јонском и Јадранском мору, контрола југословенског ратишта, пре свега Србије и њеног непосредног окружења, представљала је за Немце један од приоритетних задатака. Одлучност у одбрани сопствених позиција на југоистоку Европе Немци су демонстрирали већ у лето 1943, када је Хитлер најавио пребацивање једне оперативне армије са Источног фронта у Моравско-вардарску долину (како би се заштитиле комуникације између Београда и Солуна, везе Подунавља и Поморавља са Грчком и дунавска комуникација према Румунији и Бугарској) и реорганизацију целокупног командовања осовинским снагама на Балкану. У складу са Хитлеровом директивом од 26. јула 1943,[2] Врховна команда Вермахта извршила је у августу 1943. године темељиту реорганизацију сопственог командовања на Балкану.[3] У Београду је формиран штаб Групе армија „Ф“ са фелдмаршалом Максимилијаном фон Вајксом на челу, коме је поверена врховна команда на целокупном немачком операцијском подручју на Балкану, као и његова одбрана од евентуалне савезничке инвазије.[4] Како је на Балкан стигао у време капитулације Италије, за фелдмаршала фон Вајкса приоритетан задатак био је да се разо-

[2] У овој директиви вођа Рајха је наглашавао „изванредан значај српских простора за вођење борбе на Југоистоку”, због чега је наредио да „сва невојна надлештва и установе у Србији буду потчињени војноуправном команданту Југоистока и уврштени у његов штаб”. (Зборник НОР-а, 12-3, стр. 472-477; Хитлерова директива бр 48 од 26. јула 1943. године)

[3] Командни односи и ратна формација немачких оружаних снага у југоисточној Европи били су током рата подвргавани честим променама: Од априла 1941. до августа 1942. године центар немачког командовања на Југоистоку био је штаб 12. армије којом је до октобра 1941. командовао генерал Лист, када га наслеђује генерал Кунце, који на дужности заступника команданта остаје до августа 1942. године. Друго раздобље отпочиње у августу 1942, када је на функцији команданта 12. армије генерала Кунцеа наследио генерал Александар Лер. У јануару 1943. године 12. армија бива уздигнута у виши ранг и преименована у Групу армија „Е”. Треће раздобље почиње у августу 1943. године и од тада организација командовања на Југоистоку остаје углавном непромењена све до краја рата. Ово преформирање било је непосредно условљено искрцавањем савезника на Сицилији и ишчекиваним изласком Италије из рата. У складу са оваквом ситуацијом, угрожавање немачких позиција на Балкану захтевало је ојачавање команди и појачавање снага на овом простору. Генерал Максимилијан фон Вајкс, који је командовао немачком 2. армијом у Априлском рату и у мају 1941. са својом армијом повучен са Балкана, у лето 1943. бива враћен на овај простор као нови командант Југоистока, заједно са Штабом Групе армија „Ф” у Београду. Њему су били потчињени: генерал Лер, чије је командовање било ограничено само на Грчку, Генерал Рендулиц, командант 2. тенковске армије пребачене почетком августа 1943. са источног фронта и генерал Фелбер као командант немачких снага у Србији.

[4] Војни архив, Београд, НМА (Немачка архива), 2А-15-4; Наређење команданта Југоистока о новој организацији командовања на Југоистоку, од 15. августа 1943. године.

ружају италијанске снаге у Хрватској, Црној Гори, Албанији и Грчкој, преузме одговорност за окупацију и обезбеђење подручја напуштених од италијанских снага и припреми одбрана обалског појаса, од Истре па све до грчких острва у Егејском мору.[5] Истовремено, у Београду је формиран и штаб војноуправног команданта Југоистока са генералом Хансом Фелбером на челу, коме је била поверена целокупна управна и извршна власт на Балкану. Поред наведене, генерал Фелбер је вршио и функцију војноуправног команданта Србије. Војноуправни командант Југоистока био је непосредно потчињен начелнику Врховне команде Вермахта фелдмаршалу Кајтелу, а у тактичком смислу врховном команданту Југоистока (фелдмаршалу фон Вајксу). У овако постављеној хијерархији (од августа 1943) генералу Фелберу били су потчињени: војноуправни командант Грчке (командант Групе армија „Е“) генерал-пуковник Александар Лер, Штаб 2. немачке оклопне армије (почетком августа 1943. пребачена са Источног фронта) са генерал-пуковником Лотаром Рендулицом као командантом,[6] опуномоћени генерал у Хрватској, у својству команданта војне (корпусне) области,[7] после капитулације Италије опуномоћени генерал у Албанији и самостална фелдкомандантура 1040 у Црној Гори.[8] У складу са новом организацијом немачког командовања на Балкану, сва извршна власт на операцијском подручју Србије и Хрватске (НДХ) пренета је непосредно на војноуправног команданта Југоистока, коме ће бити претпотчињена и сва цивилна надлештва и установе у Србији.[9]

Капитулација Италије (септембра 1943) најавила је стратешку прекретницу и на југословенском ратишту; она је водила војно-политичком расплету у којем ће 1944. године главна улога бити намењена Србији. Партизанска војска (НОВЈ) под Титовом командом, захваљујући италијанском наоружању, ратној опреми, формирању нових и попуни постојећих јединица, у јесен 1943. године, знатно је ојачала на простору Југославије западно од Дрине. Од августа 1943. немачки извештаји бележе појачану активност и четника ДМ, обнављање њихових јединица у Херцеговини и Црној Гори (после мартовског пораза у источној Херцеговини и разоружавања у мају 1943) и настојање да се дуж црногорске границе пробију ка јадранској обали;[10]

---

[5] Војни архив, Београд, НМА, 41Б-1-2, стр. 59-61; Записник са суђења немачким ратним злочинцима (Гајтнеру и Ферчу) у Нирнбергу, 15. јула 1947. године

[6] Седиште Штаба 2. оклопне армије било је најпре у Крагујевцу, а затим у Врњачкој Бањи, да би касније било пребачено у Хрватску, ради ефикасније заштите далматинске обале од евентуалне савезничке инвазије. Територијална надлежност Команде 2. оклопне армије протезала се на Албанију, Црну Гору и Независну Државу Хрватску, укључујући и територије које ће јој припасти након капитулације Италије. Територија Србије није спадала у надлежност Команде 2. оклопне армије, сем контроле саобраћајница у случајевима обезбеђења армијског снабдевања. (Војни архив, НМА, 41Е-1-15; Копија Записника са саслушања Јозефа Зелмајера у Нирнбергу 28. августа 1947. године, стр. 20-21).

[7] Војни архив, Београд, Микрофилм НАВ (Национални архив у Вашингтону) -Н-Т-501-264/440-441

[8] Војни архив, Београд, Микрофилм НАВ-Н -Т-501-264/211-212; *Ослободилачки рат народа Југославије 1941-1945*, књ. 1, Београд, 1965, стр. 532-533.

Под непосредном командом генерала Фелбера налазиле су се немачке јединице у Србији (5. СС моторизовани полицијски пук, 1, 2. и 3. немачки полицијски пук, 696. моторизовани полицијски батаљон, немачки 5. полицијски пук за осигурање комуникација, 6 батаљона трећепозиваца), 1. бугарски окупациони корпус (22, 24, 25. и 27. дивизија) са 57.740 људи, Руски заштитни корпус (састављен од пет слабијих полицијских пукова), Српски добровољачки корпус, са пет пукова укупне јачине око 3.500 људи и Српска државна стража, јачине око 17.000 људи (Зборник НОР-а, 1-5, стр. 215-218; Исто, 12-3, стр. 520-526).

[9] Зборник НОР-а, 12-3, стр. 472-477.

[10] Зборник НОР-а, 12-3, стр. 501.

затим, четничко заузимање Пријепоља, Нове Вароши, Рудог, одакле су их убрзо потиснуле снаге НОВЈ, које су се на простору Црне Горе и Санџака у то време припремале за продор према Србији. Крајем октобра 1943. четничка територија (у доњим токовима Увца и Лима), коју су с једне стране нападали партизани, а с друге Немци, Бугари и љотићевци, свела се на свега неколико десетина километара.

У другој половини 1943. године немачко командовање са највишег нивоа, из Берлина и Београда, интензивно прати ситуацију код партизанских и четничких снага у Југославији, планове и намере њихових команди, у сусрет догађајима који ће најавити војно-политички расплет у земљи. У фокусу немачких анализа од јесени 1943. све је очигледније „Титово окретање Србији“ и притисак НОВЈ на њене југозападне границе, а с друге стране Михаиловићеве намере да концентрацијом сопствених снага у југозападној Србији, Санџаку и Црној Гори осујети планове партизана о продору у Србију. У извештају генерала Бадера Команди Југоистока од 19. јула 1943. констатује се да су се догађаји око искрцавања савезника на Сицилији (јула 1943) и почетка великих операција на истоку[11] одразили и на политичку ситуацију у Србији, где је спремност за устанак „поново оживела“, а да припреме за „општи устанак“, у случају савезничког искрцавања на Балкану, настављају обе устаничке стране. Региструје се „појачана активност непријатеља“ на читавој територији јужне Србије, у облику препада на општине и поједине личности и путем позива на саботажу лиферовања жетве и разарање „вршидбених гарнитура“; нарочито су партизани активни у источним и јужним деловима Србије, док у југозападној Србији покрет Драже Михаиловића покушава путем регрутације да реши питање попуне својих јединица; снаге Драже Михаиловића које се налазе у североисточној Србији, концентрисане између Великог Градишта и Неготина, „без сваке сумње имају задатак да стално ометају дунавску пловидбу“; у пределу Рудника региструје се јача група четника под командом Калабића, добро наоружана аутоматским наоружањем, затим савезничка подршка избацивањем материјала из авиона на простору Копаоника, Равне горе и западно од Неготина, Михаиловићева наредба о осигурању дринске границе (у простору између Зворника и Вишеграда), како би се спречио продор партизанских снага из источне Босне и др.[12] Немачки извори недвосмислено указују на то да су у току лета 1943. Немци рачунали са озбиљнијим угрожавањем сабирања летине, активнијим ангажовањем јединица Драже Михаиловића кроз саботаже на важне војне објекте и прибојавали се „да се знатан део српског становништва побуни против окупационих сила у случају непријатељског искрцавања“, што би имало за последицу угрожавање саобраћајница.[13] То је резултирало појачавањем репресивних мера окупатора према четницима и партизанима, али и српском становништву у целини. Ратни дневник Врховне команде Вермахта у току пролећа и летњих месеци 1943. готово свакодневно бележи податке о акцијама једних и других снага, о масовним хапшењима и стрељањима партизана и четника, као и њихових јатака, ради одмазде за почињена дела саботаже и препаде на комуникације, посебно железничке; региструје нападе на немачку оружану силу, оп-

[11] Бадер вероватно мисли на операције у Курској бици (5-23. јули 1943).

[12] Зборник НОР -а, 12-3, Извештај генерала Бадера Команданту Југоистока од 19. јула 1943, стр. 451-453.

[13] Исто, стр. 454.

штинске управе, разоружавање СДС-а, антинемачку пропаганду, пљачку и друге облике угрожавања немачких виталних интереса у Србији.[14]

Немачке војне власти у Београду у августу 1943. уочавају тајне мобилизацијске припреме покрета Драже Михаиловића „и даље очекујући подстрек споља, како би започео са општим устанком“: „У штабовима ДМ налазе се многобројни енглески официри, а у порасту је снабдевање ваздушним путем преко енглеских авиона. Банде ДМ још се уздржавају од отворене борбе против окупационих снага (због одмазде), али нападају снаге СДК (Српски добровољачки корпус – прим. МЗ), органе српске управе и комунисте“.[15] Према немачким анализама у овом периоду, партизански покрет је слабији, „али тамо где постоји он је бескомпромисан“ и испољава се у препадима, саботажама и походима: „Вође оба покрета бораве ’у шуми’, тј у забаченим планинским селима, окружени бандама које су добро наоружане аутоматским оружјем. Оне се појављују као *наоружани сељаци*, у униформама СДС (Српска државна стража – прим. МЗ), у старим четничким или заплењеним немачким униформама и енглеским униформама избаченим из авиона“.[16]

Иако се у Штабу немачке Команде Југоистока није очекивао десант јачих англо-америчких снага на Балкану у зимским условима 1943/1944. године, процене из октобра 1943.[17] указивале су да се ситуација у унутрашњости полуострва *знатно заоштрила*, нарочито после капитулације Италије. За команданта Југоистока више није био у питању бандитизам, нити „герилство“ чије је сузбијање „полицијска ствар“, већ се радило о томе да је непријатељ на Балкану стао чврсто на своје ноге и да мора бити уништен пре него што немачке трупе буду приморане да се повуку за одбрану обале: „У борбама са посадним трупама на одлучујућим местима појављују се бројно јаке, плански вођене и – бар за планинско ратовање – добро наоружане и опремљене јединице. У садејству са англоамеричким ваздухопловством, које поново напада железничка чворишта и са непријатељским лаким поморским снагама које настоје да паралишу поморски саобраћај на Јадрану, оне отежавају дотур у забрињавајућим размерама. Осим тога, оне спречавају привредно искоришћавање земље тако што држе у рукама важне индустријске области и подручја са пољопривредним вишковима или их држе у шаху“.[18]

Процењујући стање међу устаницима у Грчкој, Албанији, Србији и Хрватској, њихове циљеве, организацију и ударне снаге којима су располагали, немачко командовање на Југоистоку крајем 1943. године уочава да су у овим земљама „националне снаге у опадању а партизански покрети у успону“. Уочавају се и Михаиловићеви покушаји да мобилизацијом убрза изградњу *националне српске армије*, али и његово уздржавање од акције. Њему је, пре свега, стало само да задржи подручја која су му потребна за регруто-

[14] Из Ратног дневника Врховне команде Вермахта (1. април – 30. април 1943), превео Константин Павловић, *ВИГ*, 3/1988, стр. 395-427; *Срби у Ратном дневнику Вермахта*, Приредио Никола Живковић, Београд 2003, стр. 61-81.

[15] Зборник НОР-а, 12-3, стр. 507-513, 520-526; Месечни извештај команданта Србије од 19. августа и Подсетник (за српско подручје) оперативног одељења команданта Србије од 27. августа 1943. године.

[16] Исто, стр. 522.

[17] За потребе начелника Врховне команде Вермахта, командант Југоистока израдио је 1. новембра 1943. детаљну процену ситуације на подручју Југоистока која се односила на стање у октобру исте године. (Исто, стр. 619-629); Војни архив, Београд, Ратни дневник Врховне команде Вермахта, том III, књ. 2, стр. 1252.

[18] Зборник НОР-а, 12-3, стр. 620.

вање и снабдевање, у повољним приликама заплени што више оружја, избегне мере одмазде, а да „иницијативу за прелаз на дела, он очекује споља“. Међутим, због изостанка очекиване савезничке акције (инвазије на Балкану – прим. МЗ), њихове материјалне и моралне подршке, Михаиловићев покрет, констатује се у поменутом извештају, почела је да захвата криза: „Јаког удела у томе има све већа забринутост због бољшевичке опасности и сазнања да са енглеске стране не треба очекивати ни спољнополитичку ни унутарполитичку подршку“.[19] Немцима такође није промакло појачано нерасположење према Енглезима које се примећује у „круговима“ Драже Михаиловића: „Због подршке партизанима путем испоруке оружја и пропаганде Радио Лондона дошло је у круговима Драже Михаиловића до отворене мржње према Енглезима. Осећа се да је покрет издан од Енглеза и продан бољшевицима. Због тога је без сумње настала криза у националном покрету, чији се утицај у овом тренутку још не може у потпуности сагледати“.[20] Истовремено, притисак партизана из источне Босне и северне Црне Горе према истоку, са циљем да остваре свој утицај и у Србији, натерао је Михаиловићеве команданте да потраже везу са Немцима ради успостављања „заједничког фронта против бољшевичке опасности“.[21] Због изостанка савезничког десанта, у извештају команданта Југоистока у новембру 1943. констатује се да Михаиловићеве снаге не представљају реално војну опасност, „али се од њих и даље може надати саботажама“. На другој страни, истиче се да је партизански покрет и његов значај у Србији ојачао због упућивања партизанских снага из Хрватске на основу Титових наредби, као и због њиховог напада на југозападном правцу са намером продора на ужичко подручје.[22]

Према немачким запажањима, крајем 1943. године „комунизам у Србији имао је све већи утицај“, велики део саботажа приписивао се партизанима, а „крвава обрачунавања између група Д. М. и партизанских банди бивала су све чешћа и жешћа“, нарочито у источној и централној Србији. Ипак, „у овом тренутку главна опасност прети из Хрватске. Црвене снаге намеравају да продру у Србију преко Дрине. Михаиловић врши припреме да их одбије. Он вероватно прецењује борбену способност и готовост своје трупе исто онако као и животну снагу конзервативне идеје насупрот револуционарним елементима“. Михаиловићево приближавање немачким командама у Србији фелдмаршал фон Вајкс је тумачио његовом тактиком како би се могао супротставити партизанима („да не би потпао под партизанску власт“) и сачувао своје јединице до „дана ослобођења“.[23] Међутим, иако су Немци „у тој вези са Д. М.“ видели шансу да га одврате од даљих борби са немачким трупама, командант Југоистока је слутио да „борба Д. М на немачкој страни против Тита крије у себи велику опасност од метода уцењивања, какве су примењиване према Ита-

[19] Исто, стр. 622-623.

[20] Војни архив, Београд, НМА, 2-2/II-3 (1-13); Извештај команданта Југоистока за период од 4-20. октобра 1943.

[21] Војни архив, Београд, НМА, 2-2/II-4 (1-14); Извештај команданта Југоистока за период од 21. октобра до 4. новембра 1943.

[22] Исто.

[23] Немачки извори у децембру 1943. бележе: „На основу спознаје о комунистичкој опасности, разни команданти Драже Михаиловића су ступили у додир с немачким Вермахтом и склопили уговоре. Читава централна и југоисточна Србија је на тај начин постала слободна од банде. Још само у северозападној и источној Србији има још четника верних Дражи Михаиловићу. 'Уговорни четници' сарађују с немачким војним властима против Титових банди које угрожавају Србију". (Војни архив, Београд, НАВ-Н-Т-311, 285/692-700)

лијанима“. Сумњао је у поузданост његових старешина и бораца, јер је комунизам у великој мери почео да уноси растројство у Михаиловићеве редове...[24]

У немачким извештајима с краја 1943. године доминира јединствен став да је „најопаснији непријатељ Тито“, вођа (партизанских) банди који на простору Хрватске располаже оружаним снагама јачине 100.000 људи (20 дивизија и 14 самосталних бригада) које су разоружавањем „најмање две италијанске дивизије и делова разбијених хрватских јединица“ дошле у посед тешког наоружања, моторних возила и остале опреме. Немцима није могло да промакне савезничко снабдевање партизана у наоружању, опреми, новцу, лековима и животним намирницама ваздушним путем и „убрзаном испоруком прекоморским путем“. Реално се процењивало да ће питање снабдевања имати одлучујући утицај на вођење зимских операција Титових снага „пошто се тај проблем може решити само у случају ако оне буду преко зиме размештене у економски богате пределе и ако буду имале прилаз ка мору“. Након што су немачке јединице[25] заузеле Сплит, нарочито када је постало јасно да англо-америчка инвазија у Италији није напредовала како се то очекивало, тежиште Титових снага се пребацује у унутрашњост земље. Информацијама које су им указивале на намере партизана да изврше напад на Србију, Немци су поклањали посебну пажњу: „Чињеница да Тито жели лично да руководи операцијама у источној Босни показује колика се важност истима придаје. **Вероватно се ради о одлуци: ко треба да заузме Србију? Тито или Михаиловић? Тиме би борба Русије против Енглеске за превласт и овде ушла у видљив стадијум“**.[26]

Рачунајући са Титом као најопаснијим противником, немачко командовање је крајем 1943. очекивало да ће у наредним месецима, уколико се његове снаге у току зиме „одлучно не ослабе“, доћи до спајања свих партизанских снага на целокупном подручју Југоистока, па ће и одбрана јадранске обале у пролеће 1944. године од напада у „великом стилу“ који се очекивао споља, тиме бити неизводљива: „У наредним зимским месецима неће се више радити о опстанку Хрватске, Црне Горе и Албаније, него о стварању или спречавању стварања бољшевичког бојишта на целокупном подручју Југоистока, у непосредној близини границе Рајха. Полазна тачка ове опасности, која је пресудна за рат а тиме и полазна тачка за ангажовање противмера, била је и остала - Хрватска.“[27] Немци су се прибојавали стварања компактних партизанских подручја на Балкану (од Хрватске према Грчкој) која би измакла њиховој контроли.[28]

Истовремено, крајем 1943. региструје се концентрација главних Титових снага око Вишеграда;[29] угрожавање југозападне границе Србије и „пролазна затегнутост“ изазва-

[24] Зборник НОР-а, 12-3, стр. 623-624.

[25] Сплит су 27. септембра 1943. заузеле снаге немачке СС дивизије „Принц Еуген”, 92. мот. пук и 27. усташки батаљон. (Исто, стр. 558.)

[26] Исто, стр. 626-627.

Немцима су били познати садржаји Титових депеша Главном штабу Хрватске који су указивали на његово окретање Србији, став према избегличкој влади и монархији (Војни архив, Ратни дневник Врховне команде Вермахта, том III, књ. 2, стр. 1260).

[27] Исто, стр. 627-628.

[28] Војни архив, Београд, НМА, 2-2/II-5 (1-11) Извештај команданта Југоистока за период од 5. до 20. новембра 1943.

[29] Војни архив, Београд, НМА, 2-2/II-4 (1-14)

на нападом „јачих партизанских снага“ (2. пролетерске и 5. крајишке дивизије) у правцу Ужица и Ивањице;[30] Титови планови о повезивању партизана у Хрватској и комунистичких група у Бугарској,[31] као и његове намере да се осигура дотур материјала из јужне Италије преко далматинских острва...[32] Командант Југоистока је предлагао предузимање „енергичних и радикалних“ политичких и војних мера у Хрватској: стварање *нове државне творевине* и појачавање немачког надзора у њој, разбијање Титових снага војним средствима и трајно поседање целе земље немачким трупама, јер у хрватску војску која се све више распадала није имао поверења. Убеђен да се овај распад није могао спречити само организацијским мерама и обећањима, фелдмаршал фон Вајкс је сматрао да се побољшање ситуације у хрватској војсци могло очекивати тек када се успостави „нов хрватски државни ауторитет“, тј. када се сломи Титова владавина и створи нови поредак у НДХ под немачком заштитом. Уништењем Титових снага спречиле би се узајамне везе и са „партизанским бандама“ које се појављују у Грчкој и Албанији, јер, слутио је немачки генерал, „ако их узме Тито, запретиће појачање опште бољшевичке опасности на подручју Југоистока у целини“.[33]

Да би предупредио неповољан исход у централним деловима југословенског ратишта, спречио продор НОВЈ у Србију, неутралисао „Титове снаге“ и стабилизовао ситуацију у Хрватској, што је подразумевало употребу силе, командант Југоистока (Максимилијан фон Вајкс), почетком новембра 1943, испланирао је предузимање опсежних операција, које су требале да отпочну 6. децембра, најпре дејствима 5. СС брдског армијског корпуса у Санџаку, Црној Гори и источној Босни (операција „Блесак муње“ – „Кугелблиц“) и 15. брдског армијског корпуса у операцији „Цитен“ у средњој Далмацији, а од 7. децембра, операцијом „Пантер“ на Кордуну, Банији и ка северозападу земље. Анализирајући ситуацију на Југоистоку,[34] фелдмаршал фон Вајкс је очекивао да би до евентуалног искрцавања савезника на Балкану могло доћи тек у пролеће 1944. Зато је одлучио да у зимском периоду 1943/1944. „поведе борбу против Тита у великом стилу, ангажовањем свих расположивих резерви“, како би се уништиле његове снаге које се боре у источној Босни, заузео обалски појас Ријека – Задар (операција „Адлер“) и поновно запосела хрватска острва јужно од Сплита (Брач, Хвар и др)[35], разбиле партизанске јединице северно од Саве, ослободила комуникација Сплит –Ливно–Травник и у том делу онемогућило непријатељу (партизанима) снабдевање.[36]

Ангажујући осам немачких, једну бугарску и три легионарске (хрватске) дивизије, фелдмаршал фон Вајкс је ове операције отпочео „у великом стилу“, како је и обећао Хитлеру крајем октобра 1943. године.[37] После „Кугелблица“ и „Цитена“, у децембру

[30] Војни архив, Београд, НМА, 2-2/II-5 (1-11)

[31] Војни архив, Београд, НМА, 2-2/II-6 (1-10) Извештај команданта Југоистока за период од 15. до 20. децембра 1943.

[32] Војни архив, Београд, Ратни дневник Врховне команде Вермахта, том III, књ. 2, стр. 1334-1335.

[33] Зборник НОР-а, 12-3, стр. 627-628.

[34] Зборник НОР-а, 12-3, стр. 619-629.

[35] Војни архив, Београд, Ратни дневник Врховне команде Вермахта, том III, књ. 2, стр. 1617.

[36] Зборник НОР-а, 12-3, 628-629.

[37] Зборник НОР-а, 12-3, стр. 628.

1943. и јануару 1944, једна за другом, или истовремено, ређале су се операције „Шнеструм“, „Пантер“, „Валдрауш“, „Делфин“, „Меркур“, „Јајце“... укупно, 13 узастопних офанзивних операција које је извела немачка 2. оклопна армија под командом генерала Лотара Рендулица,[38] а које су у домаћој историографији представљене као шеста непријатељска офанзива. Иако нису успели да униште главнину НОВЈ у централном делу југословенског ратишта, нити да је онемогуће у нападима на виталне комуникације у долини Саве, Уне и Босне, Немци су у двомесечним борбама, вођеним у обострано тешким географским и временским условима, ипак остварили два важна стратегијска циља, због чега су овај циклус операција и започели: 1) посели су чвршће јадранску обалу, припремивши се за случај савезничке инвазије коју су очекивали у пролеће 1944. и 2) омели су концентрацију и осујетили планирани продор партизанских снага у Србију. Пета крајишка дивизија, дочекана „на нож“ у децембру 1943. морала је са Златибора да се врати у источну Босну где је, заједно са 1. јужноморавском бригадом, у јеку зимских операција немачке 2. оклопне армије доживела најтеже тренутке. Почетком јануара 1944. Друга пролетерска дивизија успела је да се пробије до Ивањице, али ће, под притиском јаких четничких, Недићевих и бугарских снага бити принуђена да се повуче преко Лима. Ове две дивизије НОВЈ поново ће се 15. марта 1944. запутити ка Србији, преко Лима и Ибра, према Тари, Повлену и Маљену, али ће се и овога пута, око 20. маја, након 67 дана исцрпљујућих борби, вратити у Црну Гору и источну Босну необављеног задатка. Због снажног отпора немачких, бугарских, недићевских и четничких снага, упад ударне групе партизанских дивизија у Србију у јесен 1943. и почетком 1944. године показао је да је ситуација за дубљи продор у Србију била још увек преурањена.[39]

Почетак немачких операција изненадио је јединице НОВЈ које су биле ангажоване на својим оперативним задацима: 2. пролетерску и 5. крајишку дивизију концентрисану према Србији, куда се, преко Дрине, припремала и 16. војвођанска дивизија; 17. источнобосанску дивизију, оријентисану према Тузли, а 27. надомак Сарајева; 3. и 29. дивизију у Црној Гори и Херцеговини; 1. пролетерску дивизију и припреме за напад на Травник; дивизије 8. корпуса у јадранском појасу, нарочито у одбрани острва; дивизије 1. пролетерског и 5. крајишког корпуса на простору западне и централне Босне... (*Ослободилачки рат народа Југославије 1941-1945*, књ. 2, Београд 1965, стр. 11-69, 163-166, 190). Изненађење немачким операцијама које ће уследити почетком децембра 1943, плаћено је великим жртвама. Према немачким изворима, партизански губици у операцији „Кугелблиц” износили су око 9.000 људи (*Срби у ратном дневнику Вермахта*, стр. 113), али и губици немачке 2. оклопне армије, такође према немачким изворима, само за период од 11. до 20. децембра износили су 6.791 припадник Вермахта. (Зборник НОР-а, 12-4, Београд, 1979, стр. 42-43; У прегледу губитака које је израдила Команда 2. оклопне армије, жртве су евидентиране као: 1.513 заробљена, 4.526 рањених и 742 нестала војника, подофицира и официра Вермахта). Ратни дневник Вермахта о операцији „Кугелблиц” бележи: „И поред тешког терена, непроходних путева и лошег времена, разбили смо црвене снаге у источној Босни и тиме осујетили њихове намере да продру на простор Старе Србије...” (*Срби у ратном дневнику Вермахта*, стр. 113). У извештају Врховној команди о стању на Балкану по завршетку операције „Кугелблиц” командант Југоистока је записао: „Што се ситуације у Хрватској тиче, немачке снаге – и поред тога што су развучене и присиљене да се боре на више фронтова – ипак су још довољно јаке да изађу на крај са импровизованим борбеним јединицама устаника, као што је случај са Титом, и могу да га униште, ако немачка страна сматра да је неопходно да се то уради. То показује и пример да су Тита када је покушао да пређе са герилског рата на праве војне операције, у операцији 'Кугелблиц ' наше снаге поразиле”. (Исто, стр. 113-114).

[38] Иван Матовић, *Војсковођа с ореолом мученика*, Београд, 2001, стр. 392.

[39] Бранко Петрановић, *Револуција и контрареволуција у Југославији 1941-1945*, књ. 2, Београд, 1983, стр. 127.

*

Одмах по капитулацији Италије, два главна правца ангажовања партизанских снага из централних делова Југославије водила су у јесен 1943. према јадранској обали и ка Србији. Док је залеђе јадранске обале за Врховни штаб било у функцији краткорочних стратешких циљева – обезбеђења позиција НОВЈ у овом делу НДХ у случају савезничког десанта[40] и прихватања њихове материјалне помоћи,[41] Србија се од стране партизанског вођства већ тада доживљавала као кључна земља војно-политичког расплета који се очекивао у Југославији крајем рата. Она је у то време представљала највеће упориште Михаиловићевог покрета, како по броју и снази четничких јединица (и сам Михаиловић се од средине 1943. налазио у Србији), тако и по значају који су му западни савезници, нарочито Британци, придавали у контексту политичких комбинација које су се тицале послератног уређења Југославије.[42] Индикативна су, у том смислу, Титова обраћања Штабу Другог корпуса у Црној Гори и хрватском руководству из октобра и новембра 1943. у којима се наглашавало да је „најважнија стратешко-политичка задаћа садашњице онемогућити четнике Драже Михаиловића због ванскополитичких разлога“.[43] И у телеграму Главном штабу Хрватске од 19. октобра 1943. Тито потенцира значај Србије: „Ријешили смо овдје да пошаљемо јаче снаге у Србију како би предупредили лондонску владу да преко Драже Михаиловића насилно мобилише и побере плодове наше тешке борбе у Србији. Тај наш покрет према Србији има хисторијски и рјешавајући значај за све наше народе, и у Хрватској и Словенији“.[44] Обраћање Главном штабу Хрватске у телеграму од 4. новембра 1943. имало је наглашену критичку интонацију: „Изгледа да ви никако не можете разумјети да је сада главна Србија и да се сада тамо мора ријешити питање уређења Југославије, а лондонске избегличке владе и краља напосе. Томе сада треба потчинити све локалне интересе“.[45] Садржај ових телеграма јасно указује на то да се Титу, у време када се партизански покрет у Србији тек обнављао после тешког пораза у њеном северозападном делу крајем 1941, журило са

[40] Тито је 9. септембра 1943. обавестио Штаб Друге дивизије да се у октобру може очекивати искрцавање савезника на обали. (Војни архив, Београд, НОВЈ/ВШ, /Збирка докумената из Архива Ј. Б. Тито/, 2213-1-1). После месец дана, 12. октобра писао је Димитрову да неће дозволити искрцавање без дозволе. (Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, књ. 17, Београд, 1984, стр. 54)

[41] Западни савезници су на Техеранској конференцији (одржаној крајем новембра и почетком децембра 1943) одлучили и о упућивању материјалне помоћи НОВЈ која је, по њиховој процени, давала велики допринос у борби против заједничког непријатеља. У складу са том одлуком, отпочело је континуирано слање помоћи у храни, одећи, опреми, наоружању и муницији југословенским партизанима, најпре бродовима који су ту робу искрцавали на источнојадранској обали, а затим авионима, који су избацивали авио-пошиљке на претходно одређеним местима где су их партизанске јединице могле преузимати.

[42] На другој страни, после гушења устанка у јесен 1941, покрет који су у Србији предводили партизани доживљава озбиљну осеку и стагнацију. За разлику од западних делова Југославије, где се већ крајем 1942. стварају прве партизанске дивизије (8 дивизија) и корпуси (2 корпуса), у Србији ће (у њеном северозападном и централном делу) тек од друге половине 1943. отпочети обнова партизанских одреда који су крајем 1941. и почетком 1942. године били уништени или расформирани. У међувремену, на југоистоку Србије делује неколико партизанских одреда који су током 1942–1943. године изложени сталним нападима удружених бугарских, Недићевих (СДС) и Љотићевих (СДК) снага.

[43] Војни архив, НОВЈ/ВШ, /Збирка докумената из Архива Ј. Б. Тито/, 2213-1-4, стр. 129; Књига депеша ВШ: Депеша Врховног штаба Штабу Другог корпуса од 18. октобра 1943.

[44] Војни архив, Београд, НОВЈ/ВШ, 2213-1-1.

[45] Зборник НОР-а, 2-11, стр. 26.

продором на исток и преношењем тежишта борбених дејстава према Србији. Због бојазни да западни савезници у својим плановима и комбинацијама са Југославијом не изолују Србију, која је по њиховом мишљењу још увек била компактно упориште четника, где су они представљали „главну и реалну силу против окупатора“, мотиви партизанског вођа о продору са јачим снагама НОВЈ у Србију имали су зато изразито политичку димензију: по сваку цену требало је неутралисати четнике и овладати Србијом, која је била главни адут у Черчиловој политици да натера комунисте и југословенску владу у Лондону на компромис око формирања заједничке, привремене владе у Југославији.

На значај овог подухвата указивала је и директива Врховног команданта Штабу Другог корпуса од 6. децембра 1943. у којој се наглашавало да је Србија „важан чвор у односу на Југославију, а у односу балканских догађања од првенствене је важности“; она је требала да послужи као партизанско упориште у односу на остале балканске земље, нарочито према Бугарској. Србија је са Косовом, Метохијом и Македонијом представљала велики резервоар за мобилизацију нових снага које су се морале „благовремено прихватити и заталасати“. Планирајући упад у Србију најкасније са тренутком отварања другог фронта у Европи, и овога пута Тито открива своје праве циљеве: разбијање четника, њихову неутрализацију на војном и политичком плану и повезивање са Црвеном армијом, у складу са догађајима „како се они буду развијали на Истоку“. Надао се да ће на тај начин „истргнути из руку и последње адуте реакционарних клика из иностранства, које тврде да Дража држи ситуацију у Србији у својим рукама“.[46]

Тако се у јесен 1943. Србија нашла у жижи интересовања Врховног штаба НОВЈ, пре свега њеног врховног команданта. Већ 9. октобра 1943, у писму штабу 2. корпуса, Тито открива планове о концентрацији 1. и 2. корпуса у пределу Санџака и Метохије.[47] Десетак дана касније (18. октобра) наређује 2. корпусу да усмери своје операције према Србији, истичући као најважнији задатак неутрализацију четника Драже Михаиловића из спољнополитички разлога.[48] У том смислу, он је 9. октобра 1943. писао и Главном штабу Србије: „Дража Михаиловић и његови покровитељи у иностранству трљају руке што ми не можемо обавјештавати иностранство о вашим акцијама и надају се на тај начин задржати подршку савезничких кругова и осигурати своје позиције у Србији. Ми сада припремамо да са оружјем у руци разбијемо те њихове илузије и да докажемо читавом свијету да се Србија ниуколико не разликује од осталих покрајина у Југославији у погледу борбе против окупатора, у погледу тежње за истинском слободом и у погледу мржње према свим издајницима над српским народом“. У истом писму упозоравао је Главни штаб Србије да обрати посебну пажњу на комуникацију Скопље–Ниш–Београд, захтевајући њено рушење како би се Немцима онемогућио превоз трупа и материјала и њихово извлачење из земље.[49] У јесен 1943. уследиће први покушај продора ударне групе НОВЈ у Србију (2. пролетерске и 5. крајишке дивизије) који, међутим, није успео због снажне одбране југозападне границе Србије од стране далеко надмоћнијих четничких и Недићевих снага. За реализацију овакве

[46] Исто, 2-11, стр. 187-193.

[47] *АВНОЈ и револуција*, Тематска збирка докумената, (приредили Б. Петрановић, С. Нешовић), Београд, 1983, стр. 393.

[48] Војни архив, НОВЈ/ВШ, 2213-1-4 (Књига депеша Врховног штаба, стр. 129).

[49] Зборник НОР-а, 2-10, стр. 364-366.

подухвата нису се стекле ни објективни услови: јужни совјетски фронт налазио се исувише далеко од источних граница Југославије, док је за Немачку команду Вермахта крајем 1943. Србија постајала најважније стратешко упориште на Балкану, које ће у наредној години по сваку цену настојати да одбрани.

Титово дефинитивно окретање Србији одвијало се у време када партизанско вођство (Врховни штаб и ЦК КПЈ) није имало директну везу са њом, па самим тим није могло располагати ни поузданим подацима о ситуацији и стању покрета у источним деловима земље.[50] У августу и септембру 1943. он је преко Штаба 16. војвођанске дивизије у источној Босни упорно покушавао да добије информације о Србији, о јачини, наоружању и распореду партизанских одреда, везама Покрајинског комитета КП у Србији са одредима на терену, инсистирао на успостављању веза са Београдом и Србијом,[51] захтевао слање војних и политичких руководилаца као помоћ српском руководству...[52] У депеши Главном штабу Војводине од 24. септембра 1943. откривао је своје планове са 16. војвођанском дивизијом и инсистирао на њеној приправности, како би у „згодном моменту“ она била упућена на извршење задатка, према Србији или према Срему: „Имајте у виду да ће ваша дивизија доћи прва у обзир за Србију и према Београду. Вршите интензивну мобилизацију иако немате за сада оружја. Оружја ће бити било горе од браће, било од непријатеља када се буде распадао“.[53]

У оквиру припрема за „удар“ партизанских снага ка истоку земље, врховни командант НОВЈ је од Главног штаба Србије 28. августа 1943. захтевао формирање већих војних формација (батаљона, бригада, дивизија) од постојећих и новоформираних партизанских одреда, тражио да се повеже са партизанским одредима на терену, са штабовима у Македонији, Санџаку, Срему и у Босни ради координације заједничких дејстава, „нарочито ради операција које ми у блиској будућности намјеравамо извршити“. Инсистирао је да се у Србији врши мобилизација не само на добровољној основи, јер је процењивао да она неће бити довољна за попуну партизанских јединица, већ и „општа мобилизација одређених годишта“, како би се „по сваку цену спречило да четници разним претњама и преварама мобилишу српске масе за борбу против нас“.[54] Прве бригаде у Србији биће формиране у јесен 1943: 1. шумадијска (1. октобра), 1. јужноморавска (12. октобра) и 2. јужноморавска бригада (20. новембра),[55] али ће прве две убрзо бити послате у Санџак и источну Босну, где су претрпеле тешке губитке у борбама са немачким снагама током операције „Кугелблиц“.

Извлачење 1. јужноморавске и 1. шумадијске бригаде из Србије, непосредно по њиховом формирању, имало је за последицу осетно успоравање и поновну стагнаци-

[50] Веза између Врховног штаба и Главног штаба Србије функционисала је тада посредно, преко радиостанице Штаба Трећег корпуса НОВЈ који се налазио у источној Босни, али је била нередовна и несигурна.

[51] Војни архив, НОВЈ/ВШ, 2213-1-1; Књига депеша ВШ: Депеша Штабу Војвођанске дивизије од 19. августа 1943. године.

[52] Војни архив, НОВЈ/ВШ, 2213-1-1; Депеша ВШ, Штабу 16. војвођанске дивизије од 6. септембра 1943. године

[53] Исто, депеша ВШ, Главном штабу Војводине од 24. септембра 1943. године.

[54] Војни архив, Београд, НОВЈ/ВШ, 7А-1-40.

[55] У новембру 1943. године 1. шумадијска бригада имала је око 700 бораца, 1. јужноморавска 570, а 2. јужноморавска бригада око 350 (Анић Никола, Јоксимовић Секула, Гутић Мирко, *Народноослободилачка војска Југославије, Преглед развоја оружаних снага НОП 1941-1945*, Београд, 1982. стр. 302).

ју покрета у Србији, као и огромне губитке које су обе јединице претрпеле у борбама око Пријепоља и у источној Босни крајем 1943, у време немачке офанзиве „Кугелблиц“.[56] Ови губици били су утолико тежи јер се у бригадама налазио најодабранији борачки и старешински кадар којим је у то време располагао партизански покрет у Србији.[57] У савременој литератури постављало се с правом питање одговорности за судбину бригада, која је по својим последицама била фатална. Пре него што ће напустити Србију, 1. шумадијска бригада се налазила на ограниченом маневарском простору од Рудника према Космају, испресецаном густом мрежом комуникација и насеља које је контролисао непријатељ, притом, стално нападана од Немаца, Бугара, припадника СДС и Михаиловићевих четника. Предстојећа зима додатно је отежавала услове да се бригада дуже одржи на овом терену. Према тврдњама савременика, „борци су били све исцрпљенији, борбе и маршеви свакодневни, муниције све мање, а на Руднику је пао и први снег...” Свима у руководству било је јасно да бригада мора напустити Шумадију.[58] Данима је трајала расправа, која је све више прелазила у оштар сукоб између политичког комесара (Моме Марковића) и начелника Главног штаба Србије (Саве Дрљевића), у трагању за одговарајућим решењем: кренути према Топлици, и на тај начин допринети развоју ослободилачке борбе на југу Србије, или поћи у сусрет 5. крајишкој и 2. пролетерској дивизији које су покушавале из Санџака преко Златибора и Таре да продру према Србији.[59]

Све то се дешавало у периоду (крајем 1943) када су настојања Врховног штаба НОВЈ била усредсређена на продор са јачим снагама у источне делове земље, са циљем да се тежиште оружане борбе поново пренесе у Србију. У таквој ситуацији одлазак двеју најбољих српских јединица и њихово излагање тешком страдању и великим губицима у Санџаку и источној Босни, у најмању руку, било је загонетно и контрапродуктивно. Разматрајући ова питања, историчар Бранко Петрановић тврди да је „Тито био обузет поседањем Србије као кључне југословенске земље **снагама**

[56] Шумадијска бригада је изгубила преко 200 бораца и старешина, а Јужноморавска око 170. (Драги Стаменковић, О одласку из Србије 1. јужноморавске и 1. шумадијске бригаде новембра 1943. и са њима секретара ПК КПЈ за Србију Б. Нешковића и члана ПК и комесара Главног штаба Србије М. Марковића, *Руковођење НОБ-ом и револуцијом у Србији 1941-1945*, Зборник радова, Београд, 1988, стр. 364; Саво Дрљевић, Зашто је 1. шумадијска бригада, са политичким и војним руководством Србије, у јесен 1943. пошла према Санџаку умјесто у Топлицу, Исто, стр. 363.)

[57] Према наводима Б. Петрановића, 1. Шумадијска бригада је напуштајући Србију, већ 4. децембра 1943. у борбама са Немцима изгубила око 400 бораца, бранећи заједно с 2. пролетерском бригадом лимски мостобран код Пријепоља (Бранко Петрановић, *Србија у Другом светском рату 1939-1945*, Београд, 1992, стр. 341).

[58] Саво Дрљевић, „Зашто је 1. шумадијска бригада, са политичким и војним руководством Србије, у јесен 1943. пошла према Санџаку умјесто у Топлицу”, *Руковођење*, стр. 359.

[59] У својим сећањима Мома Марковић се позива на поруку Врховног штаба која је наводно послата Главном штабу и Покрајинском комитету за Србију, у којој се захтевало да он и Нешковић (секретар Покрајинског комитета) са бригадама крену за Санџак, где би успоставили везу са штабовима Другог корпуса, 2. и 5. дивизије и са њима сачинили план за дејства ка Србији и у Србији. (Марковић Мома, *Рат и револуција, Сећања 1941-1945*, Београд, 1987. стр. 233-235). Драги Стаменковић, пак, тврди да је у питању Марковићева сугестија Врховном штабу и Централном комитету, коју су они прихватили и послали поруку да Б. Нешковић са 1. Јужноморавском бригадом крене ка Шумадији, затим према Босни и Санџаку. (Драги Стаменковић, О одласку из Србије 1. јужноморавске и 1. шумадијске бригаде новембра 1943. и са њима секретара ПК КПЈ за Србију Б. Нешковића и члана ПК и комесара Главног штаба Србије М. Марковића, *Руковођење*, стр. 367).

под његовом командом једнако 1943–1944. као и 1941. године". Његовом повратку у Србију, у којој би га чекале српске партизанске јединице које би формирале прве бригаде и контролисале велику слободну територију, очигледно је претпоставио продор јединица НОВЈ са запада у Србију, којима су српске партизанске снаге могле само помагати, али не и дејствовати као самостални и одлучујући чинилац победе: „Србија се једноставно", закључује Б. Петрановић, „није смела ослободити сопственим снагама, већ снагама свих југословенских народа када дође час за дефинитиван продор у Србију. Из Босне и Црне Горе требало је упасти у Србију и спојити са српским снагама на југу, али ове нису могле постати битан фактор ослобођења Србије већ само допунска снага 'ударних ослободилачких јединица' НОВЈ под Титовом командом".[60] Тито је, очигледно, у ослобађању Србије предност давао партизанским снагама под његовом командом западно од Дрине.

Уместо да се врате у Србију, од 1. шумадијске и 1. јужноморавске бригаде 10. фебруара 1944. код Чајнича биће формирана 3. српска ударна бригада, која је ушла у састав 2. пролетерске дивизије. Уласком двеју српских бригада у састав ове елитне дивизије, која би продрла у Србију и постала окосница за формирање нових дивизија у њој, партизанско вођство је исказало намеру да настави са сличном праксом.[61] Овакву тезу поткрепљује и Титово писмо Главном штабу Србије од 9. октобра 1943, у којем се захтевала мобилизација људства у Србији за попуну Прве и Друге (српске) пролетерске бригаде,[62] „које су у току године и по дана изгубиле велики број својих бораца у борби а исто тако велики број су дале за руководиоце, политичке и војне, многим бригадама у Босни, Далмацији, Хрватској, па и Славонији. Сада у тим бригадама има најмање Срба и зато је потребно да се оне поново попуне са борцима из Србије".

Припремајући, крајем 1943, продор НОВЈ у Србију (Други корпус на простору Црне Горе и Санџака, а Трећи у источној Босни),[63] Врховни штаб није могао знати да његов, од јесени веома интензиван радио-саобраћај, непрекидно прати немачка прислушна служба „хватајући" притом све директиве и наређења упућена корпусима и осталим штабовима ангажованим у овом подухвату. Обавештена о плановима Врховног штаба, немачка Команда Југоистока била је одлучна у намери да их осујети. Том циљу требало је да послуже и опсежне зимске операције изведене крајем 1943. и почетком 1944. године у централним деловима Југославије, пре свега операција „Кугелблиц" у источној Босни, Црној Гори и Санџаку, које је почетком новембра 1943. године испланирао фелдмаршал фон

[60] Б. Петрановић, *Србија*, стр. 342.

[61] Ђорђе Пиљевић, *Руковођење*, стр. 513.

[62] Прва пролетерска бригада формирана је у Рудом 21. децембра 1941, а 2. пролетерска бригада у Чајничу 1. марта 1942. године.

[63] Тито је о свом плану 9. октобра 1943. писао команданту Другог корпуса (Пеки Дапчевићу): „Мој план јесте: концентрисати I корпус и ваш II Корпус на сектору Санџака и Метохије и, када за то буде моменат сазрео, кренути у правцу Србије и Македоније. До тога времена, наглашавам још једном, предузмите све да учврстите власт и организујте јединице које ће остати на терену и које ће моћи да осигурају безбједност ослобођене територије". Из састава Првог корпуса врховни командант је издвојио 5. крајишку дивизију и привремено је претпотчинио команди Другог корпуса, упутивши је у правцу Санџака са задатком да запоседне територију Пљевља–Пријепоље, учествује у оперативним акцијама и помогне јединицама Другог корпуса у рашчишћавању терена од четника, разоружавању италијанских јединица и мобилизацији на територији која је требало да буде под њеном контролом (Зборник НОР-а, 2-10, стр. 367-369).

Вајкс. Као искусан ратник и командант и добар познавалац партизанског начина ратовања, фон Вајкс је предочавао претпостављеној команди у Берлину да је прошло време за операције којима би се постигло „војничко уништење НОВЈ“. Оне се, како је по први пут од почетка рата у Југославији процењивао, „због проширења покрета на великим пространствима морају сматрати неизводљивим“, већ да се морају предузимати операције с циљем „да непрестано задају ударце језгру Титових трупа како би се он војнички ослабио и спречио у остваривању својих намера“.[64] У лето 1944, Немци ће предузети нове операције, овога пута у Србији, Црној Гори, источној Босни и Херцеговини („Топличко-јабланичка“, „Андријевичка“ и „Дурмиторска“ операција), како би „унутрашњом“ и „спољашном“ одбраном Србије спречили инфилтрацију партизанских снага са запада и њихово спајање са Црвеном армијом, уколико дође до обостраног продора на територију Србије.

*

Ситуација на европским ратиштима у лето 1944, нарочито у непосредном југословенском окружењу, ишла је наруку Врховном штабу НОВЈ и његовим плановима да коначно отпочне одсудну битку за Србију. Општа противофанзива Црвене армије у првој половини 1944. године на Источном фронту, посебно продор њених украјинских фронтова ка југоистоку Европе, избијање на границе Румуније у јуну месецу и њихово приближавање источним границама Југославије, створила је предуслове који су улогу Србије у југословенском ратном расплету учинили пресудном. На другом крају Европе, због ситуације на италијанском ратишту од средине 1944. године, и западни савезници поклањали су велику пажњу југословенском простору и његовој улози у сламању немачке одбране на северу Италије. Потреба за везивањем немачких снага и ометањем њиховог извлачења са Балкана (посебно армијске групе „Е“ која се налазила у Грчкој), имала је превасходно за циљ да се спречи ојачавање немачког фронта у северној Италији, што ће битно утицати на савезничку команду у Средоземљу и војно-политичке стратеге у Лондону и Вашингтону да у своје планове укључе и југословенске партизане који су се, на основу извештаја њихових мисија са терена, показали као борбено ефикаснија групација у односу на четнички покрет Драже Михаиловића.

У исто време, на југословенском ратишту тежиште борбених дејстава постепено се преноси ка источним деловима земље: после неколико неуспелих покушаја и осетних губитака у немачким зимским и пролећним операцијама 1943–1944, које су имале за циљ да униште главнину партизанских снага у централним деловима Југославије и омету њихов продор у Србију, НОВЈ ће у лето 1944. године коначно отпочети свој „велики поход“ ка Србији.[65] Средином 1944, под командом фелдмаршала фон Вајкса, на Балкану су се налазиле: армијска група „Ф“, састава 2. оклопна армија (5. СС брдски,[66] 15.[67] и 21. брдски[68] и 69. армијски корпус), која је покривала

[64] Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, књ. 18 (септембар 1943.), Београд 1984, предговор.

[65] Средином 1944. НОВЈ је у свом саставу имала 12 корпуса, односно 39 дивизија и више самосталних бригада, батаљона и партизанских одреда, са преко 350.000 бораца. (Петар Вишњић, *Битка за Србију*, књ. 1, Београд, 1984, стр. 10).

[66] У саставу 5. брдског СС корпуса налазиле су се следеће дивизије: 369. хрватска пешадијска дивизија (легионарска дивизија позната као „Вражја”), немачка 118. ловачка, 7. СС брдска „Принц Еуген”, 13. СС брдска „Ханџар” (по саставу чинили су је муслимани Босне и Херцеговине и, делом, Албанци са Косова и Метохије), као и 2. хрватски корпус (домобрани). Дивизија „Принц Еуген” налазила се у западној Босни, у

простор Хрватске, Босне и Херцеговине, Црне Горе и делове Србије и Албаније, са око 270.000 војника; армијска група „Е“ у Грчкој са 350.000 војника; бугарска 5. армија (у Македонији) и Први бугарски окупациони корпус (у Србији) са око 30.000 војника; делови трију мађарских дивизија у Бачкој и Барањи (15.000 војника) и око 270.000 припадника разних квислиншких и других формација, од којих је само на простору западне Македоније, Косова и Метохије деловало близу 30.000 војно организованих балиста и, уз њих, новоформирана 21. СС брдска дивизија „Скендербег“ са око 10.000 Албанаца.[69] Уочљиво је да су немачке оперативне дивизије (297, 181, 118. и 264), састављене од немачких држављана, углавном биле распоређене на јадранској обали или у њеној близини, ради спречавања евентуалне савезничке инвазије, док су немачке јединице у унутрашњости земље по формацији биле есесовске (СС) и легионарске.[70] У самој Србији налазиле су се трупе војноуправног команданта Србије састава: Први бугарски окупациони корпус (22, 24, 25. и 27. дивизија) и делови 29. дивизије из састава бугарске 5. армије (око 30.000 војника), Српски добровољачки корпус (око 6.000), Српска државна стража (око 37.000), два самостална и пет немачких полицијских пукова, неколико самосталних батаљона, Руски заштитни корпус (пет пукова са око 6.000 људи) и др. Истовремено, Михаиловић је у Србији располагао са 40 корпуса, састава око 30.000 људи, већином мобилисаних, или у евиденцији четничких команди.[71] Њихов задатак био је превасходно да обезбеђују виталне комуникације, привредне и стратешке објекте и по сваку цену онемогуће партизанску инвазију Србије.

Приметно је да су немачке снаге у лето 1944. биле најслабије на простору Србије, о чему сведочи и специјални изасланик немачког министарства спољних послова за Балкан, др Херман Нојбахер: „Све до јесени 1944. доминантна снага у Србији био је Дража Михаиловић. Ништа боље не може да опише стање у Србији од чињенице да је крајем августа 1944. била стационирана само једна немачка борбена јединица и то један полицијски батаљон, који и није био комплетан у односу на бројно стање. Овоме треба додати неколико хиљада Љотићевих добровољаца, који су били распоређени у више група. Они су имали задатак да осигурају важне објекте. Веома добро

области Купреса, 118. ловачка била је распоређена на јадранској обали, а „Вражја” дивизија у Херцеговини. „Ханџар” дивизија била је смештена око Тузле, а 2. хрватски корпус у области Добој - Тешањ.

[67] 15. брдски армијски корпус, састава: 264. немачка дивизија (налазила се у рејону Бенковца), 392. „Плава” и 373. „Тигар” (хрватске пешадијске, легионарске дивизије). Хрватска легионарска дивизија „Тигар” покривала је простор Бихаћ - Дрвар, док је „Плава” дивизија такође била оријентисана ка мору, у ширем рејону Бенковца.

[68] У саставу 21. брдског армијског корпуса налазиле су се три дивизије: 297, 181. и 21. СС дивизија „Скендербег”. Најбоља од њих, 297. дивизија држала је положаје на албанском и црногорском приморју; 181. дивизију чинили су трећепозивци (контролисала је Црну Гору, према приморју), а састав 21. СС дивизије „Скендербег” чинили су Албанци са Косова и Метохије.

[69] Група аутора, *Војна историја*, Београд, 1980, стр. 443-444, 476; Петар Вишњић, *Битка за Србију*, стр. 5-6; Момчило Павловић, Верољуб Трајковић, *Савезничко бомбардовање Лесковца 6. септембра 1944*, Лесковац, 1995, стр. XVIII; И. Матовић, *Војсковођа с ореолом мученика*, стр. 509.

[70] Састав СС (7. СС „Принц Еуген”, 13. СС „Ханџар” и 21. СС „Скендербег”) и легионарских („Вражја”, „Плава”, „Тигар”) дивизија чинили су фолксдојчери из Баната, муслимани из Босне и Херцеговине, Албанци са Косова и Метохије и Хрвати са простора НДХ.

[71] Младенко Цолић, *Преглед операција на југословенском ратишту 1941-1945*, Београд, 1988, стр. 176.

могу да се сетим „карте где су бандити активни“, коју је месечно издавао Главни штаб наше армије за Србију. На њој су биле територије означене плавом и црвеном бојом, које су контролисали герилци. Плава боја означавала је подручје под контролом четника и она је у Србији вишеструко надмашивала црвену, партизанску боју“.[72]

Немачки полицијски батаљон о коме пише Нојбахер био је, у ствари, један пук – 5. СС моторизовани полицијски пук који је имао мање од хиљаду људи, дакле није био комплетан, па су га Немци попуњавали љотићевским јединицама. Углавном је служио за осигурање саобраћајница. Од августа 1944. Немци нису више могли рачунати на Бугаре, јер се очекивало да ће они брзо променити страну. Несигурно држање Бугара,[73] непријатељске акције од стране Румуна и покрети Црвене армије преко Крајове у правцу Гвоздених врата, приморали су војноуправног команданта Југоистока (генерала Фелбера) да 7. септембра 1944. додатно нареди одбрану „српске источне границе.“[74] Због непоузданости бугарског савезника, Немци су већ 27. августа, на основу фирерове директиве, донели план за окупацију Бугарске (Операција *Hundessohn – Пасји син*). Операцију је требало да изведу 1. брдска дивизија и 4. СС полицијска оклопна гренадирска дивизија, из рејона Ниша и Скопља, у правцу Софије. При измењеној ситуацији, план је предвиђао и благовремено разоружање бугарских снага у Србији и Македонији.[75]

На другој страни, партизанско окретање источним деловима земље и намере Врховног штаба НОВЈ да у лето 1944. наметне одсудну битку за Србију било је условљено низом околности које су захтевале да се по сваку цену најпре неутралишу четници као главни унутрашњи непријатељ и тиме уклоне све препреке на међународном плану, нарочито оне које су се тицале политичке, војне и материјалне подршке западних савезника партизанском покрету.[76] Ова подршка се у партизанском вођству доживљавала као чин посредног признања нове Југославије, у складу са политичком стратегијом којом се оно руководило од почетка рата. На другој страни, помоћ коју су западни савезници слали партизанима континуирано од краја 1943. имала је велику цену: у тренутку када се решавала судбина Србије на војном плану, врховни командант НОВЈ био је изложен великом притиску британских дипломата, пре свих Черчила, да оствари компромис са председником југословенске владе Шубашићем и краљем Петром II Карађорђевићем о формирању заједничке (привремене) владе која би одшкринула врата британском политичком утицају у Југославији после рата.

---

[72] Нојбахер Херман, *Специјални задатак Балкан*, Београд, 2004, стр. 168.

[73] Бугарска је објавила неутралност 25. августа 1944, а командант немачких снага на Балкану већ сутрадан наређује да се разоружа 1. бугарски окупациони корпус, који се налазио у Србији. Румунија је иступила из савеза Сила осовине 24. августа, након пада Антонескуовог режима. СССР је 5. септембра објавио рат Бугарској, а бугарска (фашистичка) влада 6. септембра објављује рат Немачкој, што је и званично обнародовано 8. септембра, истог дана када су јединице Црвене армије ушле у Софију. (Зборник НОР-а, 12-4, стр. 561).

[74] Исто, стр. 567-571.

[75] Исто, стр. 946; Извод из Ратног дневника Команде Групе армија „Ф”, за период од 1. јула до 31. децембра 1944.

[76] О међународном аспекту српског и југословенског питања, односно политици савезника према Југославији и покретима отпора у њој, биће речи у наредном броју „Војног дела”.

Схватајући намере Британаца којима се журило са формирањем заједничке владе у Југославији пре него што се оствари контакт између Црвене армије и НОВЈ, Тито је тактизирао одуговлачећи разговоре са британским званичницима и Шубашићем, о чему сведочи и његов недолазак у Казерту на састанак са главнокомандујућим савезничких снага у Средоземљу генералом Вилсоном 12. јула 1944. године.[77] Драматизујући случај Србије, Британци су настојали да јој обезбеде посебан субјективитет у односу на народноослободилачки покрет, под сопственим патронатом. Иза њиховог позивања на „велики број српских сељака земљорадника, можда њих 200.000, који су противнемачки расположени“, међу којима је „јак српски национални осећај“[78] и на „антипартизански и промонархистички став око 200.000 српских домаћина“; затим Черчилових изјава о „опозицији српског народа према народноослободилачком покрету“ (изнетих у разговору са Титом у Напуљу 12. августа 1944);[79] као и порука Титу да 'војна нужда' налаже да се „садашња инертна маса српског становништва старе Србије мобилише и употреби у ратном напору и да би он то требао бити у стању постићи само ако одбаци свој комунизам и увери Србе који због тога сада њега и његову организацију гледају са сумњом“;[80] очитих

[77] Одбијање да се одазове Вилсоновом позиву и учествује у разговорима о „стварима од војне важности” Тито је правдао својом заузетошћу, тренутном војном ситуацијом у Југославији, а бригадиру Маклејну (шефу савезничке војне мисије при Врховном штабу) тумачио наводно реакцијама „у целој земљи, нарочито у Хрватској и Словенији, на споразум са Шубашићем (од 16. јуна 1944 – прим. М. З.) које нису повољне и да би, кад би он у овом одлучном тренутку пошао у иностранство, оне имале још узнемиравајући учинак на јавно мишљење, што би неповољно деловало на његов углед” (Војни архив, НОВЈ, 2220-1-11; Маршал Југославије, генералу Вилсону, 17. јуни 1944. године; Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, књ. 21, стр. 290, ПРО, ФО 371/44291, Р 10763/44/92; Ф. Маклејн, генералу Вилсону, 10. јули 1944. године). Нудио је, притом, „ако је ствар хитна и у вези са извесним операцијама” да пошаље своје најближе сараднике којима би британски генерал изложио своје „захтеве и предлоге у погледу операција у Југославији”. (Војни архив, НОВЈ, 2220-1-11).

Маклејнове процене о разлозима Титовог избегавања да пође на заказани састанак са генералом Вилсоном у јулу 1944. указују и на његове страхове да ће бити „увучен у тројне политичке дискусије” за које он није био спреман и да би могао бити „неочекивано суочен с краљем Петром”. (Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, књ. 21, стр. 289; Маклејн, генералу Вилсону, 9. јули 1944. године) Титов блиски сарадник М. Ђилас о томе пише: „Поврх тога, тада се у Италији налазио краљ Петар II и ми смо сумњали, а имали и обавештења, да генерал Вилсон на препад смера уприличити сусрет Тита и краља. Такав сусрет не би ничим допринео, сем стварању конфузије међу нашим, радикализованим, око јајачких одлука окупљеним присталицама. Британци тада нису ни крили своја настојања да 'разблаже Титово вино': ми смо знали да то није могућно, али би нас сличне смицалице заплеле у објашњавања, ако не и у пренаглашени радикализам. Сем тога, тада су се по Италији расули четници из земље и из емиграције, па смо се прибојавали за Титов живот, утолико више што су и односи са Британцима потхрањивали нашу преопрезност”. (М.Ђилас, *Револуционарни рат*, Београд, 1990, стр. 391.)

[78] Тито–Черчил, *Строго тајно*, Збирка британских докумената из периода 1943–1945, приредио Душан Бибер, Београд-Загреб, 1981, стр. 163-165; Черчилов говор у Доњем дому, 24. маја 1944.

[79] *Документи о спољној политици СФРЈ 1941-1945*, књ. II, Београд,1989. стр. 235; Записник са састанка В. Черчила и Ј. Б. Тита у Напуљу 13. августа 1944.

[80] Тито–Черчил, *Строго тајно*, стр. 140; Предлог пуковника Хадсона разматран на састанку код британског државног подсекретара О. Сарџента, 2. маја 1944.

У нацрту поруке министра председника (В. Черчила) која је у мају 1944. припремљена за маршала Тита пише: „Пратим са великим занимањем напредовање Вашег покрета у Србији, где видим да се сада повећава опсег ваших војних операција. Знам да схватате важност напада и уништавања важних циљева смештених у том подручју за ратне напоре Савезника у садашњем тренутку, а посебно рудника хрома и железничке пруге Београд–Солун. Надам се да ћете уложити све напоре да бисте мобилисали знатне залихе људства које још увек остају изван Вашег покрета у Србији да бисте непријатељу нанели највеће могуће непри-

тенденција (у савезничким земљама) „да се покрет у Југославији дели на: покрет Срба под Дражом Михаиловићем и партизански покрет код других народа“,[81] Черчилових инсистирања на „измирењу између српског народа и народноослободилачког покрета, како би се све енергије могле усредсредити против заједничког непријатеља“,[82] Бејлијевих изјава да би се „тежак и проширени“ грађански рат између Михаиловића који још увек „води јаку четничку организацију“[83] и Титових снага у Србији могао избећи једино ако би се постигло пристајање Михаиловићевих снага уз Титову армију *en bloc*[84] и др., стајале су, заправо, јасне намере да се британској дипломатији обезбеде што боље позиције у Србији уочи савезничке конференције у Москви (октобра 1944), када је Черчил планирао да понуди Стаљину поделу политичког утицаја на југоистоку Европе, самим тим и у Југославији. Брзо продирање Црвене армије у лето 1944. натерало је Черчила да убрза планове о „подели одговорности за контролу над малим државицама у средњој Европи“, како је амерички историчар Фејс назвао Черчилове покушаје да склопи формални споразум са Стаљином о подели интересних сфера у том делу света.[85] Британске намере у

лике. Како ће Вам генерал Велебит рећи, намеравамо направити све што можемо да бисмо повећали своје испоруке у она подручја о којима се ради, како бисмо Вам омогућили тиме да постигнете уједињење напора у Србији против Немаца. Не бисте ли, у ту сврху, могли донекле изаћи у сусрет оним елементима у Србији који, иако спремни да се боре против Немаца, сада још нису вољни придружити се Вашим снагама због политичких разлога? Та би се потешкоћа могла превладати и постићи уједињењем против заједничког непријатеља ако бисте у њиховом случају ублажили прописе који постоје у Вашој војсци у вези са стварима као што су знакови и политичко усмерење. Сигуран сам да схватате једнако као ја важност уклапања у овом тренутку свих могућих људских и материјалних средстава у борби против непријатеља и да ћете у том циљу бити вољни предузети мере које ће придонети не само ратним напорима Савезника, већ и јединству Југославије кад се једном извојује победа”. (Исто, стр. 141-142)

[81] *Документи о спољној политици СФРЈ*, књ. II, стр. 245; Шубашићева изјава са заједничке седнице НКОЈ-а и председника Југословенске владе (цитирана из записника), одржане на Вису 19. августа 1944.

[82] Исто, стр. 210, 223; Черчилова изјава са састанка у Напуљу 12. августа 1944. и став из Меморандума упућеног од стране председника британске владе маршалу Титу 13. августа 1944.

Овај Меморандум британске владе којим се инсистирало на споразуму између народноослободилачког покрета и српског народа Тито је на седници НКОЈ-а 17. августа 1944. оценио као неприхватљив: „Краљевска емигрантска влада жели да дође до споразума између нас и српског народа. Ја такву садржину меморандума као базе за разговор нијесам прихватио, с једне стране мотивишући то тиме да ми у Србији имамо непосредно далеко више и јаче војне формације него што их има Дража Михаиловић, који сарађује са Њемцима. Друго, да је таква формулација уопште неправилна, јер борба српског народа против окупатора укључена је у народноослободилачки покрет народа Југославије и чини са њим нераздвојиво и неразориво јединство...” (Исто, стр. 238-239)

[83] На основу извештаја са терена на које се позивао, пуковник Бејли је Михаиловићеву војску процењивао на 20.000 људи под оружјем и 45.000 способних за мобилизацију (Тито–Черчил, *Строго тајно*, стр. 140) .

[84] Бејли је, у том смислу, нудио конкретан предлог: „На првом је месту битно уклонити Михаиловића и његове непосредне сараднике који су одговорни за његову садашњу незадовољавајућу политику. Једина особа која то може направити јесте краљ коме Михаиловићеве снаге, као остаци југословенске краљевске војске, дугују верност и коме су оне заправо врло одане. Краљ се мора стога одмах вратити у Србију да би отпустио Михаиловића и преузео од њега заповедништво, те успоставио сарадњу с Титом против Немаца...” По мишљењу пуковника Бејлија, Тито је прецењивао своју снагу, а потцењивао врло реалну вредност коју би краљ за њега представљао уколико би му довео Србе. (Исто, стр. 142-143)

[85] Наведено према: Владимир Дедијер, *Нови прилози за биографију Јосипа Броза Тита*, књ. 2, Ријека, Загреб 1981, стр. 874-875.

Први наговештаји о могућој подели интересних сфера на Балкану појавили су се почетком маја 1944. године. Забринут због брзог напредовања Црвене армије, у ноти министру спољних послова А. Идну од 4. маја 1944. британски премијер је изражавао своју намеру да се Совјетима мора јасно ставити до знања да британска влада не-

Србији недвосмислено је изразио и шеф „Форин офиса“ почетком јула 1944. у својој критици Маклејну поводом његовог „подсећања Тита да влада његовог Величанства врло жели и на војном и на политичком пољу видети да се шири опсег партизанског покрета и партизанске активности у Србији“. Идн је у писму Маклејну 5. јула 1944. наглашавао да, без обзира на размишљања о повећању помоћи партизанским снагама у Србији, „није нам стало да помогнемо Титу да наметне себе и свој режим српском народу, што би могло изазвати оштар отпор и трајно незадовољство. Наша политика је да споразумом између Тита и владе (И. Шубашића - прим. М. З.) изградимо систем сарадње између партизана и свих оних Срба који се желе борити против непријатеља“.[86]

Да би се ослободило материјалне зависности од западних савезника, која је неминовно рађала политичке притиске и уцене, партизанско руководство се у лето 1944. одлучује на постепену преоријентацију у снабдевању и војној помоћи на Совјетски Савез. Иницијативу у том смислу садржавало је Титово лично обраћање за помоћ Стаљину и Молотову писмима од 5. јула 1944, затим, његов одлазак у Крајову 19. септембра, у штаб Трећег украјинског фронта и на разговоре са совјетским лидером, у Москву од 20–28. септембра 1944. године. Како се у совјетској јавности мало знало о ситуацији у Србији, Милован Ђилас је по одласку војне мисије НОВЈ у Москву 26. априла 1944. јављао Титу да је на путу кроз Италију и Каиро, такође и у СССР-у, видео да се Србији придаје „огромни, такорећи централни значај. Она је била аргумент у рукама непријатеља народноослободилачког покрета у вези са признавањем НКОЈ-а“[87], јављао је Ђилас, „а придавао јој се и велики значај у вези сарадње с Бугарима и стварања државе Јужних Словена, до које је могло доћи у будућности“.[88] Велимир Терзић је извештавао Тита 5. јуна из Москве да је Србија у центру пажње у Совјетском Савезу; како се у њему врло мало знало о борбама и партизанима у Србији, требало је јављати „чак и о најмањим чаркама са непријатељима“.[89] Тито је у јулу 1944. писао Стаљину да је народноослободилачком покрету неопходно много више наоружања и хране у односу на количине које су западни савезници достављали; потребе су расле са порастом војске, јер су хиљаде добровољаца чекале да се наоружају, нарочито у Србији: „С обзиром на политику Енглеза према Србији, где се на све могуће начине покушава појачати позиција пристталица краља, односно четника, а ослабити наше позиције, ми не можемо рачунати на неку ефикасну помоћ од стране савезника. Баш овде биће нам потребна највећа ваша помоћ да бисмо могли што прије ријешити питање Србије, које је за нас врло важно, јер од тога зависи коначан успех у стварању демократске федеративне Југославије“.[90]

ће прихватити совјетизацију Балкана. Идн је био приморан да примети да Британци сносе свој део одговорности за насталу ситуацију, јер је њиховом заслугом Титов покрет добио материјалну подршку и стекао међународни углед. (W. R. Roberts, *Tito, Mihailović and The Allies 1941-1945*, New Yersey, 1973, стр. 240-241)

[86] Тито–Черчил, *Строго тајно*, стр. 221-222.

[87] НКОЈ – Национални комитет ослобођења Југославије, извршни орган АВНОЈ-а (Антифашистичко веће националног ослобођења Југославије), скупштине која је заседала у Јајцу крајем новембра 1943. године.

[88] Архив Ј. Б. Тита, КМЈ, I - 3 - б/678; Реч је о Стаљиновој иницијативи из 1943. године да се на Балкану после рата образује федерација јужнословенских народа.

[89] Исто.

[90] Нешовић Слободан, Петрановић Бранко, *Југославија и уједињени народи 1941-1945,* Збирка докумената, Београд, 1985, стр. 247.

Убеђени да су англо-америчке испоруке оружја и војне опреме „имале одлучујући утицај на ток рата у Србији“,[91] Британци су веровали да су задобили неку врсту монопола у снабдевању НОВЈ, па су снабдевање дозирали по свом нахођењу и политичком притиску који су намеравали да остваре. Међутим, превиђали су да се стратегијска ситуација у корист народноослободилачког покрета изменила оног момента када је успостављен физички контакт између НОВЈ и Црвене армије. Од тог момента Тито се оријентисао на најтешњу сарадњу са Совјетским Савезом и Црвеном армијом. Ову тенденцију уочавао је и шеф британске мисије при Главном штабу Србије, мајор Хеникер, када је извештавао своје претпостављене да је „коначно, крајем септембра Врховни штаб изјавио да неће више бити потребно снабдевање од Британаца, пошто ће Црвена армија од тог тренутка вршити целокупно снабдевање Србије. Ово је био сасвим разуман предлог, мада се није узела у обзир чињеница да је српска војска великим делом опремљена британским оружјем и да јој је потребна одговарајућа муниција. Из овог разлога се српски штаб успротивио таквој одлуци, али без успеха. Захтев за прекид снабдевања од партизанског врховног штаба је изгледао као још једна непријатељска акција према нама“.[92]

Обраћајући се Стаљину за помоћ (5. јула 1944) у наоружању и храни, нарочито за борце у Србији, врховни командант НОВЈ настојао је да у том погледу неутралише зависност од западних савезника и тиме умањи могућност политичких притисака и уцена Британаца. Осим тога, рачунајући са најјачом и непосредном подршком Црвене армије, која би „надирала преко Карпата и Румуније у правцу југа“, Тито је био убеђен да би директном сарадњом са совјетским снагама (пре свега, њиховим учешћем у операцијама у Србији) „осујетио многе планове на Балкану од стране оних који желе да помоћу раздора учврсте своје позиције“ на овом простору.[93] У писму Молотову (5. јула 1944) Тито је ситуацију у Србији оцењивао на следећи начин: „У Србији споразум (Тито–Шубашић од 16. јуна 1944 – прим. МЗ) није произвео неки нарочити утисак, јер скоро сва српска реакција ионако иде заједно са Немцима и само један мали део четника почео је да се колеба и прелази на страну Н. О. Војске. У Србији је велика већина народа на страни народноослободилачког покрета и једино велики терор и до недавно наша војна слабост у тој покрајини, били су узрок да се устанак није развио као у осталим деловима Југославије. Данас је ситуација већ друга. Народноослободилачка војска брзо расте и ако будемо добили на време оружје, ми можемо имати у Србији за кратко време не мање од 10 дивизија...” Тито је у писму откривао и своје разлоге са тактизирањем око формирања привремене владе које су пожуривали Британци: „Ја мислим да нема штете ако се формирање те владе што дуље отегне, јер ћемо добити само на времену за учвршћивање наших позиција у Србији“. Он је сматрао да Британци желе да „довуку“ краља у Југославију, бар у Србију, што би значило грађански рат, због чега је било потребно борити се против таквог покушаја“.[94]

[91] Процене мајора Хеникера, шефа британске војне мисије при Главном штабу Србије и бригадира Маклејна, шефа британске војне мисије при Врховном штабу (Венцеслав Глишић, Савезници и ослобођење Србије 1944, *Историја 20. века*, 2/1994, стр. 111).

[92] Војни архив, Београд, Збирка копија из Форин офиса, 9-4-10, ФО 371/48809; Извештај о Србији мајора Хеникера за период април–новембар 1944.

[93] С. Нешовић, Б. Петрановић, *Југославија и уједињени народи*, стр. 247.

[94] Исто, стр. 248-250.

Војно-политички расплет у Србији најавиће московски разговори Тита и Стаљина (20–28) септембра 1944. и договор око снабдевања НОВЈ наоружањем, који је том приликом постигнут. Они су се одвијали у контексту догађаја који ће определити и сам карактер ових разговора: искрцавања западних савезника у Нормандији, које је значило да неће бити инвазије Балкана; одлуке Врховног штаба НОВЈ о померању тежишта операција према Србији, односно истоку Југославије; разговора маршала Тита са британским премијером августа 1944. у Казерти и Напуљу и предстојећег састанка Стаљина и Черчила у Москви, октобра 1944. године. Мотиве Титовог тајног одласка са Виса 18. септембра најпре у Крајову, у штаб Трећег украјинског фронта, а затим у Москву, Владимир Велебит је објашњавао присуством јединица Црвене армије на источним границама Југославије, које је захтевало састанак Јосипа Броза са руским војсковођама и самим Стаљином. Иако је овај разлог, сам по себи, довољно оправдан, Велебит не занемарује ни чињеницу да је Тито „можда хтео да се склони од безобзирног и агресивног притиска британске владе и др Шубашића којем је био изложен на Вису“. За разлику од Черчила, како Велебит тврди, „Стаљин се није ценкао, шкртарио у обећањима“, нити уцењивао краљем. Што се тиче помоћи у наоружању, „на свако тражење одговарао је супериорно да ће дати двоструко више од затраженог“.[95]

Присуство Црвене армије на источним границама Југославије оперативно потчињавање бугарске војске команди Трећег украјинског фронта средином септембра 1944. и могућност њене употребе у Србији, под совјетском командом, представљали су за Тита додатни мотив да се са генералом Корњејевим (шефом совјетске војне мисије која је у фебруару 1944. стигла у Врховни штаб) у највећој тајности упути најпре на рискантан пут до позадине Црвене армије, до Крајове у Румунији. У свом напредовању Црвена армија се зауставила на Дунаву; даљи покрет према Југославији и Мађарској као да је чекао на одређена политичка решења, везана пре свега за наставак дејстава у сарадњи са НОВЈ, која је у то време на југословенском ратишту реално представљала респективну снагу, са 14 корпуса, 50 дивизија, велики број одреда и укупно око 400.000 бораца.[96] Политички резони Стаљина и совјетске владе, руковођени потребом за афирмацијом отечественог режима у Бугарској, након његовог инаугурисања 9. септембра 1944, определили су и употребу бугарске војске у предстојећим операцијама Црвене армије.[97] Околности политичке и војне природе налага-

[95] Владимир Велебит, *Сећања*, Загреб, 1983, стр. 308.

[96] Боро Митровски, Нетачно приказивање у бугарској историографији улоге Бугарске и Југославије у Другом светском рату, *Војноисторијски гласник*, 3/1968, стр. 104.

[97] У Крајови је Тито био обавештен да је ЦК БРП (к) мимо Врховног штаба НОВЈ, позивајући се наводно на захтев маршала Толбухина, позвао делегата Врховног штаба Светозара Вукмановића Темпа и команданта Главног штаба Македоније генерала Михаила Апостолског да између 24. и 25. септембра дођу у Софију у штаб Трећег украјинског фронта да би се „договорили о усклађивању дејстава наших и бугарских јединица”. Уместо у штаб маршала Толбухина, који се, иначе, није налазио у Софији, већ у Крајови, југословенски генерали Темпо и Апостолски одведени су у Централни комитет Бугарске радничке партије на преговоре (Светозар Вукмановић, *Револуција која тече*, књ. I, Београд, 1971, стр. 415-424). Очигледно је да је нова влада у Софији просто „јурила” за југословенским војним руководиоцима, не би ли што пре добила њихову сагласност за укључивање њихове војске у завршне борбе против Немаца. Осим Темпу и Апостолском, она ће касније своје емисаре послати и Титу у Крајову. Титу је са Виса 5. октобра 1944. стигло следеће саопштење: „Дакле, ЦК БРП (к) је Темпа и Апостолског преварио само да би

ли су, у том смислу, да се с новом бугарском владом што хитније разјасне и прецизирају односи, у складу са модалитетима преласка Црвене армије и њеног садејства са НОВЈ у завршним борбама за ослобођење источних делова Југославије.[98]

Титов одлазак у Москву обављен је, тврди Милован Ђилас, у највећој тајности, у поноћ 18–19. септембра, совјетским авионом: „Тајност Титовог одласка била је толико потребна да то нису знали не само чланови Националног комитета, него ни високи партијски функционери на раду у ЦК и Врховном штабу. (...) Три-четири дана смо изврдавали пред Британцима, а онда смо им 'признали ' – да је Тито отишао на неку слободну територију у Југославији. Британци су се љутили.[99] Ми смо пренебрегавали њихове протесте. (...) Пре тога сам сугерисао Ранковићу да преко 'Слободне Југославије' саопштимо: Тито се спустио у западну Србију, у којој је и почео борбу, и народ га је одушевљено дочекао, дознавши за његов долазак. Чуо сам ускоро потом, да је једна група британских официра, у потрази за Титом, насела нашој дезинформацији и спустила се у западну Србију..."[100] Маклејн се 19. септембра 1944. позивао на обавештење маршала Тита да ће се „вероватно читав Врховни штаб преселити у Србију у року од идућих 10 до 15 дана".[101] Пре пребацивања шефа британске мисије са Виса на копно,[102] Тито је саопштио бригадиру Маклејну да ће координирати последњу операцију за Београд, скривајући на тај начин своје праве намере од Британаца, што се овоме учинило реалним да је маршал полетео према Србији, где се већ налазила војна мисија САД са пуковником Елери Хантингтоном (Ellery Huntington) на челу.[103] Из Крајове је 10. октобра 1944. Тито поручио Маклејну и Хантингтону да је његов одлазак са Виса био диктиран војним и државним потребама, да се пут због Немаца морао држати у тајности и да нема никаквих промена у односима са савезницима: „Ми смо независна држава и ја као председник Националног комитета и Врховни командант нисам никоме ван земље одговоран за своје поступке и рад који је у интересу наших народа. Шефови мисија могли су свршавати послове с мојим заменицима".[104]

их довео у Софију на преговоре са њима. Наши су одбили преговоре и упутили их на тебе. Одобрили смо овај поступак наших другова" (Војни архив, Београд, НОВЈ, кут. 293, депеша бр. 6771).

[98] О томе више: Слободан Нешовић, *Југославија-Бугарска, ратно време*, Београд, Сарајево, 1978, стр. 27-57).

[99] Дедијер пише да је због Титовог изненадног одласка у Москву Черчил „просто експлодирао"; није могао да прикрије гнев ни на састанку са Стаљином 10. октобра 1944. Дедијер се позива на енглеске записнике у којима се коментарише садржај дискусије између Стаљина и Черчила: „Маршал Стаљин је рекао да се њему Тито допада иако он сада признаје да се овај није лепо понео што је дошао у Москву, а да није о томе обавестио енглеску владу. Дискусија са Титом у Москви била је очито војног карактера. Тито је тражио помоћ у наоружању и могућност да створи једну базу у Румунији одакле би му се та помоћ слала. Маршал Стаљин је нагласио да није било политичких дискусија с Титом" (Владимир Дедијер, *Нови прилози за биографију Јосипа Броза Тита*, књ. II, Ријека, Загреб, 1981, стр. 873).

[100] М. Ђилас, *Револуционарни рат*, стр. 397.

[101] Војни архив, Београд, НОВЈ, 2221-4-38.

[102] У септембру 1944. Маклејн је боравио на подручју централне Србије, одакле је послао опширан извештај Форин офису о војној и политичкој ситуацији у Србији.

[103] Сагласност за долазак самосталне војне мисије у Врховни штаб НОВЈ дао је Јосип Броз 1. августа 1944. у Казерти, на састанку са делегацијом америчке ОСС (Одељење за стратегијску службу), коју је предводио бригадни генерал Вилијам Донован. Америчка мисија, на челу са пуковником Елери Хантингтоном, добила је службено одобрење за рад од Врховног штаба 13, а већ 14. августа 1944. је приспела на Вис.

[104] Војни архив, Београд, НОВЈ/ВШ, 26-10-38/13.

Приликом московских разговора Тита и Стаљина крајем септембра и разговора у штабу Трећег украјинског фронта у Крајови 5. октобра 1944, договорено је учешће јединица Црвене армије и њихово садејство са НОВЈ у борбама за ослобођење Србије. Без обзира на коинциденцију мотива и захтева врховног команданта НОВЈ за подршком совјетских снага његовим јединицама у Србији, са правцима наступања Црвене армије на југоистоку Европе, комбиновање оперативних планова команде Трећег украјинског фронта са војно-политичком стратегијом вођства народноослободилачког покрета имало је за циљ, у датом тренутку, неутрализацију „међународних шпекулација“ западних савезника и „амортизовање“ њихових интереса на рачун Србије и њеног значаја за НОП Југославије. У основи Титовог обраћања Стаљину (почетком јула 1944) и московских разговора доминирало је неколико кључних чинилаца: потреба за координацијом заједничких дејстава (учешће јединица Црвене армије на тлу Југославије) и договор о помоћи НОВЈ у тешком наоружању произилазили су из уверења њеног врховног команданта да **искључивим ослонцем на сопствене снаге не може добити одлучујућу битку за Србију и да се у завршним операцијама за ослобођење Југославије ближи крај дотадашњем партизанском ратовању, а предстоје борбе фронталног карактера које су, осим људског фактора, безусловно захтевале снабдевеност тешким наоружањем** (подвукла – МЗ). Без тешког наоружања, наглашавао је М. Ђилас, „наша војска није могла заузети Београд и водити фронтални рат, а тиме и пресећи притиске и комбиновања око дељења и уређења Југославије“.[105]

У Москви је народноослободилачки покрет добио пуну политичку, војну и материјалну помоћ, што је у основи представљало чин посредног признања нове Југославије, без обзира на Стаљинове сугестије Титу да се краљ Петар привремено прихвати у земљи, како се не би реметила совјетско-британска политика у Југославији и избегло заоштравање односа са Британцима.[106] Из обзира према западним савезницима, Стаљин није формално признао НКОЈ (Национални комитет ослобођења Југославије) као привремену владу, али је зато својим потезима јасно показао да НОВЈ признаје као једину регуларну војску у Југославији и пуноправног савезника Црвене армије на југоистоку Европе.[107] НОВЈ је од СССР-а добила тешко наоружање; обећано је комплетно наоружање 10 пешадијских и две ваздухопловне дивизије.[108] На Стаљиново инсистирање Тито је био принуђен да учини уступак и прихвати учешће бугарске отечественофронтовске армије у ослобађању делова Србије и Македоније, које су, као и у случају совјетских трупа, према постигнутом договору у Москви на територији Југославије морале поштовати њене законе, уз обавезу да и једна и друга војска напусте Југославију чим Немци из ње буду проте-

[105] М. Ђилас, *Револуционарни рат*, стр. 396.

[106] Наведено према: Бранко Петрановић, *Србија у Другом светском рату 1939-1945*, Београд, 1992, стр. 626.

[107] Смишљеном дипломатском игром Стаљина и Тита одлучено је да се совјетска команда обрати НКОЈ-у и Врховном штабу, с молбом да дају пристанак за привремени улазак трупа Црвене армије на југословенску територију; совјетска команда се обавезала да ће поштовати делатност цивилне администрације НКОЈ-а. Иако је овај договор у суштини био тактички потез намењен западним савезницима, он је фактички значио признање НКОЈ-а као нове југословенске владе од стране СССР-а.

[108] Премо постигнутом споразуму између Тита и Стаљина, у току његовог боравка у Москви од 21. до 28. септембра 1944, НОВЈ-у је испоручено 96.515 пушака, 20.528 пиштоља, 68.423 лака и тешка митраљеза, 3.797 минобацача разних калибара, 170 противавионских и 895 артиљеријских оруђа разних калибара, 1.329 радио-станица и други материјал. (Група аутора, *Београдска операција*, Београд, 1964, стр. 94).

рани.[109] Споразумом о уласку совјетских трупа, па макар и привремено у простор уз југословенско-румунску и југословенско-мађарску границу, западни савезници били су веома погођени. Александар Ранковић је 28. септембра са Виса радиограмом извештавао команданта НОВЈ како су „савезнички кругови“ погођени споразумом о уласку Црвене армије у Југославију: „Руси су“, јављао је Ранковић тим поводом, „генијално изиграли договор на Техеранској конференцији о неуплитању у наша питања. Савезницима је тешко да поставе сличан захтев НКОЈ-у, страхујући да не буду одбијени, а на другој страни свесни да би то значило његово признање“.[110]

*

Очекујући у време англоамеричке кампање на Сицилији, јула 1943, да ће коначно доћи до „опште акције“ савезника (инвазије Балкана – прим. МЗ), командант ЈВуО генерал Драгољуб Михаиловић окренуо се својим плановима о коначном обрачуну са партизанима у Србији, како би учврстио своје позиције у њој и онемогућио комунисте да „заиграју на карту Србије“ у време „великог расплета“, који су очекивали сви учесници у југословенском ратном сукобу. Већ 11. јула наредио је свим командантима ЈВуО у Србији да отпочну са припремама за „главни рад“.[111] Као превентивну меру, ради елиминисања локалних партизанских снага, Никола Калабић је од јединица Горске гарде захтевао да „хитно организују истребљење мошиноваца[112] као и њихових јатака“: „Морају по цену свих нас да се истерају. Ноћне заседе и све трикове употребите. Догађаји су пред нама. Чича наређује припреме“. У време претреса терена које су тих дана (у јулу 1943) предузимале немачке трупе у селима око Младеновца, Аранђеловца и Тополе, Калабић је захтевао избегавање оружаних сукоба са окупаторским јединицама, наређујући „највећу опрезу, а кретање јединица док се ове потере не заврше, вршити само ноћу“.[113] Наиме, у јулу 1943. генерал Бадер је организовао операцију „Моргенлуфт“ ради претреса терена Сувобора, Маљена и Медведника, који су Немци сматрали једним од главних четничких упоришта у Србији. Истовремено, Михаиловић је 21. јула 1943. био уцењен на 100.000 рајхсмарака у злату, као новчаном наградом ономе „који доведе жива или мртва вођу банди Дражу Михаиловића“.[114]

Горска гарда започиње најпре потеру за партизанима на Руднику; у акцији учествују и четничке јединице из састава Првог равногорског и Другог шумадијског корпуса. Почетак је био предвиђен за 21. јули, а у случају потере од Немаца и Бугара, јединицама је саветовано да се склоне на погодна места и избегавају борбе са окупатором. „Покрете вршити само ноћу“.[115] Залажући се за обнову четничких јединица у Црној Гори, после разоружања четника које су Немци спровели у априлу и мају

[109] С. Нешовић, Југославија-Бугарска, ратно време, стр. 53.

[110] Војни архив, Београд, НОВЈ/ВШ, 2-1-4; Књига примљених депеша.

[111] Звонимир Вучковић, *Од отпора до грађанског рата*, Београд, 1990, стр. 62.

[112] Колоквијални назив који су користили четнички команданти за партизане, по имену једног од њихових партијских лидера – Моши Пијаде.

[113] Војни архив, Београд, ЧА (Четничка архива), 27-2-23; Наређење Н. Калабића од 13. јула 1943.

[114] Зборник НОР-а, 12-3, Београд, 1978, стр. 451-457; 507-513.

[115] Војни архив, Београд, ЧА, 27-2-24; Наређење Н. Калабића од 16. јула 1943.

1943, Михаиловић је 17. јула захтевао од Ђорђа Лашића да употреби сав свој ауторитет како би се окупиле све националне снаге и што чвршће збиле своје редове „јер нам ускоро предстоје крупни и одсудни догађаји које морамо дочекати спремни“. Сугерисао је интензивирање пропаганде како против „мошиноваца“, тако и против окупатора, хитну акцију против окупаторских јединица и нападе на слабије непријатељске гарнизоне јер, тврдио је, „све ово захтева садашња ситуација у којој се налазимо“. Предлагао је да се ови напади делом изводе „и под видом мошиноваца, у циљу да се и окупатор што више ангажује на њиховом уништавању“.[116]

У првој половини октобра 1943. долази до озбиљнијих сукоба између ЈВуО и партизана у Србији; то су били наговештаји олује која ће се свом тежином сручити на њу непуну годину касније. Михаиловић је 7. октобра наредио командантима својих корпуса у западној Србији (Јаворском, Пожешком, Златиборском и 1. Равногорском) да мобилишу и прикупе све своје снаге за дејства, у случају потребе, правцем Прибој – Пљевља и у правцу Нове Вароши, уколико би партизани покушали пробој из Санџака.[117] У нападу на партизане на Руднику (1. шумадијску бригаду и Чачански одред „Драгиша Мишовић“, који се затекао у том рејону), који су били први на удару, учествују 2. таковска бригада 1. равногорског корпуса, 1. и 2. гружанска бригада 1. шумадијског корпуса и делови Горске гарде. Пуковник Јеврем Симић 10. октобра наређује акцију „чишћења партизанских банди“ већег обима: „Свако извлачење из борбе суровo ћу казнити. У случају наиласка слабијих немачких, бугарских и Љотићевих снага примити борбу, а у случају наиласка јачих снага, увући их на Рудник и према ситуацији примити борбу или се извући“.[118] Прва шумадијска бригада била је принуђена да се под борбом повлачи ка Горњем Милановцу, па Симић 16. новембра наређује њено даље гоњење. Прилично исцрпљена и са малим залихама муниције, бригада се повлачила у правцу Рајца и Тометиног поља, крајем новембра ка Ужицу и Бајиној Башти, да би почетком децембра 1943. у борбама са Немцима у рејону Пријепоља претрпела огромне губитке. Од 320 бораца, колико је имала у време када је пристигла у Пријепоље, 1. шумадијска бригада је у овим борбама изгубила 200 људи.

Генерал Михаиловић 10. октобра 1943. наређује потпуковнику Кесеровићу, команданту Расинског корпуса и капетану Милану Стојадиновићу, команданту Топличког корпуса, да „предузму акцију чишћења Јастрепца од комуниста“, јер је „незгодно да њих 100 вршљају по Јастрепцу годинама“.[119] Захтевао је да се Јастребац и Топлица у најкраћем времену очисте од комуниста, обухватним нападом са севера и југа. Поред Кесеровића, наредба је послата и делегату Врховне команде за источну Србију (пуковнику Драгославу Павловићу), команданту јужне Србије (потпуковнику Радославу Ђурићу), команданту Варваринског корпуса (мајору Здравку Милошевићу) и партизанима Делиградског корпуса (капетану Брани Петровићу). Сталне потере за партизанима у Топлици и на Јастрепцу трајале су све до почетка (јануара) 1944, када су истовремено ангажоване Кесеровићеве снаге (1.500 четника) у правцу Ибра да, по Михаиловићевом наређењу, у јануару 1944. по сваку цену спрече покушај пробоја партизанске 2. пролетерске дивизије у југозападну Србију.

[116] Зборник НОР-а, 14-2, стр. 819-822.
[117] Исто, књ. 3, Београд, 1983, стр. 27-28.
[118] Војни архив, Београд, ЧА, 21-2-20.
[119] Војни архив, Београд, ЧА, к-278, рег. бр. 18/1.

У другој половини октобра 1943. мање сукобе са партизанима четници су водили и на подручју Златибора, на Миочу, Увцу, Штрпцима, Рачи, Црном Врху и према Новој Вароши, што је указивало на појачани притисак НОВЈ из Босне. Већих сукоба било је на потезу Пљевља–Сјеница. Код Штиткова, 21. октобра, 4. крајишка НОУ бригада натерана је на повлачење према Новој Вароши и Златару, а мајор Цветић је наредио Пожешком и Другом Милешевском корпусу, као и 1. и 2. студеничкој и 2. драгачевској бригади (око 1.500 људи) општи напад за 22. октобар, ради заузимања Нове Вароши.[120]

Све интензивније борбе воде се и у области Санџака. Снаге ЈВуО настоје да потисну партизанске јединице које су, користећи упражњен простор капитулацијом Италије, продирале ка југозападној Србији. Златиборска бригада ЈВуО имала је задатак да затвори прелаз преко Лима, од Прибоја до Рудог, а Ужичка бригада предузела је офанзивна дејства. Последњег дана октобра генерал Михаиловић је наређивао својим командантима да, „с обзиром на данашњу ситуацију“, буду спремни да на „дати знак мобилишу све до последњег човека“: „Нарочито водите рачуна да трупе треба подмладити најбољим регрутима. Стварајте што јаче летеће бригаде. Обратите пажњу да нам Немци не побегну. Предузмите све најхитније да успоставите везу са Недићевим елементима. Придобијајте чак и љотићевце да приступају, јер партизани примају све, чак и крвне непријатеље – усташе. Морамо се у датом моменту појачати, јер ко буде јачи биће у праву“.[121]

Почетком новембра 1943. јаче партизанске снаге успеле су да продру до Увца, водећи борбе са Бугарима: „Бугари се у највећем нереду и без оружја повлаче за Ужице. Беже главом без обзира. Стање је врло озбиљно“, забележио је један четнички командант.[122] Партизанске снаге нападају и на ибарском правцу; Ибарски одред успео је да се пребаци преко Голије и пређе Ибар, па је Кесеровић наредио покрет својим трупама: „Ситуација је такве природе да се мора радити брзо, врло хитно и енергично. Партизанске трупе на означеним местима морају се уништити потпуно“.[123] Кесеровић наређује концентрацију снага и према Јабланици (Топлички, Нишавски и Јабланички корпус ЈВуО) и планини Јастрепцу (Расински корпус).[124] Борбе су вођене до 18. новембра и завршене су протеривањем партизана са Јастрепца.[125] Почетком новембра и одреди Гарде крећу у „чишћење“ терена. У заповести пуковника Симића од 3. новембра пише: „Задатак је хапшење комуниста и проналажење њихових земуница, с тим, што ће се сва лица у приложеном списку похапсити и спровести на зборно место, а куће у којима се пронађу, земунице и партизански материјал – спалити. Сав народ довести ка цркви на збор“.[126]

Ради спречавања упада партизанских снага из Санџака, Михаиловићевим наређењем од 7. новембра 1943. било је предвиђено да потпуковник Зоран Остојић дејствује дуж десне обале Дрине (северно од Вишеграда), па све до Лима. Златиборски корпус требало је да штити прилазе Златибору и Ужицу, а снаге под командом Војислава Лу-

[120] Војни архив, Београд, ЧА, 32-2-32.

[121] Војни архив, Београд, ЧА, 22-2-13.

[122] Војни архив, Београд, ЧА, 127-5-2; Извештај капетана Д. Радовића.

[123] Војни архив, Београд, ЧА, 80-5-13.

[124] Војни архив, Београд, ЧА, 80-5-18.

[125] На том подручју дејствовали су тада 1. јужноморавска НОУ бригада, расински и 1. јужноморавски НОП одред.

[126] Војни архив, Београд, ЧА, 74-3-24.

качевића имале су задатак да нападају партизане који продиру ка Мучњу и Муртеници. Јединице из централне Србије (Кесеровић, Раковић, Вучковић, Рачић, Марковић, Радосављевић, Смиљанић, Нинковић, са својим корпусима) планиране су за евентуалну одбрану просторије Бајина башта–Ужице–Пожега–Краљево–Нови Пазар– Сјеница и напад на партизане уколико би ови продрли у област између Ибра и Западне Мораве. Михаиловић наређује општу мобилизацију у целој земљи за борбу против партизана, које оптужује да су напали четнике који се у таквој ситуацији морају бранити: „...Борба је за бити или не бити, судбина Србије и српског народа је у рукама наших старешина. Народ ће слушати ако старешине ваљају и ако су храбре“. Михаиловић је упозоравао своје команданте да не наседају на немачке понуде о сарадњи: „Немци су постали врло лукави, нуде нам неку сигурност, а налазе нам се за леђима. Обећавају неке благонаклоне поступке, а ми се одавно познајемо. Не дозволите да ни један наш командант падне у грешку да им поверује. Због напада комуниста из Санџака у правцу Србије принуђени смо да сву пажњу обратимо сада на партизанску опасност и зато да се тачно поступи по мојим наређењима у погледу пропаганде противу комуниста, као и у погледу наређења да се једновремено предузме акција против комуниста из Санџака који хоће у Србију. Због тога сву пажњу морамо обратити на уништење комуниста. Због тога све погодности које нам остали непријатељи нуде вешто и тајно искористити, држећи се тога да непријатеља имамо много и да их не можемо све од једаред туђи“.[127]

Истога дана (7. новембра 1943) генерал Михаиловић је издао директиву о општој мобилизацији „свих Срба“ за борбу против комунизма: „Да се у целој земљи, у свим покрајинама прогласи: Сви Срби на окуп у заједничку борбу против нашег најопаснијег непријатеља у чијим се редовима налазе усташе и цео остали олош ове земље. Проглашавам мобилизацију свих расположивих наоружаних снага у свим покрајинама наше земље и то одмах без чекања и одуговлачења. У свим покрајинама предузети најенергичније ударе на комунисте где се затекну, јер је то највеће зло у нашој средини. Ударе вршити ноћу изненада са прикупљеним снагама. Нападати их тројкама, на путевима и где год може у леђа, исто онако као што су они нападали нас у леђа док смо ми нападали усташе и Немце. Нападајте и ви њих док се боре са окупатором, јер је њихова борба лажна. Сузбијајте партизанске лажи о њиховом броју и њиховој снази. Исто тако сузбијајте њихову лаж да је њихово питање решено на конференцији у Москви.[128] Баш обратно, на конференцији у Москви решено је да се обнови Југославија, али систем демократски. То је у нашу корист а против комуниста. Енглеска никад не сме препустити Балкан руском утицају, јер онда губи Средоземно море. То је свима јасно... Закључак: По овоме наређењу предузмите рад одмах и о сваком предузећу обавештавајте ме хитно као и о резултату који постигнете. Нико не сме изостати од овог рада, јер ако се сви дигнемо, комуниста ће нестати. Према свим командантима који не буду извршили ово наређење, предузеће се мере као према издајницима. За свако неизвршење наређења кажњавати најстрожије. Запамтите, ми се налазимо у стању нужне одбране и саве-

[127] Зборник НОР-а, 14-3, стр. 143-147; Извод из књиге послатих депеша Штаба Д. Михаиловића од 7. новембра до трећег децембра 1943.

[128] Реч је о Трећој московској конференцији, од 18. октобра до 1. новембра 1943, на којој су учествовали министри спољних послова САД: Кордел Хал, В. Британије Ентони Идн, СССР-а Молотов и совјетски лидер Стаљин.

зници нам овај став одобравају".[129] Готово свакодневно у новембру 1943. Михаиловић наређује својим командантима – Драгутину Кесеровићу (команданту Расинског корпуса), Радославу Ђурићу (команданту јужне Србије), Николи Калабићу (команданту Горске краљеве гарде), Синиши Оцокољићу (команданту Млавског корпуса) и осталима да без милости чисте комунисте у својим областима: „Продужите рад на дефинитивном чишћењу комуниста. Они не смеју постојати у Србији. Крајње је време да са тим гадовима рашчистимо. Уништавајте све њихове симпатизере и јатаке без милости. Кад не буду имали симпатизере, неће моћи ни да постоје...".[130]

Борбе са партизанима воде се у новембру 1943. готово у свим крајевима Србије. Средином месеца партизани су држали добрим делом простор око Златибора: Мокру Гору, Семегњево, Јабланицу, Доброселицу, Негбину, Јасеново, Белу Реку, Катиће и Гостиље. У овом месецу покушавају да се активирају у области Пожаревца, Петровца на Млави и у другим крајевима источне Србије, па команда Млавског корпуса наређује да се партизани немилосрдно гоне до потпуног уништења: „Имајте на уму да се налазимо пред одлучним догађајима и зато унутрашњи фронт треба тотално очистити од тих народних гробара".[131] Прва јужноморавска бригада НОВ („топличка партизанска група", како су је четници називали)[132] нападнута је 27. новембра здруженим снагама Рудничког, Колубарског, Првог и Другог шумадијског и Првог равногорског корпуса, после чега је била принуђена на повлачење према источној Босни.[133] Бригада је 11. и 12. децембра 1943. прешла Дрину, водећи непрекидно борбе са четницима. Неколико дана касније, 16. децембра на планини Деветак бригада је доживела судбину 1. шумадијске бригаде: Немци су је готово у потпуности уништили.[134]

За Првом јужноморавском бригадом повлачиле су се и друге партизанске снаге из Топлице и Јабланице пред потерама које је предводио мајор Кесеровић, пребацујући се такође ка Босни, преко Рудника. Почетком децембра 1943. и капетан Раковић покреће Други равногорски корпус ка Руднику, како би се партизани одбацили што више ка западу, према Дрини.[135] У другој половини децембра 1943. извршена је већа концентрација четничких снага и на југу Србије. Књажевачки, Делиградски и Тимочки корпус имали су задатак да спрече партизанске упаде из области које су биле у саставу бугарске окупационе зоне. Циљ ове операције био је да се „партизани концентричним дејствима потпуно униште".[136] Средином јануара 1944. Михаиловић је упозоравао Лукачевића на могући покрет комуниста према северној

[129] Исто, 141-143.

[130] Војни архив, Београд, ЧА, к-275, рег. бр. 21/1.

[131] Војни архив, Београд, ЧА, 85-1-25; Наређење од 15. новембра 1943.

[132] По наређењу Врховног штаба, 1. јужноморавска бригада је 22. новембра кренула према Руднику, где је требало да се састане са 1. шумадијском бригадом да би, према плану, заједно наставиле у правцу Лима и Санџака. Међутим, после тешких борби са четницима у рејону Тополе, повлачења преко колубарског и качерског среза, готово у стопу гоњена од Рудничког корпуса, била је принуђена да се пребаци у источну Босну (11. и 12. децембра). Зборник НОР-а, 14-3, стр, 236, 239, 241, 285).

[133] Војни архив, Београд, ЧА, 21-2-26.

[134] Зборник НОР-а, 14-3, стр, 236, 239, 241, 285.

[135] Војни архив, Београд, ЧА, 25-2-25.

[136] Војни архив, Београд, 3-2-14.

Албанији, одакле би се домогли јужне Србије „у којој би желели да оснују центар на Балкану“. Захтевао је да се будно прате ови покрети, апелујући да се утиче на муслимане како би се и они организовали против комуниста.[137]

У време Михаиловићеве заокупљености борбама са партизанима, уследили су и захтеви савезника (Британаца) за интензивирањем акција на комуникацијама у Србији. Средином децембра 1943. шеф британске војне мисије при Врховној команди ЈВуО, бригадни генерал Чарлс Армстронг, подсећао је Михаиловића на његова обећања да ће наредити нападе на железничку пругу у долини В. Мораве и остале виталне комуникације: Врање–Скопље, Ниш–Софија, у долини Ибра, у Качаничком теснацу и од Скопља до грчке границе, као и у хомољском крају и на Дунаву, ради ометања немачког саобраћаја: „Напослетку, мој главни командант је сада молио, да се извесне операције врше у циљу прекидања виталних непријатељских комуникација које пролазе кроз територију под Вашом врховном командом. Ја бих Вас озбиљно умолио, господине министре (Михаиловић је у то време био министар војске и морнарице у југословенској влади чији је премијер, до маја 1944, био Божидар Пурић – прим. МЗ), да наредите да се дотичне операције одмах изврше. Уверавам Вас да желим да Вам помогнем, али обзиром на Ваше стално одбијање да ме примите, осећам се немоћним да то учиним“.[138] На састанку с Михаиловићем 17. децембра 1943. бригадир Армстронг је инсистирао да се издају потребна наређења пуковнику Павловићу за напад на „извесне“ циљеве у хомољском крају, нарочито на пут Бор–Жагубица–Петровац и пругу Бор–Митровица–Зајечар–Прахово, како би се онемогућио извоз из Борског рудника.[139]

Упркос озбиљним примедбама на рачун изостајања обећане савезничке помоћи, којом је условљавао акције својих снага на комуникацијама,[140] Михаиловић је 24. децембра 1943. упутио директиву пуковнику Драгославу Павловићу и потпуковнику Кесеровићу да, „на императивно тражење генерала Вилсона, команданта савезничких трупа на Средњем истоку, а у циљу побољшања односа и олакшања наше политике код Савезника“, у периоду од 1. до 15. јануара са својим корпусима изведу акцију рушења железничког моста на Јужној Морави код села Церова, 10 км западно од Делиграда: „Припреме предузети одмах у највећој тајности. Овај задатак је врло важан и капиталан по даље односе са нашим савезницима. Кад буду све припреме извршене после детаљних извиђања, обавестите ме да бих наредио даља извршења акција.“[141] Међутим, већ почетком јануара 1944. „због потребе борбе против комуниста“, која је у међувремену искрсла услед поку-

[137] Зборник НОР-а, 14-3, стр. 268; Михаиловићева депеша од 15. јануара 1944.

[138] Зборник НОР-а, 14-3, стр. 909-910; Писмо бригадира Армстронга Д. Михаиловићу од 17. децембра 1943.

[139] Исто, стр. 164-167; Записника са састанка одржаног 17. децембра 1943.

[140] У депеши од 24. новембра 1943. Михаиловић је, тим поводом, мајору Радославу Ђурићу послао следеће инструкције: „На Солуну је постојала грчка изрека: Нема пари, нема трака трука. Према овоме ако нам не пошаљу авионе нећемо рушити објекте. Можете ову исту изреку казати њима у лице. Енглези су се сагласили са нама шта за предвиђену нашу акцију имају да даду авионе, понављам, авионе са материјалом и опремом, онако како смо већ утврдили. Према овоме скрените им пажњу да одржавају реч, иначе ни ми нећемо одржати реч у погледу акције. Што се тиче комуниста, ми смо у ставу нужне одбране на целој територији Југославије, и то је оправдање за акцију против њих. У погледу комуниста наставите акцију до потпуног њиховог уништења. Ми тај чир не можемо трпети на нашем телу, а најмање у Србији...” (Исто, стр. 154; Извод из књиге послатих депеша Штаба Д. Михаиловића од 7. новембра до 3. децембра 1943).

[141] Исто, стр. 259-260; Извод из књиге послатих депеша Штаба Д. Михаиловића од 24. децембра 1943. до 22. јануара 1944.

шаја продора партизанске 5. крајишке и 2. пролетерске дивизије преко југозападне границе Србије, Михаиловић је наредио одлагање „специјалног задатка“, правдајући тај потез не својом вољом, већ „вољом комуниста који су упали у област Ивањице“. Наглашавао је да он не сме дозволити да његове снаге Немци нападну у леђа, док их истовремено партизани нападају с фронта. Својим командантима у Србији саветовао је да бригадиру Армстронгу „најлепшим речима“ саопште „да смо ми нападнути и да се ми морамо бранити. Ако генерал Армстронг доцније буде тражио рушење Лисанског рудника, кажите му да немате наређење од мене и да без мога наређења не смете ништа радити...”

Обећавајући настављање припрема за извршење специјалног задатка које су захтевали савезници, Михаиловић је намеравао да их реализује по отклањању партизанског напада: „Напомињем вам“, уверавао је своје команданте, „да Краљ и влада потпуно одобравају досадашњи мој став. Имамо тачне податке да Енглези свој став према нама неће мењати чак ни после извршених специјалних задатака. Ваљда сте разумели држање нашег Краља и наше владе. Понављам, специјални задатак ће се извршити, али тек пошто се одбранимо од комуниста који су нас напали. Немате ви шта да радите на побољшању наше политике. Има ко тиме да се бави. Ако немате поверења у мене, онда треба да имате поверења у краља. Краљ нам поручује да морамо бити јачи од комуниста...”[142]

За све ово време, Михаиловићева политика према Немцима и осталим непријатељима у Србији остала је непромењена. Она је подразумевала, пре свега, безрезервну борбу против најопаснијег противника у том моменту, а остале, по могућности, требало је неутралисати дипломатским и другим мерама или их, пак, искористити у борби против највећег непријатеља. О томе недвосмислено сведоче и немачки извори: „Покрет ДМ обуставља борбу против окупационих снага у већем делу Србије и концентрише се за борбу против комуниста“, писало је у извештају немачке команде у Србији од 15. новембра 1943.[143] Током пролећних операција 1944, које су четници изводили против партизана, Михаиловић је наређивао обуставу напада на Немце „док траје партизанска агресија“. У том смислу, издао је више наредби које су прослеђиване свим јединицама на терену: „Покушај комуниста да продру у Србију спречили смо и сада вршимо акцију њиховог чишћења, што ће се моћи да изведе ако наше јединице не буду спречаване другим снагама. Немачке снаге у овој последњој акцији нису нас ометале иако са њима немамо никакве везе нити ма каквог споразума. Да не бисмо отежавали и доводили у питање акцију наших снага ангажованих према овој партизанској групи,[144] потребно је да се према Немцима прекине свака акција, с тим да се пропаганда и даље настави. Ово је потребно, јер ко би нападао Немце директно би помагао комунисте, а тиме би отежавао ситуацију наших снага. Стога има да се прекине до мога даљег наређења свака оружана акција према окупаторским снагама. Нека сви запамте да имамо велики број непријатеља. Највећи наш непријатељ за сада јесу партизани. Нека се зна да партизани само нас нападају, а избегавају борбу са Немцима и Бугарима“, писало је у Михаиловићевој наредби од 7. маја 1944. године.[145]

---

[142] Исто, стр. 265-266; Михаиловићеве депеше од 8. до 12. јануара 1944.

[143] Војни архив, Београд, НМА, 44Е, 7/100, бр. листа 1.

[144] Реч је о покушају 2. пролетерске и 5. крајишке дивизије НОВЈ из марта 1944. да се пробију у Србију, али су се оне, после два месеца исцрпљујућих борби, око 20. маја вратиле у Црну Гору и источну Босну, необављеног задатка.

[145] Војни архив, Београд, ЧА, к-278, рег. бр. 18/1.

У исто време, док су им партизани били главна преокупација, Михаиловићеве снаге нису трпеле ништа мањи притисак Немаца, чије је командовање у лето и јесен 1943. још увек било окренуто четницима као главном непријатељу у Србији.[146] На удару немачких снага у операцији „Моргенлуфт“ која је организована непосредно по Михаиловићевом повратку у Србију, средином 1943. године, нашли су се у јулу месецу, поред Михаиловића, и други четнички команданти: генерал Мирослав Трифуновић, Никола Калабић, Драгутин Кесеровић и други. Седма брдска СС дивизија „Принц Еуген“ октобра 1943. је извела операцију на Копаонику против Кесеровићевих четника, у пределу Јастрепца, Гоча и Копаоника. Немачким потрагама и претраживањима терена био је изложен и Михаиловићев командант у источној Србији Велимир Пилетић, посебно око Хомоља. Према Ивану Авакумовићу, из објављених немачких извора следи да су жртве рација, хапшења, слања у логоре или на стрелишта биле идентификоване као припадници Михаиловићеве организације, иако је евидентно да Немци своје противнике нису увек јасно разазнавали.[147] Нарочито су Немци исказивали подозрење према четницима који су се по Михаиловићевом наређењу инфилтрирали у Српску државну стражу, што им је додатно отежавало разликовање присталица окупатора од његових противника унутар СДС-а. Тим поводом, И. Авакумовић пише о тешкоћама немачког сналажења у „лавиринту бивших дражиноваца и псеудодражиноваца“.[148]

У лето 1943. организована је истовремено и акција против Николе Калабића на Руднику, а јула 1943. Михаиловић је уцењен са 100.000 рајхсмарака у злату (ко доведе жива или мртва „вођу банди Дражу Михаиловића“). Октобра и почетком но-

[146] У време када је од краја 1941. до средине 1943. године партизански покрет у Србији пролазио кроз фазу озбиљне стагнације, за немачке окупационе власти у Србији Михаиловићеве снаге су биле највећи непријатељ. Захваљујући обавештајним и добро организованим прислушним службама (полицијским и војним), Немци су већ од почетка 1942. располагали поузданим информацијама о Михаиловићевом покрету, о плановима његовог штаба, његовој стратегији да своју акцију (устанак) везује за савезнике и успостављање другог фронта, Михаиловићевом позиву из новембра 1942. на „општу (грађанску) непослушност” у Србији, као и о потезима четничких команди и јединица на терену. Догађаји с краја 1942. године који су покренули питање новог фронта у Европи, с тим у вези и улоге југословенског ратишта у предстојећим збивањима, за немачко командовање били су довољан разлог да, у оквиру мера које ће у првој половини 1943. предузети на овом простору, планирају да разреше и питање потенцијалне четничке опасности. Крајем 1942. за команданта Југоистока најважнији задатак у Србији било је „савладавање Михаиловићевог покрета свим расположивим средствима” (Зборник НОР-а, 12-2, стр. 895-897). Почетне позиције немачког врха према овом покрету ослањале су се на познату Хитлерову србофобију и његово неповерење према снагама које су у себи носиле српски национални предзнак. Овакви ставови доћи ће нарочито до изражаја приликом планирања до тада највећих операција на југословенском ратишту – „Вајс” и „Шварц”, са којима је такође разматрана и опсежна акција разоружавања четника у подручју јадранског залеђа, Далмације, Херцеговине и Црне Горе. Од средине 1943. године, када Михаиловић преноси тежиште своје активности у Србију, Немци се окрећу неутрализацији његових снага и на овом простору.

[147] Ратни дневник Врховне команде Вермахта у току пролећних и летњих месеци 1943. готово свакодневно бележи податке о акцијама четничких и партизанских снага, о масовним хапшењима и стрељањима комуниста и четника, као и њихових јатака, ради одмазде за починјена дела саботаже и препаде на комуникације, посебно железничке, нападе на немачку оружану силу, општинске управе, разоружавања СДС-а, антинемачку пропаганду, пљачку и друге облике угрожавања немачких интереса у Србији. (Ратни дневник Врховне команде Вермахта (1. април - 30. април 1943), превео Константин Павловић, *Војноисторијски гласник*, 3/1988, стр. 395-427; *Срби у Ратном дневнику Вермахта*, приредио Никола Живковић, Београд, 203, стр. 61-81).

[148] Иван Авакумовић, *Михаиловић према немачким документима*, Лондон, 1969, стр. 60.

вембра исте године изведене су једна за другом операције „планског претреса терена“ у захвату комуникација Пожега–Косјерић–Маљен–Равна Гора (подухват „Маисколбен“) и чишћење терена западно од Ужица (подухват под шифром „Крум“); потом операција „Долхштос“ у околини Нове Вароши, па „Хербстнебел“ на простору између Ужица и Кокиног Брода и операција „Хамелброт“, која се завршила почетком новембра 1943. У овим операцијама, којима је непосредно командовао генерал Ханс Фелбер, наследник генерала Паула Бадера на месту команданта немачких снага у Србији, поред немачких СС јединица учествовали су и Бугари и припадници Љотићевог Српског добровољачког корпуса.[149]

Почетком 1944. године Немци су наставили са организованим акцијама против четника у Србији. Прва од ових операција носила је шифровани назив „Треибјагт“ („Хајка“), а спроведена је (у три фазе): против Смедеревског корпуса (Велико Поморавље), против Горске краљеве гарде (Шумадија) и против Церског и Мачванског корпуса (Јадар и Поцерина), у фебруару и марту 1944. године. Поред љотићеваца, којима су фелдмаршал фон Вајкс, командант Балкана, и генерал Мајснер, шеф СС-а и полиције, доделили главну улогу, у овој операцији учествовали су и делови немачког 5. моторизованог СС полицијског пука и дивизије „Бранденбург“, бугарске јединице и белогардејци (Руски заштитни корпус). Нема поузданих података о бројном стању непријатеља, али се сматра да је оно износило око 10.000 војника. Жестоке борбе у фебруару 1944. вођене су на простору између Космаја и Рудника, против Калабићевих снага (Горске краљеве гарде). Према немачким изворима, Горска гарда је овом приликом претрпела „осетне губитке“ у тешким двонедељним борбама (од 17. фебруара до 4. марта) које су вођене у неповољним временским условима.[150] Иако је Гарда успела да пробије непријатељски обруч, Немци су били задовољни исходом операције „Хајка“,[151] што се може закључити и на основу месечног извештаја немачке Команде Србије од 15. марта, у коме се наглашава да су „мобилне ДМ снаге имале тешке губитке у средњој Србији услед успешних подухвата“.[152]

После напада на Горску гарду, Немци и љотићевци су 11. марта отпочели напад на делове Церског и Мачванског корпуса у Јадру и Поцерини којима је командовао

[149] Исто, стр. 128, 135.

Према извештају Команде Србије, осовински губици од 1. до 15. новембра 1943. износили су: 14 погинулих, 15 рањених и 2 нестала немачка војника; фолксдојчери и организација ТОТ су имали 5 погинулих, 15 рањених и 30 несталих; Бугари 53 погинула, 53 рањена и 35 несталих војника; љотићевци 2 погинула, 4 рањена и 1 нестао и недићевци 7 погинулих, 1 рањен и 51 нестао. (Историјски архив Ниша -ИАН, мф. 6, сн. 494)

[150] И. Авакумовић, *Михаиловић према немачким документима*, стр. 144.

[151] Осим подухвата „Хајка“, Иван Авакумовић помиње и низ других сукоба између четника и окупационих снага у фебруару 1944: „Првих дана фебруара, Немци су послали један батаљон дивизије „Бранденбург” да „разбије банду ДМ воће” Рачића. У борбама код Алексинца и Ниша, Бугари су убили 19 Михаиловићевих војника и заробили 31 (извештаји од 13. и 19. фебруара), док се арнаутска милиција под немачком командом борила са четницима на Косову и на црногорско-албанској граници и палили српска села у долини Ибра. По извештају команде Србије од 22. фебруара, Арнаути су убили 26 четника. Поред тога, Михаиловићеви борци су се сукобили са окупатором и његовим сарадницима код Кладова, Крагујевца, Чачка, Ивањице, Прокупља, итд. У самом Београду, Захерхајтсдинст је ухапсио 72 Михаиловићеве присталице”. (И. Авакумовић, *Михаиловић према немачким документима*, стр. 144-145).

[152] Исто.

мајор Драгослав Рачић. Главни тон овим борбама, које су трајале до краја марта, давао је четничко-љотићевски обрачун. У оквиру операције „Хајка“, 15. фебруара 1944. отпочела је још једна осовинска акција против четника, овога пута против Смедеревског корпуса капетана Живана Лазовића, који су љотићевци, Немци, Бугари и делови Руског заштитног корпуса опколили и напали у атарима села Азања и Селевац. Због равничарског и непрегледног терена (прекривеног маглом у раним јутарњим часовима, када је отпочела акција) железничке пруге и велике концентрације осовинских трупа, долина Велике Мораве и Подунавље били су веома неповољни за четничку акцију. У њој је део четника успео да се пробије из непријатељског обруча, после чега су се њихове бригаде растуриле по својим матичним територијама, а Немци, Љотићевци и Бугари су наставили са детаљним претресом терена, хапшењем четника и чланова њихових фамилија и слањем у логор на Бањици.

Од 8. до 19. марта 1944. Немци су извели још једну операцију – операцију „Фрилинг“ („Пролеће“), против Млавског и Крајинског корпуса, у пределу Смедерева, Костолца и Градишта. Операцијом је командовао лично генерал Мајснер, командант немачких полицијских снага у Србији. Према немачким изворима, у овој операцији заробљено је преко 200 „ДМ присталица“ и 95 четника – бораца. Четворица су стрељана на лицу места, док су остали одведени у логор: девет „активних вођа ДМ“, пет „локалних команданата“, два курира и 75 војника.[153] Главнина Млавског корпуса успела је на време да се склони, тако да је операција „Фрилинг“ имала половични успех. Она се помиње и у преписци локалних партизанских команди чије су снаге у то време биле поштеђене од немачких напада: „Ситуација код нас углавном је непромењена. Потере за дражиновцима трају и даље и заоштреност у односима између окупатора са недићевцима и њих је врло јака. Тако, на пример, у Подунављу не само што их гоне, већ им пале и куће... У Пожаревачком округу такође се врши велика офанзива против дражиноваца, што је у многоме олакшало притисак на наше снаге,“ каже се у извештају Окружног комитета КПЈ за Младеновац од 17. марта 1944. Три дана касније, овај комитет је послао следећи извештај: „Ситуација се код нас карактерише и даље ликвидацијом великих четничких јединица од стране Немаца и Бугара и добровољаца (љотићеваца – прим. МЗ)“.[154]

Према немачким извештајима, током марта 1944. изведено је још десетак мањих операција против четника.[155] У априлу месецу Немци су гонили четнике код Бора, Голупца и Ђердапа, док су четници нападали њихове возове, како би се снабдели оружјем и муницијом. Током пролећа 1944. организоване су још две мање операције на четнике. Прва је вођена у Хомољу, 21. и 22. маја, под шифром

[153] ИАН, мф. 7, сн. 93.

[154] И. Авакумовић, *Михаиловић према немачким документима*, стр. 145; Зборник НОР-а, 1-20, стр. 510.

[155] Михаиловићеви одреди сукобили су се са Немцима код Бора, Такова и Тополе, са Бугарима код Александровца и љотићевцима код Аранђеловца, Љубовије, Мале Крсне, Ратара, Шапца, Ваљева, итд. У подухвату једне СС јединице против капетана Крсте Рончевића код Рама крајем марта и почетком априла, окупатор је употребио и немачку ратни лађу „Гунтер”. У самој престоници, Немци су постигли значајан успех у борби против илегалне Михаиловићеве организације у Београду, када су ухапсили три команданта корпуса, два команданта бригада, итд. (извештај од 31. марта). Неколико дана пре тога Немци су ушли у траг једној Михаиловићевој организацији за шпијунажу и саботажу у Нишу и похапсили 144 особе (извештај од 25. марта). (И. Авакумовић, *Михаиловић према немачким документима*, стр. 146-147).

„Саксен“. Немачке јединице напале су Крајински корпус потпуковника Велимира Пилетића, чији су четници претходно извели неколико акција на овом терену. Потом су Бугари предузели операцију „Чумић“, по истоименом селу на путу Крагујевац–Топола. Петог априла око 1.000 Немаца и Бугара напало је Млавску бригаду. Према извештају мајора Синише Оцокољића, команданта Млавског корпуса, „непријатељ је одбачен са 15 погинулих и већим бројем рањених“, док су четници имали губитке од једног погинулог и два рањена. Четрнаестог априла и 6. маја четници Тимочког корпуса ликвидирали су два гестаповца, након препада на воз на прузи Зајечар–Неготин, у којем се налазило 50 Немаца и Бугара. Према извештају Љубе Јовановића, команданта Тимочког корпуса, овај корпус је 10. маја напао и савладао одред Немаца, којом приликом су погинула три Немца и заплењен је камион са оружјем и муницијом.

„Хајка“ и „Пролеће“ биле су последње велике немачке офанзиве на четнике у Србији. Од јуна 1944. Немци настављају да воде само спорадичне борбе са њима, ниског интензитета, а главна преокупација њихових команди постаје борба против партизанске главнине, која је у лето 1944. исказала јасне намере о дефинитивном продору у Србију и наметању одсудне борбе за источне делове Југославије.

Када је реч о четничким акцијама против Немаца у пролеће 1944, оне су најчешће биле мотивисане набавком оружја и муниције. Једна од најуспешнијих је акција која је изведена на немачки воз у близини Лапова, у којој је ратни плен морало да превезе чак 50 коњских запрега. Руднички корпус је 23. априла разоружао „већу групу Немаца“, заплативши поред осталог и један топ „са доста граната“. Према немачким изворима, четници су у априлу 1944. разоружали немачке војнике у возу на прузи Ниш–Неготин, док су наредног месеца напали воз и на прузи Зајечар–Ниш. Према Недићевим документима, четници су 3. јуна код Ваљева „зауставили воз и однели више сандука немачке муниције“. Истовремено, у југоисточним деловима Србије четници су се и даље редовно сукобљавали са Бугарима. Те борбе су се преносиле и на територију Македоније. Припадници Вардарског корпуса нанели су јануара 1944. тежак пораз Бугарима на планини Козјак, северно од Скопља. Нови сукоби четника и Бугара у околини Скопља забележени су у мају 1944, о чему је извештавао и немачки војни изасланик у Софији 19. маја, као о бугарској акцији против „1.500 јаке ДМ банде у средњој Западној Македонији“. Према мемоарима бугарског потпуковника Стојана Илијева, у области Пореча, Велеса, Крушева и Бабуне, његова јединица се током 1944. године борила са око 2.000 четника под командом „опасног капетана“ Сајића.[156] У лето 1944. немачки извори бележе и борбе четника са Немцима и Бугарима око спасавања оборених савезничких пилота „у којима је било жртава с једне и друге стране“, затим, поново нападе на возове ради набавке оружја и муниције, сукобе са љотићевцима итд. Међутим, ово је период када се немачко командовање у Берлину и на Балкану окреће главном непријатељу и основним стратешким задацима – одбрани Балкана и Србије, као његове стратешке осе, и спречавању савезника да образују јединствени фронт на југоистоку Европе.

[156] Наведено према: Милослав Самарџић, *Срби против Вермахта – непозната немачка документа*, НИП „Погледи” & Агенција **Tea books**, Дигитално издање, 2013, стр. 85-91.

Мисија „Халјард“ и операција спасавања савезничких пилота у Србији 1944.

Током 1944. године припадници ЈВуО у Србији ангажовали су се на спасавању оборених савезничких пилота, њиховој заштити, збрињавању и евакуацији, због чега су често били принуђени да улазе у сукобе са окупационим снагама на терену и због тога трпе одређене губитке. Реч је, наиме, о највећој акцији спасавања савезничких пилота у Другом светском рату, познатој под називом Операција *Ваздушни мост* (*Operation Halyard*), која је извођена у периоду од маја 1944. до фебруара 1945. године, делом и над територијом Србије. Ову акцију обавила је авијација САД, на територији Србије у сарадњи и уз помоћ Михаиловићевих снага. Према изворима, четници су спасили више од 500 савезничких пилота, а највећи број њих евакуисан је са импровизованог аеродрома у близини села Прањани током 1944. године.[157] У питању је једна од најуспешнијих спасилачких мисија, која је изведена иза непријатељских линија у историји ратова.

Оборени пилоти су припадали америчком 15. ваздухопловном корпусу који је у јесен 1943. пребачен из северне Африке на аеродром код Фоџе, где је била уређена највећа америчка ваздухопловна база у јужној Италији, за дејства по циљевима у јужној и источној Европи (Аустрији, Мађарској, Словачкој, Југославији, Бугарској и Румунији). Најважнији циљеви биле су фабрике кугличних лежајева у Аустрији, као и извори и рафинерије нафте у Румунији, код Плоештија. Летови за бомбардовање циљева у Румунији ишли су преко Србије. Од октобра 1943. до октобра 1944. године 15. корпус ваздушних снага САД обавио је око 20.000 борбених летова са ловачким авионима и бомбардерима. У том периоду изгубљено је скоро 50% авиона и око 10% људства. За извршење борбених мисија корпус је располагао са 500 тешких бомбардера типа Б-17 „Летећих тврђава“, Б-24 „Либератор“ и са око 100 ловачких авиона за пратњу бомбардера. Маршрута летова авиона из јужне Италије до циљева у Румунији понављала се свакодневно од пролећа 1944. године – преко Јадрана и територије Црне Горе, Србије и Бугарске.

Осим циљева у Аустрији и Румунији, англоамеричка авијација бомбардовала је 1944. и одређене циљеве у Србији – градове, аеродроме, комуникације и др., при чему је Београд бомбардован осам пута (бомбардован је и на Ускрс 17. априла), Ниш око тридесет пута, а затим Крагујевац, Лесковац и други градови у Србији. Немци су располагали ограниченим бројем ловачких авиона, па су им најчешћа мета били савезнички авиони који су већ били оштећени у немачкој противваздушној одбрани над Бугарском и Румунијом. Због оштећења би летели спорије и на мањим висинама, па су тако постајали лака мета немачким ловцима. Окупатор је располагао и јаком противавионском одбраном смештеном изнад рудника бакра у Бору.

[157] Са интензивирањем савезничке бомбардерске офанзиве против Осовине, све већи број савезничких ваздухопловаца остајао је иза непријатељских линија, услед принудног спуштања из оштећених авиона. Због тога је, на основу наређења генерала Икера, 24. јула 1944. основана јединица за спасавање ваздухопловних посада – *Air Force Crew Rascue Unit* (ACRU). Ова јединица евакуисала је укупно 5.700 америчких ваздухопловаца. Највећи број, њих 2.350, евакуисано је из Југославије (Thomas T. Matteson, *An Analiysis of the Circumstances Surrounding the Rescue and Evacuation of Allied Aircrewmen from Yugoslavia, 1941/1945*, 1997, стр. 2, 25, 36).

Јануара 1944. генерал Михаиловић је штабу Првог равногорског корпуса (којим је командовао капетан Звонимир Вучковић) упутио наредбу у којој се захтевала заштита, снабдевање и евакуација оборених савезничких пилота: „Формације савезничких авиона, дејствујући на објекте непријатељске територије, прелећу нашу земљу. Из оштећених авиона посада се скакањем спасава. Предузмите потребне мере да их од непријатеља сачувате. Спасени авијатичари из свих крајева биће вама упућени. Припремите њихову заштиту, снабдевање и евакуацију.“ Извори указују на то да су посаде савезничких авиона добијале информације од својих обавештајних официра да територије које буду прелетали у Црној Гори и Србији контролишу партизани.

Први амерички пилоти оборени су над територијом Србије 24. јануара 1944. У питању су била два бомбардера („либератора“), један су оборили немачки ловци над Златибором, а други у Топлици, између Плочника и Белољина.[158] Групу од 10 пилота у Топлици спасили су четници Топличког корпуса, сместивши их на сигурно, у селу Велика Драгуша,[159] док су пилоти другог бомбардера искочили падобраном изнад Златибора.[160] Ову групу пронашли су четници Златиборског корпуса. Занимљиво је да су се чланови ове посаде распитивали за партизане, што указује да су располагали информацијама да територију Србије контролишу партизани.

О спасавању пилота на Златибору сведочио је после рата (1946) један од припадника ове посаде (Гас Браун Млађи) пред Комитетом за праведно суђење генералу Михаиловићу у Адвокатској комори у Њујорку. По његовим речима, радило се о ескадрили од 100 авиона, која се враћала са бомбардовања бугарске престонице. Немачки ловци погодили су и Браунов авион, па су пилоти искочили уз помоћ падобрана. Брауна и Ричарда Хоба касно ноћу пронашла је једна патрола Златиборског корпуса, о чему је и Браун говорио: „Изненада, иза нас, зачусмо нечији глас и реч 'Американци'. Дигли смо руке у вис, непомични. Три четника се сјурише низ планину. Још раније на обуци у нашој бази, речено нам је да ако се деси да морамо да се спустимо у Југославију, увек тражимо Титове снаге, а да се чувамо Михаиловићевих. Одвели су нас у једну малу кућу и ту нас сместили; онда је настала пуцњава. Доцније су нам четници казали да су тад отерали немачку патролу“.[161] Један други амерички пилот (Џон Т. Нелсон) који је оборен јужно од Београда, изјавио је: „Нама пилотима речено је да су Немци нудили сталну награду од 50.000 долара за наше хапшење у балканским земљама. Наши борбени летови одвели су нас изнад многих земаља, а свака од њих имала је различити став према Американцима. Сећам се да нам је речено да би неке балканске фракције убиле америчке пилоте на лицу места и да оне никад не узимају затворенике. Такође ми је речено да би нас неке фракције заштитиле сопственим животима“.[162]

Од марта 1944. број оборених америчких пилота стално се увећавао. Већ у рано пролеће четничке јединице из свих крајева спроводиле су их према територији Првог равногорског корпуса, која је постала први сабирни центар. Требало је обич-

[158] Војни архив Београд, Четничка архива (ЧА), К-278, рег. Бр. 18/1.

[159] Исто.

[160] Дејвид Мартин, *Родољуб или издајник, случај ђенерала Михаиловића*: записници и извештај истражне комисије Комитета за праведно суђење Дражи Михаиловићу (документа Хуверовог института), ИП, Чича, Београд, 1990, стр. 286.

[161] Исто.

[162] Миодраг Д. Пешић, *Мисија Халјард*, Нови погледи, Крагујевац, 2002, стр. 191.

но прелазити дуг пут, на којем је често долазило до сукоба четника са Немцима и Бугарима, како би се заштитили савезнички пилоти. Један од тих пилота (Мајк Мек Кул) после рата је сведочио да је његова група превалила три пута дужи пут до Прањана, „зато што се због Немаца путовало заобилазним путевима и углавном ноћу“: „После шесточасовног пешачења стигосмо код команданта бригаде војске ђенерала Михаиловића, капетана Миланковића. Ту код њега смо остали још неколико дана, док није покупљена комплетна посада, јер смо искочили над територијом у пречнику од око двадесет миља. Сутрадан сам чуо од капетана Миланковића да су Немци у потери за нама похапсили двадесетак сељака као таоце. Неке од њих су стрељали зато што нису одали где се налазимо (...) Био сам сведок када су борци ђенерала Михаиловића имали оружани сукоб са Немцима приликом спасавања једног члана наше посаде и тада је неколико њих рањено.“[163]

На основу остатака оштећених савезничких авиона и отворених падобрана, Немци су били у прилици да организују темељну потеру за њиховим пилотима; посезали су и за уценом, нудећи том приликом богату новчану награду. Спасавање је, поред прихватања пилота, подразумевало често и њихов вишемесечни смештај код сељака и исхрану, притом без било какве савезничке помоћи. Једну десеточлану посаду, на пример, четници су чували пет и по месеци, да би је на крају евакуисали преко Јадранског мора у Италију. Члан ове посаде, наредник Ентони Букнер из Хонстауна после рата је о томе сведочио: „Летећи из Италије да бомбардујемо петролејска поља у Плоештију, Румунија, наш бомбардер Б-24 био је оборен 15. априла 1944. изнад Југославије. Наша посада била је покупљена од стране четника Драже Михаиловића. А после стално чувана, уз тешке борбе, да не падне у руке Немаца и комуниста. Мене и моју посаду, укупно нас десет, четници и српски народ су хранили, одевали и давали нам помоћ пуна 162 дана, кад је једна четничка патрола отела од Немаца један моторни чамац с којим смо срећно стигли у Бари. Наш дуг ђенералу Михаиловићу и његовом народу ми никада нећемо заборавити.“[164]

Осим територије Првог равногорског корпуса, а на основу Михаиловићеве наредбе из јануара 1944, формирано је још неколико сабирних центара за прихват, смештај и склањање на сигурно америчких авијатичара, у источној и западној Србији и Поморављу. Касније је у селу Прањани основана болница за повређене и болесне пилоте. Од почетка маја 1944. Михаиловић је готово свакодневно од својих команданата из источне Србије, из околине Ужица (од потпуковника Мирка Лалатовића), од команданта Расинско-топличке групе корпуса (потпуковника Драгутина Кесеровића) и других, добијао извештаје о обарању америчких пилота, немачким потерама за њима и спасавању Американаца.

Крајем фебруара и почетком марта 1944. у Прањане, испод Равне Горе, доведене су прве групе пилота. О њиховој безбедности старао се Први равногорски корпус капетана Звонимира Вучковића, а о проблемима који су у вези с тим искрсавали, Вучковић је оставио писано сведочанство: „Поред осигурања и исхране,

[163] Исто, стр. 147.

[164] Споменица – *Тридесетогодишњица смрти вожда Трећег српског устанка Драже Михаиловића*, Организација српских четника „Равна Гора”, Чикаго, 1976, стр. 390. (Из Букнеровог говора на комеморацији Михаиловићу пред зградом Конгреса у Вашингтону, 17. јула 1974, када су спасени пилоти покренули акцију за подизање споменика Дражи на земљишту у близини Беле куће.

питање лечења рањених авијатичара пало је искључиво на нас. Тај проблем је био толико акутан да смо скоро све паре, које је корпусна каса добијала из Врховне команде, делили куририма, упућујући их на разне стране да траже завоје, инјекције, сулфа-лекове и све друго што је могло користити рањенима и болеснима. Од две стотине златника којима је располагала корпусна благајна и за које сам покушавао да набавим муницију, утрошио сам у ту сврху више од половине већ пре краја јуна. Захваљујући све већој деморализацији немачких војника, црна берза је била у пуном јеку, не само у Београду, него и у свим њиховим гарнизонима“.[165] Недалеко од Прањана је, по наредби генерала Михаиловића, почетком марта 1944. отпочела изградња аеродрома за потребе евакуације савезничких пилота у Италију. Капетан Вучковић и амерички обавештајни официр (капетан) Џорџ Мусулин су на планинској висоравни, званој Галовића поље, одабрали терен за изградњу аеродрома.[166] Стотине сељака из околних села радило је свакодневно воловским запрегама на изградњи овог аеродрома, а затим и на продужењу аеродромске „писте“. Крајем априла на територију Првог равногорског корпуса стигло је још неколико десетина пилота који су збринути у Таковском срезу и Драгачеву.

Према сведочењу капетана Џорџа Мусулина, који је био одређен за првог руководиоца акције спасавања пилота оборених иза линија фронта у Југославији, а на основу договора са савезничком командом у Баријy, у току ноћи 29. маја 1944. слетели су у Прањане први савезнички транспортни авиони (ДЦ-3 „Дакота“) који су том приликом у Италију пребацили 40 америчких и 20 британских пилота и двадесетак чланова британске војне мисије коју је предводио генерал Чарлс Армстронг, која је од септембра 1943. боравила у Михаиловићевом штабу. Са њима је у Бари евакуисано и неколико цивила, међу њима и члан четничког Националног комитета Живко Топаловић. Топаловић је упућен у Италију по задатку, да објасни ситуацију у Србији и код западних савезника интервенише у корист четничких снага генерала Михаиловића. За Италију је одлетео и амерички капетан Џорџ Мусулин. Ова евакуација била је уједно и први видљиви сигнал да су Британци одлучили да окрену леђа Југословенској војсци у отаџбини, пре свега генералу Михаиловићу.

У лето 1944. за евакуацију из Прањана припремљено је око 350 пилота. Како је постојала опасност од њиховог дужег задржавања на једном месту, пилоти су стално премештани по околним селима. Почетком августа 1944. стигла је и трочлана мисија из Барија, коју су чинили капетан Мусулин, поручник Мајкл Рајачић и наредник, уједно и телеграфиста Артур Џибилијан. Са њима је дошла и екипа лекара на челу са др Џеком Митранијем, будући да је било доста болесних и рањених пилота. По доласку мисије приступило се продужењу аеродромске писте за још седамдест метара, како би могла да прихвати авионе Ц-47, којима је требало обавити евакуацију. Када су радови завршени, радио-везом је обавештена Команда америчког 15. корпуса у Баријy да пошаље авионе за евакуацију.

Прва група од шест авиона (Ц-47) спустила се на аеродром ноћу између 9. и 1944; на брзину је обављено укрцавање пилота, да би одмах затим, један по је-

[165] Звонимир Вучковић, *Сећање из рата*, Крагујевац, 2001, стр. 393.

[166] Касније ће, због опасности од немачког напада на Прањане, Михаиловић наредити изградњу и једног резервног аеродрома у Драгачеву.

дан, авиони одлетели пут Барија, у пратњи ескадриле америчких ловаца. Том приликом евакуисано је око 150 људи. У јутарњим часовима 10. августа, у пратњи већег броја ловаца, појавила се још једна група (осам) транспортних авиона Ц-47. Приступило се укрцавању и евакуацији још око 200 људи у Италију. Према Мусулиновој евиденцији, током 9. и 10. августа из Прањана је евакуисано 235 америчких пилота; операција је затим поновљена 12, 15. и 18. августа, када је евакуисано још око 200 америчких пилота.[167] До краја августа 1944. у присуству Мусулина изведене су још три евакуације: 26. августа, када је у Прањане слетео авион са мисијом пуковника Роберта Мекдауела, 27. августа, када је слетело још неколико америчких авиона и, најзад, 29. августа, када је са групом америчких пилота Србију напустио и сам Мусулин. Обезбеђење аеродрома за време ових евакуација вршиле су снаге Првог и Другог равногорског корпуса, омладинске бригаде и официрске школе, укупне јачине 8.000 до 10.000 људи. Овом приликом евакуисана је и мања група цивила, америчких грађана који су се за време рата затекли у Србији, као и чланови војно-политичке мисије коју су предводили и капетан.[168] Током августа 1944. овај ваздушни мост је непрекидно функционисао. Мусулин је пред Комитетом за праведно суђење Дражи Михаиловићу у Њујорку, 1946. године, тврдио да је под његовим руководством у мају 1944. евакуисано 40 пилота из Прањана, у августу исте године још 435 америчких и 80, „или нешто више“ савезничких пилота, дакле, укупно око 555 пилота.[169] После 29. августа операцијом спасавања оборених пилота руководио је капетан Ник Лалић, који је у Прањане допутовао 9. августа 1944. године.

Највеће разочарење за Врховну команду ЈВуО, официре, војнике и српске сељаке који су бринули о савезничким пилотима и присуствовали евакуацији били су празни авиони који би долетали без ратног материјала, војне помоћи и санитетског материја-

[167] Д. Мартин, *Родољуб или издајник, случај ђенерала Михаиловића*, стр. 271-278.

[168] Михаиловић је одредио Вучковића као официра за везу са Савезничком командом у јужној Италији. Требало је да ступи у контакт са командантом 15. америчке ваздухопловне армије. Осим тога, Вучковић је био и члан политичке мисије коју је предводио Адам Прибићевић, чији је непосредни задатак било образовање фронта свих демократских снага у емиграцији за борбу против тоталитаризма. Савезничка команда је њихов долазак у Бари регистровала као инцидент и хтела је да их врати назад, у Србију. Ипак, Вучковић је остао у Италији и касније наставио са емигрантским животом.

[169] Према извештају директора ОСС-а генерала Донована председнику Рузвелту крајем октобра 1944, на подручју Југославије спасено је 1.088 савезничких пилота. Од овог броја четници су спасли 561, а партизани 527 пилота (Миодраг Д. Пешић, *Дража Михаиловић у извештајима британских и америчких обавештајаца 1941-1944*, „Нови погледи”, Крагујевац, 2003, стр. 264). Донован је овде рачунао и посаде авиона који су слетали на острво Вис. Пошто су аеродром на Вису оспособили и држали Британци да би, поред осталог, послужио пилотима у невољи, у савезничким редовима обично се није сматрало да су партизани учествовали у спасавању авијатичара који су принудно слетали на ово острво. То изричито наглашава и капетан Вилијам Емет, помоћник обавештајног официра ОСС-а при 43. бомбардерској групи 15. ваздухопловног корпуса. Еметов задатак био је да организује спасавање и евакуацију пилота оборених над Југославијом, било да су пали на четничку или партизанску страну. Сем што су водили евиденцију, Емет и његове колеге испитивали су пилоте о околностима обарања и о свему што су доживели до повратка у Италију. Еметов закључак је био следећи: „Неке две трећине спасених авијатичара евакуисано је са територије под контролом четничких снага, а једна трећина са територије под контролом партизана. Колико ја знам, неких 1.000 пилота спашено је на територији Југославије. Овај број не обухвата пилоте који су се спустили на острво Вис на Јадранском мору, на аеродрому који је у ту сврху изграђен 1944. године од стране Англоамериканаца” (М. Пешић, *Мисија Халјард*, стр. 206).

ла. Американци су празне авионе правдали журбом и недостатком времена за укрцавање робе. Међутим, четници су од чланова посада ових авиона који су били српског порекла имали прилику да чују како су авиони из Барија кретали пуни војне опреме, оружја и муниције које би успут избацили изнад партизанске територије у и Црној Гори.

Након повлачења четника из Прањана, у септембру 1944. импровизован је нови аеродром (дужине око 400 метара) за евакуацију америчких пилота код Коцељеве у Мачви. Био је намењен за слетање мањих транспортних авиона, типа ДЦ-3. Међутим, под снажним притиском партизанских снага (Прве армијске групе) у западној Србији и садејства њихових делова са Црвеном армијом у источној Србији, Врховна команда ЈВуО је, заједно са америчком војном мисијом коју је предводио пуковник , била принуђена да напусти Прањане и пребаци се у Мачву, где је са новоизграђеног аеродрома у настављена евакуација америчких пилота. Од 17. и 29. септембра 1944. евакуисано је још око педесет пилота.

По преласку Врховне команде у источну Босну, уз помоћ озренских четника и сељака из тог краја, од 22. октобра до 1. новембра 1944. оспособљено је ново узлетиште, у близини села Бољанић, на планини Озрен (ова планина је важила за једно од најјачих четничких упоришта током рата). Овом приликом, ка источној Босни одступила је и једна група америчких пилота, док су свакодневно пристизале нове групе. Првог новембра 1944, у пратњи четири ловца, на импровизовано узлетиште у Бољанићу слетела су два транспортна авиона (ДЦ-3), одвозећи са собом и пуковника а, а са њим и 15 америчких пилота, које су у јуну 1944. спасли и чували четници Озренског корпуса, кријући их у сеоским кућама у Бољанићу. У овој групи налазили су се и капетан и поручник Мајкл Рајачић. Том приликом је и генералу Михаиловићу понуђено да напусти земљу, али је он овај предлог енергично одбио, изјављујући да ће „ у својој земљи радије изгубити живот, него да живи као изгнаник у туђој!“

Са узлетишта у Бољанићу, 27. децембра 1944, одлетео је и капетан Ник Лалић за Италију, као и радиотелеграфиста Роберт (Артур) Џибилијан. То су били последњи савезнички официри у четничким редовима. Овом приликом евакуисана је и група од двадесет америчких пилота, један југословенски пуковник и један мајор. Генерал Михаиловић је и овог пута одбио предлог америчког капетана Ника Лалића да пође са њима у Италију (Лалић је тврдио да је овај налог добио из Вашингтона), одлучивши да остане са својим народом у тренутку кад му је, како је веровао, било најтеже.[170] Последња евакуација са Озрена обављена је крајем

[170] Понижен и напуштен од своје владе, краља и савезника, Михаиловић у јесен 1944. дефинитивно остаје сам, са својим највернијим сарадницима. Четници од тада преживљавају пакао босанске голготе. После једногодишњег пребивања по босанским врлетима и шумама, генерал Михаиловић ће пасти Озни у руке, у време када је рат увелико био завршен. Комунистички режим у Југославији организовао му је у јуну 1946. суђење, које ће протећи у познатом маниру стаљинистичких монтираних процеса. Оптуживши га за издају српског народа и сарадњу са окупатором, суд му је изрекао смртну казну, да би у ноћи између 16. и 17. јула 1946, у присуству малог броја сведока, генерал Драгољуб Михаиловић био стрељан. Ни данас се не зна где је његов гроб.

Сазнавши за Михаиловићево хапшење, стотине америчких пилота које су спасавали његови четници, устају у његову одбрану. Хитно покрећу иницијативу за оснивање Комитета за праведно суђење генералу. Анимирају читаву америчку јавност и многе истакнуте јавне и културне раднике и политичаре. Међутим, све то није помогло да се пресуда опозове. И након Михаиловићевог погубљења, они су стално вршили притисак на америчку владу

фебруара 1945, по веома хладном времену. Тада су два транспортна авиона Ц-47, у пратњи четири ловачка авиона „лајтнинг“, евакуисала око 40 људи, међу којима и 25 америчких пилота.

Средином септембра 1944. престала су англоамеричка бомбардовања циљева у Румунији. Бомбардери 15. ваздушног корпуса САД наставили су из Барија да лете ка циљевима у Мађарској и Аустрији. Неке од савезничких авиона, међутим, немачка противавионска одбрана обарала је док су током 1944. бомбардовали српске градове. Био је то један од парадокса изазваних политиком западних сила: српска (четничка) војска је спасавала савезничке пилоте од Немаца, док су ови бомбардовали српске градове.

Партизански поход на Србију 1944.

Одсудна битка за Србију започела је у лето 1944, у знаку продора Оперативне групе дивизија (ОГД), Првог пролетерског и Дванаестог ударног корпуса НОВЈ из Црне Горе и источне Босне у југозападну Србију, затим избијања Црвене армије на румунско-југословенску границу и дејстава српских дивизија (под командом Главног штаба Србије) у југоисточној Србији. Прве три групације НОВЈ прикупиле су се до почетка јула 1944. у Црној Гори, Санџаку и источној Босни, са следећим задатком: 1) Оперативна група дивизија (2. пролетерска, 5. крајишка и 17. источнобосанска дивизија), имала је задатак да из ширег рејона Берана форсира реку Лим и са 5. и 17. дивизијом продре ка Јавору и Голији, овлада овом просторијом и створи ослонац за даља дејства ка долини Западне Мораве и Шумадији, а са 2. пролетерском дивизијом, преко Ибра и Копаоника, избије у Топлицу и Јабланицу и садејствује са новоформираним дивизијама на југу Србије; 2) Први пролетерски корпус (1. пролетерска и 6. личка дивизија) имао је задатак да се прикупи у долини Лима и источно од Пљеваља и преко Златибора продре у западну Србију, а потом, у садејству са 12. корпусом, овлада стратегијском гредом Повлен–Маљен–Сувобор–Рудник; 3) Дванаести ударни корпус (16. војвођанска и 36. дивизија) имао је задатак да се прикупи на просторији Вишеград–Зворник и продре у Србију у правцу Медведника и Маљена. У исто време, задатак Другог (3, 29. и 37. дивизија) и Трећег корпуса НОВЈ (27. и 38. дивизија) био је да обезбеде концентрацијску просторију у Црној Гори, Санџаку и источној Босни, вежу за себе непријатељске снаге и на тај начин

да призна његове заслуге у рату. Под тим притиском, амерички председник Хари Труман је постхумно, 29. марта 1948, одликовао генерала Михаиловића највишим орденом САД – Легијом за заслуге (Legion of merit). Тиме је призната грешка коју је Америка учинила, жртвујући свог савезника зарад сопствених војно-политичких интереса које су морали да усклађују са осталим савезницима. Образложење за доделу овог ордена је гласило: „Генерал Драгољуб Михаиловић се на изузетан начин истакао као врховни командант југословенских оружаних снага, а касније и као министар рата, организовањем и вођењем веома важних снага отпора против непријатеља који је окупирао Југославију, од децембра 1941. године до децембра 1944. године. Невероватним напором његових неустрашивих јединица многи авијатичари Сједињених Америчких Држава су спасени и безбедно враћени пријатељској команди. Генерал Михаиловић и његове снаге су и материјално доприносили савезничкој ствари и помогли у постизању коначне победе савезу, иако нису били активно снабдевани, и мада су се лишени свега, борили под крајње тешким условима. Хари Труман” Орден ће, тек у мају 2005, бити уручен ћерки генерала Михаиловића, на скромној церемонији одржаној у амбасади САД у Београду.

олакшају продор поменутих групација НОВЈ у Србију.[171] Новоформиране дивизије у Топлици и Јабланици (21, 22, 23, 24. и 25. српска дивизија) добиле су задатак да се пробију у источну Србију, а једним делом овладају гребеном Копаоника, како би прихватиле јединице Оперативне групе из Црне Горе.

Са формирањем првих дивизија у Србији (у јуну 1944) партизански покрет је на њеном југоистоку тек средином 1944. почео да развија свој војни потенцијал, захваљујући којем ће на планинском подручју са обе стране Јужне Мораве бити образована слободна територија, која је представљала солидну основицу за даље омасовљење покрета у Србији. Томе је претходило (крајем маја 1944) разбијање најјаче четничке групације на овом простору – Јужноморавске групе корпуса, која је том приликом претрпела озбиљније губитке.[172] Крајем јуна, 21. српска дивизија нанела је тежак пораз и Кесеровићу на Копаонику, заузела Брус и наставила према Крушевцу са гоњењем његових снага које се „укопавају на левој обали Мораве, а мање групе беже ка Ибру".[173] У лето 1944. подручје Топлице и Јабланице постало је седиште Покрајинског комитета и новоизабраног Главног штаба Србије, у чијој ће се пратњи наћи и савезничке војне мисије које су биле додељене партизанском руководству у Србији. Наиме, после боравка на Вису у јуну 1944, Благоје Нешковић, Мома Марковић, Светозар Вукмановић и Коча Поповић су се са групом политичких и војних руководилаца – команданата и партијских кадрова (од којих ће бити формиран нови Главни штаб Србије, извршена попуна Покрајинског комитета КПЈ за Србију, а појединци ће бити упућени на командне дужности у новоформиране бригаде и дивизије у Србији) преко Барија пребацили у Топлицу, спустивши се 11. јула 1944. авионом на импровизовани аеродром у Пустој Реци.[174] У њиховој пратњи налазила се и совјетска војна мисија додељена Главном штабу Србије, са генералом Горшковим на челу.

---

[171] Група аутора, *Војна историја*, стр. 446.

[172] Зборник НОР-а, 2-13, стр. 237; , стр. 230-231.

С. Вукмановић и П. Стамболић су јављали „Михајлу" (Благоју Нешковићу) почетком јуна 1944. да је „Прва српска ударна дивизија разбила Дражин штаб јужног фронта и потпуно очистила Оруглицу, Горњу Јабланицу и Косаницу од Дражиних банди", да је команданта „јужног фронта" мајор Ђурић (Радослав) прешао на партизанску страну...; Друга српска дивизија „водила је двадесетодневне жестоке борбе са бугарским, немачким и четничким бандама..."; Трећа српска дивизија прешла је на терен источне Србије и „водила шест великих битака око Озрена са недићевцима и дражиновцима. У свим биткама дражиновци су били разбијени"; Четврта српска дивизија на подручју Топлице и Јабланице „водила је успешне бојеве противу Дражиних банди, Бугара и Немаца. Један бугарски батаљон у јачини од 220 бораца и 8 официра прешао је на нашу страну. Потпуно је уништен аеродром код Лесковца. Запалили смо два хангара, 4 немачка авиона, 100.000 литара бензина, 20 камиона, велико складиште муниције и много авионских делова. Убијено је 20 Немаца и 4 заробљено. У акцијама на прузи код Лесковца и Прокупља уништена су три транспортна немачка воза". (Исто)

[173] Војни архив, Београд, НОВЈ, 2224-1-24/10.

[174] После одласка из Србије са 1. шумадијском и 1. јужноморавском бригадом новембра 1943. године и неуспелих покушаја у марту и мају 1944. да се са Ударном групом дивизија НОВЈ (2. пролетерском и 5. крајишком) врате у Србију и пробију до Топлице и Јабланице, Благоје Нешковић и Мома Марковић су се нашли у Црној Гори где су били прихваћени од штаба 2. корпуса. Одатле су у јуну 1944. отпутовали на Вис, којом приликом је Нешковић поднео детаљан извештај Јосипу Брозу о ситуацији у Србији. (Војни архив, Београд, НОВЈ/ВШ, 2-1-2) Од септембра 1941. године, ово је био први Нешковићев сусрет са врховним командантом.

Током лета 1944. Команда немачких снага на југоистоку Европе рачунала је с продором јачих снага НОВЈ у Србију, ради њеног војничког и политичког запоседања, уз садејство партизанских снага унутар Србије.[175] Будући да је располагало поузданим подацима о њиховом прикупљању, саставу, јачини и о намерама Врховног штаба и самог Тита да наметну одлучну битку у Србији,[176] применом дотадашњих метода борбених дејстава,[177] немачко командовање се одлучило за предузимање неколико једновремених операција на три одвојена правца: у источној Босни, Црној Гори и Санџаку, где су биле концентрисане снаге НОВЈ предвиђене за продор у Србију. Циљ је био да се непријатељ уништи или одбаци што даље од југозападне границе Србије, а у самој Србији, на њеном југоистоку (у топличко-јабланичком крају), истовремено је планиран концентричан напад на тек формиране партизанске дивизије, ради њиховог уништења.

Немачка офанзива на Топлицу, Јабланицу и Расину (топличко-јабланичка операција), под кодним називом „Трумпф“, отпочела је 10. јула 1944. на терену на којем су се у то време налазиле 21, 22, 24. и 25. српска дивизија НОВЈ, под командом Главног штаба Србије. У комбинацији са операцијом „Кераус“, која је представљала наставак претходне офанзиве, требало је у потпуности уништити партизанске дивизије у међуречју Топлице, Јужне Мораве и Јабланице и успоставити контролу над овим стратешки важним простором. Поред сопствених снага (5. СС моторизованог пука и 12. тенковског батаљона), затим бугарских снага (1. окупационог корпуса – 22. и 27. и делова 29. дивизије), делова 4. пука белогардејског Руског заштитног корпуса, Недићевих, Љотићевих и четничких јединица (око 12.000 четника из састава 4. групе јуришних корпуса,[178] Расинско-топличке групе корпуса и 2. косовског јуришног корпуса), немач-

[175] Зборник НОР-а, 12-4, стр. 386-389; Белешка за реферисање Групе Абвера Обавештајног одељења Команде Југоистока од 1. јула 1944. о стању у окупираној Југославији.

[176] До ових података Немци су дошли прислушкивањем и дешифровањем радио-депеша Врховног штаба упућених штабовима 1, 2, 3. и 12. корпуса и Главном штабу Србије. Врховни штаб је са Виса био у директној радио-вези са штабовима 1, 2, 3. и 12. корпуса и Главном штабом Србије. У то време Штаб 2. корпуса се налазио у Црној Гори, код Колашина; Штаб 1. пролетерског корпуса у Санџаку, у рејону Пљеваља; Штаб 3. корпуса и Штаб 12. корпуса у источној Босни, у рејону Власенице.

[177] Немачко командовање је такође рачунало и с чињеницом да ће се јединице НОВЈ у свом науму ослањати на дотадашње методе борбених дејстава: располагале су Титовим директивама да, без задржавања око појединих утврђених објеката и дуж поседнутих комуникација, из разних праваца што дубље продру у Србију. (Петар Вишњић, Продор оперативних група НОВЈ у Србију у лето 1944. године, *Токови револуције*, XVII/1984, стр. 44).

[178] Ова најелитнија четничка групација у немачким документима називана је група „Вајел” и представљана је као јединица под немачком командом, односно под командом мајора Вајела. У Ратном дневнику Вермахта за 22. август 1944, поред осталог, било је записано: „Нојбахер и генерал фон Вајкс предочили су фиреру стање у Србији: очекивани упад Тита у Србију и скоро повлачење бугарске окупационе војске из Србије биће веома неповољни по Вермахт, јер наше снаге у Србији нису данас довољне да се ефикасно суоче са новонасталом ситуацијом. Четници су у Србији од марта до августа изгубили у борбама са комунистима око 5.000 бораца, а према немачкој окупационој сили у последње време нису више непријатељски расположени. Око 10.000 четника боре се заједно са немачким трупама у јужној Србији и то под командом немачког мајора Вајела” (*Срби у ратном дневнику Вермахта*, стр. 140).

Командант Југоистока (фон Вајкс) је 4. групу јуришних корпуса више пута називао „Борбена група Вајел”, извештавајући упоредо и о четничким антиосовинским акцијама. У извештају од 25. јула он констатује: „Напади четника на базе за снабдевање на територији старе Србије.” (Зборник докумената, 12-4, стр. 456). Неоспорно је, пак, да су четници тражили муницију од Немаца и да је за испоруке муниције четницима био задужен мајор Вајел. Док су у извештајима Берлину мајора Вајела представљали као команданта највеће четничке јединице,

ко командовање је у овим операцијама, посебно у граничним областима, ангажовало и делове немачке 181. пешадијске дивизије из Албаније, ојачану 1. брдску, делове 117. ловачке дивизије из Грчке и ојачану 7. СС дивизију „Принц Еуген“ из Босне, укупне јачине око 40.000 војника, под командом генерала Х. Г. Фелбера.[179]

Нашавши се у веома тешкој ситуацији, изложене концентричним ударима немачких, бугарских, Недићевих и елитних четничких јединица (међу којима се истицала 4. група јуришних корпуса, која је по свом саставу и количини борбене технике представљала најјачу и најборбенију четничку формацију и, као таква, била ударна Михаиловићева снага у Србији),[180] јединице 21, 24. и 25. партизанске дивизије биле су принуђене на повлачење у правцу Гњилана, ка бугарској окупационој зони. У својим извештајима (радиограмима) Врховном штабу од 24. јула, командант Главног штаба Србије (Коча Поповић) обавештавао је врховног команданта НОВЈ да са Копаоника упорно нападају Рачић, Пилетић и други четнички команданти са снагама од око 12.000 четника: „... Наше јединице у садашњим приликама су сувише слабе и младе да би вршиле озбиљне контранападе, а сувише крупне да би могле деловати партизански. Због свега тога ситуација је тешка. Наш штаб је последњих дана стално у покрету и такође је притешњен. Принуђени смо да пређемо бугарску границу и Мораву заједно са 25. дивизијом. За сада једина стабилнија територија јесте источна Србија...” Поповић је том приликом алармантно захтевао од Врховног штаба „упад јаких снага у Србију са запада и дејства на све активне непријатељске гарнизоне“, али и „хитно дејство савезничке авијације на Лесковац, Врање и Приштину и на комуникације између ових места“.[181]

Јосип Броз је 25. јула узвратио Поповићу наредбом о брзом повратку његових дивизија у правцу Копаоника[182] и подсетио га на обавезу да оне својим дејствима олакшају Оперативној групи наступање из Црне Горе и Санџака: „Ви сте свакако морали да се оријентишете према Копаонику а не према Бугарској. Наше снаге ће доћи на уговорени

у међусобној преписци водеће немачке личности са Балкана називају га немачким официром за везу, коме је било поверено снабдевање четника муницијом. Међутим, нема докумената (ни четничких ни немачких) који би потврдили да је мајор Вајер заиста био официр за везу. Поједини аутори најпоузданијом сматрају варијанту да је мајор Вајел за четнике био нужност, како би се дошло до муниције, док је за Немце био обавештајац, убачен међу четнике како би координирао њихову борбу са партизанима.

Преко мајора Вајела Немци су четницима заиста испоручили извесне количине муниције, које су увек ограничаване, како четници не би превише ојачали. Испорука је ишла и ван овог канала, о чему је сведочио и капетан Џорџ Мусулин. Њему су четници 2. равногорског корпуса причали како би „немачки камиони са муницијом пошли из Чачка, зауставили се негде у планини, избацили муницију, окренули и вратили се у Чачак, а нешто доцније дошле би Михаиловићеве трупе и покупиле муницију”. Четници су објаснили Мусулину да је то „један од начина на који се у герилском рату долази до муниције”. Он је одмах о томе известио своју базу у Баију (Д. Мартин, Родољуб или издајник, ср, 276). Међутим, покушаји да се од Немаца добију значајније количине муниције, као и нешто оружја, које би биле макар приближне савезничким испорукама партизанима, нису успели. За веће количине муниције четници су и даље морали да нападају немачке транспортне возове, што је био један од основних видова њихове борбе против окупатора.

[179] П. Вишњић, Продор оперативних група НОВЈ у Србију у лето 1944. године, стр. 44; Зборник НОР-а, 2-13, стр. 428; И. Матовић, *Војсковођа с ореолом мученика*, стр. 519.

У саставу четири српске дивизије које су се нашле на удару непријатељских снага било је око 7.000 бораца. (Исто.)

[180] Архив Југославије, Београд (АЈ), ДК, 110/81-199; Записник са саслушања Д. Кесеровића од 21. јануара 1945.

[181] Војни архив, Београд, НОВЈ/ГШС, 184-1-36/6.

[182] Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, књ. 21, Београд 1985, стр. 237.

терен с леве стране Ибра. Било би добро да наредите вашим дивизијама на сектору Лесковац–Приштина да брзим маневром крену у правцу Копаоника где би се могле ослонити на наше јединице које би стигле на уговорени терен".[183] По пријему ове директиве, Главни штаб је вратио 21. и 24. дивизију на подручје Јабланице, Пусте Реке и Радан-планине, са задатком да поново ослободе ову територију, док је 25. дивизија упућена ка планини Кукавици, како би се спојила са 22. дивизијом и дејствовала по комуникацијама и упоришћима у долини Јужне Мораве. Након извештаја добијених 24. јула од команданта Главног штаба Србије, да се због концентрације јаких непријатељских снага ситуација у јужној Србији „нагло и озбиљно компликовала" и да је „неопходан упад јаких снага са запада у Србију", врховни командант је 25. јула наредио Пеки Дапчевићу, команданту Оперативне групе дивизија НОВЈ, да с јединицама (2. пролетерском, 5. крајишком и 17. источнобосанском ударном дивизијом) одмах крене са форсирањем Ибра ка Топлици (2. пролетерска дивизија) и ка планини Голији (5. крајишка и 17. источнобосанска дивизија): „У Србији је Коча дошао у ванредно тешку ситуацију. Он се повлачи према граници Бугарске. Његове три дивизије опкољене. Дао сам наређење да покушају пробој ка Копаонику. Ви сте много допринијели вашим оклијевањем таквој ситуацији. Замијените сектор Андријевице вашим црногорским јединицама, а с одређене три дивизије одмах крените на одређен терен, јер ће се тиме олакшати положај Кочи и онемогућити тим покретом да непријатељ пренесе из Србије тежиште борби у Црну Гору и Санџак, што би он свакако учинио ако разбије Кочу..."[184]

Тих дана (26. јула) управо се окончала нова немачка (Андријевичка) офанзива „Драуфгенгер" у Црној Гори, на сектору Андријевица–Чакор у којој непријатељ није успео да разбије јединице 2. ударног корпуса и Оперативне групе дивизија прикупљене на лимском мостобрану, и тиме отклони опасност од њиховог продора у Србију. Оперативна група дивизија имала је задатак да из рејона Берана, правцем Рогозна– Ибар–Копаоник избије у јужну Србију, овлада источним падинама Копаоника, простором Топлице и Јабланице (ради пружања помоћи, оперативног и тактичког спајања са српским дивизијама НОВ), а затим настави продор ибарским правцем преко Рашке и Краљева у западну Србију, где би се спојила са осталим снагама (1. пролетерским и 12. ударним корпусом) предвиђеним за операције у Србији. На овом путу, ОГД је почетком августа форсирала Ибар између Косовске Митровице и Рашке, савладавши на фронту од 30 километара отпор непријатељских снага чије су језгро чинили немачка 1. брдска дивизија и делови 7. СС дивизије „Принц Еуген" (око 20.000 војника),[185] да би затим на Копаонику тешко поразила четничку 4. групу јуришних корпуса. Упутивши према Оперативној групи НОВЈ најелитнију четничку групацију и део снага четничке Расинско-топличке групе корпуса,

[183] Исто.

[184] Исто, стр. 240.

Дапчевић се у то време с Оперативном групом дивизија упустио у борбе с јаким немачко-квислиншким снагама које су на сектору Аандријевица –Чакор изводиле претходно планирану операцију (Андријевичка офанзива), па је тек 29. јула с лимског мостобрана почео наступање према Голији и Ибру. Овом операцијом, која је отпочела 18. јула, команда немачке 2. оклопне армије имала је за циљ да разбије снаге НОВЈ прикупљене на лимском мостобрану и тиме отклони опасност од њиховог продора у југозападну Србију. За извођење ове операције ангажована је 21. СС брдска дивизија „Скендербег", албанска милиција из приграничних делова Црне Горе и Албаније и део снага немачке Више команде Црне Горе (Зборник НОР-а, 2-13, стр. 497).

[185] И. Матовић, *Војсковођа с ореолом мученика*, стр. 533.

немачка команда у Србији је четницима наменила главну улогу у одбрани Копаоника. Немци су очекивали да ће они умети да искористе повољне земљишне ослонце на Копаонику, познавање овог терена и своју бројност (око 10.000 људи) и успети да спрече дубљи продор јединица ОГД у Топлицу и Јабланицу, њихово спајање са дивизијама Главног штаба Србије и стварање солидне оперативне базе НОВЈ на југу Србије.

Процењујући снагу и намере Оперативне групе дивизија НОВЈ, и четнички команданти били су свесни последица њеног евентуалног продора у Расину, Топлицу и Јабланицу, о чему говори и директива команданта 4. групе јуришних корпуса Драгослава Рачића од 5. августа 1944: „Намера ове партизанске групе је да се по сваку цену дочепа Копаоника, па да одатле потпомогне разбијене снаге 21, 24. и 25. дивизије, како би се поново угнездили у простору између Ибра, Западне и Јужне Мораве и ту створили ослонац за даљи напад у Шумадију. Овде се мора имати на уму да партизани теже да дођу у плоднији крај и тамо где могу да нађу људски резервоар за даљу мобилизацију". Уочавајући, ипак, да је на Тита пресудно утицао спољнополитички развој догађаја који је наговештавао могућност уласка Турске у рат и „велику вероватноћу" савезничке инвазије Балкана, овога пута са Егејског мора, долином Вардара, Струме и Марице, Рачић је упозоравао команданте корпуса који су се налазили под његовом командом: „Тито жели да се угнезди у овом простору, одакле би могао сигурно да пресудно утиче на судбину Балкана, владајући централном нишком облашћу која контролише долину Јужне Мораве, долину Нишаве, долину Западне Мораве и долину Ибра. Туђи Тита у овом подухвату и задржати овај простор у нашим рукама - значи одузети му све могућности да утиче на даљи развој ствари на Балкану. Зато је ова борба од пресудне важности и била би неповратно изгубљена и судбоносна ако дозволимо да Тито успе".[186]

У борбама на Копаонику од 6. до 8. августа задат је до тада најтежи пораз четницима у Србији: 4. група јуришних корпуса, која је по свом саставу и наоружању била најјача и најбројнија, добро организована војна формација и као таква представљала ударну четничку снагу у Србији, изгубила је око четвртину својих борбених ефектива; у њеним редовима дошло је до осипања и деморализације, тако да после овог пораза она више неће представљати озбиљнију борбену снагу.[187] Успехом Оперативне групе НОВЈ на Копаонику била је добијена и битка за Жупу, Расину и укупан простор између Западне Мораве, средњег тока Ибра и Топлице.[188] Ускоро ће (у другој половини августа) доћи до њеног повезивања са снагама Главног штаба Србије, чиме је тежиште операција НОВЈ са запада фактички и дефинитивно пренето на територију Србије.[189] Успостављена је и радио-веза између Глав-

[186] Пратећи покрет Оперативне групе дивизија НОВЈ, Рачић је процењивао да су „комунисти у јачини око 5.000 продрли из области Санџака на исток и допрли 2. августа до Рашке и Новог Пазара. Почев од 2. августа њихови предњи делови су у додиру са немачким и арнаутским снагама које бране долину Ибра. Комунисти нападају на широком одсеку од села Слатине преко села Лепосавићи, села Лешак до села Рудница (фронт широк преко 20 километара налази се на одсеку Косовска Митровица–Рашка)..." (Зборник НОР-а, 14-4, Београд, 1985, стр. 33-38.)

[187] П. Вишњић, Продор оперативних група НОВЈ у Србију у лето 1944. године, стр. 46.

[188] Зборник НОР-а, 2-13, стр. 636.

[189] Б. Нешковић је 9. августа јављао Централном комитету КПЈ да је „наш положај спасао долазак дивизија са Пеком на Копаоник. Овдашње јединице су баш пред тај моменат почеле да се осипају јер су биле потпуно неучвршћене са људством донекле присилно мобилисаним, без довољно проверених руководилаца, а и са прилично непријатељског елемента..." (Извори за историју СКЈ, НОР и револуција, књ. 19, стр. 99)

ног штаба Србије и Оперативне групе дивизија НОВЈ 6. августа 1944.[190] која ће функционисати све до ослобођења Београда (20. октобра 1944).

У време када су се 1. пролетерски и 12. ударни корпус припремали за продор у Србију, непријатељ је 12. августа 1944. отпочео нову (Дурмиторску) офанзиву, под кодним називом „Рибецал“ (Rübezahl), у Санџаку, Црној Гори, Херцеговини и источној Босни. Врховни штаб ће са закашњењем, тек 15. августа обавестити Главни штаб Србије и Штаб Оперативне групе дивизија да је непријатељ повео „јаку офанзиву у Санџаку, Црној Гори и источној Босни“ у којој учествује и немачка 1. брдска дивизија, пребачена из Грчке да би узела учешће у овој операцији.[191] У време када је немачка офанзива „увелико грмела централним војиштем“, Врховни штаб је јављао Главном штабу Србије да ће она „још више успорити наш предвиђени план“.[192] После Топличко-јабланичке и Андријевичке, Дурмиторска операција је представљала нови покушај Немаца да се осујети продор трију групација НОВЈ у Србију. Концентричним дејствима која су отпочела 12. августа, са циљем да се разбију три корпуса НОВЈ – 1. пролетерски у Санџаку, 2. ударни у Црној Гори и Херцеговини и 3. корпус у источној Босни – операција ће у наредних десетак дана резултирати драматичним ситуацијама у редовима партизанских јединица, нарочито у покушајима обезбеђења и евакуације више од хиљаду тешких рањеника савезничким авионима у Италију, снабдевања људства које је „од глади умирало“ храном, одећом, обућом и, посебно, муницијом и оружјем.[193] Авио-испоруке савезника свуда су се врло тешко реализовале. На примедбе Главног штаба Србије (од 16. августа 1944) да „долазе авиони из Русије по договору са Енглезима, а не са нама и многи бацају погрешно или се враћају пуни“,[194] од генерала Терзића, шефа војне мисије НОВЈ у СССР-у, из Москве је стигло објашњење: „Већ неколико дана авиони са материјалом више пута су ишли за Србију, али на предвиђеним пунктовима није било никаквих сигнала. Авијатичарима који улажу крајње напоре и све своје снаге и који лете под најтежим околностима, врло тешко пада кад се са материјалом морају вратити назад, и то све због слабе или никакве организације. На тамошњим пунктовима нема наших људи.“ Терзић је тражио да се „најхитније“ јаве тачна места свих пунктова за избацивање материјала у Србији, као и прецизни сигнали за сваки пункт посебно: „Неопходно је потребно скренути озбиљну пажњу на тачност рада оним нашим руководиоцима у Србији којима је поверен прихват материјала“.[195]

---

[190] Исто, стр. 637.

[191] Зборник НОР-а, 2-13, стр. 711.

[192] Војни архив, НОВЈ, кут. 60/Ц, фасц. 1.

[193] И. Матовић, *Војсковођа с ореолом мученика*, стр. 547-549.

[194] Војни архив, НОВЈ/ГШС, 184-1-36/10.

[195] Архив Ј. Б. Тита, КМЈ, I-3-б/683, радиограм бр. 130.

Велимир Терзић је 16. јуна 1944. јављао Јосипу Брозу да ће „у најскорије време” у совјетску базу у Бари бити упућено 12 великих транспортних авиона и 12 ловаца, као помоћ совјетске владе за транспорт материјала у Југославију. Истовремено, совјетска влада је Врховном штабу НОВЈ обећала још 6 авиона, од којих је 4 наменила за потребе Врховног штаба, а 2 за обуку пилота (Војни архив, НОВЈ/ВШ, к. 57-4, рег. бр. 1/19-1). Терзић је у јуну, јулу и августу из Москве редовно извештавао маршала Тита о авиопошиљкама разног материјала, од наоружања и муниције до одеће, обуће и хране за борце НОВЈ у Југославији који је, осим авионима, транспортован и поморским путем, преко Персијског залива до Барија,

Главна преокупација Врховног штаба НОВЈ тих августовских дана 1944, посебно његовог начелника генерала Арсе Јовановића (Тито је у то време био окупиран углавном међународним обавезама – пријемом савезничких делегација и војних мисија на Вису, разговорима око формирања јединствене привремене владе, путовањем у Италију на разговоре са британским премијером Черчилом и генералом Вилсоном и др.) била је окренута збивањима на простору одакле су дивизије 1. пролетерског и 12. ударног корпуса требало да изврше продор у западну Србију. Њихов евентуални неуспех претио је да угрози позиције Оперативне групе НОВЈ и јединица под командом Коче Поповића у Србији.[196] Иако није постигао главни циљ (уништење три корпуса НОВЈ у Санџаку, Црној Гори и источној Босни), непријатељ је Дурмиторском операцијом успео да отежа и успори продор јединица 1. пролетерског и 12. ударног корпуса у западну Србију. Према првобитној замисли Врховног штаба, требало је да се 1. корпус (1. и 6. пролетерска дивизија) прикупи у Санџаку а затим, преко Лима и Увца, продре према Златибору. Међутим, због покушаја непријатеља да новом офанзивом спречи њихово пребацивање у Србију, Врховни штаб је одлучио да 1. пролетерска дивизија, не чекајући пристизање 6. личке, пређе Лим и пренесе дејства према Златибору. На правцу наступања 1. корпуса, односно 1. пролетерске дивизије (око 4.000 бораца) по преласку Лима, на десној обали Увца и јужним падинама Златибора груписало се око 3.500 четника.[197] Пробивши њихову одбрану 23. августа, 1. пролетерска је избила пред положаје 24. бугарске дивизије која је посела и организовала одбрану просторије: Палисад–Ужице–Пожега–Бајина Башта и Ивањица. Као доминантан тактичко-топографски објект на правцу преко Златибора ка Чајетини, непријатељ је посебно утврдио Палисад, заштитио га рововима, бункерима, утврђеним зградама, жичаним и минским препрекама; бранила су га четири батаљона из састава 24. бугарске дивизије, уз подршку сна-

---

а од Барија опет авионима, на југословенско ратиште (Исто; Војни архив, НОВЈ, 2222-2-25; 2222-2-32; 2222-4-5/1). Са избијањем Црвене армије на румунско-југословенску и бугарско-југословенску границу, са Совјетима је уговорена испорука материјала копненим путем, преко Румуније и Бугарске.

[196] „Зато су", како пише И. Матовић, „тимови оперативаца, с генералима Јовановићем и Кведером на челу, данонoћно пратили развој ситуације у Пиви и Херцеговини, у Санџаку и источној Босни, на Копаонику и у Топлици, уз стално „држање на вези" штабова генерала П. Дапчевића и К. Поповића, Р. Вукановића и Д. Лекића, пуковника В. Јовановића и Ђ. Јованића, па са генералима В. Терзићем у Москви, Б. Пољанцем у Барију, В. Велебитом на релацијама од Каира до Лондона, са маршалима авијације Елиотом и Слесором, генералима Вилсоном и Александером, бригадирима и комодорима, пуковницима и млађим и од њих - углавном договореним, али и приватним каналима, водећи рачуна о њиховим овлашћењима, стварном утицају и моћи, све до личних сујета, што није било лако, поготово за оног ко је – како је Арсо знао да каже - 'објективно стављен у положај да моли, иако се, у суштини, ради о борбеном садејству, савезничкој сарадњи'". (И. Матовић, *Војсковођа*, стр. 554.)

Испод Дурмитора и са Копаоника, из Пиве и Топлице, са Златибора и Мајевице, али и из Барија и Москве, стизали су данонoћно извештаји и депеше на Вис где су анализирани и, у складу са оценама и закључцима Врховног штаба, предузимане су мере да се: „Кочине дивизије" опораве и среде после две узастопне и тешке немачке офанзиве („Трумпф" и „Кераус"); да „Пекова група", попуњена и материјално подржана од Руса, са сектора Копаоник–Јастребац крене „већ једном" ка стратегијској греди у западној Србији; да 1. пролетерски и 12. ударни корпус „што пре продру задатим правцима у Србију". А све то, да се ради брзо и одлучно, по договору и одговорно, у складу са Титовом наредбом од 26. августа 1944: „Немојте да вас предухитре наши непријатељи". (Војни архив, Београд, НОВЈ/ВШ, 26-8-5/1.)

[197] Група аутора, *Војна историја*, стр. 452.

жне артиљерије. Упуштајући се у дуготрајне (од 24. до 27. августа) и исцрпљујуће борбе, иако је 27. августа успела да натера бугарску посаду да напусти Палисад и повуче се у правцу Ужица, 1. пролетерска дивизија је претрпела велике губитке и изгубила драгоцено време, што није било у духу основне идеје Врховног штаба о брзим продорима и избегавању непријатељских утврђених места. На основу извештаја 1. дивизије о првим неуспесима, тешким борбама и жртвама под Палисадом, Јосип Броз је 25. августа критиковао упуштање у дуге фронталне борбе на јако утврђеним положајима непријатеља, наглашавајући да је задатак дивизије да осигура што повољније услове за извршење главног задатка – брзог продора на север: „Ви нијесте разумјели задатак. Основно је разбити главна четничка упоришта и ликвидирати њихову власт заведену по срезовима, општинама и селима. Треба створити властита упоришта, гдје би могли остављати рањенике, примати спрему. Што ће вам напади на утврђена места? Куда ћете са рањеницима? Ако тако продужите, ви ћете онеспособити јединице за додијељени задатак. Немојте рачунати на нашу могућност уредног дотурања муниције и осталог. Најзад, ви не смијете дозволити да вас непријатељ одбаци на Лим, него се морате пробијати ка северу...“[198]

Врховни штаб је са Виса, 19. августа 1944, упутио Главном штабу Србије и штабовима Оперативне групе дивизија, 1. пролетерског и 12. ударног корпуса детаљне инструкције у форми „плана за коначно ослобођење Србије“ у којем се посебно апострофирала борба против четника и недићеваца: „Основно је разбити окупаторску и недићевско-четничку власт, организовану по срезовима, општинама и селима. После разбијања окупаторске власти, отпочети са организовањем војних формација, војних и народних власти. Ово ће се постићи када наше покретне ударне јединице разбију основне недићевско-четничке банде на најважнијим секторима, тако да оне више не представљају организовану снагу и опасност за наш живаљ у Србији. Дакле, народ треба да осети моћ наших јединица и слабост плаћеничких банди“. У тактичком смислу, овим упутствима препоручивало се разбијање „четничко-недићевских банди“ на појединим кључним секторима и стварање сопствених чврстих упоришта, а не „фронтално кретање једним линијским распоредом“, нити, пак, груписање снага на „узаном простору“: „Потребно је обухватити шира подручја, развући непријатеља на широком простору, чиме ће се он ослабити и изложити почесном тучењу. Кад ударна група продре до једног важног сектора, одатле треба да се постепено шири у више праваца. Све наше снаге на подручјима Србије морају бити способне за непрекидне брзе покрете и маневровања. Хватање у коштац са крупним окупаторским снагама било би погрешно и врло опасно за наше јединице, које су и иначе у досадашњим борбама имале велике губитке...“[199] Ова инструкција јасно указује да је главни циљ партизанског вођства било уништење четника и разбијање недићевско-четничких упоришта у Србији, као и избегавање фронталних сукоба са окупаторским снагама. Инсистирање на разбијању четничких и Недићевих снага „на најважнијим секторима у Србији“ било је тим актуелније и потребније, ако се имају у виду разговори између Недића и Ми-

[198] Војни архив, Београд, НОВЈ/ВШ, 28-3-4/1; Књига депеша Врховног штаба Штабу 1. пролетерског корпуса.

[199] Војни архив, Београд, НОВЈ, 371-4-6; (Приређивачи Зборника НОР-а, том 2, књ. 13. тврде да је у питању оверен препис копије оригинала који је урађен у Штабу 1. пролетерског корпуса НОВЈ крајем августа или почетком септембра 1944. и да оригинал није пронађен.)

хаиловића у августу 1944. који су требали да доведу до формирања јединственог националног антикомунистичког фронта у Србији.[200] Требало је осујетити њихово повезивање, борбено садејство против НОВЈ и посебно спровођење мобилизације у Србији, као и све покушаје да преко „политичких чиниоца“ у Београду, повезаних са западним савезницима, „приреде неку подвалу“ којом би народноослободилачком покрету отежали позиције код савезника. На ову опасност Тита је,31. августа 1944, упозорио и генерал Терзић из Москве, указујући на преку потребу да се јаче снаге НОВЈ приближе Дунаву и Београду: „Ви знате да у једној таквој ситуацији (при евакуацији Немаца и Бугара са наших територија), врло се брзо може десити да ће група Недић–Михаиловић, пошто се налази у тешком положају, покушати са својим планом да заузме Београд и прилазе ка њему, да би се пред светским јавним мњењем представили као да су га они освојили“. У тој ситуацији Терзић је сматрао веома важним и активирање партизанских снага у Банату: „По мом мишљењу у Банату се може данас брзо створити солидна оперативна база не само за ликвидацију непријатељских група источно од Дунава, него нарочито за садејство нашим српским снагама јужно од Дунава против групе Недић–Михаиловић у Србији...“[201]

У поменутој директиви Главном штабу Србије (од 19. августа 1944) Врховни штаб је указивао и на „велику важност“ источне и југоисточне Србије где се, након капитулације Бугарске, пружала могућност прилива нових бораца у партизанске редове; затим, значај Шумадије као централне области, а нарочито западне Србије која је требало да послужи као повољан ослонац за продор ка Шумадији и Београду. Мачва, Посавина и пожаревачки сектор и избијање НОВЈ на Дунав и Саву такође су били од прворазредне важности, јер су омогућавали везу са Војводином „где ми имамо велики резервоар људства расположеног за народноослободилачку борбу“, али ништа мање није била важна ни област Косова и Метохије, где се инсистирало на стварању јачег партизанског упоришта за продор ка северозападу Србије. Анализирајући потенцијалне оперативне правце за продор стратегијских групација НОВЈ у Србију, Врховни штаб је у овом документу понудио план о њиховом покрету и ангажовању: Лекићев корпус (12. ударни) са три дивизије (16. и 36. војвођанска и 11. крајишка) треба-

[200] Дража Михаиловић и Милан Недић састали су се 12. и 13. августа у селу Ражана код Косјерића, у присуству Мирка Лалатовића, Рачића и Николе Калабића, генерала Дамјановића и Драгог Јовановића, управника града Београда. Тада је договорено да се Српска државна стража стави под Дражину команду. Од ових јединица четнички командант Србије генерал Трифуновић формирао је Српски ударни корпус, под командом генерала Радовановића, дотадашњег команданта СДС Београда, а за заменика је одређен генерал Боривоје Јонић, дотадашњи командант Српске државне страже. Недић се том приликом обавезао да даје плате Михаиловићевим официрима и подофицирима и да прибави 30.000 пушака, 500 пушкомитраљеза, 500 минобацача и 3 милиона метака. (Бранко Латас, Никола Џелебџић, *Четнички покрет Драже Михаиловића 1941-1945,* Београд, 1979, стр. 312).

[201] Архив Ј. Б. Тито, КМЈ, I-3-б/681, бр. 167-169.

У писму од 2. септембра 1944, Терзић је предлагао и тражио дозволу од Јосипа Броза да он и Моша Пијаде „хитно” дођу у Банат, где би „својом присутношћу помогли организацији народног покрета, мобилизацији и формирању јединица, руковођењу операцијама, а такође и организацији снабдевања из Совјетског Савеза, организацији везе и координацији операција са Црвеном армијом”. (Архив Ј. Б. Тито, КМЈ, I-3-б/681, бр. 174) Тито му је 4. септембра поручивао са Виса да он о томе не брине, јер „ми овдје предузимамо мјере за мобилизацију у Војводини и Банату” (Војни архив, Београд, НОВЈ, к. 57-4, раг. бр. 4-37/1), а већ 5. септембра, у оштром тону пребацио му да је неправилно поступио тражећи одобрење да оде на румунско-југословенску границу: „То није ваш посао и ви сте дужни да то знате и не постављате таква питања. Надам се да је то било последњи пут. То се тиче Вас и Пијаде”. (Зборник НОР-а, 2-14, стр. 56).

ло је да продре на посавски сектор са упоришћем на Церу и Близонским висовима изнад Ваљева; Пеков Први пролетерски корпус са четири дивизије (1. пролетерска, 5. крајишка, 6. личка и 17. источнобосанска)[202] имао је задатак да преко Западне Мораве избије на Сувоборски сектор, обухвати на западу простор до Зворника и остави једну дивизију на сектору Златибор–Тара. У складу са овим задатком, Пеко Дапчевић је са три дивизије (5, 17. и 21. српском), после попуне новим људством, требало да крене са сектора Копаоник–Јастребац преко Западне Мораве, општим правцем ка Сувобору, са задатком да на Сувоборском сектору „разбије основне четничке групације“. Команданту Главног штаба Србије препуштала се иницијатива да заједно са Дапчевићем одреди детаље који су се тицали праваца покрета његових дивизија.[203]

У вези са развојем догађаја у Румунији и Бугарској и очекиваног повлачења бугарске војске из Србије и Македоније, у Врховном штабу такође се размишљало и о „неком новом груписању снага“. У том смислу, 27. августа биле су упућене и одговарајуће директиве Главном штабу Србије, односно његовом команданту Кочи Поповићу: „Источни предели наше земље добијају велику важност. На тој страни ухватиће се прва веза са нашим савезницима. У случају нужде, наше снаге можда би тренутно могле искористити базе на терену Бугарске и Румуније. За нас је врло важно добити позиције на терену. Крварење и губљење времена око неког утврђеног градића није рентабилно. По сваку цену успоставите сигурне везе са источном Србијом“.[204] Како се ишчекивала капитулација Бугарске, Главни штаб Србије је већ сутрадан (28. августа) упутио одговор Врховном штабу да је јединицама наредио да „ступе у везу са свим бугарским гарнизонима и штабовима, захтевајући или прикључење борби против Немаца или предају оружја и спреме“, те да „овладају гарнизонима и комуникацијама које држе Бугари“.[205] Последњих дана августа међутим, забележени су први случајеви разоружавања Бугара од стране четника. Главни штаб Србије евидентирао их је у Лесковцу и Нишу, где су четници уједно настојали да успоставе и своју власт: „Наредили смо нашим јединицама да брзо најенергичније иницијативно интервенишу ради прихвата Бугара. Главно је да не буду разоружани од четника...“[206] Преговори који су вођени са штабовима бугарских јединица и са Штабом 1. окупационог корпуса ипак нису довели до резултата. Неке бугарске јединице су и крајем августа обезбеђивале повлачење немачких снага из Бугарске. Због тога је Главни штаб Србије наредио да се бугарске јединице нападају и разоружавају. Страхујући да наоружање и опрема бугарских јединица не падне у руке НОВЈ, Немци су такође приступили њихо-

[202] Наредбом Врховног штаба генерал Дапчевић је именован за команданта Првог пролетерског корпуса 26. августа 1944. године. Овом наредбом под његовом командом остала је и даље Оперативна група дивизија. (Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, књ. 22, Београд 1986, стр. 206).

[203] Војни архив, Београд, НОВЈ, 371-4-6.

[204] Војни архив, Београд, НОВЈ/ВШ, 26-8-5/1; 26-8-5/2.

[205] Војни архив, Београд, НОВЈ/ГШ, 184-1-22/4.

Бугарска влада је 25. августа објавила неутралност Бугарске; 29. августа наредила је повлачење 1. окупационог корпуса из Србије; 6. септембра објавила је рат Немачкој; 9. септембра потписала капитулацију. За све то време, команданти бугарских окупационих јединица одбијали су све предлоге и упорне покушаје штабова јединица НОВЈ у Србији да их придобију за сарадњу, или бар предају своје наоружање (И. Матовић, *Војсковођа*, стр. 559).

[206] Војни архив, Београд, НОВЈ/ГШС, 184-1-22/4.

вом разоружавању. Јединице НОВЈ успеле су да заплене извесну количину бугарског наоружања и ратног материјала, што је донекле помогло снабдевању бројно нараслих партизанских снага у Србији, од којих су почетком септембра формирана прва два корпуса НОВЈ у Србији (13. и 14. корпус).

Поступајући по наредбама Врховног штаба од 19. и 27. августа да „по сваку цену" успостави везу са источном Србијом, Главни штаб Србије је 30. августа одлучио да главним снагама (под његовом командом) дејствује према Дунаву, ради хватања везе са Црвеном армијом и продирања ка Београду, а помоћним снагама да се нападају бугарске јединице (које штите повлачење немачких трупа) и разбијају четници.[207] Почетком септембра Коча Поповић је упозоравао и на велику несташицу у оружју и захтевао интервенцију код совјетске владе да се знатно повећају авио-испоруке, јер су „садашње наше потребе за оружјем из Совјетског Савеза тако велике да број авиона никако не може задовољити". Јављао је о великом приливу новог људства и, осим оружја, тражио још кадрова, „бригадних и дивизијских политичких и војних руководилаца". Захтевао је „ако је икако могућно" да се Главном штабу Србије стави на располагање и један авион за везу са источном Србијом и да се на овај простор пошаље посебна руска мисија.[208] Са терена су свакодневно стизали захтеви из јединица за оружјем, муницијом и другим неопходним материјалом.[209] Коча Поповић се тим поводом обраћао и шефу британске војне мисије, бригадиру Маклејну, који се тих дана налазио у Србији, да употреби свој „велики ауторитет" и заложи се код „надлежних савезничких органа" како би се потребе његових јединица у оружју и муницији „бар делимично задовољиле".[210]

Крајем августа 1944. Врховни штаб је форсирао и дејства Првог пролетерског корпуса; 28. августа обавештавао је његовог команданта да се може „скоро очекивати остварење веза са Русима на нашим источним границама", да развој догађаја „захтева ваш бржи рад и маневар трупа", при чему „крварење и губљење времена око неког утврђеног градића није рентабилно": „За нас је важно добити позиције на терену - уколико шире, утолико би било боље. Сада је битно овладати стратегијском гредом Рудник–Сувобор–Соколска планина–Цер, из разлога: разбијања основних четничко-недићевских снага, бржег надирања ка Шумадији и Београду, добијања сигурних ослонаца за наше трупе, стварања услова за нову мобилизацију, добијања војничког и политичког ефекта. Груписање и задржавање јаких снага на Западној Морави опасно је и нерентабилно. Тај гркљан је важан за непријатеља и он ће га жестоко бранити. Дакле, на сектору Рудник–Сувобор–Повлен у прво време треба избити бар са три дивизије, па се постепено ширити ка истоку и западу, уводећи нове снаге које ће долазити са југа..."[211]

---

[207] Војни архив, Београд, НОВЈ/ВШ, 26-8-7/1.

[208] Војни архив, Београд, НОВЈ/ГШС, 184-1-36/23.

[209] Војни архив, Београд, НОВЈ/ГШС, 184-1-34/1.

[210] Зборник НОР-а, 1-12, Београд, 1955, стр. 7.

[211] Војни архив, НОВЈ/ВШ, 28-1-1/1; 1/2; Књига депеша Врховног штаба Штабу Оперативне групе дивизија Арсов биограф Иво Матовић о аутору овог документа пише: „У овом документу такође се лако препознаје језик генералштабног официра, нарочито када говори о изузетном значају освајања и држања Стратегијске греде од Цера до Рудника, познате из војне историје и географије, и избегавања долина река што је, како Ђилас бележи у *Револуционарном рату*, била Арсова 'вечита опсесија, најчешће тежа, али увек безбеднија варијанта' ". (И. Матовић, *Војсковођа*, стр. 558)

У периоду од 24. августа до 5. септембра 1944, док су јединице 1. пролетерског корпуса водиле борбе на Златибору, према Ужицу и Пожеги, 12. корпус је изводио тежак и напоран обилазни марш-маневар са Голије, преко Херцеговине и источне Босне, до Дрине и планине Таре, по планинском, беспутном и сиромашном терену, изложен честим дејствима непријатеља. Пребацивши се 5/6. септембра преко Дрине, корпус је своје јединице усмерио ка планини Тари ради повезивања и садејства са 1. пролетерским корпусом према северу, у складу са директивом Врховног штаба о наступању правцем Ужице–Ваљево и избијања у Мачву и Посавину. Предвиђајући „брзи развој ситуације“, Врховни штаб је од Првог пролетерског корпуса из „политичких разлога“ 5. септембра захтевао брзи упад у Шумадију и западну Србију: „Упамтите да је у целокупној овој ситуацији основни задатак ликвидација четника Драже Михаиловића и недићеваца као и њиховог апарата на терену. Тиме ћемо онемогућити све четничко-недићевске комбинације које они везују за Немце и њихово повлачење“. Притом се инсистирало на избегавању фронталних борби које су „скопчане са губицима и губљењем у времену, које је за нас у овој ситуацији важан фактор“: „Не смете дозволити да вас непријатељ врати и набаци на Моравску клисуру и јужно од ње. Ви имате довољно снага за разбијање четника на вашем правцу и једном ухваћене четничке банде гонити до растројства“.[212] После неколико дана (10. септембра) поново је захтевао од овог корпуса да се „разбијени непријатељ“ гони до потпуног растројства и уништења: „Од нас сте добили директиву. Предузимајте мере према развоју ситуације. Узмите велики офанзивни замах. Овладајте масивима Маљена и Сувобора и надирите ка Ваљеву, Љигу и Колубари. То је у духу опште ситуације, јер је непријатељ деморалисан и слаб, а наше јединице изводе успешну офанзиву у целој Југославији. Схватите да сте ви офанзивна претходница, која треба да створи услове за брз развој операција у Шумадији и западној Србији“.[213]

У борбама које су водиле јединице НОВЈ у Србији у лето 1944. године може се закључити да су четници били њихова главна преокупација, о чему недвосмислено говоре и директиве Врховног штаба, док се сукоб са Немцима прихватао као неизбежан онда када би ови предузимали офанзивна дејства ради одбране Србије од продора партизанских групација са запада и од октобра, када су отпочели са извлачењем својих снага (армијске групе „Е“) из Грчке, преко Србије, ка северозападу. То је потврдио и амерички пуковник Роберт Мекдаул када је у једном свом извештају (од 23. новембра 1944) писао да у време његовог боравка у Србији[214] партизанска војска није учинила никакав озбиљан напор у борби против Немаца или у ометању њиховог повлачења из Србије. О великој партизанској офанзиви у западној Србији у првој половини септембра, амерички обавештајац пише: „Немачке гарнизоне у Краљеву, Чачку и Ужицу партизани су пажљиво заобишли. Саобраћај између тих места националисти су већ били прекинули, а три града су била делимично опкољена. Прва фаза партизанске офанзиве ограничила се искључиво на протеривање националиста на север од тих градова и саобраћајница. Друга фаза састојала се у великом напору да се националистичке трупе на северу гурну у немачке руке. Партизани су евакуисали скоро целокупну долину Западне Мораве - зани-

[212] Војни архив, Београд, НОВЈ/ВШ, 28-3-4.

[213] Исто.

[214] Пук. Мекдаул је у Србији (у Михаиловићевом штабу) боравио од августа до новембра 1944. године.

мљив податак о њиховој бројчаној немоћи. Михаиловић је највећи део својих снага послао на југ, кроз партизанске линије, где су опет почели да ометају немачке комуникације у долини Ибра, као и дуж Западне Мораве. У трећој фази офанзиве, мисија је имала прилике да у областима Ваљева и Шапца посматра како партизани брижљиво избегавају да нападају градове који су били у немачким рукама“.[215]

*

Избијањем Првог пролетерског и Дванаестог ударног корпуса НОВЈ на стратегијску греду Сувобор–Маљен–Повлен у првој половини септембра и продором Оперативне групе дивизија кроз Шумадију у западну Србију, у рејон Горњег Милановца, Рудника, Венчаца и Букуље, затим избијањем 14. корпуса на Дунав и затварањем јужноморавског правца од стране 13. корпуса НОВЈ крајем септембра 1944, остварен је први део плана Врховног штаба о преношењу тежишта дејстава НОВЈ у Србију. Територија на којој је дејствовао тринаести корпус (са својом 22, 24, 46. и 47. дивизијом) обухватала је просторију између Ибра и Западне Мораве на југозападу, до бугарске границе на истоку. На овом простору корпус је имао задатак да разбија „четничко-недићевске банде“, дејствује на комуникације, нарочито у долини Мораве, Нишаве и Ибра, напада на непријатељске гарнизоне, врши мобилизацију и формира нове јединице, политички делује у народу и одржава везу са јединицама НОВЈ у Македонији, Космету, Црној Гори и Санџаку.[216] Задатак Прве армијске групе НОВЈ (обједињена формација 1. пролетерског и 12. ударног корпуса и Оперативне групе дивизија)[217] био је да широким фронтом са југозападног правца (са стратегијске греде Сувобор–Маљен–Повлен) подиђе Београду, док је Четрнаести корпус (23, 25. и 45. дивизија) требало да садејствује јединицама Црвене армије у ослобађању источне Србије и образује основицу за даља дејства у правцу Београда.[218] Са становишта оперативног ангажовања НОВЈ и јединица Црвене армије, септембар и октобар 1944. представљали су период најинтензивнијих и најжешћих борбених дејстава у Србији која ће кулминирати у време Нишке и Београдске операције.

Поводом очекиваног извлачења немачких снага из Грчке и Албаније, преко Македоније и Србије ка северу, Врховни штаб је 11. септембра наредио свим потчињеним штабовима „максималну иницијативу и офанзивни полет, све јаче рушење комуникација, заузимање важних чворова, градова и других упоришта“. Захтевао је да се Немцима „не дозволе да се организовано повуку и изнесу оружје из наше земље“.[219] Међутим, већ 17. септембра уследила је Титова оштра критика упућена Штабу Оперативне групе дивизија поводом неуспеха у нападу на градове и ангажовања на Западној Морави: „Нисам вам дао тај задатак. Сем тога, имали сте податке да су на тај сек-

[215] Наведено према: Дејвид Мартин, *Мрежа дезинформација. Черчилова југословенска грешка*, Београд, 1991, стр. 429-430.

[216] Војни архив, Београд, НОВЈ/ГШС, 2-49/1; Наређење команданта Главног штаба Србије Штабу 13. корпуса НОВЈ од 6. септембра 1944.

[217] Овај назив за обједињену формацију 1. пролетерског и 12. ударног корпуса и Оперативне групе НОВЈ коришћен је у историографији иако га Врховни штаб и Јосип Броз у својим документима нису нигде употребљавали, већ су ову групацију називали једноставно „Група Пеко”.

[218] Група аутора, *Београдска операција*, Београд, 1989.

[219] Војни архив, Београд, НОВЈ, 372-1-33/128.

тор дошле јаке немачке снаге, па сте требали проценити шта могу учинити ваше преморене трупе. Поведени жудњом за тактичким успјесима, ви сте изгубили из вида ширу стратегијску перспективу, која вам је дата мојом ранијом директивом. Као команданта групе дивизија није вас смио ангажовати тај споредни циљ. Морали сте изаћи сјеверно и објединити све снаге. Имали сте избити на греду Сувобор–Рудник и вашим дејством омогућити држање заузетог Ваљева, чишћење Западне Србије, стварање упоришта у њој и постепено остварити надирање ка Шумадији. Овим поступком увелико сте отежали наш крупни план, који је од самог почетка имао видне успјехе. Тражим да убудуће стриктно извршавате моје директиве“.[220]

Иако је разбијањем немачке одбране у источној Србији (чију је окосницу чинила 1. брдска дивизија), у периоду од 28. септембра до 10. октобра 1944. ова формација у ширем рејону Ниша и Лесковца била одсечена, немачка команда на Балкану је одлучила да овај простор по сваку цену брани, у нади да ће моравским правцем омогућити извлачење армијској групи „Е“ из Грчке. Упорност у овим настојањима била је утолико уочљивија када је Хитлер, 3. октобра, наредио да се евакуишу јединице из Грчке, јужне Македоније и јужне Албаније. У септембру, а посебно у првој половини октобра 1944, Немци преносе тежиште одбране Србије у шири рејон београдског стратегијског чвора. Циљ им је био да одсудном одбраном на овом правцу, најпре са линије Топола–Младеновац–Смедерево, спрече продор јединица НОВЈ и Црвене армије у Панонску низију и обезбеде време и простор за прикупљање својих снага из Србије и Грчке које је требало да се вардарско-моравским правцем, преко Београда, пребаце ка северу. Међутим, услед спајања 1. армијске групе НОВЈ и Црвене армије 11. октобра на Великој Морави, код Велике Плане и због губитка Ниша 14. октобра, не само да је било онемогућено извлачење немачких снага према Београду, већ су и њихове снаге у Србији биле раздвојене на два дела: један део морао се повлачити пробијањем из источне Србије ка Београду (корпусна група „Штетнер“, чије је језгро чинила 1. брдска дивизија), а други, према Крагујевцу и Краљеву, долином Западне Мораве, према Босни.[221] Сламањем немачке одбране у Нишу[222] пресечена је одступница немачким снагама (армијској групи „Е“) долином Јужне и Велике Мораве према северу. Овој јакој групацији, од око 350.000 људи, са огромном ратном техником и другим ратним материјалом, остао је на располагању само вардарско-ибарски правац који је водио долином Вардара, преко Скопља, Качаничке клисуре, Косова поља, Рашке, према Дрини и Босни. Уместо спајања са армијском групом „Ф“ („Србија“) на Великој Морави, она је била принуђена да убрза извлачење, уз безобзирно напрезање људства и материјала, како би себи отворила правац Краљево–Ужице–Вишеград. Тако је пропала и немачка замисао о образовању чврстог фронта на Балкану на линији Ђердап–Ниш– северна Албанија. Уместо на овом правцу, немачки фронт ће нешто касније бити формиран на линији Драва–Дунав–Срем–Сава–Уна–Лика–Хрватско приморје.

[220] Војни архив, Београд, НОВЈ/ВШ, 28-1-1/4.

[221] Група аутора, *Војна историја*, стр. 458.

[222] Окосницу немачке одбране оперативне зоне Ниша чинила је 7. СС дивизија која је сама имала близу 19.000 војника. У борбама око Ниша Немци су имали 2.036 мртвих, 1.238 рањених и око 700 заробљених војника. Заплењена је знатна техника и наоружање, поред осталог 17 тенкова, самоходни топови, целокупно тешко наоружање 37. противавионског пука, неколико стотина авиона и др. (Исто, стр. 459).

Септембар и октобар месец 1944. су и за Врховни штаб НОВЈ представљали период најинтензивнијих ратних догађања у Србији, која су захтевала његово максимално ангажовање, тим пре што је са Виса од 18. септембра до 25. октобра деловао у условима одвојености од врховног команданта, који је у том периоду боравио у Москви, Крајови и Вршцу. На Вису се Тито бавио углавном политичким питањима, док је Арсо Јовановић, као начелник Врховног штаба, са највишим овлашћењима и пуним Титовим поверењем водио оперативне послове у штабу: бавио се плановима око поседања стратегијске греде у северозападној Србији као оперативно-стратегијске основице за наступање јединица НОВЈ ка Београду и Сави. Са великом пажњом пратио је и ситуацију у „окуци Дунава", нарочито на сектору Неготин–Брза Паланка, где се од Главног штаба Србије очекивало да успостави везу са Црвеном армијом на Дунаву.[223] Од јединица 14. корпуса захтевана је и акција према хомољском масиву ради запоседања правца Горњи Милановац–Кучево–Голубац, који је требало да послужи као „солидан мостобран" за пријем материјала (совјетске помоћи) из Румуније за јединице НОВЈ у Србији.[224] Врховни штаб је журио са успостављањем везе са Црвеном армијом, поред осталог и због опасности од повезивања четника са совјетским командама у ширем захвату Дунава.[225] У многим Титовим наредбама и директивама штабовима и командантима у Србији четници су означавани као главни непријатељи, чије је разбијање и ликвидација био прворазредан задатак. Иницијативу коју је мајор Војислав Лукачевић са неколицином четничких команданата (пуковником Петром Баћовићем, потпуковницима Захаријем Остојићем и Павлом Новаковићем) упутио преко бригадира Маклејна маршалу Титу у августу 1944, у којој је понудио борбу четника са простора Херцеговине, Санџака и источне Босне против окупатора под савезничком командом на Средоземљу и предложио склапање примирја са НОВЈ,[226] а коју је поновио и 3. септембра

[223] Војни архив, Београд, НОВЈ/ВШ, 26-8-5/3.

Шестог септембра 1944. јединице маршала Р. Малиновског избиле су на Дунав код Турн Северина. (Војни архив, Београд, НОВЈ/ВШ, 26-13-10/11)

[224] Војни архив, Београд, НОВЈ/ВШ, 26-5-4/8.

[225] У току ноћи између 10. и 11. септембра Велимир Пилетић (командант Крајинског четничког корпуса) преко Дунава се пребацио у Румунију како би, по наређењу Драже Михаиловића, успоставио везу с Црвеном армијом. Пилетићеву групу, коју је чинило око 150 људи, Румуни су делимично разоружали одмах по преласку границе, а затим је, преко Турн-Северина, спровели у Крајову. Пилетић је имао задатак и да успостави везу са америчком, британском и француском војном мисијом у Букурешту. Преко свог делегата, како пише Б. Петрановић, Михаиловић је покушавао да направи споразум са Црвеном армијом, да се представи као савезник и узме учешћа у борби против Немаца (Б. Петрановић, *Србија*, стр. 639). Од Совјета се очекивало да посредују код партизана ради окончања грађанског рата, како би се све снаге окренуле борби против Немаца (Ј. Томашевић, *Четници*, стр, 348).

Како је био обавештен о овом подухвату, Јосип Броз се 11. септембра обратио Главном штабу Србије, да преко генерал-мајора Горшкова прибави све информације о овом случају и интервенише код совјетских власти (Војни архив, Београд, НОВЈ/ВШ, 26-12-8/4).Совјетске власти су ухапсиле Пилетића и пребациле га у логор у Лубјанку. У совјетским казаматима Пилетић је исцрпљиван глађу и изолацијом, а у новембру 1945. је, на захтев југословенских власти, требало да буде враћен у земљу, где је био проглашен за ратног злочинца. Међутим, Пилетић је успео да побегне и, после многих перипетија, стигне у Париз. Југославија је од француских власти 1948. године тражила његово изручење, али је уместо тога, 20. јула у Паризу одржан јавни претрес у Апелационом суду, да би на другом претресу, 18. октобра 1948. Пилетић био ослобођен од сваке одговорности (Наведено према: К. Николић, *Историја Равногорског покрета*, књ. 3, стр. 370-371).

[226] Војни архив, Београд, фонд Емигрантске владе, 198-1-22/2.

преко Штаба 37. дивизије НОВЈ, обећавајући да ће у потпуности поштовати споразум Тито–Шубашић,[227] Јосип Броз је категорички одбио: „Никаквих разговора са четницима не може бити, ако они одмах не пређу на нашу страну, под нашу команду и онако распоређени како ћемо ми то решити. Четници као самосталне јединице не могу постојати као такве ни према споразуму (Вишком - прим. М. З). Разбијајте их свуда где сарађују са окупаторима“.[228] Краљевим указом од 29. августа којим је одузета команда генералу Михаиловићу, а маршал Тито признат за „јединог вођу југословенских снага отпора“ у земљи и прокламацијом од 12. септембра 1944. којом је Петар II Карађорђевић позвао све патриотске снаге да стану под заставу маршала Тита и боре се за ослобођење земље од немачког окупатора, Тито је пред савезницима учврстио своје позиције у Србији, које су му омогућавале да одлучује и о судбини свог највећег непријатеља у земљи.[229]

У фази одсудне битке за источне делове Југославије Јосип Броз се налазио ван Југославије. До 18. септембра 1944. операцијама које су изводиле јединице НОВЈ у Србији командовао је са Виса, па и у време готово једномесечног боравка ван земље (од 19. септембра до 16. октобра) он је настојао да држи ситуацију у Србији потпуно под својом контролом. Иако је пред полазак са Виса војнооперативне послове у Врховном штабу препустио Александру Ранковићу и Арси Јовановићу, заменику врховног команданта и начелнику ВШ, индикативна је његова директива коју им је, 7. октобра, упутио из Крајове: „За Србију ја дајем наређења. Престаните са вашим давањем наређења“.[230] Подозривим савезницима који су подигли велику „прашину“ поводом његовог одласка са Виса била је намењена његова порука Ранковићу од 29. септембра: „Дајте у штампу преко ’Тањуга’ да сам ја завршио инспек-

[227] Лукачевић је 3. септембра писао партизанским вођама: „... Прихватајући поруку Његовог величанства Краља Петра за борбу против окупатора и обустављањем грађанског рата, повели смо све наше снаге у борбу против Немаца и усташа и свих оних који помажу и наредили смо свим трупама Независног националног отпора да обуставе борбу против јединица Народноослободилачке војске и њених организација. Умољавају се све старешине НОВ и партизанских одреда да издају потребне инструкције са своје стране. Апелујемо на све људе и борце оба отпора да у интересу нашег народа обуставе братоубилачку борбу и да се све народне снаге окрену против Немаца, усташа и осталих плаћеника...” (Војни архив, Београд, ЧА, 147-2-23.)

[228] Војни архив, Београд, НОВЈ/ВШ, 26-13-10/10.

[229] Са Виса је праћен процес „добровољног” одзива на краљев позив јединица или појединаца који су се налазили у непријатељским редовима; рок за предају био је 15. септембар, уз претњу да ће сви они који се после тог периода ухвате да се са оружјем боре против НОВ на страни непријатеља бити изведени пред војни суд где су их чекале најстроже казне. Свим официрима и подофицирима који се добровољно предају обећано је да ће задржати стечене чинове (Војни архив, Београд, НОВЈ/ВШ, 15А-1-38/1; Наредба Врховног команданта НОВ и ПОЈ Главним штабовима, штабовима корпуса и дивизија од 15. септембра 1944. године), што је морало изазвати неминовне протесте међу партизанским командантима. Према извештајима са терена после 15. септембра, „позив Тита имао је велико дејство”: „Ситуација на сектору Космаја одлична. Огромни прилив нових бораца из Посавине, Поморавља, Подунавља и Београда. Опште прилажење сељака из четничких редова. У већини срезова разбијене општинске управе и Дражине месне организације...” (Исто.) Поповић је 17. септембра јављао да је „за последњих десет дана на сектору Лесковац прешло на нашу страну преко 500 четника и недићеваца...” (Војни архив, Београд, НОВЈ/ВШ, 28-3-4) У исто време, нарочито у Србији и Македонији вршена је масовна мобилизација људства за попуну прилично проређених јединица, а у септембру су, поред пет постојећих, формиране још три дивизије (45, 46. и 47. дивизија) под командом Главног штаба у Србији.

[230] Војни архив, Београд, НОВЈ/ВШ, 15-1/I-34.

цију трупа у западној Србији и неким другим областима“.[231] Британцима је, међутим, крајње неуверљиво било објашњење са Виса да је Тито у Србији; слутили су да је отишао у Москву и прибојавали се склапања аранжмана који би убрзао трансформацију НОВЈ у регуларну армију која ће бити јак ослонац државне власти по завршетку рата у Југославији. Њима је више одговарао партизански, односно герилски покрет у Југославији, коме су са „таса апотекарске ваге“ давали помоћ у тежем наоружању, а сада су се побојали да ће Стаљин дати и тенкове и авијацију.[232]

Јосип Броз је у октобру из Крајове одржавао редовну везу са Висом, путем радиодепеша комуницирао са својим заменицима у Врховном штабу, посебно Ранковићем, као и са Кочом Поповићем у Србији, слао им директиве и инструкције за рад и добијао актуелне информације из земље. Из његових првих телеграма Ранковићу (од 19. септембра) закључујемо да је рачунао да ће се „кратко вријеме“ задржати у Москви и тражио од њега и Арсе Јовановића да се „полако припремају за премештај“, док је Милутину (Ивану Милутиновићу) наредио да „одмах буде спреман на пут“ до њега, где је „хитно потребан“.[233] Првим телеграмом по повратку из Москве у Крајову Тито наређује Ранковићу, 28. септембра, да „најхитније почне пребацивати овамо дијелове штаба и штапски материјал“. У овом телеграму први пут се помиње пребацивање АВНОЈ-а и Националног комитета у Србију, док је „Арсо с остатком штаба требао да дође последњи на ослобођену територију близу границе, јер ће с њим доћи и савезничке мисије“.[234] Намера је била да се савезничке војне мисије што дуже задрже далеко од Србије и на тај начин онемогући њихов утицај на догађаје који су у њој увелико текли мимо воље западних савезника. У серији телеграма које је у периоду до 10. октобра 1944. упутио Ранковићу, Тито је више пута захтевао пребацивање АВНОЈ-а и НКОЈ-а на ваљевски или пиротски сектор;[235] 5. октобра је помињао пребацивање и Врховног штаба, с тим што би се Арсо Јовановић са савезничким мисијама пребацио накнадно „кад ја наредим“;[236] 6. октобра тражио је да се Марко (Александар Ранковић) „с целокупним својим апаратом одмах пребаци код Пека“;[237] 10. октобра сматрао је Ранковићево присуство у Београду „хитно потребним“ и тражио од њега да буде спреман како би „првим транспортом дошао до нас...“[238] Истог дана (10. октобра)

[231] Војни архив, Београд, НОВЈ/ВШ, 15-1/I-54.

[232] Владимир Велебит, *Сећања*, стр. 305, 311.

[233] Војни архив, Београд, НОВЈ/ВШ, 26-13-12/1.

[234] Војни архив, Београд, НОВЈ/ВШ, 15-1/I-21.

[235] Војни архив, Београд, НОВЈ/ВШ, 15-1/I-53; 26-13-12; 26-8-5.

[236] Ј. Б. Тито, *Сабрана дјела*, књ. 23, Београд 1982, стр. 235.

Тито је наредбу о пребацивању Врховног штаба издао 14. октобра, после чега се Арсо Јовановић са војним мисијама пребацио у Ваљево 17. октобра.

[237] Војни архив, Београд, НОВЈ/ВШ, 26-13-12/3.

Поступајући по овом наређењу врховног команданта, Ранковић је 8. октобра одговорио да је због кише аеродром на Вису неупотребљив. Пошто је било немогуће пребацивање са Виса авионом, Ранковић је 12. октобра кренуо с целокупним апаратом ЦК КПЈ, Врховног штаба (осим мањег дела који је остао са начелником штаба на Вису), НКОЈ-а и АВНОЈ-а бродом у Бари. Због лоших временских услова, на аеродром Дивце код Ваљева пребацили су се тек 15/16. октобра. После краћег задржавања, из Ваљева су прешли у Аранђеловац, где се налазио Штаб Прве армијске групе, са командантом Пеком Дапчевићем.

[238] Исто.

Тито је саветовао и Кочи Поповићу да из безбедносних разлога сачека са пребацивањем свог штаба у Пирот: „Моје је мишљење да би ти одмах по доласку у Пирот требало да кренеш даље у правцу Београда с неколико официра свог штаба, јер је важно да се што прије нађеш у Београду када буде ослобођен“.[239] Због ситуације у Србији која се у октобру 1944. одвијала у знаку извлачења немачких снага из Србије, нишке и београдске операције, са реализацијом ових планова око пребацивања Врховног штаба, АВНОЈ-а и НКОЈ-а у Србију морало се ипак причекати.

Из Крајове је Тито често подсећао начелника Врховног штаба на обавезу да држи сталну и непосредну везу са бригадиром Фицројем Маклејном и пуковником Елери Хантингтоном (шефом америчке војне мисије при Врховном штабу) и да их, тек по пребацивању Националног комитета, ЦК КПЈ, АВНОЈ-а и Врховног штаба, последњим конвојем преведе у ослобођену Србију.[240] Током боравка у Крајови (по повратку из Москве), Титу је највећа преокупација било планирање Београдске операције и садејство НОВЈ са Црвеном армијом у Србији, које је требало да буде крунисано ослобађањем Београда и преношењем дејстава северно од Саве и Дунава. Том приликом у потпуности се ослонио на сарадњу са људима из штаба генерала Бирјузова, не консултујући се притом са својим најближим сарадницима у земљи,[241] па ни са начелником Врховног штаба Арсом Јовановићем. Условљавање помоћи Генералштаба Црвене армије Народноослободилачкој војсци у ослобађању Србије и, посебно Београда, наводно одрешеним рукама совјетских команданата у планирању и командовању операцијама, Титу је одговарало, тврди Иво Матовић, будући да „српском руководству није дозвољавао да привири бар у две сфере стратегијског значаја – високом војном руковођењу и спољнополитичким пословима“.[242] Зато је из свог командног седишта у Крајови захтевао да му се редовно шаљу информације из земље о стању на фронту, издавао је директиве за рад начел-

[239] Војни архив, Београд, НОВЈ/ВШ, 26-1-8/2.

Ову наредбу Тито је кориговао 16. октобра 1944, када је команданта Главног штаба Србије позвао да дође у Вршац. (Војни архив, Београд, НОВЈ/ВШ, 26-13-10/39.) Из Вршца је Коча Поповић приспео у Београд тек 23. октобра 1944. године.

[240] Оба шефа војних мисија (британске и америчке) од Јовановића су, међутим, упорно тражила да се што пре нађу на овом терену. Упознат са захтевом бригадира Маклејна да иде на фронт у Војводину, притом одлучан да му то не дозволи, Тито је 7. октобра захтевао од Јовановића да му објасни како је то сада „повезано са дозволом совјетске војне команде чије трупе оперишу на том сектору“. Он, уосталом, није ни видео потребу за одласком шефа британске војне мисије у Војводину, „већ би он требао да буде са нашим Штабом, односно у западној Србији. Саопштите Маклејну да се Врховни штаб сели у западну Србију и да ћу тамо бити и ја“. (Војни архив, Београд, НОВЈ/ВШ, 26-13-12/3.) Како су нестрпљиво тражили да иду у Србију, Арсо Јовановић је Маклејну и Хантингтону дозволио 8. октобра да се пребаце у Штаб генерала Дапчевића. Са својом пратњом они су 9. октобра осванули у Аранђеловцу, седишту Штаба Прве армијске групе, где им је сутрадан уручен Титов радиограм, упућен на име Пека и Црног [Сретена Жујовића]: „Поручи у моје име Маклејну и Хантингтону следеће: мој одлазак с Виса био је диктиран војним и државним потребама. С обзиром на досадашње искуство с разним покушајима Немаца, мој је пут морао бити држан у највећој тајности. Према томе, нема никакве промене у односима између нас и наших савезника“. Обећао им је да ће их „чим буде у могућности“, примити, а за сада их само поздрављa. (Војни архив, Београд, НОВЈ/ВШ, 26-13-10/38.) Упорност бригадира Маклејна да обиђе „београдски“ фронт, коју је правдао интересовањем самог генерала Вилсона за операције код Београда, (Војни архив, Београд, НОВЈ/ВШ, 26-13-13/15.) уродила је коначно плодом, када је 17. октобра из Вршца стигла дозвола Јосипа Броза да може посетити фронт, „али да не остане код Пековог штаба него да се врати у Врховни штаб“. (Војни архив, Београд, НОВЈ/ВШ, 26-13-12/1)

[241] И. Матовић, *Војсковођа*, стр. 593-594.

[242] Исто, стр. 595.

нику и свом заменику у Врховном штабу (Јовановићу и Ранковићу) и командантима стратегијских групација у Србији (Пеки Дапчевићу и Кочи Поповићу), припремао их на пут и позивао да дођу на консултације код њега. Крајем септембра захтевао је од Дапчевића да не предузима „неки напад“ на Београд без његовог одобрења; да врши мобилизацију и попуњава своје дивизије до састава од 8–10.000 људи;[243] почетком октобра издавао је инструкције за припрему напада на Ниш и инсистирао на координацији дејстава јединица НОВЈ у источној и западној Србији са јединицама Црвене армије;[244] најављивао је, 8. октобра, избијање трупа Црвене армије на Велику Мораву, њихово спајање са десним крилом Пекових снага код Велике Плане и улазак у Београд прво јединица НОВЈ („политички је важно, а то је и моја жеља, да наше јединице уђу прве у Београд“);[245] од штабова 2, 3. и 8. корпуса и Оперативног штаба за Косово и Метохију захтевао је систематско разарање комуникација на правцу одступања немачких снага, од Краљева према Вишеграду и од Косова и Метохије, преко Санџака, према Сарајеву и дуж приморског појаса; 19. октобра поручивао Маклејну да „сада није више пожељно бомбардовање градова које он предлаже“, јер ће сви они иначе ускоро бити у рукама партизана (...).[246]

Споразум о учешћу „нове“ бугарске војске (војске бугарске владе Отечественог фронта)[247] у ослобађању источних делова Југославије, Јосип Броз је остварио 5. октобра у Крајови са бугарском делегацијом, такође без консултовања и договора са највишим војним и политичким органима у својој земљи, поготово у Србији и Македонији, на чијој територији су првенствено требале да се ангажују бугарске јединице. Иако је његов пут у Крајову 19. септембра и по повратку из Москве, 28. септембра 1944, у седиште Команде Црвене армије у Румунији, био мотивисан првенствено околностима војне природе (избијањем Црвене армије на источну границу Југославије и њеним будућим садејством са јединицама НОВЈ у Србији), примирје са Бугарском и прихватање бугарске војске у Југославији, посебно у Србији где је она оставила свеже и неизбрисиве трагове као окупаторска војска, у српском руководству, а посебно у народу није било прихваћено са одобравањем. Упркос Стаљиновим интенцијама и потребама совјетских власти да се рехабилитује нови бугарски режим, или да се у Москви промовише најављивана Балканска федерација,[248] све то није било довољно да се у потпуности расветли позадина Титовог при-

[243] Војни архив, Београд, НОВЈ/ВШ, 26-13-10/21.

[244] Војни архив, Београд, НОВЈ/ВШ, 26-13-10/20; 184-1-20.

[245] Војни архив, Београд, НОВЈ/ВШ, 26-13-12/7; 372-2-3/36.

[246] Војни архив, Београд, НОВЈ/ВШ, 15-1-40/1; 26-6-7/6; 26-13-13/12; 28-5-4/7; 28-9-4/5; 28-4-2; 372-2-3/41; 394-2-21/63.

[247] По уласку Црвене армије у Софију, 8. септембра 1944, капитулирао је профашистички режим у Бугарској, а Совјети су 9. септембра инаугурисали нову владу Отечественог фронта, на челу са бугарским комунистима. Овим чином бугарска војска која је четири године служила фашистичком режиму нашла се под командом нове, комунистичке владе у Бугарској.

[248] О Стаљиновој идеји балканске федерације коју је Политбироу ЦК КПЈ пренео бугарски комуниста Штерју Атанасов октобра 1943, а коју је совјетски лидер обновио 1944. године, Бранко Петрановић пише: „Према Стаљиновом предлогу, требало је образовати федерацију (конфедерацију) Југославије, Бугарске и Албаније, чиме се могло постићи више циљева: лакша Стаљинова контрола будуће лабаве федерације, уз могућност његове арбитраже, с „додавањем” Југославији Бугарске и Албаније као два тега која би разблажила превелико осећање револуционарног самопоуздања југословенског покрета”. Осим

хватања бугарске војске и да се оправда сам чин њеног учешћа у операцијама у Србији, поготово ако се има у виду њено понашање и масовне притужбе које су на рачун бугарских војника стизале са терена, из партизанских штабова.[249] Много година касније, приликом проглашења за почасног доктора војних наука, 21. децембра 1976, Јосип Броз ће признати да „није било оперативних разлога за учешће бугарске отечествено-фронтовске армије у операцијама на југословенској територији“, већ је она била чак „више од штете него користи“,[250] прећуткујући при том да су га на то својевремено упозоравали Арсо Јовановић, Ранковић, Ђилас и Жујовић.[251]

Београдска операција била је највећа и најзначајнија операција у којој се до тада ангажовала НОВЈ у рату, а њен исход представљао је круну у војно-политичкој стратегији КПЈ и њеног вођства, која је имала за циљ „освајање“ Србије 1944. године. Међутим, тај успех, објективно, није се могао остварити без учешћа Црвене армије у ослобађању српске и будуће југословенске престонице. И више од тога, у условима када су Немци напуштали Србију и када је немачка одбрана Београда била у функцији прикупљања целокупних снага унутар београдског стратегијског чвора, ради њиховог организованог извлачења на север, Црвена армија је, захваљујући свом искуству и борбеном потенцијалу, поднела главни терет у овој операцији.

За одбрану ширег подручја Београда Немци су ангажовали корпусну групу генерала Вилија Шнекенбургера, са око 30.000 војника; у граду је требало да јој се прикључи посебна групација, такође од око 30.000 војника, коју је чинила корпусна група генерала Валтера Штетнера (њено језгро је чинила 1. брдска дивизија) и која се почетком октобра под борбом пробијала из источне Србије. Користећи повољан географско-топографски склоп земљишта, ослонац на Саву и Дунав и укључујући приградска насеља у систем одбране, Немци су благовремено приступили солидном утврђивању одбране ширег подручја Београда у два одбрамбена појаса: 1) *спољни појас одбране*, са ослонцем на Саву и Дунав, организован је у виду полукруга у дужини око 30 километара линијом Остружница–Жарково–Кнежевац–Ресник–Пиносава–Авала–Винча, са истуреним положајима испред и

тога, ова федерација представљала је противтежу британским плановима о „балканској унији“, док би СССР на овај начин обезбедио себи излазак на Јадранско и Егејско море: „Далеки сан о изласку на „топла мора” као да је био оживотворен, другим правцем од оног традиционалног, историјског, преко Дарданела и Босфора”. (Б. Петрановић, *Србија*, стр. 631).

[249] Титу су у Крајову редовно стизали протести из Србије, углавном од Главног штаба, поводом борбеног неангажовања бугарских јединица, симулирања учешћа у операцијама, дрског понашања њихових војника, о разним облицима пљачке коју је спроводила бугарска војска, самовласном узимању хране од народа, некоректном држању према народној имовини, отимању и пљачки трофеја које су стекле партизанске јединице, нелојалном држању бугарских војника према становништву и др. Главни штаб Србије је захтевао од Врховног штаба, односно Тита, да се бугарској војсци не дозволи снабдевање на територији Србије и да се по том питању она оријентише на Бугарску. (Војни архив, Београд, НОВЈ/ГШС, 184-1-24/16; 184-1-28/6; Депеше Главног штаба Србије од 1. и 2. октобра 1944. године) Поводом тога, Јосип Броз је затражио од совјетске команде да бугарске трупе „смјеста” обуставе покрет према Косову, напусте Ниш и „испразне територију Србије”. О свом захтеву и намерама да овај проблем изнесе и пред совјетску владу, Тито је 16. октобра обавестио команданта Главног штаба Србије: „Саопштити то бугарском команданту као моју заповијест”. „Ако би се Бугари томе одупрли, сматраћемо то непријатељским актом” (Војни архив, Београд, НОВЈ/ВШ, 26-8-8/2; 26-13-10/39).

[250] Јосип Броз, *Војна дјела*, том V, Београд, 1977, стр, 301.

[251] И. Матовић, *Војсковођа*, стр. 596.

иза ове линије; 2) *унутрашњи појас одбране* протезао се спољном ивицом града и ослањао на јако утврђена упоришта на Чукарици, Бановом брду, Кошутњаку, Дедињу, Бањичком вису, Коњарнику и Великом врачару, са тежиштем одбране у захвату авалског друма. 3) *скелет одбране* чинило је шест одбрамбених рејона посебно организованих, добро утврђених и припремљених за кружну одбрану на простору: Велики врачар, шири рејон Калемегдана, Главна железничка станица са Савским мостом, Сењак, Чукарица и Баново брдо, Топчидер, Дедиње, Бањички вис и шири рејон Теразија према Немањиној улици и згради Скупштине, Главне поште и Техничког факултета.

У непосредним борбама за ослобођење Београда учествовали су: 1. армијски корпус НОВЈ (9 дивизија, укупног бројног стања од 55.000 бораца) и 4. совјетски ојачани механизовани корпус, у јачини од 17.022 војника, затим три стрељачке и једна гардијска дивизија (јачина сваке дивизије износила је око 7.500 војника). Напад је подржавао 9. авио-корпус 17. ваздухопловне армије и делови Дунавске речне флоте Црвене армије.[252] Основна идеја напада подразумевала је: фронталним ударом главних снага на уском фронту требало је пробити унутрашњи одбрамбени појас, затим брзим продором правцем Бањица–Аутокоманда–Славија, кроз центар града избити на Калемегдан, из покрета заузети Савски мост и тиме раздвојити немачке снаге у граду на два дела, а затим, ударом помоћних снага, испресецати одбрану противника и уништити његове изоловане делове.

Док су снаге 1. армијске групе НОВЈ и 4. совјетског механизованог корпуса 15. и 16. октобра успешно сламале противничку одбрану у граду, из правца Смедерева истовремено се пробијала немачка корпусна група генерала Штетнера са намером да продре у Београд, помогне немачким снагама у граду, како би се заједно и организовано извукле преко Саве и Дунава. Тиме се тежиште дејстава пренело према смедеревској групацији. На смедеревски правац упућени су из града делови 1. армијског корпуса и совјетског 4. механизованог корпуса, тако да је према немачкој групацији образован полукружни положај на линији: Врчин–Зуце–Лештане–Велики и Мали Мокри Луг–Велики врачар. Како им је пропао покушај да се пробију у град смедеревским друмом, Немци су одлучили да се по цену жртвовања тешке технике упуте новим правцем: Болеч–Авала–Обреновац и пребаце се преко Саве код Остружнице. У рејону Авале развиле су се, 18. октобра, огорчене борбе које ће се окончати разбијањем корпусне групе генерала Штетнера (у борбама под Авалом погинуо је и немачки генерал), док је њена техника била заплењена. Од 30.000 војника колико је укупно имала ова групација, само се 12.000 под заштитом ноћи, користећи пошумљено земљиште, између 18. и 19. октобра, са лаким наоружањем успело пробити према Остружници.[253] Ослобађањем Београда (20. октобра 1944) пропала је и немачка замисао о образовању чврстог фронта на Балкану, на линији Ђердап–Ниш–северна Албанија; уместо на тој линији, немачки фронт ће се нешто касније формирати око 300 километара западније. Армијска група „Е“ била је принуђена да се извлачи неповољнијим правцем, преко Косова, Санџака и Босне, уз

[252] Група аутора, *Војна историја*, стр. 460-461.

[253] Исто, стр. 460-466.

велике губитке и у много тежим условима. По ослобађању Београда,[254] Бачке и Барање, совјетске трупе извршиле су свој оперативни задатак на југословенској територији и упутиле се затим на будимпештанско-бечки правац, док су јединице 1. пролетерског и 12. ударног корпуса НОВЈ тежиште својих дејстава пренеле на правац Земун–Винковци, у сусрет новим догађајима које је наметнуло повлачење немачких снага између Дунава и Саве, у правцу северозапада земље. После 20. октобра 1944. Београд постаје седиште АВНОЈ-а, НКОЈ-а, ЦК КПЈ и Врховног штаба НОВЈ, одакле ће се планирати даље ангажовање у завршним операцијама у Југославији. Србија ће крајем 1944. године постати стратегијско и материјално упориште НОВЈ и велики мобилизациони резервоар за попуну и снабдевање јединица на Сремском фронту. Одласком Немаца из Београда и Србије, за партизане и њихово вођство завршавало се једно поглавље приче о четворогодишњој ослободилачкој борби против окупатора и његових унутрашњих сарадника, а почињало ново, не мање важно поглавље – преузимања власти и учвршћивања сопствених позиција у Србији.

Са ослобађањем српске престонице, а затим и целе Србије, партизани су се нашли у једној потпуно новој и непознатој улози о чему је, као очевидац, у јануару 1945. године из Београда писао и Фицрој Маклејн у једном од својих извештаја британском министру спољних послова. У том извештају шеф британске војне мисије апострофирао је проблеме на које су наишли партизани по уласку у овај град: „Ослобађањем престонице партизани су се у ово време суочили са проблемом управљања великим градом. Они нису имали искуства са администрацијом и јавном службом. Сада је у њиховим рукама била престоница, цела Србија и Македонија. Три године немачке окупације и бомбардовање пореметили су редован живот у граду. За то време грађани Београда били су под интензивном немачком пропагандом која је партизане и Русе представљала као 'масакрере' и пљачкашке хорде. Није ни чудо да су многи дочекали Тита и Црвену армију са подељеним осећањима. Колаборационисти и људи који су за Немце радили три-четири године, а заузврат имали повлашћен положај, са страхом су гледали повратак својих земљака који су провели три и по године у шумама у очајничким борбама против далеко надмоћнијег непријатеља...“[255]

За грађанску елиту у Београду и другим српским градовима, као и народ у целини, међу којима је било и оних који су својом службом код Немаца себи и својим породицама у рату обезбеђивали егзистенцију, комунисти су представљали велику непознаницу којој се приступало са зебњом и резервом. У овима је, пак, нова политичка елита (са комунистима на челу) налазила потенцијалне класне непријатеље, политичке противнике, сараднике и симпатизере окупатора и противнике народноослободилачке борбе. Због тога су одмах по ослобођењу Београда уследиле масовне ликвидације грађана, а егзекуције су вршене тајно, без судских поступака и правоснажних пресуда. Према незваничним подацима, партизански терор произвео је крајем 1944. и почетком 1945. године на десетине хиљада жртава у Србији, а историографија (историјска наука) још увек није о томе дала коначни суд.

[254] Делови Србије, на правцу одступања немачких снага (долина Ибра, Западне Мораве и Косово и Метохија), биће ослобођени до краја новембра 1944. године.

[255] ФО 371/48862/ XC 170541; Бригадир Маклејн, Сир О. Сарџенту, 3. фебруар 1945.

Судбина четника и расплет грађанског рата у Србији

Док су партизани у Београду у октобру 1944. године славили своју највећу ратну победу, а њихова војна и политичка елита запоседала виле на Дедињу и припремала се за преузимање власти у земљи, четници су се у Србији нашли пред дефинитивним поразом. Изложени сталним притисцима партизана, који су од јесени 1943. упорно покушавали да продру у Србију, како би наметнули одлучујућу битку за овај простор и обрачунали се са својим највећим противницима у земљи, четници су били принуђени да прихвате овај велики војнички и политички изазов. На другој страни, и Михаиловићева политика према савезницима доживела је у пролеће 1944. потпуни слом: у време када га Британци напуштају, одузимајући му министарство војске и морнарице у Југословенској влади и повлачећи своје мисије из његових штабова, Михаиловић у мају шаље Живка Топаловића у Италију као свог представника код западних савезника, са задатком да им пренесе његову спремност да своје јединице стави под савезничку команду. Преко својих официра (Велимира Пилетића, Драгутина Кесеровића, Предрага Раковића) у јесен 1944, после договора Јосипа Броза и Стаљина у Москви (септембра 1944), он нуди сарадњу и Црвеној армији, у статусу савезничке војске. Као и Топаловићева мисија, и ова понуда резултирала је потпуним неуспехом. Политика према Југославији већ је била усаглашена у савезничким врховима; она је подразумевала напуштање четника и креирање политике компромиса са партизанима у којој није било места за генерала Михаиловића. Михаиловић је, како тврди историчар Бранко Петрановић, генерално постао жртва своје дефанзивне стратегије; исувише закаснела преоријентација ка борбеној сарадњи са савезницима и ангажовање његових јединица против окупатора у Србији више нису могли уродити плодом. Усамљен и одбачен од савезника, у време када му је запретила највећа опасност од продора партизана са запада, Михаиловић је у лето 1944. принуђен да тражи ослонац у Србији међу Немцима, Бугарима, недићевцима и љотићевцима, да заједно са њима, или без њих, концентрише своје снаге на фронту према Ибру и Копаонику, у Топлици и Јабланици, у правцу Сувобора и Рудника, одакле су надирале партизанске групације. Ослонац на окупатора (пре свега због подршке у наоружању и муницији) и садејство са његовим снагама у борби против главног непријатеља (партизана) на једној, а на другој страни борбе које су у лето и јесен 1944. поједини четнички команданти водили против Немаца и Бугара у Србији, представљали су апсурд једне политике која ће Михаиловићев покрет довести у безизлазну ситуацију. Без подршке и нарочито помоћи западних савезника, када је истовремено био принуђен да се бори на два фронта у Србији – против партизана и Немаца,[256] генерал Михаило-

[256] Четници су у септембру и октобру 1944. против Немаца у Србији ангажовали углавном мање снаге, јер су њихове највеће и најбоље јединице биле окренуте партизанима. Први извештаји о борбама четника против Немаца у источној Србији стигли су у Врховну команду крајем августа 1944. од пуковника Пилетића. Његови четници (јединице Крајинског корпуса) 26. августа ослободили су Кучево. Истога дана, према немачким документима, заробљено је 120 немачких војника (И. Авакумовић, *Михаиловић према немачким документима*, стр. 154) и ослобођен је Мајданпек. Пре 1. септембра четници су ослободили Петровац на Млави и Жагубицу. Дневни извештај немачког команданта Југоистока за 1. септембар гласи: „Четнички одреди, који су приликом разоружавања бугарских јединица запленили осам митраљеза, 24 пушкомитраљеза, осам минобацача и 540 пушака, заузели су, на једном дунавском претпољу, ре-

јон Петровац – Жагубица – Кучево" (Војни архив, Београд, НАВ-Н-Т-311, ролна 193, сн. 12-16). Јединице Млавског корпуса мајора Симеона Оцокољића заробиле су том приликом и команданта 25. бугарске дивизије, да би га потом ослободиле. Извештај немачке Команде Југоистока од 2. септембра бележи да се командант 25. дивизије „вратио од четника", у Ћуприју (Исто, сн. 57-59).

Четници су, потом, опколили Доњи Милановац са копна, у коме је немачки гарнизон имао наслон једино на ратну морнарицу на Дунаву. Како је управо тих дана Румунија ступила у рат на страни савезника, Пилетић размењује официре за везу са румунском армијом и уговара заједнички напад на немачку ратну флоту. Дунавом се повлачило око 120 бродова немачке Дунавске речне и Црноморске флоте, који су морали да се пробију кроз Ђердапску клисуру. Румуни су запосели леву, а четници десну обалу Дунава. Немци су 1. септембра послали извидницу од три брода, али су румунска војска и четници отворили ватру, потопивши два брода. Допринос Румуна у овим борбама био је знатно већи, јер су имали и артиљерију, док су четници дејствовали само пешадијским наоружањем. Тим поводом пуковник Пилетић пише: „Сутрадан, поново су покушали покрет, али нису допрли до Брзе Паланке. Вратили су се. Поподне тога дана, упутио сам ултимативни захтев немачком ортскоманданту у Неготину да се све пловне јединице у року од 24 часа предају нама. Увече тога дана зачудио сам се кад ми је саопштено да је немачки командант из Неготина потражио телефоном у Брзој Паланци мене или неког од официра из мог штаба. Делегирао сам једног официра са добрим знањем немачког језика. На телефону, немачки командант је потврдио мој ултимативни захтев и обавестио ме да одговор не може дати пре 48 часова. То исто вече, одлази авионом у Берлин један контраадмирал код фирера, који је једини позван да донесе наређење о предаји флоте" (Велимир Пилетић, *Судбина српског официра*, „Нови погледи", Крагујевац, 2002, стр. 99). Хитлер је, међутим, наредио да се бродови не предају, већ да се потопе. Пред зору 3. септембра Дунавом су се разлегле силне експлозије. У области између Прахова и Доњег Милановца Немци су потопили све своје бродове, док су нападом на колону морнара која је пешице кренула у правцу Београда, четници успели да заробе 80 немачких војника. Према извештају Команде Југоистока од 7. септембра, бродови су потопљени те ноћи (7. септембра), наводно услед врло ниског водостаја због чега нису били у стању да наставе пловидбу (Војни архив, Београд, НАВ-Н-Т-311, ролна 193, сн. 273-277), а не у зору 3. септембра, као што наводи Пилетић.

Млавска група бригада, из састава Млавског корпуса, 3. септембра је напала Немце у Пожаревцу, заједно са локалним одредом недићеваца (К. Николић, *Историја Равногорског покрета*, књ. 2, Београд, 1999, стр. 279). Немцима су у помоћ притекли љотићевци, па је Млавски корпус био принуђен да се повуче из Пожаревца. Четници су ипак задржали блокаду око Пожаревца, тако да су Немци морали да снабдевају свој гарнизон у граду ваздушним путем. Млавска група бригада се повукла тек кад су Немци својим опкољеним трупама у помоћ послали тенкове (И. Авакумовић, *Михаиловић према немачким документима*, стр. 154).

У првој декади септембра 1944. четници нападају немачки гарнизон у Великом Градишту, на Текију и Сип (северозападно од Кладова); око Свилајнца су се 6/7. септембра водиле борбе између Ресавског корпуса и једне немачке колоне, у којима су четници заробили 20 немачких војника. Истовремено, четници су напали Немце и код Деспотовца и Дреновца, којом приликом је одред Раваничке бригаде Иванковачког корпуса разоружао, 8. септембра, немачку јединицу од 50 војника у руднику Равна река; 9. септембра немачки извори бележе да су код Ћуприје четници заробили 200 Немаца (К. Николић, *Историја Равногорског покрета*, књ. 2, стр. 279; Војни архив, Београд, НАВ-Н-Т-311, ролна, 193, сн. 239-242; *Извештаји команде СДС за округ Моравски 1941-1944*, стр. 148; Војни архив, Београд, НАВ, Т-314, Р-32, С-123; Војни архив, Београд, НАВ-Н-Т-311, ролна, 193, сн. 355-362; Исто, НАВ, Т-311, Р-346, С-193).

О борбама између четника и Немаца у Шумадији доста података оставио је амерички поручник Мајкл Рајачић, члан обавештајне мисије „Ренџер" која је од августа до почетка новембра 1944. боравила у Михаиловићевом штабу. У извештају шефу ове мисије, пуковнику Роберту Мекдауелу, од 22. новембра 1944. и сведочењима пред Комитетом за праведно суђење Дражи Михаиловићу маја 1946. у Њујорку, Рајачић говори о акцијама четника, међу којима су неке изведене и у његовом присуству: прво место које су ослободили четници Рудничког корпуса (2. септембра) била је Кадина Лука, после чега су уништили железничку пругу код Угриновца, Љига и Лајковца, прекинувши на неодређено време све саобраћајне везе између Горњег Милановца и Лајковца (М. Пешић, *Дража Михаиловић у извештајима британских и америчких обавештајаца 1941-1944*, стр. 442). У исто време, пише Рајачић у извештају Мекдауелу, четници Рудничког корпуса напали су теретни и путнички воз код Угриновца; у путничком возу налазило се 300-400 Немаца у повлачењу из Сарајева према Београду. Највећу операцију Руднички корпус је предузео против немачког гарнизона у Лазаревцу, у коме је било 250 војника: град је најпре био опкољен и блокиран, а онда су започеле уличне борбе, после којих су се Немци предали када им је нестало муниције. Британски Би-Би-Си је тим поводом јавио да су Кадину Луку и Лазаревац ослободили партиза-

вић је постао жртва бескомпромисне партизанске стратегије која је имала за циљ, пре свега, уништење највећег унутрашњег непријатеља као главне препреке ка освајању власти у земљи.

У таквој ситуацији, главнокомандујући четничке војске није имао избора: припремајући се за одсудни обрачун са партизанима у лето 1944, Михаиловић је био принуђен да ангажује своје снаге против партизана на широком фронту. Његов план је подразумевао најпре чишћење Топлице и Јабланице, затим акцију у Санџаку и Црној Гори, с циљем да се спречи продор партизанских групација из овог правца у Србију, а након тога акцију у Босни и Срему која би створила и услове за повезивање Србије, Санџака, Црне Горе, Херцеговине и Босне.[257] Несхватајући озбиљност продора Оперативне групе НОВЈ преко Ибра, Михаиловић је у августу 1944.

ни! Пред Комитетом за праведно суђење Дражи Михаиловићу Рајачић је изјавио да су четници зауставили офанзиву према Београду, јер су их са југа напали партизани (Оперативна група дивизија Пека Дапчевића). Изричито је нагласио да су партизани нападали четнике, а не Немце: „Сви смо ми били прилично утучени, јер смо гледали како изнад наших глава авиони бацају опрему партизанима који су на нас наваљивали", пренео је Рајачић утиске са повлачења према Пожеги, средином септембра 1944. Прецизирао је да су помоћ комунистима избацивали амерички авиони типа Ц-47 (Д. Мартин, *Родољуб или издајник, случај ђенерала Михаиловића*, стр. 381). Поред Рудничког, Немце су у овом периоду (почетком септембра) нападали и делови 2. шумадијског корпуса. Дневни извештај команданта Југоистока од 9. септембра бележи да су четници претходног дана северозападно од Јагодине напали колону немачких теретних камиона. Заплењено је 3.000 литара погонског горива, рањена су два Немца, а „седам је нестало", односно заробљено (Војни архив, Београд, НАВ-Н-Т-311, ролна 193, сн. 355-362).

Највећи успех четника у јужној Србији је ослобођење Лесковца и Власотинаца од Немаца и Албанаца, 29. августа 1944, али су Лесковац брзо напустили, како би заузели одговарајуће положаје на околним висовима, ради одбране од окупатора и партизана. У међувремену, очекујући јаче немачке снаге из Грчке, четници су оформили фронт на линији Прохор Пчињски–Трговиште–Каменица. Као појачање локалним јединицама, овде је послат 1. косовски корпус. До највећих борби дошло је на превоју Широких планина, званом Чупино брдо, после чега су Немци успели да се пробију према Врању, а одмах потом четнике је напала 22. партизанска дивизија, на реци Пчињи. Продуживши на север, Немци су поново заузели Лесковац, док су четници нову линију одбране поставили западно од Власотинаца. Међутим, партизани су упали у ову варошицу из правца истока. Са Немцима испред, а комунистима иза себе, четници су били принуђени да се повлаче у брда. Четници Чегарског корпуса су 1. септембра ослободили Сврљиг, у коме се налазило 100 бугарских војника, али су их потом с леђа напали партизани и 2. септембра преотимају Сврљиг од четника. На подручју Лесковца и Власотинаца, који су сматрани главним четничким упоришћем на југу Србије, партизани су свим силама настојали да осујете одзив на мобилизацију коју је Михаиловић прогласио 1. септембра 1944. Према дневнику капетана Јована Стевановића, бројно стање четничких јединица у јужној Србији почетком септембра 1944. нарасло је на 9.000 бораца који су до почетка октобра контролисали Власотинце, као и брда око Лесковца. Пут босанске голготе тада креће око 3.000 четника Власинског, Јужноморавског, вардарског, јабланичког и 1. косовског корпуса, јер су се у међувремену, нарочито после говора краља Петра од 12. септембра, јединице значајно осуле (Историјски архив Лесковац, док. Бр. С-В 16956/1).

Борбе које су четници у септембру и октобру 1944. водили против Немаца и Бугара у Србији нису им помогле да поврате пољуљане позиције код савезника, пре свега код Британаца, а нарочито да утичу на коначан војно-политички расплет у Србији. Даљи развој догађаја показаће да су у томе увелико закаснили.

[257] У писму Захарију Остојићу од 12. јула 1944. Михаиловић је изложио свој план о ангажовању четничких снага против партизана. Ово писмо садржавало је и детаљна упутства: „Горе назначена друга фаза требало је по првобитном плану да буде прва, али се била у Топлици и на Копаонику развила рђаво наша ситуација, те смо морали променити и Топлицу са Јабланицом узети као прву фазу. Када буде завршена прва фаза, бићемо осигурани са територије Србије, и моћи ћемо покретне снаге упутити и даље на запад и задржати их у акцији дуже времена". До почетка друге фазе (у Санџаку и Црној Гори), Михаиловићу је било „врло важно да се спречи сваки покушај црвенима да пређу преко Лима". „За другу фазу", обавештавао је у писму Остојића, „биће предвиђен концентричан напад са свих страна јер ће тако бити постављене и снаге које треба да узму учешћа: из Старе Црне Горе, Херцеговине, Босне, Санџака, са десне обале Лима. Детаље ове акције уговоћемо непосредно пред акцијом. Општи циљ: Што пре туђи комунистичке главне снаге, а затим радити према ситуацији. Ово нам такође препоручују из иностранства". (Војни архив, Београд, ЧА, 5-1-23).

гајио илузије да су „партизански делови у Топлици и Јабланици разбијени“ (у операцији „Трумпф“ и „Кераус“ – прим. М. З), да се у источној Србији „завршава разбијање партизанске групе која је тамо била упала“, па је од својих команданата захтевао да се рашчисти ситуација са партизанима и у Санџаку и Црној Гори: „Имајте у виду да одлучујући догађаји могу наступити ускоро, а савезничке снаге ће ценити оне снаге које најпре дођу у контакт са њиховим десантним снагама. Због тога је врло опасно ако те партизанске снаге у Санџаку и Црној Гори буду остале нетучене. На ту ситуацију треба помишљати најозбиљније, јер цео трогодишњи рад може тиме да буде бачен у засенак, или обратно, ако будемо јаки, када савезничке снаге почну искрцавање, да се крунишу дуге и тешке досадашње борбе“.[258]

Михаиловићеве наде биле су покопане када се група дивизија под командом Пека Дапчевића, непосредно по преласку Ибра, 6. августа на Копаонику, сукобила са 4. групом јуришних корпуса, од око 10.000 четника. За команданта четничких снага мајора Драгослава Рачића била је то пресудна битка за Србију, па је у наређењу потчињеним командантима уочи битке инсистирао: „Све старешине морају имати на уму да се овом борбом решава питање Србије. Трупе морају безусловно извршити добијене задатке и никакво оправдање не може се примити. Пеко Дапчевић мора бити уништен иначе ситуација ће бити страховито тешка за даљи наш рад. Зато захтевам крајње залагање свих старешина и бораца...“[259] Узалуд је Рачић покушавао и 12. августа наредио својим јединицама да „по сваку цену“ спрече пробој комуниста на правцу Крушевац–Трстеник, у долину Мораве, и стварање мостобрана на левој обали реке за даље продирање у Шумадију.[260] Двадесет петог августа наређује и садејство са немачким снагама: „Наше трупе и трупе потпуковника Кесеровића уз подршку једног немачког батаљона напашће 26. у зору на пету дивизију са задатком да је туку и да је избаце из Жупе...“[261] Почетком септембра четници су у рејону Пожеге напали јединице НОВЈ и уз помоћ делова 5. немачког корпуса заузели Пожегу.[262] У исто време, сам Дража Михаиловић настоји да се приближи Бугарима. У писму Дамњану Велчеву од 28. августа он пише да су „... бугарске окупационе трупе у Србији дале много доказа пријатељства бугарског народа према Србима. За продубљивање овог пријатељства ја Вам стојим на располагању...“[263]

Излаз из тешке кризе са којом су се суочиле његове јединице у Србији у јеку најжешћих сукоба са партизанима, Дража Михаиловић 30. августа покушава да пронађе проглашавањем опште мобилизације која је отпочела 1. септембра,[264] али у постојећим условима она реално није могла имати значајнијег ефекта. Његова војна и политичка организација показала је инфериорност пред партизанским покретом у најсудбоноснијем тренутку, када су обе стране очекивале коначни војно-политички расплет у Србији који је требало да одлучи и о њиховој судбини. Искуство које је НОВЈ стекла кроз стал-

[258] Војни архив, Београд, ЧА, 5-1-47.

[259] Војни архив, Београд, ЧА, 77-3-21.

[260] Војни архив, Београд, ЧА, 77-3-23.

[261] Војни архив, Београд, ЧА, 79-2-14.

[262] Војни архив, Београд, ЧА, 33-4-11 (S-V 25296); Зборник НОР-а, 1-12, стр. 205-206; Исто, 14-4, стр. 201-204.

[263] Зборник НОР-а, 14-4, стр. 164.

[264] Војни архив, Београд, ЧА, 5-2-49.

не акције представљало је велику предност пред борбено непрекаљеним четничким снагама које су се до тада огледале најчешће у сукобу са партизанима. У таквој ситуацији Михаиловићеву организацију потресале су и несугласице и политичке интриге у Врховној команди, самовоља појединих команданата, непослушност нижих официра, сукоб између политичара и војника, посебно у завршној фази рата. Изражено је било и неслагање појединих четничких команданата са Дражином политиком према окупатору и савезницима, због чега су га неки од њих напустили. Међу првима то је био Радослав Ђурић кога је Михаиловић априла 1942. године поставио за команданта Штаба 110 и именовао за делегата Врховне команде за јужну Србију, Косово и Метохију.[265]

Највећи ударац Михаиловићу и његовим снагама задао је краљ Петар II када је 29. августа разрешио генерала дужности начелника Штаба Врховне команде у Отаџбини,[266] а својим говором од 12. септембра позвао све Србе, Хрвате и Словенце да се уједине и приступе НОВЈ под командом маршала Тита. Раздирана унутрашњим сукобима, напуштена од савезника и свог краља, војнички значајно ослабљена у сталним сукобима са партизанима, Михаиловићева организација у Србији налазила се у септембру 1944. године пред расулом. У августу се од Михаиловића одвојила и група официра коју су чинили потпуковници Захарије Остојић, Петар Баћовић и Павле Новаковић, мајор Војислав Лукачевић и публициста Велимир Кривошић и формирала *Независну групу националног отпора Југословенске војске у отаџбини*. У прогласу од 19. августа ова група је формулисала свој политички програм и циљеве борбе који су обухватали: обустављање братоубилачког рата; отпочињање „свим расположивим снагама“ борбе против окупатора „и свих оних који се налазе у њиховој служби“; решавање политичких питања после рата „у пуној слободи, средствима демократије“ и намеру да се партизанским одредима (НОВ) понуди склапање примирја о ненападању.[267] Потез ове групе четничких команданата представљао је у извесном смислу покушај „притиска“ на Британце да се поново заузму за заједничка дејства партизана и четника против непријатеља у Југославији. Међутим, руководство НОВЈ није било спремно да прихвати овај закаснели апел.

По формирању „Независне групе“, мајор Лукачевић је захтевао од јединица које су биле под његовом командом да извршавају само њена наређења, наређивао је мобилизацију свог људства од 16 до 50 година и напад на окупатора „где год се може“, а кад су партизани у питању, наредио је прекид „братоубилачке борбе“, пружање помоћи партизанима „у борби против окупатора“, а такође и пропуштање њихових јединица „преко наше територије“.[268] Све јединице Команде Старог Раса поделио је у две групе, у намери да један део оперативних јединица упути у сусрет савезницима ка мору, надајући се њиховом искрцавању на Јадрану, а други део је задржао на територији Старог Раса, да је контролишу, успоставе своју власт и извршавају одређене оперативне задатке. Лукачевић је са првом групом кренуо већ око 20. августа пут источне Херцеговине, где се у првој декади септембра 1944. упустио у борбе са пар-

[265] Никола Миловановић, *Генерали издаје*, књ. 2, Београд, 1977, стр. 137.

[266] Војни архив, Београд, Емигрантска влада, 163-3-15.

[267] Зборник НОР-а, 14-4, стр. 132-136; Проглас Независне групе националног отпора Југословенске војске у отаџбини од 19. августа 1944. године.

[268] Зборник НОР-а, 14-4, стр. 195-197.

тизанском 29. херцеговачком дивизијом. Међутим, 11. септембра долази до наглог преокрета; тога дана је Лукачевић упутио писмо команданту 29. дивизије, тражећи прекид непријатељстава и састанак ради договора о заједничкој борби против Немаца и усташа: „Ако по овоме предлогу изостане са Ваше стране добра воља да се спречи узалудно међусобно проливање крви и поведе општа акција против окупатора," стајало је у Лукачевићевом писму, „после свега, ми нећемо моћи за то да примимо одговорност ни пред народом ни пред нашим савезницима за даље последице досадашње борбе".[269] Командант 29. херцеговачке НОУ дивизије (Владо Шегрт) одбио је, међутим, Лукачевићеву молбу да се обуставе напади на четничке јединице и постигне договор о заједничким акцијама против Немаца,[270] што је, генерално, било у складу са односом партизанског вођства према супарничком покрету.

Убедивши херцеговачке команданте да треба кренути ка Јадрану, у сусрет западним савезницима, нападајући при том само осовинске трупе, Лукачевић се овим оглушио на Михаиловићеву наредбу од 5. септембра (распис свим командантима корпуса и вишим старешинама) да се никаква акција, „осим против комуниста", не сме предузимати без његове директиве: „Старешине које раде против овог наређења и својим поступцима онемогућавају извршење војничког плана који сам лично израдио", претио је Михаиловић, „одговараће за дело издаје".[271] Тврдио је да је план акције направио заједно са шефом америчке војне мисије, пуковником Робертом Мекдауелом, која је у то време боравила у његовом штабу.[272] Када је стигао на југ Херцеговине, 17. септембра, Лукачевић је писао

[269] Војни архив, Београд, ЧА, 142-1-24.

[270] Војни архив, Београд, ЧА, 222-3-16.

[271] Војни архив, Београд, ЧА, К-292, рег. бр. 15/2.

[272] План који су направили Михаиловић и Мекдауел састојао се у понуди владама Велике Британије и САД (понуда је формално уручена и СССР-у), од 3. септембра 1944, да Југословенска војска „нападне Немце на широкој основи, идући до прокламације општег устанка". Заузврат, Михаиловић је тражио испуњење неколико услова: да Југословенска војска не буде нападана од стране партизана или јединица у служби западних савезника (Бугара, Румуна, Мађара, Албанаца); да буде призната и помогнута морално, политички и материјално, као и да има своје представнике у југословенској влади; да се допусти повратак ослобођеним ратним заробљеницима и другим југословенским војницима ван Југославије и, најзад, да се допусти повратак краљу Петру, тако што не би отишао ни код партизана ни код четника, већ на „неутрално место" (Радоје и Живан Кнежевић, *Слобода или смрт*, Сијетл (САД), 1981, стр. 374-376).

Распис свим командантима о плану начињеном са Мекдауелом, Михаиловић је послао 6. септембра 1944, смештајући га у контекст осуде „личне иницијативе", као и саме Независне групе отпора на челу са мајором Војиславом Лукачевићем. У том распису пише: „Шеф америчке војне мисије пуковник Мекдауел, који је стигао у мој штаб 26. августа, има широка политичка овлашћења. Са њим сам изградио детаљан савезнички војнички и политички план. Сада је потребно да сваки старешина врши само оно што му ја наредим. Свака лична иницијатива може све да нам поквари. Зато наређујем да се никаква акција без мог одобрења, осим против комуниста, не сме предузимати" (Војни архив, Београд, ЧА, К-301, рег. бр. 5/1-34).

Како одговора савезника на писмо од 3. септембра није било, уследило је ново обраћање, овога пута само Американцима, у виду меморандума, који је у име ЈВуО потписао сам Михаиловић, а у име политичких структура покрета секретар Извршног одбора Централног националног комитета др Стеван Мољевић. Американцима је, конкретно, понуђено да Југословенску војску ставе под своју команду. Истовремено, послато је и једно писмо председнику Рузвелту, али је амерички одговор био негативан. Након тога, Михаиловић је неколико пута за редом (21. октобра, 8. и 13. новембра) писао савезничком команданту за Средоземље, британском генералу Вилсону и нудио му да своју војску стави под његову команду, да се бори против заједничког непријатеља „било на Балкану, било на ма коме другом бојишту према Вашем нахођењу". Нудио је и напад на Немце који се повлаче „кроз новопазарски Санџак ка Босни и

да је „морал код војника одличан и поред тешких маршева и борби“. Планирао је да своје снаге подели у две групе: једну од 3.000 бораца да штити леђа од партизана, а другу од 4–5.000 бораца „ради савладавања осовинских трупа и овладавања приморјем од Метковића до Котора“. Његова намера била је да успостави везу са савезницима, иако о томе није имао никакав конкретан договор са Британцима.

Михаиловић ће касније, 26. новембра 1944, критиковати потпуковника Новаковића и мајора Лукачевића што су вешћу о искрцавању енглеских трупа на херцеговачкој обали крајем септембра навукли део снага на авантуристичке акције које су их коштале великих жртава у Требињу и код Билеће,[273] после чега је (почетком октобра) изгубљена цела јужна Херцеговина, која је до тада словила за једно од најјачих четничких упоришта. Лукачевићев захтев из новембра месеца о повлачењу према Грчкој, где је веровао да се већ налазе Енглези,[274] Михаиловић је такође назвао „великом војничком авантуром“: „... Ова два официра пошто су изгубила све своје снаге са којима су командовали, сада покушавају да на овај недозвољени начин преваре снаге из Србије које су сада у Санџаку и да предузму своје даље авантуристичке подухвате, а који би ове снаге скупо стајале“.[275] На другој страни, преко југозападне Србије, области која се налазила под Лукачевићевом командом и Остојићеве територије у области Вишеграда, надирале су истовремено јаке партизанске снаге према четничким положајима у централној Србији. Одводећи део својих јединица „у сусрет савезницима“, Лукачевић и Захарије Остојић (командант Босне и Истакнутог дела Врховне команде) партизанима су на тај начин олакшали пребацивање овим виталним правцем ка централној Србији.

Док је Лукачевић, одмах по формирању „Независне групе“, прекинуо везу са Врховном командом, Остојић и Баћовић су наставили комуникацију са Михаиловићем, извештавајући га редовно о борбама против партизана у Босни. Међутим, 5. септембра и они наговештавају преокрет: „Већина команданата не може се помирити са чињеницом да се Немци пусте некажњени из земље, без обзира на потребу борбе с црвенима“, писао је Остојић. Када је 9. септембра наредио општи устанак против окупа-

ка фронту у Италији”. За ову акцију тражио је да му се пошаље муниција и „подсећао” Вилсона да „ни једна партизанска пушка није опаљена на непријатеља у повлачењу” према северозападу. Ако и овај предлог буде одбијен, Михаиловић је питао генерала Вилсона да ли се он „ма у ком облику интересује за судбину југословенске националне војске, која је прва отпочела рат и ослобођење на Балкану и увек била најодлучнији поборник демократије” (Р. и Ж. Кнежевић, *Слобода или смрт*, стр. 399-400; Зборник НОР-а, 14-4, стр. 400-407; Михаиловићев меморандум Вилсону од 8. новембра 1944). Енглези су се, међутим, оглушили на све понуде генерала Михаиловића, а разлози за то су дубље природе и они захтевају, као и савезничка политика према Југославији и покретима отпора у њој у целини, дубљу и озбиљнију елаборацију, којом ћемо се бавити у наредном броју Војног дела.

[273] Док су Лукачевићеви четници почетком октобра нападали Немце у области Требиња, њих су с леђа напале партизанске јединице које су се налазиле у тој области. Највећа драма одиграла се у Билећи, где су партизанима појачање упутиле усташе из Фазлагића Куле. О томе је Баћовић писао Михаиловићу 27. децембра: „... Нарочито је жалостан и болан губитак толиких наших бораца у том крају, од којих су многи изгубили живот, док их је већина остала препуштена својој злој судбини. Случај Билеће, те четничке куле Херцеговине, трагедија је недогледна и непреболна, за што сносе кривицу старешине које су руководиле овом акцијом. Да је Владо Шегрт (командант партизанске 29. дивизије – прим. М.З) у својој пакосној глави ковао планове о уништењу наших снага у Херцеговини, сигурно не би ништа мрачније сковао и погибељније по нас учинио...” (Зборник НОР-а, 14-4, стр. 701-703).

[274] Војни архив, Београд, ЧА, К-281, рег. бр 5/1.

[275] Зборник НОР-а, 14-4, стр. 425.

тора, Остојић о томе није обавестио Михаиловића, већ му је заједно са Бађовићем послао радиограм ултимативног карактера: „Народ је сазнао и упорно се тврди да сте Ви направили споразум са Немцима, Недићем и Љотићем и да Немце нећете нападати. Да би се спасло што се може спасти, наше је мишљење да одмах нападамо Немце. Ово је једини начин да сачувамо образ пред народом и савезницима и да дођемо до оружја и муниције. Ако у најкраћем року не учините неки гест из кога ће се народ заиста уверити да имате везу са савезницима, народ ће нас листом оставити и осудити као издајнике. Молимо одговор још данас како би могли одговорити борцима и старешинама који категорички траже од нас одговор. Опште је мишљење да партизане не можемо туђи, а мали је број оних који ће се са њима и даље туђи“.[276]

Након што је 12. септембра краљев говор преко Радио Лондона, у коме је он тражио да се четници придруже партизанима и ставе под Титову команду, одјекнуо као гром из ведра неба, Остојић и Бађовић се 13. септембра поново обраћају Михаиловићу: „После оваквог краљевог говора, никаква уверавања, нити ауторитети неће моћи да одрже народ на окупу, нити да га употребе у борби против партизана. Без муниције, одеће и обуће коју не можемо добити ни од кога, немамо никаквих предуслова да продужимо борбу против партизана и целог света. У овом часу, најтежем за српски народ, и кад Ви сносите пуну одговорност пред историјом и пред народом, Ви морате донети једну судбоносну одлуку без обзира на Вашу личност. На конференцији команданата чија смо мишљења саслушали, дошли смо до закључка да је једини и најкориснији излаз за очување целине српства да Ви сместа затражите од наших савезника, да нађу решење за прекидање грађанског рата и да упуте једног ђенерала, пошто се под Титову команду нећемо и не можемо ставити, под чију ћемо се команду ставити и предузети борбу против окупатора, како траже од нас наши велики савезници и Ђ. В. Краљ“.[277] Наредних дана упозоравали су Михаиловића да је код већине јединица наступило право расуло, које прети да буде све веће и веће,[278] одбијајући његову наредбу да део јединица повуку са фронта против окупатора и пошаљу их у Србију, у борбу против партизана „који су дошли са запада“.[279] Захтевали су од њега да преко пуковника Мекдауела издејствује „хитно упућивање савезничких официра који ће утврдити да, док се ми боримо противу окупатора, партизани искључиво нападају нас с леђа, а не окупатора, и то оружјем и муницијом коју добијају од наших великих савезника“.

Очај који је савладао ову двојицу четничких официра видљив је из њихове депеше Михаиловићу од 4. октобра: „Све непријатељске земље нашле су неког излаза из ситуације, па и усташе ће га наћи. Грчка је решила своје питање стављањем својих трупа под савезничку команду и спасила народ. Једини смо ми Срби на свету у безизлазном положају. Народ, старешине и борци сматрају да је то искључива грешка Врховне команде и Централног националног комитета. Немојте мислити да смо се ми уплашили за наше главе, јер ћемо ми остати са народом до последњега, али тражимо од вас да нађете излаз из ове безизлазне ситуације, у најкраћем року“.[280]

[276] Исто, стр. 374.
[277] Исто, стр. 376.
[278] Исто.
[279] Исто, стр. 377.
[280] Исто, стр. 380.

Да је Михаиловићева политика претрпела неуспех било је, дакле, јасно и његовим најпоузданијим командантима, посебно команданту 4. групе јуришних корпуса мајору Драгославу Рачићу, из чијег меморандума упућеног Михаиловићу септембра 1944. провејава сазнање да је покрет у протекле три године „због нејасног заузимања става у актуелним догађајима“, „недовољно умешног става према савезницима и недовољно енергичног става према противницима“ изгубио подршку савезника који су се окренули партизанима: „Ми се не смемо заваравати нити затварати очи пред истим. Одлазак војне мисије најбољи је доказ да нас Енглези и Американци не признају као савезнике, а Совјети већ одавно заузимају непријатељски став према нама. Ми морамо схватити да се у Енглеској нешто променило и да ће они врло радо пружити руке једном Титу, који уосталом иако је комуниста, може да се одрекне својих начела да би добио пријатељство Енглеза и узео власт у руке. А кад једанпут буде имао земљу у својим рукама, он се врло лако може прилагодити Совјетима или Енглезима, већ према ситуацији која буде владала по завршетку рата“. Према Рачићу, четницима није пошло за руком да изврше „националну револуцију“ јер су се огрешили о сваки принцип револуције, примајући у своје редове носиоце старог режима и у војсци и у политици „који се никад и ничим не могу поправити“. Колебања која су пратила целокупан дотадашњи рад доводила су често до „ужасног“ понижавања према противницима: „Час смо пактирали, час били легални, час заузимали став оружаног сукоба. Што је најжалосније, те фазе су се мењале врло брзо и према жељи наших противника и одлуци појединих команданата, а никад нису биле израз иницијативе и одлуке Врховне команде“. Пошто је таква политика водила само „продужењу животарења“ и лаганом, али сигурном уништењу покрета, Рачић је предлагао да се прекине са дотадашњим ставом ишчекивања, да се крене у отворену акцију против непријатеља како би се повратиле позиције код савезника или, уколико се у томе не би успело, „да се потпуно наслонимо на Немце под условом да од њих добијемо толико наоружања које ће нам загарантовати да комунисте уништимо и постанемо господари ситуације у земљи, а кад смо то постигли, самим тим савезници су приморани да нам пруже руку као јединoм фактору који одлучује у овом простору“. Рачић је предлагао још једну, резервну варијанту: потпуно овладавање простором западне Србије, што би се постигло ударом на немачке гарнизоне западно од линије Београд–Крагујевац–Краљево. Тиме би се створила сигурна база за успостављање контроле над читавом територијом Србије и пружила могућност за акцију ван Србије. Поред тога, Д. Рачић је захтевао попуну Штаба Врховне команде енергичним, искусним и способним официрима, а да се са положаја удаље неспособни и колебљиви. За себе је захтевао команду над свим снагама у западној Србији и потпуну самосталност у раду.[281]

У септембру је било евидентно да четничке снаге у Србији не само да нису биле у стању да пруже отпор јединицама НОВЈ које су надирале према западној, централној и источној Србији, у сусрет Русима, већ су се налазиле пред потпуним расулом. Углавном су трпеле пораз за поразом и веома се брзо осипале. Половином септембра од 35.000 четника, претежно мобилисаних сељака колико их је по списковима било у Србији у пролеће 1944, њихов број је спао на око 14.000 четника који су остали верни свом врховном команданту. У таквим околностима, Дража Михаиловић са Врховном командом 24. септембра напушта Србију, код Бадовинаца прелази Дрину и пребацује се

[281] Војни архив, Београд, ЧА, 77-5-17.

у источну Босну.[282] По пријему вести да су совјетске трупе прешле југословенску границу, убеђен да су Руси то учинили да би пресекли одступницу немачким трупама са Балкана, Михаиловић је 4. октобра упутио наређење свим четничким командантима у Србији: „За обједињавање акције све снаге у Србији ставио сам под команду ђенерала Трифуновића. Наша је тежња да се прикупе све снаге у области Крагујевца и Западне Мораве ради овладавања тереном југозападне Србије и повезивање са снагама у Санџаку и Босни. Са ове просторије развићемо акцију према ситуацији, у циљу наслона на Англо-Американце које треба очекивати са Вардарског и Моравског правца или из Албаније преко Косова, односно Црне Горе или Херцеговине“. Михаиловић је, очигледно, и даље веровао у англо-америчко искрцавање у Грчкој и Албанији и њихово надирање према Дунаву и Сави, па је због тога тражио прикупљање својих снага у Србији и њихово повезивање са снагама у Санџаку и Босни, уз задржавање пуне лојалности према свим савезницима. Пошто „Титове партизанске снаге“ по њему нису припадале ниједној савезничкој војсци, „према њима наш став остаје непромењен“.[283] Примивши Дражино наређење од 4. октобра, генерал Трифуновић је отпочео са прибирањем преосталих четничких снага у Србији. Упутио је и своје емисаре на преговоре са Русима, уједно наређујући јединицама у источној Србији да се пријатељски односе према руским војницима. Све команде ЈВуО наређивале су да се Руси дочекају као савезничка и братска војска. Командант четничких снага у западној Србији мајор Драгослав Рачић, који се са својим снагама налазио у области Краљева и Чачка, депешом од 16. октобра наређује мајору Душану Смиљанићу, команданту Шумадијске групе корпуса: „Немце нападати на сваком кораку где год се појаве. Ако Руси нападну Краљево, нападните и ви без обзира на жртве. Припремите дочек Руса и за то одредите старешину у јединици. Чувајте леђа од црвених из Шумадије, наше трупе морају заједно са Русима ући у Краљево“.[284]

Крајем септембра и почетком октобра фронт се помера ка западу и северозападу Србије. Након учешћа у немачким офанзивама („Трумпф“ и „Кераус“) у топличко-јабланичком крају током јула и августа 1944, снаге ЈВуО између Ибра и Јужне Мораве су се раздвојиле: 4. група јуришних корпуса (Драгослава Рачића) пребацила се у Шумадију и западну Србију, где је наставила са нападима на 12. ударни корпус НОВЈ како би спречила његов продор у Мачву, док се Расинско-топличка група корпуса, под командом пуковника Кесеровића, задржала на терену између Ибра, Јужне и Западне Мораве. Кесеровићеве снаге су се бориле заједно са Немцима против НОВЈ у септембру и почетком октобра 1944. током одбране Крушевца, задржавајући положаје на западноморавским комуникацијама, као спољашња одбрана града, као и у самом граду. Интензивне борбе водиле су се у првој половини октобра и на простору: Ивањица–Гуча–Пожега. Генерал Х. Фелбер је 9. октобра наредио разрешење владе генерала Недића и прогласио Србију за немачку ратну зону,[285] чиме су Немци преузели непосредну одговорност за одбрану територије Србије.

[282] Никола Миловановић, *Дража Михаиловић*, Загреб, 1985, стр. 201.

[283] Наведено према: Никола Миловановић, *Кроз тајни архив УДБ-е*, књ. 1, Београд, 1986, стр. 24; Жарко Јовановић, Пораз четничког покрета Драже Михаиловића у Србији 1944. године, *Пола века од ослобођења Србије*, Зборник радова, Београд, 1995, стр. 49.

[284] Наведено према: Никола Миловановић, *Дража Михаиловић*, стр. 203.

[285] Војни архив, Београд, ЧА, 102-5-8.

*

Када је почетком октобра 1944. дошло до слома немачког фронта у источној Србији и наступања Црвене армије ка Великој Морави, четнички команданти се одлучују на предузимање интензивнијих борбених дејстава против Немаца долином Западне Мораве (од Крушевца, преко Краљева и Чачка, до Пожеге и Ужица), у нади да ће тиме колико-толико обезбедити политичку будућност свом покрету.[286] Уочавајући прилику да се, у складу са Михаиловићевом директивом, повеже са Црвеном армијом, понуди јој савезништво и афирмише статус својих снага као савезничке формације, први је у акцију кренуо Драгутин Кесеровић са својом Расинско-топличком групом корпуса (Расински, Топлички и Јастребачки корпус). Почетком октобра он наређује појачане саботаже, ометање немачких транспорта и нападе на Немце, пресецање немачке комуникације између Врњачке Бање и Краљева и ометање слања појачања из Краљева према Крушевцу, у којем су се налазили делови 7. брдске СС дивизије „Принц Еуген“, делови Руског заштитног корпуса и Недићеве снаге. Један део Кесеровићевих јединица, које су имале око 10.000 људи,[287] блокирао је Крушевац, спречавајући излазак Немцима из града.[288]

Када је 13. октобра Црвена армија прешла Велику Мораву, амерички поручник Е. Крамер, који је у Врховну команду ЈВуО дошао са пуковником Мекдауелом, да би у октобру био додељен Кесеровићевом штабу, упутио је писмо совјетском команданту у којем је предложио сарадњу са снагама ЈВуО.[289] Заједничка борба је одбијена, али

[286] О томе више: Коста Николић, *Историја Равногорског покрета*, књ. 2, Београд, 1999, стр. 294-299.

[287] Војни архив, Београд, ЧА, 81-5-20; Извештај Д. Кесеровића од 3. априла 1945. године; Кесеровић у свом извештају Михаиловићу пише да је под својом командом имао преко 10.000 бораца, не прецизирајући о којим јединицама је реч. Међутим, пре почетка летњих операција, Расинско-топличка група корпуса имала је око 3.000 бораца, не рачунајући делове Топличког корпуса растурене по својој матичној територији коју су у то време повратили од партизана.

[288] У Крушевцу се налазио штаб 7. СС дивизије, која је у октобру 1944. представљала окосницу немачке одбране у јужној Србији, са слабијим штапским и позадинским снагама. Међутим, након спајања Црвене армије и НОВЈ (Прве армијске групе) код Велике Плане 11. и ослобађања Ниша 13. октобра, чиме је дефинитивно пропала немачка замисао о спајању армијске групе „Фелбер” („Србија”) и армијске групе „Е” у Поморављу, немачка Команда Југоистока била је принуђена да своје одбрамбене напоре концентрише на две главне тачке: Београд, ради прихватање опкољене групације „Штетнер” у источној Србији и Краљево, ради обезбеђења јединог правца за извлачење армијске групе „Е” из Македоније и Грчке. Ипак, Команда Југоистока је намеравала да задржи и Крушевац у својим рукама, с обзиром на његов стратешки значај на улазу у долину Западне Мораве, мада за такав подухват нису располагали ни приближно адекватним снагама.

[289] Намеравајући да предупреде улазак Црвене армије у Крушевац пре четничких снага, Кесеровић и Крамер су, истовремено са преговорима о предаји Немаца (у раним јутарњим сатима 14. октобра), упутили преко потпоручника Александра Златковића Крамерово писмо у штаб 52. стрељачке дивизије Црвене армије. Златковић је у 10 часова 14. октобра ступио у контакт с генералом Миљајевим, командантом 52. стрељачке дивизије, коме је предао Крамерово писмо и саопштио Кесеровићев захтев да Црвена армија сачека са нападом како би он са својим снагама разоружао Немце у граду и ослободио Крушевац без борбе. Према Кесеровићевом извештају, Миљајев је Златковића примио хладно, поставивши му захтев да истога дана разоружају и предају Немце који се налазе са њима, да потом положе и своје и немачко оружје трупама Црвене армије, и да се на крају сами предају (Зборник НОР-а, 14-4, стр. 869-882; Кесеровићев извештај Михаиловићу од 3. априла 1945). Кесеровићева и Крамерова идеја о заустављању наступања Црвене армије, како би предност дали четничким снагама у ослобађању града, била је са војничког становишта нереална, будући да су се јединице Црвене армије већ налазиле у покрету, у наступању у склопу ширег оперативног плана. 223. дивизија је већ увелико

је затражено да Кесеровић разоружа немачки гарнизон у Крушевцу 14. октобра, а затим да његови људи положе оружје и предају се совјетским трупама. Напад на Крушевац отпочео је 14. октобра. Акцијом су, осим Кесеровића, руководили мајор Властимир Весић, командант Делиградског корпуса, поручник Крамер и један официр Црвене армије. Највеће борбе вођене су на путу Крушевац–Краљево на којем се налазила једна немачка јединица која је кренула у помоћ гарнизону у Крушевцу. Пошто је немачки командант у граду прихватио ултиматум о предаји,[290] Крушевац је ослобођен истога дана (14. октобра) у преподневним сатима. Иако је већина немачких војника положила оружје, један број је пружао отпор, покушавајући да се пробије из града,

---

била у току извршења борбеног задатка, који је за 14. октобар предвиђао заузимање Крушевца. „Да заустави развој офанзиве III украјинског фронта због преговора са потпоручником JВуО Златковићем, генерал-мајор Миљајев није могао, а вероватно није ни хтео" (Алексеј Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији 1941-1945*). Међутим, остали команданти наступајућих колона Црвене армије нису били упознати са општим ставом своје команде према четницима. Отуда се могло и догодити да је један од Кесеровићевих команданата, мајор Весић, командант Делиградског корпуса, успоставио контакт „са једним руским поручником" (командиром једног вода из састава 16. самосталног јуришног батаљона 52. стрељачке дивизије), након чега је, преко потпуковника Пилетића као официра за везу, успостављен контакт са руским потпуковником који је командовао колоном Црвене армије у селу Јасици.

[290] Кесеровић је у раним јутарњим сатима 14. октобра упутио Немцима ултиматум да до девет часова положе оружје. Немци су овим ултиматумом били веома изненађени. Према наводима поручника Крамера, немачки командант Крушевца, односно крајскомандантуре 833, мајор Кни, био је изненађен и „питао зашто га четници нису бранили, а Кесеровић је одговорио да му је обећао само да ће се борити против партизана и комуниста али не и Руса јер су они савезници" (Момчило Павловић, Очевидац грађанског рата у Србији – Елсфорт Крамер, поручник, члан Америчке мисије „Ренџер" у Србији под пуковником Мекдауелом, *Историја 20. века*, 1/2007, стр. 179). Према Ратном дневнику Армијске групе „Ф", Кесеровић је сарађивао са Немцима и у августу ступио добровољно под команду борбене групе „Дизенер" у операцијама против НОВЈ (Зборник НОР-а, 12-4, стр. 920; Прилог 1: Извод из ратног дневника Команде Групе армија „Ф" за период од 1. јула до 31. децембра 1944. Податак се односи на 10. август 1944).

Тим поводом, у Крушевац је дошао колима оберфирер Кум, командант 7. СС дивизије, а авионом је долетео генералштабни пуковник Бернхард фон дер Шевалери (*Bernhard von der Chevallerie*), начелник штаба корпуса „Милер". Кесеровић наводи да су на преговорима учествовали Кум и оберфирер мајор Кни, командант фелдкомандантуре 833 (Крушевац), док је Шевалери изјавио да је и он разговарао са Крамером. На тим преговорима, у којима је учествовао поручник Крамер, немачкој страни представљена је идеја да се Немци предају четницима, с тим да се са одредима четника заузме низ насеља где ће бити подигнута америчка застава и да се на тај начин спречи улазак јединица Црвене армије у град (Алексеј Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији 1941-1945*, Београд, 2011).

Према Кесеровићевом извештају, немачка страна је пристала на предају, а официри су тражили „да им се одобри да се могу вратити до својих потчињених старешина, да би се избегао евентуални сукоб приликом разоружавања услед необавештености". По истеку ултиматума, у девет часова, Кесеровић пише да је наредио да се отпочне са разоружавањем немачких трупа, а да је све време руска команда у селу Јасика, где се налазио штаб 52. стрељачке дивизије Црвене армије, била обавештавана о току разоружавања. Тврдио је, при том, да је „већина немачких јединица полагала оружје без отпора, а известан део је давао отпор" (Зборник НОР-а, 14-4, стр. 869-882; Кесеровићев извештај Михаиловићу од 3. априла 1945). С друге стране, оберфирер Кум, који у својој књизи сећања врло детаљно пише о овим данима, уопште не помиње било какве губитке у Крушевцу. У самом граду се налазио штаб фелдомандантуре и неке мање позадинске снаге, уз један број припадника РЗК. По наређењу Кума, у Крушевац је дошла немачка оклопна формација, која је евакуисала немачке снаге. Број војника које су заробили четници није са сигурношћу утврђен. Четници су задржали пуковника Шевалерија као заробљеника. Он се „није плашио насиља од стране четника, јер су они свуда радили у контакту са Немцима". По њему, „настала издаја четника и њихов прелаз на страну Црвене армије за немачку команду било је потпуно изненађење" (Алексеј Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији 1941-1945*). Шевалерија су четници касније предали Црвеној армији.

па је том приликом у борбама погинуло 17 четника, а 23 рањено. У свом извештају Михаиловићу (од 3. априла 1945) Кесеровић тврди да су немачки губици, међу којима је било и заробљених војника, били знатно већи него четнички.[291]

У град су, затим (већ око 11 сати), из правца села Јасика ушли и делови (претходница) 52. стрељачке дивизије (из састава 64. стрељачког корпуса) Црвене армије. Са командантом ове колоне Кесеровић је успоставио везу, после чега су одржали заједнички митинг у центру Крушевца, где су пред окупљеним народом и четничком војском говорили Кесеровић, Крамер и један совјетски потпуковник.[292] Међутим, око 13 часова у Крушевац је избила претходница и 19. дивизије Црвене армије, али су на њу Кесеровићеве снаге отвориле ватру, сматрајући да су у питању јединице НОВЈ. Након краће борбе у којој је погинуло 18 црвеноармејаца, ова јединица је ушла у град.

Не располажући информацијама о ситуацији у Крушевцу, ни да се у њему већ налазе совјетске јединице, главнина Друге пролетерске дивизије НОВЈ (која је држала положаје према Крушевцу), на основу раније издатог наређења, око 16 часова широким фронтом отпочела је напад на град и на комуникацију Крушевац–Краљево. Како су партизани наилазили на јак отпор четника на појединим положајима, које су ови у међувремену утврдили, напад Друге пролетерске дивизије НОВЈ одужио се до вечери, а борбе су трајале и током читаве ноћи. Пред јутро, 15. октобра, дефинитивно је сломљен отпор четника на свим правцима око града, а јединице Друге пролетерске дивизије су ушле у Крушевац и запоселе важне комуникације. Штаб партизанске дивизије одмах је успоставио везу са штабом 52. совјетске дивизије, да би затим оне наставиле заједничко наступање према Трстенику и Врњачкој Бањи: 17. октобра ослобођен је Трстеник, док је Друга пролетерска дивизија 18/19. октобра ослободила Врњачку Бању. Немачка Команда Југоистока разматрала је могућност поновног заузимања Крушевца, али за тако нешто није располагала потребним снагама. Током наредних дана отпочеће 33-дневна исцрпљујућа битка за Краљевачки мостобран, коју су водиле здружене снаге Црвене армије и НОВЈ против немачке корпусне групе „Милер“.

Одмах по ослобађању Крушевца дошло је до заокрета у понашању команданата јединица Црвене армије у граду према Кесеровићевим снагама. Црвеноармејци су према четницима заузели непријатељски став, захтевајући њихово разоружавање. На захтев Врховног штаба НОВЈ, команда совјетских снага у граду је одбила сваку даљу сарадњу са Кесеровићевим јединицама, после чега је уследило њихово разоружавање на положајима око града, а сам Кесеровић једва је избегао заробљавање. Остаци Расинско-топличке групе корпуса били су принуђени да се повлаче у правцу југозапада, где ће се прикључити снагама генерала Трифуновића, кога је Михаиловић почетком октобра именовао за команданта свих четничких снага у Србији. Касније ће, заједно са главнином ЈВуО коју је предводио Трифуновић, садејствовати са немачком армијском групом „Е“ у њеном пробоју кроз Санџак и у борбама у источној Босни.

[291] Кесеровић наводи да је том приликом у Крушевцу заплењено 25 тешких минобацача, 96 пушкомитраљеза, 8 тешких митраљеза, око 200 митраљеза, 15 вагона муниције, око 1.200 пушака и око 200 вагона разног материјала (Зборник НОР-а, 14-4, стр. 869-882).

[292] Војни архив, Београд, ЧА, 81-5-20; Извештај Д. Кесеровића од 3. априла 1945. године.

После разоружавања Кесеровићевих снага код Крушевца, Драгослав Рачић (командант 4. групе јуришних корпуса) наређује 16. октобра блокаду Краљева и Чачка,[293] а јединице Предрага Раковића настављају и даље борбе против Немаца, овога пута око Краљева и Чачка, и настоје да остваре сарадњу са Црвеном армијом све до 20. октобра. Међутим, после протествовања Јосипа Броза код маршала Толбухина, команданти Црвене армије захтевају од Раковића да са својим људством пређе под команду НОВЈ. Раковић одбија овај захтев, његов 1. јуришни корпус бива расформиран, поједини делови су кренули пут Босне, а сам Раковић је убрзо пред партизанским потерама извршио самоубиство.[294] У таквој ситуацији, сву одговорност за јединице преузима на себе Драгослав Рачић, који се 17. октобра потчињеним командантима обратио посебном директивом: „Совјетске трупе у свом надирању на територију Југославије признале су за легалну власт Тита, док су наше јединице разоружавали или их препуштали партизанима. Ми од Совјета не можемо да очекујемо ништа сем непријатељство. Енглези и Американци надиру из Грчке и са обала Албаније. Они су превише далеко да би нам олакшали садашњу тешку ситуацију. Ми морамо да се приближимо њима, како би избегли уништење које нам припремају Руси и Тито. Ми не смемо дуго остати на досадашњем простору, јер чим Београд буде заузет, главни задатак Титов, кога ће помоћи Руси, биће да нас уништи – ако останемо ми ту стварамо могућност да концентрише снаге и да нас туче. Ми тај ударац морамо да избегнемо, јер је он у исто време ударац Руса. Покушај да нападнемо Немце и тиме олакшамо ситуацију код Совјета показао се неуспешан – јер Совјети заузимају непријатељски став према нама и онда када

[293] Војни архив, Београд, ЧА, 29-1-35. (S-V-1683/1)

У својој наредби Рачић, између осталог, наглашава: „... Трупе ће по сваку цену спречити пробој немачких трупа из Краљева према Чачку, онемогућити сједињавање немачких трупа из Крагујевца са трупама у Краљеву и спречити долазак појачања краљевачком гарнизону долином Ибра, односно извлачење Немаца из Краљева ка Рашкој. Све путеве који воде из Краљева према Крагујевцу, Чачку и Рашкој онеспособити за сваки колски саобраћај. Ово важи и за железнице. Објекте који се тешко подижу (мостове) треба све порушити, попалити или експлозивом дићи у ваздух. Телефонско-телеграфски саобраћај на одсеку блокаде мора бити трајно онемогућен. Уколико се укаже повољна прилика ове ће трупе са линије блокаде прећи у напад са циљем да заузму Краљево. (...) Нападну ли Руси Краљево, наше трупе ће безобзирним ангажовањем по сваку цену гледати да се дочепају Краљева заједно са Русима. Уђу ли Руси у Краљево дочекати их са свим војним почастима као савезнике и братски народ, с тим да се главнина трупа и даље задржи ван Краљева оријентисана према Ивањици и планини Чемерно, али недалеко од Краљева...” (Исто.)

За разлику од Крушевца, Немци су у Краљеву и Чачку држали крупне јединице и пружали су жесток отпор. Шумадијска група корпуса напала је Немце у Краљеву 16. октобра ујутру, али је већ поподне скинула опсаду. Наредног дана, 17. октобра, 1. шумадијски корпус напао је немачки транспортни воз на прузи Крагујевац – Краљево, недалеко од Краљева. По скидању опсаде Краљева, све четничке јединице са овог простора повлаче се у правцу Чачка; на друму Краљево – Чачак том приликом дошло је до борби између Немаца и четника којима је командовао мајор Нешко Недић, начелник штаба 4. групе јуришних корпуса. У њима су, наводно, четници заробили 300 немачких војника (К. Николић, *Историја Равногорског покрета*, књ. 2, стр. 296).

У међувремену, 1. јуришни корпус под командом капетана Предрага Раковића напао је Немце око Чачка. Раковићеви четници су 15. октобра савладали Немце у Заблаћи и Јездини, међутим, сутрадан, Немци предузимају противнапад на том правцу. Истовремено, четници нападају немачке положаје на другом крају града, улазе у град, али су и овде били принуђени да се повуку (Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост*, књ. трећа, Чачак, Горњи Милановац, Краљево, 2004, стр. 141-142).

[294] К. Николић, *Историја Равногорског покрета*, књ. 2, стр. 296-297.

имају видног доказа о нашој борби".[295] Истога дана Рачић је наредио да се изврши концентрација свих снага у рејону Ивањице и Краљева, а за 21. октобар је заказао конференцију свих команданата корпуса и група корпуса у Ивањици како би се донела дефинитивна одлука о даљем раду и одредио правац повлачења четничких јединица.[296]

Уследило је прикупљање расутих јединица; стање је било на ивици потпуног расула; колебање и очај претили су да потпуно растроје преостале четничке снаге. Мајор Александар Милошевић у свом дневнику описује расположење у јединицама: „Питање шта сада, неминовно се наметало сваком од нас, и војнику и старешини. Свако је тражио одговор који би уливао неку наду. Али, тога није било, а никоме се није ишло даље. Било је очајно тешко душевно стање код свих. До данас, пред окрутним и зверским Немцима били смо ту, борили се и бранили своја огњишта, своје миле и драге. Али сада, кад се свим тим недаћама ближио крај а окупатору сигурна пропаст, ми морамо да идемо! Стварно више него очај. Али, другога није било. Туђи се са бољшевицима било је више него лудост. Колебање је брзо сазрело у одлучност – удаљити се од Совјета".[297] На конференцији команданата 21. октобра у Ивањици, Д. Рачић је предложио да се крене на југ, у два правца – десни правац: Ивањица–Сјеница–Пештер– Беране и леви правац: Каона–Студеница–Рудно–Нови Пазар–Тутин–Рожај–Беране. Планирао је да се од партизана преотму Беране и Андријевица, изврши спајање са снагама Павла Ђуришића и заузме Колашин, одакле би се, преко Подгорице, наставио марш ка мору, тамо организовала база за одмор и реорганизацију снага и сачекао долазак савезника.[298] Међутим, након расправе која је уследила поводом Рачићевог предлога, одлучено је да се ипак крене у Босну, за Врховном командом. Већина старешина није желела ни по коју цену да остави на цедилу свог врховног команданта, док је на другој страни, могућност искрцавања англо-америчких снага на Јадрану била више него магловита, а тешко проходан црногорски терен могао лако представљати смртоносну клопку. Пут Босне, у последње искушење, кренуле су знатно смањене и десетковане јединице: Првог и Другог шумадијског, Првог и Другог равногорског, Колубарског корпуса, Гарда, Млавског, Авалског, Пожешког, Ваљевског, Топличког, Рудничког, Церског, Првог косовског, Првог милешевског и Расинског корпуса – око 25.000 људи.[299]

После искрцавања Британаца у Албанији, Михаиловића и његове најближе сараднике подгрејавала је нада да ће доћи до искрцавања савезника и на простору од Улциња до Шибеника,[300] а самог Михаиловића није напуштала илузија да западни савезници ипак неће препустити Југославију партизанима. Играјући на последњу карту, у меморандуму упућеном команданту савезничких трупа на Средоземљу од 8. новембра 1944. генерал Михаиловић моли генерала Вилсона да све четничке снаге стави под своју команду и укључи их у офанзивне планове англо-америчких снага које ће проди-

[295] Војни архив, Београд, ЧА, 77-4-18 (S-V-11326)

[296] После неуспеха четничких команданата у покушају садејствовања са Црвеном армијом у Србији октобра 1944, снаге ЈВуО, да би опстале, оријентисале су се на ослонац на Немце, како би, повлачећи се заједно са њима, задржале могућност наслона на западне савезнике, било преко Словеније, било приликом њиховог евентуалног искрцавања на јадранској обали.

[297] Наведено према: *Књига о Дражи*, II, Уредио Радоје Л. Кнежевић, Виндзор, 1956. стр. 217.

[298] Војни архив, Београд, ЧА, 77-4-18.

[299] Војни архив, Београд, ЧА, 73-4-8.

[300] Зборник НОР-а. 14-4, стр. 321-322.

рати у Југославију; тражио је да им се обезбеди снабдевање у оружју и муницији, одећи, обући и храни, да у Врховну команду и четничке штабове британски генерал пошаље своје војне мисије и својим ауторитетом и наређењима спречи партизанске нападе на четничке јединице, како би се ове несметано бориле против окупатора.[301] У овом документу Михаиловић је процењивао јачину својих снага у Србији на око 20.000 „наоружаних бораца“ под командом генерала Трифуновића које су се налазиле „у померању“ ка Санџаку; у области Краљева и Чачка тврдио је да располаже са око 3.000 људи; у источној Босни, јужно од Сарајева, Херцеговини, Црној Гори и Санџаку око 15.000; у Далмацији, Лици и југозападном делу Босне такође око 15.000; у северној Босни око 25.000 и Словенији око 10.000 људи: „Ови су подаци потпуно тачни. У Србији, одакле смо извукли главнину наших снага, на терену је остао већи број мањих јединица које ћемо моћи прикупити у погодном моменту. Нарочито истичемо, да бисмо могли још мобилисати преко 40.000 нових бораца, када бисмо располагали оружјем и муницијом и када би то желели наши савезници Енглези и Американци и у том нас помогли“.[302] Михаиловић је 16. новембра понудио генералу Вилсону да му пошаље и једну своју делегацију чији би долазак у савезничку Команду на Средоземљу „био од велике користи за решавање многих проблема у Југославији који су од интереса за савезнике, нарочито Велику Британију“, на првом месту да се заустави грађански рат „који уништава не само народну имовину, већ и многе животе“.[303]

По свој прилици, Команда савезничких снага на Средоземљу није поверовала Михаиловићевим молбама и тврдњама, па га је оставила и без одговора. Остаци његових снага у Србији, слабе борбене вредности и морала, постепено су се распадали. Изгладнело и болесно људство није могло више пружати отпор, повлачећи се по беспућима и избегавајући сукоб са јединицама НОВЈ. Четници су се повлачили заједно са немачким трупама из састава армијске групе „Е“, као њихова побочница. О томе у извештају Команде ове немачке групације од 11. новембра пише: „Трифуновић са око 10.000 четника Рачића и Кесеровића креће се упоредо с немачким колонама у рејону Пријепоља, правац Фоча. У почетку учешће у борбеним дејствима на немачкој страни (заштита бокова), у последње време само сапутници“.[304]

Док је једна групација четника претходно са Михаиловићем већ одступила преко Дрине, друга се из Србије повлачила преко Санџака и Босне, под командом генерала Мирослава Трифуновића. У области Горажда нашле су се: Шумадијска група корпуса са (око 2.000 четника), група корпуса Горске гарде (од око 2.700 људи), Расинско-топлички група корпуса (од око 1.500), Млавско-смедеревска група (око 2.500), Посавско-колубарска група (око 2.500), Авалски корпус (од око 300 четника), Јаворски корпус, Церски корпус, 1. косовски корпус и Врховна четничка команда на челу са потпуковником Драгославом Рачићем. На уском простору Горажда и околине сконцентрисало се до краја децембра око 11.500 четника.[305] Поред четника, Ср-

[301] Зборник НОР-а, 14-4, стр. 400-405.

[302] Исто, стр. 404.

[303] Исто, стр. 413.

[304] Наведено према: Бранко Латас, Никола Џелебџић, *Четнички покрет Драже Михаиловића 1941-1945,* Београд, 1979, стр. 322.

[305] Исто.

бију су крајем 1944. године напустиле и Недићеве и Љотићеве снаге, док је на другој страни текла масовна мобилизација нових бораца у јединице НОВЈ.[306] И црногорски четници под командом Павла Ђуришића у новембру су одступали из Подгорице, преко Мојковца и Санџака, у правцу Босне. Са њима су се у страху од партизанске одмазде повлачиле и њихове породице; у току одступања били су изложени нападима Албанаца, бомбардовани од савезничке авијације, дочекивани заседама и нападима усташа и партизана. Додатне проблеме задавао је и пегави тифус; у санџачко-босанском беспућу многи су страдали од зиме и глади.

Са личким и далматинским четницима Момчило Ђујић је одступао у правцу Истре; на северозападу Југославије већ су се налазиле Љотићеве јединице, јединице Српске државне страже, Јевђевићеви четници... Љотић је позивао Михаиловића у Истру како би одатле заједничким снагама отпочели борбу за ослобођење земље од комуниста. У својим говорима истицао је да, ако је ослобођење 1918. године започело преко Солуна, зашто не би овога пута – од Триглава.[307] Један од водећих Михаиловићевих старешина, Захарије Остојић тражио је од Михаиловића да пронађе излаз из тешке ситуације у којој су се нашле четничке снаге. За безизлазну ситуацију у којој се нашао српски народ, Остојић и Петар Баћовић окривили су Врховну команду и Национални комитет. Из Михаиловићевог напуштања Србије у септембру 1944. извлачили су закључак да је Србија за четнике потпуно изгубљена. Остојић и Баћовић били су свесни да се Енглези и Американци неће искрцати на јадранској обали и да је „све препуштено Титу“, а да су „Енглеска и Америка слабе према Русији“. Како су били убеђени да се војнички ситуација више не може поправити „јер за то немамо предуслова“, једини спас за српски народ видели су у могућности „да се наше питање политички успешно реши код савезника“: „Жртве које данас тражите од српског народа су потпуно узалудне...,”[308] била је њихова порука савезницима. Моралне дилеме које су раздирале четничке команданте одражавале су стање у којем се нашао цео покрет у време када му, сем њих, више ништа није остало од политичког капитала и војног потенцијала с којим је тако амбициозно кренуо у ратна збивања 1941. године.

Средином априла 1945, дакле у време када су вођене интензивне борбе на Сремском фронту, Михаиловић је на планини Вучјак, у централној Босни, где се у то време налазио, донео одлуку да се врати у Србију и покуша са новим устанком, овог пута – против комуниста. Неумитна логика догађаја водила га је у ово последње искушење. Док главнина његове војске, стално нападана од усташа и партизана у западним деловима Југославије, до средине маја 1945. бива уништена, Дража се креће према Дрини са групом четника која се успут осипа, прелази реку и борави неко време у области Крупња и Бајине Баште. У фебруару 1946. оболео је од пегавог тифуса. Болестан, усамљен, командант без војске, 13. марта 1946. бива заробљен у једној кући у околини Вишеграда, на путу Вардиште–Прибој. Вест о његовом хапшењу објавио је, 24. марта, министар унутрашњих послова нове југословенске владе Александар Ранковић, у експозеу пред Народном скупштином: „*Ја сам данас у могућности, другови и другарице, да пред вама изјавим да је издајник Дража Михаиловић од 13. овог*

[306] Исто, стр. 323.

[307] Б. Петрановић, *Србија,* стр. 640-641.

[308] Зборник НОР-а, 14-4, стр. 373-374, 375, 378-380.

месеца у рукама народне власти.“ Околности у којима је генерал Михаиловић ухапшен биле су обавијене велом тајни пуних 16 година. Суђење Михаиловићу одржано је у Београду од 10. јуна до 15. јула 1946. године. Од 47 тачака оптужнице коју је Милош Минић, као тужилац, прочитао првог дана суђења, Дража је био осуђен по осам тачака. Прва међу њима је гласила: *„Крив је што је од почетка друге половине 1941, па за све време рата и непријатељске окупације организовао и руководио оружаним четничким формацијама познатим под именом 'четници Драже Михаиловића' и такозвана Југословенска војска у отаџбини, које су имале за циљ да оружаном акцијом и терором у сарадњи с окупатором подрже окупацију и угуше оружани устанак и ослободилачку борбу српског и осталих народа Југославије.* Коментар није потребан! Након што је проглашен издајником, Михаиловић је 15. јула 1946. осуђен на смрт стрељањем, на трајни губитак политичких и грађанских права, као и одузимање целокупне имовине.

Његовом смрћу заокружена је историја четничког покрета и Југословенске војске у отаџбини у Другом светском рату, а историчарима и широј јавности после рата остало је да је тумаче, свако на свој начин, као и вечна дилема – ко је био у праву, партизани (комунисти) или четници?! Да ли ћемо икада знати пуну истину?

Закључак

Тема којом се бавимо у овом раду комплексна је и вишедимензионална, као ретко која, која прати ратна збивања у Југославији 1941–1945; у њој се преплићу војна и политичка компонента, укрштају унутрашњи и међународни аспекти српског и југословенског питања, што је у истраживачком смислу чини веома сложеном и слојевитом. Статус Србије са становишта међусобних односа два покрета отпора (партизанског и четничког), њихових планова, коначних циљева и стратегије према заједничком непријатељу, затим политике окупатора и грађанског фронта који се ослањао на окупатора, као и интереса савезничких сила на Балкану, које су битно утицале на судбину послератне Југославије, самим тим и Србије, значајно су проширили и продубили наше истраживачко поље у односу на дефинисану тему и самим тим утицали на обим овог рада.

Окосницу самог рада чини теза, коју поткрепљујемо бројним изворима,[309] да је Србија била кључна земља југословенског војно-политичког расплета 1944. године који је после рата определио не само њену, већ и судбину Југославије у целини, како на унутрашњем, тако и на међународном плану. Да бисмо доказали ову тезу, упоредо смо пратили и анализирали неколико нивоа (аспеката) у оквиру којих су се одвијали догађаји везани за ослобођење Србије 1944. године:

1. Полазне претпоставке од којих смо пошли у овом раду садржане се у плановима немачког командовања о одбрани Србије, као стратешке осе Балкана, и мерама које је оно предузимало током лета 1944, када је водило одсудну одбрану Србије, а посебно од јесени исте године, када се одлучило на повлачење сопствених снага са Балкана. О не-

[309] Најмање 90% садржаја овог рада темељи се на релевантним историјским изворима различите провенијенције (домаћим, немачким и савезничким), а свега око 10% на литератури, што у великој мери доприноси његовом квалитету и оригиналности.

мачком трагању за војно-политичким решењима на Балкану у време када се рат приближавао својој завршници (1943/44), писали смо у првом броју „Војног дела“ за 2014. годину. Догађаји из друге половине 1944. године показали су, пак, да оно није дало очекиване резултате. Иако се немачки званичници од средине 1944. окрећу изразито војним мерама како би спречили неповољан исход на Балкану, у Србији за то нису располагали ни близу потребним снагама. Да би бранили Србију од упада јачих партизанских групација у лето 1944, Немци су морали да пребацују оперативне јединице из централних делова југословенског ратишта (7. СС брдску дивизију „Принц Еуген“ и 1. брдску дивизију) или да се ослањају на непоузданог савезника (Бугаре) који је у августу 1944. увелико претио изласком из рата, затим на слабе и недовољне Недићеве и Љотићеве снаге, па чак и на Михаиловићеве четнике који су својим понашањем, пак, сами себе довели у безизлазну ситуацију. Ослонац на Немце у борби против главног унутрашњег непријатеља (партизана, односно комуниста), а затим нагли заокрет ка бескомпромисној борби са Немцима, нису могли никога да увере у искреност и доследност четничке политике: ни партизане, ни западне савезнике, па ни саме Немце. Ако се може говорити о највећем губитнику у овом рату, онда су то свакако генерал Михаиловић и његова војска.

2. Пратећи догађаје у периоду док је текла битка за Србију 1944. године, намеће се утисак да им је главни тон давао бескомпромисни обрачун између партизана и четника око Србије, уз незаобилазно арбитрирање Немаца и савезничке тројке (Совјета, Британаца и Американаца), без којих се војно-политички расплет, који је и једна и друга страна прижељкивала, није могао замислити. Отуда, странице овог рада у великој мери испуњавају садржаји о грађанском рату, који је доминирао на унутрашњем плану. Титове и Михаиловићеве директиве сопственим јединицама на терену, у којима се захтевала бескомпромисна борба и уништење главног противника (четника, односно партизана), као и избегавање, колико је могуће, сукоба са окупационим снагама, недвосмислено указују на праве циљеве лидера и једног и другог покрета. Присуство окупатора и његових снага, у контексту датих ратних околности, представљало је објективну препреку која се морала савладати да би се дошло до коначног циља. Са расплетом грађанског рата и повлачењем окупатора, Србија се крајем 1944. године нашла у „чврстом загрљају“ комуниста и покрета који су они предводили, чиме је и битка на војном и политичком плану за источни простор Југославије коначно била добијена. Док су комунисти у Београду славили своју највећу победу, Михаиловића и остатке његове војске чекала је босанска голгота и крај који се тада већ јасно назирао.

3. Тема која је у овом тематском циклусу о ослобођењу Србије у Другом светском рату остала необрађена, а којом ћемо се бавити у наредном броју „Војног дела“, тиче се српског питања у савезничкој политици према Југославији током рата, посебно у његовој завршници, свакако у контексту британских, совјетских, па и америчких геополитичких и стратешких интереса на Балкану по завршетку рата. Својим односом према покретима отпора у Југославији, војним мисијама које су држали при четничким и партизанским штабовима, материјалном (пре свега војном), моралном и политичком подршком, савезничка тројка била је у прилици не само да утиче на догађаје и њихове актере у Југославији, у овом случају у Србији 1944. године, већ и да одлучује о коначном „избору победника“ у земљи, водећи пре свега рачуна о сопственим интересима и политичким модалитетима који ће им, како су веровали, по завршетку рата омогућити да те интересе и остваре.

Извори и литература:

I Извори:

Војни архив у Београду – фондови:

– Немачка архива;
– Четничка архива;
– Недићева архива;
– Архива Емигрантске владе;
– Архива НОВЈ и Врховног штаба;
– Микрофилмови немачких докумената из Националног архива у Вашингтону;
– Збирка копија докумената британског Форин офиса;
– Ратни дневник Врховне команде Вермахта, том III (препис);
Архив Југославије – фондови:
– Архив Ј. Б. Тита, Канцеларија маршала Југославије;
– Архива Емигрантске владе;

Зборници / Збирке објављених докумената:

– Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије, том 12 (немачка документа) и том 14 (четничка документа), Војноисторијски институт, Београд;
– Срби у Ратном дневнику Вермахта, Приредио Никола Живковић, Београд 2003;
– АВНОЈ и револуција, Тематска збирка докумената, (приредили Бранко Петрановић, Слободан Нешовић), Београд, 1983;
– Ј. Б. Тито, Сабрана дјела, књ. 18 (септембар 1943.), Београд 1984;
– Тито-Черчил, Строго тајно, Збирка британских докумената из периода 1943–1945, приредио Душан Бибер, Београд-Загреб, 1981;
– Документи о спољној политици СФРЈ 1941–1945, књ. II, Београд,1989.
– Југославија и уједињени народи 1941–1945, Збирка докумената, Приредили Слободан Нешовић и Бранко Петрановић, Београд, 1985;

II Литература:

– *Ослободилачки рат народа Југославије 1941–1945*, књ. 1, Београд, 1965;
– Иван Матовић, *Војсковођа с ореолом мученика*, Београд, 2001;
– Бранко Петрановић, *Револуција и контрареволуција у Југославији 1941–1945*, књ. 2, Београд, 1983;
– Никола Анић, Секула Јоксимовић, Мирко Гутић, *Народноослободилачка војска Југославије, Преглед развоја оружаних снага НОП 1941–1945*, Београд, 1982;
– Бранко Петрановић, *Србија у Другом светском рату 1939–1945*, Београд, 1992;
– Мома Марковић, *Рат и револуција, Сећања 1941–1945*, Београд, 1987;
– Петар Вишњић, *Битка за Србију*, књ. 1–2, Београд, 1984;
– Младенко Цолић, *Преглед операција на југословенском ратишту 1941–1945*, Београд, 1988;
– Херман Нојбахер, *Специјални задатак Балкан*, Београд, 2004;
– Милован Ђилас, *Револуционарни рат*, Београд, 1990;
– Владимир Дедијер, *Нови прилози за биографију Јосипа Броза Тита*, књ. 2, Ријека, Загреб 1981;
– Владимир Велебит, *Сећања*, Загреб, 1983;
– Група аутора, *Београдска операција*, Београд, 1964;
– W. R. Roberts, *Tito, Mihailović and The Allies 1941–1945*, New Yersey, 1973;
– Звонимир Вучковић, *Сећања из рата, Нови погледи*, Крагујевац, 2001;

– Звонимир Вучковић, *Од отпора до грађанског рата*, Београд, 1990;
– Иван Авакумовић, *Михаиловић према немачким документима*, Лондон, 1969;
– Thomas T. Matteson*, An Analiysis of the Circumstances Surrounding the Rescue and Evacuation of Allied Aircrewmen from Yugoslavia, 1941/1945*, 1997;
– Дејвид Мартин, *Родољуб или издајник, случај ђенерала Михаиловића*, Београд, 1990;
– Миодраг Д. Пешић, *Мисија Халјард*, Нови погледи, Крагујевац, 2002;
– Миодраг Д. Пешић, *Дража Михаиловић у извештајима британских и америчких обавештајаца 1941–1944*, Нови погледи, Крагујевац, 2003;
– Венцеслав Глишић, Гојко Миљанић, *Руковођење народноослободилачким покретом у Србији 1941–1944*, Београд, 1994;
– Дејвид Мартин, *Мрежа дезинформација. Черчилова југословенска грешка*, Београд, 1991;
– Коста Николић, *Историја Равногорског покрета*, књ. 2–3, Београд, 1999;
– Никола Миловановић, *Генерали издаје*, књ. 2, Београд, 1977;
– Радоје и Живан Кнежевић, *Слобода или смрт*, Сијетл (САД), 1981;
– Никола Миловановић, *Дража Михаиловић*, Загреб, 1985;
– Никола Миловановић, *Кроз тајни архив УДБ-е*, књ. 1, Београд, 1986;
– *Књига о Дражи, II*, уредио Радоје Л. Кнежевић, Виндзор, 1956.

JEDNA OTROVNA RIJEČ UBIJA VIŠE NEGO STOTINE PUŠAKA

Prikaz monografije Milovana Milutinovića
„Rat je počeo riječima – Bosna i Hercegovina devedesetih“

Besim Spahić
Univerzitet Sarajevo, Fakultet političkih nauka

Rat je počeo riječima – Bosna i Hercegovina devedesetih, Milovan Milutinović, Nezavisni univerzitet Banja Luka, Banja Luka, 2010, 495 str.

Kineska izreka u naslovu monografije pandan je takođe kineskoj izreci da „jedna slika govori više nego hiljadu riječi. Ove mudrosti upravo su izuzetan šlagvort za predstavljanje veoma vrijedne (na skoro petsto strana napisane i sa oko trista relevantnih bibliografskih jedinica potkrijepljene) Milutinovićeve monografije – knjige, koja sa stanovišta BiH stvarnosti i multikompleksnosti nije dnevno politička, već naučna valorizacija rata (sa tri međusobno zaraćene strane u BiH devedesetih godina). Uz neke radove pisca ovih redaka (prije, u toku i poslije rata), te još nekolicine autora (prof. dr Šemse Tucakovića (2013): Ratna komunikologija), ova naučna monografija zasigurno je najkompletnija i najobjektivnija, i predstavlja najsveobuhvatniji naučno-praktični aspekt značaja propagande, kao bazičnog oruđa i oružja u pripremi, u podsticanju i u *ex post* racionalizaciji svakog, pa i posljednjeg rata u BiH.

Kao što i svete knjige kažu, najprije je bila riječ, a svaka riječ ima svoje značenje u kontekstu lingvističkog, antropološkog, sociopsihološkog, religijskog i političkog diskursa. Iako bi riječ po „božanskoj“ svetosti trebala biti izraz istine, ona u različitim rečeničnim i sintaksičkim kontekstima ima i jednu dinamičnu, animirajuću dimenziju, posebno u vidu propagandnih slogana (Sluagh-hairm ratni poklič iz keltskog jezika), primjenjivanih kroz cijelu povijest čovječanstva i u ekonomskoj (reklamnoj) i u političkoj (agitatorskoj) sferi podjednako. Kada je riječ o ratu kao produžetku postizanja političkih, ekonomskih, religijskih i kulturnih ciljeva, onda o objektivnom i istinitom novinarstvu ili izvještavanju niti jedne zaraćene strane ne može biti riječi. Tu je svaka komunikacijska djelatnost isključivo huškačka (prije rata) i animirajuća (tokom rata) propaganda. No, i poslije rata riječ je o propagandnim racionalizacijama „svojih” uspjeha, neuspjeha, te uglavnom herojskih i opravdanih i neopravdanih (zlo)djela.

Milutinović nam u ovoj knjizi, nakon definisanja pojmova političke i ratne propagande i propagandnih poruka u funkciji rata (I i II poglavlje), daje tzv. situacijsku analizu

stanja u BiH pred rat (III poglavlje), dok u slijedećim poglavljima lucidno i analitički konsekventno nudi obradu muslimanske, potom hrvatske i na kraju srpske ratne propagande u BiH prije i u toku rata 1992–1995. To i jeste ono što je najvrijednije u ovoj knjizi, iz koje svaka strana (aktivni oficiri i vojnici, kao i pripadnici „svoga naroda") može sagledati koliko su bili žrtve i svoje i tuđe propagande i koliko je takva ratna propaganda (raznim insinuacijama, dezinformacijama, preuveličavanjima, zastrašivanjima, satanizacijom druge dvije strane itd.) uticala da su se multilateralni zločini argumentirali i po nekoliko puta. Jer (propagandom posijani ili kao prirođeni instinkt), strah od drugoga bez kojeg rat ne može proći „ima velike oči", a izbezumljenog i izmanipulisanog čovjeka/vojnika može natjerati i na najgora zlodjela, slijedeći logiku politikom definisanih ciljeva rata. Dakle, svaka strana u ratu ima zacrtane svoje ratne ciljeve i slijedi samo logiku intencije. A davno Makijaveli (vadeći stihove iz svetih knjiga) definiše krilaticu da „cilj opravdava sredstvo".

Izlazeći iz okvira kod nas stoljetnih religijskih, a identificiranih sa nacionalnim ciljevima tri naroda, stvar moramo objektivizirati činjenicom da se cijela povijest ljudskog roda milenijima odvijala kroz ratove, osvajanja, pokrštavanja, islamiziranja, te kroz progone ove ili one religijske sekte (Hugenoti u Francuskoj, Husisti u Češkoj, Muslimani u Mađarskoj, Kurdi u Turskoj, itd., sve do otimanja zemlje Indijancima u USA i Kanadi, te Aboridžinima u Australiji). I danas se u islamskom svijetu, uz strašnu propagandnu mašineriju, ubijaju šiiti i suniti, te druge šizme, baš kao i kršćani – katolici i protestanti u srednjem vijeku ili do danas u Irskoj.

Izvrsna Milutinovićeva knjiga nam pokazuje da bi i kreator i vođa Hitlerove propagandne mašinerije – Gebels mogao pozaviditi na konceptima propagande sve tri zaraćene strane u BiH, podstrekivane i podržane iz Beograda, Zagreba, Rijada/Teherana, Londona, Vašingtona itd. Sve tri strane pale su u psihologističnu zamku psihologije mase i doktrina vjersko-nacionalnog mesijanstva i stare latinske „Cuius religia, eius terra" (Čija religija, njegova zemlja), kao i teorija etničkog čišćenja/pregrupisanja, što se definisalo kao „humano preseljenje naroda". Inat križevi, krstovi i posebno (nikad do sada u BiH veće) džamije i mesdžidi potvrđuju to „zapišavanje" čistih vjersko-etničkih teritorija od strane svih u Bosni i Hercegovini.

Ako tome dodamo poruke one druge kineske izreke, onda su i slike *in vivo* i fiksne fotografije užasa ratnih stradanja „svih na tuđem teritoriju" bile samo katalizator i dopuna potpunoj sinestetičkoj (višečulnoj) percepciji otrovnih jezičkih poruka, koje ne jenjavaju ni danas kao slogani i insignije na domaćim i međunarodnim utakmicama ili drugim sportskim, estradnim ili kulturnim spektaklima i događajima.

Izvrsni autor na kraju nam daje i pregled svjetske propagande, koja ovisno od opredjeljenosti ili pristrasnosti satanizira ili bodri/podržava jedan od tri naroda (tri vojske, tri zaraćene strane). Zato, za razliku od gledanja samo svojih „jada" ili „uspjeha" u ratu, svako ko se bavi politikom, kao i obični građanin, trebalo bi da pročita ovu knjigu i uvidi da treba dobro razvijati tzv. „refleks prepoznavanja" otrovnih riječi u skoro dvadesetogodišnjem postratnom periodu u kojem niko nije ni pobijedio niti ostvario svoje ciljeve zacrtane devedesetih (a i prije). A naši vajni zaštitnici vitalnih nacionalnih interesa itekako do danas njeguju neistrošene ratne termine i slike stradanja, kako bi upotpunile one dvije kineske izreke i na strahu u miru držali svoja potčinjena stada na svojim tzv. nacio-vjerskim teritorijima.

Ova monografija, bez obzira na to što će se pojaviti različiti tumači i čitači, predstavlja vrijedno naučno djelo iz kojeg treba crpjeti dragocjene zaključke. Autor u tom pogledu zaslužuje respekt, jer monografija, i pored naznačenog, osim što doprinosi spoznaji sfere propagandnog rata – ratne propagande i smanjenja kognitivnog deficita u ovoj oblasti, predstavlja vrlo značajno istraživanje ovog fenomena, koje bi trebalo podstaći dalja izučavanja propagande tokom sukoba u Bosni i Hercegovini. Ona će, kao jedna među prvima svoje vrste, vjerovatno poslužiti kao referentni oslonac, bilo u pozitivnim, negativnim ili drugim merilima za dalja istraživanja. U svakom slučaju, monografija „Rat je počeo riječima – Bosna i Hercegovina devedesetih" dr Milovana Milutinovića, zaslužuje svu pažnju, jer predstavlja značajno naučno djelo, koje razjašnjava, kod nas nedovoljno istraživan, fenomen propagande, a posebno ratne propagande.

ПРИКАЗ КЊИГЕ АКЦИЈЕ КОМУНИСТИЧКИХ ИЛЕГАЛАЦА У БЕОГРАДУ 1941–1942, РАДЕТА РИСТАНОВИЋА

Никола Тошић Малешевић

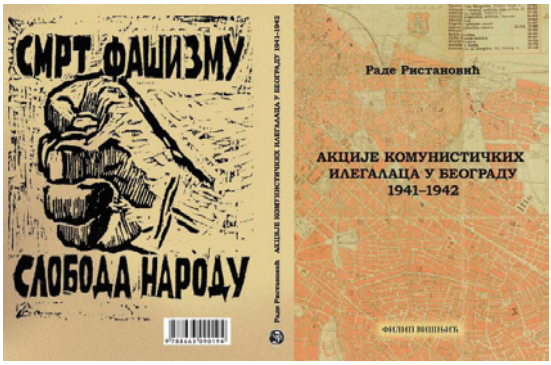

Акције комунистичких илегалаца у Београду 1941–1945, Раде Ристановић, Филип Вишњић, Београд, 2013, 282 стр.

Дипломирани историчар мастер Раде Ристановић објавио је 2013. године књигу под насловом *Акције комунистичких илегалаца у Београду 1941–1942*. У овом раду аутор се потрудио да објективно и без утицаја разних идеологија (што је у прошлости, али и данас присутно када се пише о оваквим и сличним темама) прикаже отпор комунистичких (партизанских) илегалаца (или теренаца како су се још називали) немачким и колаборационистичким снагама у окупираном Београду у најтеже време устанка у Југославији.

При писању овог дела аутор је користио бројну литературу, као и објављене и необјављене изворе. Од литературе треба поменути нека од дела: Бранислав Божовић *Београд под комесарском управом 1941. године*; Мирко Бојић *Југословенски покрет „Збор“ 1935–1945. Један критички приказ*; Венцеслав Глишић *Комунистичка партија Југославије у Србији 1941–1945*; Бојан Димитријевић *Војска Недићеве Србије. Оружане снаге српске владе 1941–1945*; Петар Качавенда *Немци у Југославији 1918–1945*; Милан Кољанин *Немачки логор на београдском сајмишту 1941–1944*; Јован Марјановић *Устанак и народноослободилачки покрет у Србији 1941*; Чедомир Попов *Политички фронтови Другог светског рата*; Велимир Терзић *Слом Краљевине Југославије 1941, II*; Алексеј Тимофејев *Руси и Други светски рат у Југославији. Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941–1945*, и др. Од објављених извора ту су: *Збирка наредаба и упутстава*; *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа, том I, књига 1*; *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа, том II, књига 2*; *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа, том XII, књига 1*; *Статистички годишњак 1940*; *Резолуција V земаљске конференције Комунистичке партије Југославије*. Неки од необјављених извора коришћених у писању овог рада су:

– из Историјског архива Београда: *Фонд Управа града Београда*; *Збирка документарне грађе о радничком и народноослободилачком покрету*; *Легат Благоја Нешковића* итд.

– из Архива Србије: *Фонд Комисија Србије за утврђивање ратних злочина*; *Фонд Безбедносна информативна агенција*; *Фонд Покрајински комитет КПЈ за Србију* и др.

– из Архива Југославије: *Фонд Централни комитет КПЈ*; *Фонд Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача*; *Збирка полицијска управа у Берлину* и др.

– из Војног архива: *Фонд Влада Милана Недића*; *Фонд Немачка окупаторска војска* и *Фонд Независна Држава Хрватска*.

Коришћени су и чланци и други текстови из новина и часописа: *Ново време*, *Обнова*, *Општинске новине*, *Понедељак* и *Пролетер*.

На почетку књиге налази се предговор у којем аутор наводи циљ рада, врсте извора које је користио, као и његову структуру. Такође, критикује раније радове на ову тему који су, у већој или мањој мери, били идеолошки обојени, али и данашње, такође идеологизовану праксу минимализовања и ниподаштавања доприноса партизанског покрета ослобођењу Југославије, коју пропагирају одређени историчари, новинари, политичари и публицисти. После предговора следи увод. У њему се, укратко, описују Београд и његов историјат од 1918. до 1941. године, као и почетак Другог светског рата у Југославији (тзв. Априлски рат), њен слом, окупација и подела. Даље се описује успостављање и организација окупационе и квислиншке управе, као и кратки историјат Комунистичке партије Југославије (КПЈ) од 1919. до 1941. године.

После предговора и увода следи основни текст рада који је подељен у пет поглавља. То су: *Београд у периоду од 12. априла до 22. јуна 1941*; *Организација КПЈ на територији Управе града Београда*; *Покретање борбе и извођење акција у периоду од јула до септембра 1941. године*; *Промена облика борбе и акције од септембра до краја 1941. године* и *Услови у Београду у првим месецима и касније током 1942. године*. Прво поглавље подељено је на две потцелине: *Оружана сила и идеологија окупатора, колаборациониста и квислинга* и *Грађани*. Друго поглавље такође има две потцелине: *Организациона структура и деловање* и *Кадровски потенцијали*, док треће поглавље садржи три потцелине: *Прва хапшења, формулисање нове политичке платформе КПЈ и припреме београдских комуниста за покретање оружане борбе*; *Акције у јулу* и *Акције у августу*. Четврто поглавље има две потцелине: *Организовање, задаци и метод рада ударних група* и *Акције у септембру и октобру*. Исто толико потцелина садржи и пето поглавље. То су: *Реструктурирање окупационе и колаборационистичке управе – стање у организацији КПЈ* и *Акције у 1942. години*.

У првој потцелини (*Оружана сила и идеологија окупатора, колаборациониста и квислинга*) првог поглавља (*Београд у периоду од 12. априла до 22. јуна 1941*) Раде Ристановић описује надлежности немачке окупационе Фелдкомандантуре 599, чије је седиште било у Београду, као и њене војне снаге. Такође, описује поделу града на шест стражарских одсека који су покривали 16 градских квартова. Затим следи опис немачких окупационих полицијскообавештајних и војнообавештајних снага у Београду (Гестапо, Оперативна команда полиције, Абвер), као и осталих немачких окупационих организација, штабова, одреда и испостава. Описују се и снаге фолксдојчера (припадници немачке националне мањине у Југославији) у Београду, као и нацистичка идеологија. Аутор, затим, прелази на опис снага и овлашћења колаборационистичких (квислиншких) јединица (жандармери-

ја, Одељење специјалне полиције, Збор полицијских агената, и др.), те на однос Немаца према њима. После тога следи опис идеологије колаборациониста и биографије два кључна човека колаборационистичког режима у Србији на почетку Другог светског рата – Милана Аћимовића, председника савета комесара и Драгомира *Драгог* Јовановића, председника београдске општине и управника града Београда. На крају ове потцелине аутор описује још једну колаборационистичку војну формацију – Српски добровољачки корпус који је у народу остао упамћен под именом *љотићевци*. У другој потцелини *Београђани* аутор се бави окупаторским и колаборационистичким медијима и пропагандом, њиховим мерама према становништву и одређеним институцијама у граду, али и односом Београђана према окупаторима и квислинзима.

У првој потцелини (*Организациона структура и деловање*) другог поглавља (*Организација КПЈ на територији Управе града Београда*) пише се о организационој структури и деловању КПЈ и СКОЈ-а (Савез комунистичке омладине Југославије) у Београду. Наводи се да је Београд био подељен на седам рејона КПЈ и шест рејона СКОЈ-а. У овој потцелини описано је и деловање КПЈ и СКОЈ-а у првим месецима окупације, до напада Немачке и њених савезника на СССР 22. јуна 1941. Друга потцелина, која је насловљена као *Кадровски потенцијали*, бави се особинама које је морао поседовати члан КПЈ и СКОЈ-а, бројем њихових припадника у граду уочи избијања Другог светског рата и људима који су водили КПЈ и СКОЈ у Београду уочи Другог светског рата.

Прва потцелина (*Прва хапшења, формулисање нове политичке платформе КПЈ и припреме београдских комуниста за покретање оружане борбе*) трећег поглавља (*Покретање борбе и извођење акција у периоду од јула до септембра 1941. године*) говори о хапшењима припадника КПЈ, СКОЈ-а и људи који су подржавали КПЈ. Описане су и припреме за оружани устанак против окупатора и квислинга, а наводе се и промене политичке платформе КПЈ и нове оцене карактера рата (није више био сукоб између империјалиста већ борба против фашизма за слободу народа). Друга потцелина, *Акције у јулу* обрађује акције комунистичких илегалаца током јула месеца 1941. (почев од 7. јула 1941). Акције које су извођене биле су различитог карактера, на пример, паљење колаборационистичке штампе, саботаже на телефонско-телеграфским линијама, растурање антифашистичких и антиквислиншких летака, те писање графита и лепљење плаката са истим порукама. Затим, издавање и растурање прогласа и саопштења народу, паљење немачких шатора са муницијом и паљење немачких аутомобила, оружани напади на имовину непријатељевих доушника и окупатора, прикупљање и слање санитетског материјала и оружја партизанским одредима у унутрашњости Србије, паљење немачке гараже „Форд“ и других гаража које су припадале окупатору. Томе треба додати и успешно ослобађање ухапшеног Александра Ранковића *Леке*, високог функционера КПЈ. Приликом те акције убијени су један жандарм и један немачки војник. У овој потцелини приказане су и противмере немачких и квислиншких власти (хапшења, стрељања, издавање прогласа, саопштења, упозорења, наредби, итд.). У трећој потцелини, под насловом *Акције у августу*, описане су акције током августа месеца које су, углавном, биле исте као оне у јулу. Нови начини саботажа и акција били су бацање жица и ексера на путеве и улице ради оштећивања гума на непријатељевим возилима, паљење пожњевеног жита које је требало да буде предато немачкој војсци, атентати на колаборационистичке функционере и доушнике, атентати на немачке војнике, паљење покошеног сена које је било у власништву немачке војске, организација бекства ухапшених комуниста из затвора, те напад на немачку изложбу. И овом приликом дат је преглед окупаторских и квислиншких противме-

ра (хапшења, стрељања, издавање прогласа, саопштења, упозорења, наредби, итд, а новина је било јавно вешање на Теразијама).

У првој потцелини (*Организовање, задаци и метод рада ударних група*) четвртог поглавља (*Промена облика борбе и акције од септембра до краја 1941. године*) аутор се концентрисао на даље противмере Немаца и квислинга (формирање владе Милана Недића, наставак хапшења, стрељања, прописивање одмазде 1:100, итд.), те на образовање ударних група од стране КПЈ, чији је првенствени задатак, за разлику од раније, био извођење атентата на припаднике непријатељеве живе силе. Друга потцелина, под насловом *Акције у септембру и октобру*, даје преглед деловања комунистичких илегалаца током два поменута месеца (акције су биле сличне онима у јулу и августу) и противмере окупаторских и квислиншких власти. Новина у тим противмерама било је увођење тзв. превентивних мера (контрола уласка и изласка из града, константан надзор сумњивих лица и др.). На крају ове потцелине аутор описује разлоге за привремени прекид акција комунистичких илегалаца у периоду 1. новембар – 31. децембар 1941. године.

Прва потцелина (*Реструктурирање окупационе и колаборационистичке управе – стање у организацији КПЈ*) петог поглавља (*Услови у Београду у првим месецима и акције током 1942. године*) доноси информације о мерама које су окупатори и колаборационисти предузели ради учвршћивања своје власти, као и информације о реорганизацији КПЈ у Београду. Друга потцелина (*Акције у 1942. години*) даје приказ акција комунистичких илегалаца у Београду током 1942. године (у периоду од 1. јануара до 18. септембра 1942). За разлику од акција у 1941. години, сада су то били искључиво атентати на припаднике окупаторских и квислиншких снага, мада је забележено и успешно спасавање ухапшене Иванке Муачевић Николиш, курира Месног комитета КПЈ за Београд. И у овој потцелини дат је приказ противмера окупаторских и колаборационистичких власти које су биле веома интензивне, тако да су, на крају, изазвале потпуну обуставу акција комунистичких илегалаца у Београду септембра 1942. године. Ове акције, због непријатељевог притиска, нису могле бити обновљене све до пред ослобођење Београда, септембра 1944. године.

У закључку аутор износи своје мишљење у којем тврди да КПЈ у Београду није успела остварити своје пројектоване циљеве. Главни разлози за то су, по аутору, снага и мере окупатора и колаборациониста, недостатак кадрова у КПЈ и мањак оружја. Ипак, наводи и то да се на примеру оружаних акција у Београду од 1941. до 1942. види да тактика чекања није била својствена припадницима партизанског антифашистичког покрета. После закључка налази се списак извора и литературе, индекс имена и садржај.

Књига Радета Ристановића о акцијама комунистичких илегалаца у Београду у периоду 1941–1942. пружа веома корисне и драгоцене информације и податке о поменутим догађајима. Њена вредност још више долази до изражаја будући да је ослобођена сваке врсте идеологије – комунистичке, антикомунистичке и било које друге, па тако реално осветљава један од видова борбе против окупатора и колаборациониста у Југославији током Другог светског рата. Књига је прегледна и технички добро опремљена, а садржаје прате адекватна објашњења у критичком апарату. Садржи и табеле, графиконе, фотографије, као и фотокопије плаката, наредби, прогласа, пријава боравка и цртежа полицијских увиђаја. Штампана је у тиражу од 500 примерака, а извршни издавач је штампарија „Филип Вишњић" из Београда.

ПРИКАЗ МОНОГРАФИЈЕ, „БЕЗБЕДНОСТ КАО ПРЕДУСЛОВ РАЗВОЈА“, БИЉАНЕ СТОЈКОВИЋ

Блажо М. Радовић
Министарство одбране, Управа за стратегијско планирање

Безбедност као предуслов развоја,
Биљана Стојковић, Задужбина Андрејевић, Београд, 2014, 120 стр.

Написати пријемчиву монографију на темељу докторске дисертације увек је био подухват који захтева вештину која превазилази природну сувопарност научног изражавања, нарочито у случају када треба представити аутентичну тему у оквиру науке о безбедности. Управо је научна монографија „Безбедност као предуслов развоја” ауторке др Биљане Стојковић, добар пример текста о безбедности и њеном утицају на развој друштва који је прихватљив и разумљив за широки аудиторијум читалаца. Монографију посебно издваја несебична усмереност на проблематизацију и решења питања са којима се суочава Република Србија у домену безбедности, посебно на њеном стратешком и нормативном нивоу. Проблемском и националном оријентацијом научног истраживања ауторка је недвосмислено указала на примењивост свог рада у пракси. Важно је рећи да су актуелизована безбедносна питања транзиционог српског друштва у монографији веома инспиративна и за радно-правну праксу земаља са сличним историјским и политичким залеђем. Тиме је ауторка потврдила савременост у приступу истраживању чији је мото „са речи на дело”, али и које нас на најбољи начин упућује да је прво неопходно уредити свој државотворни и интелектуални простор, па тек онда се бавити питањима не својственим националном ентитету. То је посебно значајно за земље попут Републике Србије, која је на револуционаран начин и са разарајућим људским и материјалним губицима неприпремљена „ускакала” из епохе у епоху, при томе не завршавајући до краја отпочете друштвене процесе. Оваквом приступу у прилог иде позитивна академска пракса научних радника нарочито ангажованог политичког Запада и других земаља света да своје интелектуалне напоре

усредоточују на разматрање питања од националног значаја, уместо и само на деперсонализоване, безобалне и наднационалне безбедносне теме које често по монденској *l'art pour l'art* логици немају никаквог решења и употребну вредност у пракси. Због тога је ауторка тематском одређеношћу и квалитетом текста успела да своју монографију претвори у градивни легат који упоредо иде у прилог вредносној оријентацији „Задужбине Андрејевић" да помаже издаваштво наших научних радника из земље и иностранства и подстиче развој научне критичке мисли.

Монографија је након испуњења услова прописаних конкурсом објављена у оквиру едиције „Посебна издања" Задужбине Андрејевић, 2014. године. Настала је на темељима докторске дисертације „Безбедносни аспекти националне стратегије развоја" која је одбрањена 16. априла 2013. године на Војној академији Универзитет одбране у Београду. Монографија садржи 13 стандардизованих поглавља, од чега су четири кључна, односно тематска поглавља које је ауторка разрадила кроз више потпоглавља и девет допуњујућих: предговор, сажетак, сажетак на енглеском језику – *abstract*, увод, закључак, напомене, литература, индекс појмова и резиме на енглеском језику – *summary*. Текст монографије чини 120 страна стандардног црнобелог књижног формата, у меком повезу који је остварио везу са 87 издвојених библиографских јединица.

Уводним разматрањем (12–13) ауторка позива научне делатнике на друштвено ангажовање како би се решили бројни проблеми са којима се суочава Република Србија у савременом окружењу и како би се осмислио и применио модел ефикасне и оптималне стратегије развоја који би садржао и безбедносне аспекте. Модел би по својој природи био динамичан, активан и конструктиван и требало би да искаже научна решења за стратегије развоја чија би примена била резултатски оријентисана пракса, односно које би уважиле безбедност као предуслов развоја сваког друштва, тиме и Републике Србије.

У наредном поглављу „Утицај различитих теоријских приступа безбедности на политичку праксу" (14–29) др Биљана Стојковић разматра различита појмовна одређења безбедности и закључује да су она резултат постојања различитих приступа безбедности у савременој теорији. Свакако је занимљиво навођење „четвртог" питања које, поред одређења субјекта, објекта и извора угрожавања безбедности, уводи потребу за одређењем „Безбедност, на који начин?", а самим тим и до „идентификације методологије (метода, техника и средстава)". Ни ову монографију није заобишло стандардно навођење дебатника класичне и неореалистичке и либералне теоретске провинијенције који су из крила политичке теорије по инерцији преплавили и поље међународних, а онда, како видимо, и безбедносних наука. И поред тога, ауторка је у мору постмодернистичких и критичких погледа на друштвену реалност безбедности добро препознала утицаје који су остварили поборници тзв. копенхагенške школе или социјеталне безбедности чувених по проширивању обухватног предметног поља безбедности, увођењу појма „секуритизације" и покушају да „помире" класике теоретске дебате. Такође, у кратким цртама монографија се осврће на заговорнике глобалне безбедности и заговорнике људских права, при чему ауторка посебну пажњу посвећује аспекту људске безбедности, наводећи је као темељну поставку од које је Република Србија пошла у изради својих стратегијских докумената. Закључује да су проблеми неусаглашености теоријских приступа без-

бедности произашли, пре свега, из политичке сфере. То можемо потврдити и помоћу парадокса Републике Србије који, са једне стране, Уставом и стратегијским документима промовише концепт људске безбедности, а, са друге, стављањем префикса „национална" у називима стратегијских докумената одрживог развоја и безбедности ставља до знања да су им темељи засновани на реалистичком приступу.

Поглављем „Анализа постојеће праксе у Републици Србији и могућности за њено унапређење" (30–49) прелази се на студију случаја Републике Србије и анализу нормативних и стратегијских докумената који се односе на безбедност, а који су донети у периоду од 2000. до 2010. године. Обухват монографије дозволио је само таксативно изношење значајнијих резултата анализе која је обухватила сврху или циљ доношења докумената, садржај, учесталост измена, степен усклађености са Уставом и мерење ефеката у пракси одређењем 37 индикатора безбедности. За потребе ове монографије приказано је само осам, према ауторки, кључних индикатора. Закључак је да су сва документа донесена после 2006. године у складу са Уставом, а да су у смислу учесталости измена карактеристични царински прописи. Нормирањем безбедности Републике Србије створени су услови за даљу реформу система безбедности и безбедносну интеграцију Републике Србије. Анализа је показала да је и даље највећа претња националним интересима Републике Србије противправно једнострано проглашена независност Косова, као и подударност ставова још увек важеће Европске стратегије безбедности са Стратегијом националне безбедности Републике Србије. Нарочито значајан аспект тематске подударности је у потреби превентивног деловања, као и координираног и интегрисаног ангажовања свих субјеката безбедности у друштву. Анализом одређења система, структуре и начина функционисања система безбедности Републике Србије уочена је искљученост Управе за извршење кривичних санкција Министарства правде из система безбедности, као и да систем безбедности у пракси обухвата и субјекте који нису одговарајуће стратегијски, нормативно и функционално интегрисани, попут недостатности у дефинисању система безбедносно-обавештајних служби. То наводи на закључак да, и поред декларативног системског приступа безбедности у документима, у пракси то није случај.

Посебно занимљив део је приказ резултата трансформације сектора безбедности у систем безбедности Републике Србије путем реформских активности, првенствено институција и органа државе. По правилу, свеобухватно промишљање безбедности Републике Србије било је резервисано за управне и политичке структуре, док се академска заједница, осим часних изузетака, бавила фрагментарним праћењем и критиком без одговарајуће понуде алтернативних и могућих решења. Инсајдерском уверљивошћу, фокусираним уопштавањем, понекад политички коректним и институционално уобличеним дискурсом, ауторка указује на најважније промене у домену безбедности Републике Србије и појединачних субјеката безбедности последњих десет година. И поред још увек живе расправе о сврсисходности укидања обавезе служења војног рока у условима када је угрожено очување територијалног интегритета Србије и сврсисходности професионализације Војске Србије, без средстава за опремање и техничку модернизацију, може се рећи да је у реформском погледу најдаље отишао систем одбране, посебно у делу који се односи на ефикасно и ефектно управљање врло ограниченим расположивим ресурсима. Истовремено,

приметно је да у условима када безбедносне процене стављају тежиште на тзв. невојно угрожавање безбедности у Републици Србији, систем одбране квалитативно предњачи у реформским захватима и резултатима, уместо да је то претежан случај са осталим субјектима безбедности чији је то делокруг и надлежност.

Цитирањем других аутора закључује се да је реформа сектора безбедности, нарочито до 2008. године, пропустила да безбедност устоличи као јавно добро, пре свега због партијских и идеолошких интерпретација националне безбедности, али и неповољног међународног окружења и одсуства пуне подршке која се испољавала у сталном проширивању листе услова који су постављани пред владајућу елиту Србије. Резултат тога је непостојање хијерархијског низа стратегијских докумената, стављање интернационалних вредности и интереса у први план и одсуство свих претпоставки за укључивање тзв. недржавних субјеката у система безбедности, попут приватних безбедносних компанија, организација цивилног друштва, па чак и останак појединих државних органа који имају службе обезбеђења или лица са специјалним овлашћењима ван домета демократске и цивилне контроле. Ауторка је класификацијом и идентификацијом недржавних субјеката безбедности који имају, односно немају право да користе оружје дала свој допринос у позиционирању ових субјеката безбедности. Такође, наглашава да систем безбедности Републике Србије не садржи јасно дефинисане подсистеме и јасно опредељену улогу свих субјеката безбедности, односно да систем безбедности Републике Србије још увек није интегрисан.

Поглављем „Концепт интегралне безбедности" (50–77) проблематизује се појмовно одређење интегралне безбедности као сублимата унутрашње и међународне безбедности и новог квалитета и вредности која се штити, као и његово одређење у документима Републике Србије. И у случају интегралног приступа питањима одбране и безбедности, као и код системског приступа, постоји само декларативно залагање, што је навело ауторку да изради и предложи модел националне интегралне безбедности Републике Србије ради унапређења свеукупности безбедности у Републици Србији, нарочито на институционалном нивоу. Сматра да тако опсежан посао треба започети у политичкој и нормативној сфери одређењем појма „српска нација" и њеном уградњом у сва кључна документа, укључујући и Устав Републике Србије. Наведену промену пратила би израда националне стратегије, националне стратегије развоја Републике Србије и националне стратегије интегралне безбедности, као и једног или више акционих планова за њихово спровођење. Неизоставне би биле промене на нивоу планирања националног развоја, нови третман безбедности и увођење нових инструмената и мера за интегрално праћење безбедности. Реализацију националне стратегије интегралне безбедности требало би засновати на прихватању и примени стандарда и искустава чланица Европске уније и других земаља, ефикасном коришћењу националних ресурса и успостављању мултисекторског приступа. То би захтевало и веће учешће недржавног (приватног) сектора безбедности, друштвених и привредних система, локалних заједница, академске заједнице и медија, као и сарадњу са независним институцијама, контролним механизмима демократског друштва, међународним организацијама и интеграцијама. Остваривању наведене замисли претходи политички консензус различитих субјеката српског друштва, чиме би се постигла нужна и парцијална децентрализација послова одбране и безбедности која би се огледала у активној улози

државних субјеката и већој укључености и учешћу осталих субјеката безбедности ради остваривања крајњег циља – концепта националне интегралне безбедности по дубини, који би објединио све припадајуће безбедносне подсистеме.

Посебно значајан део рада представља опис стратегијског усмеравања развоја националног система интегралне безбедности који се завршава појмовним разматрањем и разграничењем националних вредности, вредносне оријентације, виталних националних интереса и националних интереса са посебним освртом на истраживање спроведено на узорку од 560 испитаника различитих категорија. На основу резултата истраживања ауторка закључује да истраживање вредносне оријентације, као првог корака у изради националне стратегије, није претходило изради стратегијских докумената Републике Србије у периоду од 2000. до 2010. године, да се у њима не прави јасна разлика између националних вредности и националних интереса, као и да су универзалне вредности представљене као националне. Такође, ауторка је истраживањем дошла до занимљивих резултата. Испитаници су од пет највише рангираних националних вредности као прву издвојили *опстанак државе и нације (27,8%)*, а од три витална национална интереса на првом је месту *Косово и Метохија као саставни део Републике Србије (48,9%)*. Своја разматрања завршава упућивањем делатника на оптимизацију као приступ приликом избора стратегије развоја, при чему је од незаобилазне важности уважавање претпоставке да је безбедност предуслов развоја друштва. Посебно место придаје информисању грађана, едукацији кадрова у систему безбедности, организовању усмерених акција и медијских кампања ради развијања свести о значају националне интегралне безбедности, уз истовремено друштвено одговорно и транспарентно понашање државних институција које омогућава демократску и цивилну контролу над функционисањем националног интегралног система безбедности. Такође, увиђа да у савременом окружењу стратегије морају да подражавају динамички модел у којем се мењањем варијабли долази до научне прогнозе која доносиоцима одлука омогућава да изаберу оптималну опцију, а која надаље омогућава промену варијабли и током спровођења усвојене стратегије у пракси.

У поглављу „Могућности за унапређење система националне безбедности у Републици Србији" (78–100) ауторка тежишно сагледава модел националног система интегралне безбедности којим би требало превазићи уочене слабости постојећег система који у себе не инкорпорира све подсистеме који се баве делатношћу у домену безбедности. За почетак, приступило би се реформисању постојећих подсистема, укључивању подсистема који се налазе ван постојећег система безбедности и формирању нових. Ауторка предлаже формирање интегрисаног система за управљање кризама и реаговање у ванредним ситуацијама, интегрисаног система за извршавање казнених и кривичних санкција, интегрисаног система борбе против криминала, интегрисаног система инспекцијске контроле безбедности, као и укључивање постојећег система за интегрисано управљање границом, односно употпуњавање безбедносно-обавештајног система са финансијском обавештајном службом, безбедносно-обавештајним јединицама које делују при институцијама и јединицама Министарства унутрашњих послова и Министарства спољних послова, као и агенцијама које треба формирати при појединим органима државне управе. Функционалност наведеног модела није употпуњена уколико се упоредо са уобличавањем самих подсистема и њи-

ховим интегрисањем у једну целину не приступи формирању посебних органа и института попут опуномоћеника за безбедност и јединственог Одбора за безбедност у оквиру Народне скупштине, уређења функционисања Националног савета за безбедност посебним законом и његово проширење са представницима свих институција које чине национални интегрални систем безбедности, увођењем потпредседника Владе у извршном смислу надлежног за националну безбедност у целини и координатора заједнице безбедносно-обавештајних служби Владе. Ауторка добро запажа да политика уочава пропусте у односу на систем безбедности, али да још увек не налази системска и одржива решења, што на неки начин препоручује њен модел као подстицајну академску основу за унапређење система безбедности Републике Србије. Доносиоци одлука у политичкој и безбедносној сфери би, ради општег и јавног добра, требало да приступе доношењу одлука које би водиле ка изради, јавном разматрању, усвајању и спровођењу кључних стратегијских докумената који би обухватили наведене подсистеме и органе.

Монографијом, као подстицајним информативно-образовним штивом, покренута су и отворена многа питања на стратешком нивоу. То је подстрек ауторки да настави са истраживачким и академским радом у домену безбедности и да отворена питања даље разрађује и продубљује. Другима, ова монографија може бити добар предметни оријентир за садржинско проучавање, а практичарима је добар ослонац за изналажење применљивих решења за превентивно деловање и развој српског друштва, као и његове безбедности у савременом окружењу.

SUMMARIES

The Influence of International Security Actors on the Security of the Western Balkan Countries

Snežana S. Vasić

The paper offers an insight in the influence of international security actors on the security of the countries of the Western Balkans, based on the "changing nature of threat", that, instead of the threat of conventional armed conflict, emerge through economic and social inequalities, cross-border and organized crime, international terrorism, hazardous environmental degradation, as well as natural disasters.

New security threats have led to some changes in the approach to the security maintenance, which has led the UN, NATO, and EU, as the most influential international security actors, to acquire common perspective of that the Euro-Atlantic security is indivisible and that freedom, democracy, human rights and liberal economies are shared values and common interests. It is exactly that such considerations have led to the development of different concepts of security, which can be classified into three major groups: the concept of collective security, the concept of security cooperation, and the concept of collective defense.

Contemporary challenges, risks and threats call for an understanding of the new place and role of the Western Balkans, primarily Bosnia and Herzegovina, Republic of Macedonia, Republic of Serbia, and Montenegro, in the context of international integration processes. The problem of inclusion of the mentioned Western Balkan countries into the Euro-Atlantic integrations has been a topic of many economic, political, social, military, and other debates at different levels and with different perspectives of this matter, but their deeper analysis shows that there is no unified position on the mode of inclusion into the integration processes.

The first part of the paper looks at the aspect of contemporary international relations and their impact on national security of the Western Balkan countries, and the second part presents possible impact of these countries' security integrations into international security organizations on their respective national security systems.

Key words: *international security, security actors, Western Balkans, NATO, EU*

Eurasian Integrations and Their Reflections on the Republic of Serbia

Mitar Kovač, *Brankica* Potkonjak-Lukić and *Nenad* Dimitrijević

The paper discusses some aspects of the problems and issues of the disintegration of some states and of the integration processes in the Eurasian area, in terms of analyzing their reflections on the economy, energy and security of the Republic of Serbia. The idea of

Eurasian integrations, which has continuously existed in the post-Soviet states, has recently been based primarily on these states' economic interests, as well as on the need for interconnecting their national economies. This idea has been successfully implemented in practice, and undoubtedly has a long-term potential. All great powers of the contemporary world want to influence the processes of Eurasian integrations and to pursue their own interests in this area. Considering the human and natural resources, this is a central area of the world. Therefore, the integration processes taking place in the Eurasia are extremely important for the Republic of Serbia, since the potential for cooperation is much greater than currently achieved in practice.

Key words: *Eurasian integrations, Eurasian Union, Eurasian Economic Community, Customs Union, Single Economic Space*

Abschreckung, Jagd und Schutz unter Wasser – Über die strategische und taktisch-operative Bedeutung moderner U-Boote

Nikolaus Scholik

This paper aims to present an analysis of the operational maritime concepts of the United States Navy and the Navy of the People's Republic of China in the Indo-Pacific region. The maritime strategies of these two major powers – those of the United States, which presently is militarily and technologically dominant on the global chessboard, and those of the Peoples' Republic of China, its main challenger in the afore-mentioned geographical region – substantially vary. The United States' maritime power is, and will remain, oriented both offensively as per Thayer Mahan, and towards power projection on every ocean, on account of its geographical position and its global economic and political interests. China, on the other hand, being primarily a land power, will have to make a great effort to build up matching maritime capability. This is quite evident from their respective operational concepts: while the U.S. pursue the offensive concept of permanent, global power projection on all oceans, China must, in the meantime, be satisfied with a defensive concept (anti-access/area-denial) and simultaneously build up offensive power projection (carrier strike group). Time will tell whether it can succeed from a technological and armament point of view, and, in particular, whether it will manage to create combat-proven and deployable offensive naval forces. Without a matching potential, or at least narrowing of the enormous gap between the two powers, China will not be able to play its desired role in the political world arena.

Key words*: power projection, anti-access/area denial, deterrence, theater, carrier strike group/naval task group, exclusive economy zone, Air-Sea Battle Concept, request for force*

Conscription and Gender – Legal and Political Aspects of Restricting the Conscription to Men

Sibilla Bondolfi

Disputing of the existing conscription commitments in Switzerland (and in almost all western countries), traditionally restricted to men, is conspicuous. To date in this area practically nothing has changed, even though in Switzerland the conscription of women, on a volun-

tary basis, occurs with no statutory limitation. The paper analyzes the relationship of the conscription and gender in the past and today. Also a question is explored of whether the restriction of conscription to men is at all acceptable from the legal and political perspective?

Key words: *conscription, gender equality, discrimination against women, civil protection, equality between women and men*

The Impact of the Global Economic Crisis on the Economy of the Republic of Serbia

Marko D. Andrejić, *Vladimir* M. Todorović and *Ilija* D. Kolarski

The global economic crisis has certainly had a significant negative impact on the economic situation in Serbia. However, it is wrong to relate all the financial difficulties of the Serbian economy to the global crisis, and an even greater mistake would be to hope that all its problems will be solved by the termination of the global economic crisis. Our economy is, we can say, in the decades-long decline. Its losses accumulated over the past seventeen years increased from 3.8 billion to 2,462 billion dinars, or 648 times.

This paper aims to point out the bad financial and structural position of Serbian economy that constantly hampers the economic activity and causes the distortion of the companies' worth. Keeping this in mind, after the introductory discussion in the first section of this paper, we provide some elaboration on the interdependence of macroeconomic indicators and the performance of the economy.

The second section presents macroeconomic environment in Serbia in the period of the analysis of the Serbian economy financial position. The third section highlights the fact that business losses and their accumulation affect the financial structure of the economy. The fourth and the fifth sections deal with the analysis of net working capital, which is an important tool for assessing the financial structure.

Key words: *economic crisis, macroeconomic stability, macroeconomic indicators, losses, capital structure, debt, net working capital*

Anti-terrorist Security Assessment

Zoran Dragišić, *Kristina* Radojević and *Goran* Samojlovski

Contemporary terrorism is a multifaceted and controversial concept, loaded with political instrumentalization, because of which it is very difficult to find scientifically based framework for its analysis. Finding a scientifically based framework for analyzing and assessing the terrorist threats would be of help for better understanding the terrorism, and for establishing an accord among the actors of the anti-terrorist struggle on the basic dimensions of this phenomenon, whereby the fight against terrorism would be made much more effective at all levels. This paper analyzes terrorism as a social and historical phenomenon, as a strategy of violent political struggle, and as a specific act of violence.

Key words: *security assessment, terrorism, national security strategy*

Security Management in Humanitarian Organizations

Iztok Suša

This paper provides an insight in the security management of humanitarian organizations through all the functions of management – planning, organization, coordination, guidance and control. Functions are analyzed through specific activities, measures and actions of some of the world's largest humanitarian organizations. The main research method is an analysis of the content of available materials referring to the practice of these organizations, such as security plans, procedures, manuals, and statistical data from studies that were carried out by these organizations themselves. In order to ensure better understanding of the security management functioning, the paper presents an overview of the security management in the UN.

Key words: *security management, humanitarian organizations, planning, organization, coordination, guidance, control*

Criminal Intelligence – Theoretical and Practical Approach in Modern Police Activity

Oliver Andonov and *Vesna* Stanković Pejnović

Criminal-intelligence is a modern approach to gathering information about the trends and developments of crime, whose actors are criminal groups and individuals. Modern approach in police activity includes all levels of policing. In the Balkan region, criminal intelligence is still little known, and usually it is wrongly practically oriented and associated with traditional intelligence. In addition to this erroneous practical interpretation, the scientific community is faced with insufficient theoretical orientation of criminal intelligence activity.

The aim of this paper is to clarify differences of criminal intelligence in relation to intelligence, through the presentation of its theoretical approach and practical features. Consequently, the aim is to explain the conceptual determination of criminal intelligence and its role in police activity.

Approach of the police as regards the application of criminal intelligence, as a modern instrument in relation to the prevention and suppression of crime, is correlated with the acceptance of new forms of crime and its organization as an important segment in endangering the security. In its practical structure, crime intelligence is correlated with criminal analysis, which is its integral and inseparable part, and in the professional literature it is also referred to as criminal intelligence analysis.

Security is becoming so important that it prevails over all ideals of democracy, even an individual's freedom and rights, all with the purpose of preserving the community. A lot of efforts need to be made to forestall that the society confines the man, and the state and police repressive apparatus exceeds the limits of their daily ever greater power, on the grounds of the community security maintenance.

Key words: *criminal intelligence, total police intelligence, criminal intelligence analysis*

Application of Modern Software Solutions in the Management of Chemical Accidents Caused by the Transport of Hazardous Substances

Slavoljub Ristić, *Dejan* Inđić and *Radovan* Karkalić

The rapid development of the chemical industry and the energy sector has become a key feature of the modern era. A large number of plants for the production of various raw materials and products, the operation of which is based on the use of hazardous (highly toxic) chemicals, poses a serious threat with unpredictable consequences to wider environment. One segment of the risk lies in the possibility that, when transferring some substance or group of substances from one location to another, a chemical accident may occur during the transport. Any of transport processes involving hazardous substances is accompanied with certain risk of undesired accident. Modeling of risk as a product of the probability of an accident and the consequences that it produces is a key factor in the approach to this problem. The selection of optimum routes along which to transport hazardous materials is one of preventive measures for minimizing the risk. There are various forms of route selection simulation and optimization models, but they all share the lack of a more comprehensive and more complex approach. Today, it is more than necessary to develop appropriate methodology and supporting software that would, in our circumstances, allow finding the most suitable routes for the movement of transport vehicles carrying hazardous substances, taking into account, in addition to the risks, the economic aspect, as one of the factors.

Key words: *chemical accidents, risk, transport network, probability, route selection simulation, risk minimization*

Gender-Sensitive Language – Experiences of the Serbian Armed Forces

Jovanka Šaranović, *Ivan* Dimitrijević and *Tatjana* Višacki

This paper discusses examples of gender sensitive job qualifications, with the emphasis on jobs and ranks of professional military personnel. It provides the most common reasons for and against these qualifications, as well as a brief review of professional debates in this field. The results of the analysis of data obtained by the research conducted in the defense system of the Republic of Serbia show that there is a general hostility towards the introduction of gender-sensitive addressing to service women. It has been noticed that this hostility is larger in younger than in older military personnel, which is explained by fear from competition and fear from negative reaction of close environment to new rules of addressing.

Keywords: *gender equality, gender-sensitive language, Serbian Armed Forces*

Rebranding the Serbian Armed Forces

Dejan Dašić

The power of brands is very high, so it is important to know how they work; how they are managed; how they are created and maintained; why some are successful, and others are not. However, branding is not just about function, presence or visibility; emotional connection with people is of paramount importance for a complete success. The Serbian Armed Forces are one of the oldest brand, which has huge social significance and impact. It is a brand that is firmly rooted in the minds of people, which, despite all the tragic events of the early 1990s, arouses positive emotions. The Serbian Army lost its identity back in 1918. Since the Union of Serbia and Montenegro was dissolved, the Serbian Armed Forces have been in quest for its identity, shattered image, elements of a new name, ideas, and structures. True and strong brands are long-lived. However, in case of their neglect, carelessness and lack of commitment, they need revitalization and rebranding.

Key words: *brand, branding, rebranding, Serbian Armed Forces, Serbia*

The Legal Framework for the Engagement of the Serbian Armed Forces in Emergencies

Ljubomir Dulović

In the period after the world was divided in blocs, the current security issue has been extended to new security risks, challenges and threats, such as armed rebellion, terrorism and organized crime, social instability, economic problems and migration caused by them, environmental degradation, outbreaks of infectious diseases, and other phenomena. Peacetime, so-called “non-military threats” and the conditions and situations caused by them today are the dominant type of threat to all modern states that have kept the responsibility and central role in achieving the security. Within its legal framework, the Republic of Serbia has qualified the conditions and the situations caused by the so-called “non-military threats” using the terms “the state of emergency” and “emergency situations”. Also, the Republic of Serbia and the Serbian Armed Forces, as part of the national security system, are mandated by this framework and allowed to act in order to reduce as much as possible the consequences caused by their occurrence.

The paper determines the concepts of the state of emergency and the emergency situation, presents the prerequisites for the functioning of the Republic of Serbia and the Serbian Armed Forces in emergencies, and identifies problems that may affect the timely and joint actions of various entities in emergency situations.

Key words: *national security system, civil defense, civil protection, state of emergency, emergency situation*

Implications of Accommodation in Military Facilities and Adapted Spaces to the Standard of Living of the Serbian Armed Forces Members

Obrad Čabarkapa and *Saša* Trandafilović

One of the biggest, several-decade-present, problems of employees in the Serbian Armed Forces is a large number of unresolved housing issues, both of active duty personnel and of retired persons. It is widely known that by solving the housing problem, a member of the Armed Forces resolves a paramount vital issue, which is of particular importance to his/her family. In recent years, joint efforts of relevant government and military structures have made significant progress in terms of permanent housing solutions for a number of homeless members of the Armed Forces. These improvements can be measured by the number of allocated flats under lease for an indefinite period of time and by subsidized housing loans granted, whereby the respective individual has eventually settled his/her housing problem, but this still includes small number of persons employed in the Armed Forces. However, despite the efforts and visible progress made recently, a ranking list of applications for solving the housing problems is still very long and is measured in thousands of claims.

This paper aims to point to, with the use of elemental analysis, the costs of housing and the method of evaluation and ranking of the “housing inadequacy” criteria for certain categories of the Armed Forces members who have not finally solved their housing problem, namely the “military homeless”. This paper presents detailed analysis of housing costs and housing inadequacy for temporary use of accommodation in military facilities and adapted living spaces, so-called “emergency accommodations”.

Key words: *housing costs, ”housing inadequacy”, temporary housing, "military homeless", "emergency accommodation", military facility, standard of living*

Internal Financial Control and Financial Management in the Public Sector and Their Role in the Defense System

Radan O. Kostić, *Rade* Žugić and *Milica* Radojković

The basic concept of control is to create a process that ensures the achievement of objectives with appropriate quality, funds preservation and management in compliance with law and other regulations and procedures, and the preparation and development of reliable financial and business reports. The business compliance is a requirement for the business to be in conformity with the applicable laws, regulations, standards, agreed policies, postulates, and all the patterns of behavior that make the processes legal and socially acceptable. Implementation of internal financial control in the defense system provides and enables efficient and rational use of funds for financing the defense expenditures, on the one hand, and on the other hand, significantly reduces the possibility of irregularities, fraud, corruption, and occurrences of organized crime.

Key words: *public sector, budget system, internal control, financial management and control, Ministry of Defense, Serbian Armed Forces*

Health Safety - Multidisciplinary Approach to the Study of Oral Health Quality of Life

Željka Popović, *Ivanka* Gajić, *Kosovka* Obradović-Đuričić and *Dragoslav* P. Milošević

The aim of this paper is to promote the necessity of a multidisciplinary approach to the study of oral health and oral health quality of life. When it comes to oral health, multidisciplinary approach requires the study of oral health from a medical and dental point of view, but also from a social and socio-medical aspects, with full appreciation of the importance of psycho-social problems caused by oral diseases. It is obvious that there is a professional need to define a multidimensional model for monitoring of dental patients, which will enable the provision of relevant indicators for the assessment of oral health problems, and hence for planning and programming of measures in the field of dentistry, from the aspect of public health, and socio-medical standpoint.

Key words: *oral health, quality of life, oral health indicators, indicators of oral health quality of life*

1944 Battle of Serbia

Mirjana Zorić

This year, this autumn exactly, we are celebrating another major anniversary – 70 years since the liberation of Serbia in the World War Two. If one bears in mind that Serbia was a key country of the military and political turn of events in Yugoslavia in 1944, when, in fact, the fate of the war was resolved in Yugoslavia and the Southeast Europe as a whole, our interest in this topic is fully justified.

At the time when the events in other battlefields of Europe during the second half of 1944 were ever more directly announcing also a battle for the Balkans, Serbia, as its strategic axes, was becoming ever increasingly important for the German Wehrmacht, especially the communications that linked the German Reich over this territory to the forces located in Greece, Albania and Bulgaria. Due to the advance of Soviet forces towards the Balkans and the danger of a united front of allies being formed in southeastern Europe, the German command turned to strictly military measures as of mid-1944, in order to prevent, through decisive defense of Serbia ("inside and outside") and plans for the formation of a new front on the line Albania–Skopje–Iron Gate, the meeting of People's Liberation Army and the Soviet armies on the territory of Serbia, and subsequently, when they had to leave the Balkans, to enable the drawing of their own forces out of Greece along the approach Vardar–Morava towards Belgrade, and, together with other German forces in Serbia, their transfer across the Sava and the Danube rivers towards the north.

In addition to its strategic and geopolitical importance, and regarding the German interests in the Balkans and the plans of allies (the USSR and Great Britain) on the division of spheres of interest in the South East of Europe after the war, Serbia was also at the national level the key to the Yugoslav military and political outcome in the autumn of 1944. As the war in Yugoslavia had characteristics of a civil war as well, the issue of Serbia's leadership of the Partisan and Chetnik Movements (Broz and Mihajlović in particular) was closely linked with the issue of seizure of power in Yugoslavia after the war.

Key words: *Serbia, occupier, partisans, chetniks, battles, allies, liberation of Serbia, civil war*

„Војно дело“ је интердисциплинарни научно-теоријски часопис Министарства одбране Републике Србије и представља отворени форум за публиковање и стимулисање иновативног промишљања и критичку размену искустава о свим аспектима и нивоима безбедности и одбране, у националном и међународном домену.

Чланци „Војног дела“ фокусирају се на компаративне и мултидисциплинарне теме које обрађују кооперативну националну, регионалну и глобалну безбедност, демократско управљање одбраном, цивилно-војне односе, формулисање стратегије безбедности и планирање одбране, тероризам, контролу наоружања, управљање кризама и чување мира.

Чланци, обима до 1,5 ауторски табак (24 странице формата А4 са по 1.800 карактера, са белинама између речи), достављају се Редакцији „Војног дела“ електронском поштом на адресу vojno.delo@mod.gov.rs (формат А4, фонт – *Times New Roman*, величина 12, проред – један ред). Чланак треба да садржи: наслов, име аутора, назив установе аутора, сажетак, кључне речи, увод, разраду, закључак, списак литературе и резиме.

Наслов треба да одражава тему чланка, а речи које га чине треба да буду прикладне за индексирање и претраживање. Ако таквих речи нема у наслову, пожељно је да се придода и поднаслов.

Име аутора и електронска адреса. Наводи се пуно име, средње слово, презиме аутора и лична интернет адреса у институцији у којој је аутор запослен. Уколико има више аутора, наводи се само електронска адреса једног, обично првог аутора.

Назив установе аутора. Наводи се пун (званични) назив и седиште установе у којој је аутор запослен, а евентуално и назив установе у којој је обавио истраживање. У сложеним организацијама наводи се укупна хијерархија (на пример, Војна академија, Катедра друштвених и економских наука, Београд). Бар једна организација у хијерархији мора бити правно лице. Назив установе исписује се иза имена аутора. Функција, чин и звање аутора се не наводе.

Сажетак представља кратак информативан приказ садржаја чланка који читаоцу омогућава да брзо и тачно оцени његову релевантност. Треба да садржи термине који се често користе за индексирање и претрагу чланака. Саставни делови сажетка су: циљ истраживања, методи, резултати и закључак. Сажетак треба да има од 100 до 250 речи и треба да се налази између заглавља (наслов, име аутора и назив институције) и кључних речи, након којих следи текст чланка.

Кључне речи јесу термини или фразе које адекватно представљају садржај чланка за потребе индексирања и претраживања. Треба их додељивати ослањајући се на неки међународни извор (попис, речник или тезаурус) који је најшире прихваћен унутар дате научне области (за науку уопште то је листа кључних речи *Web of Science)*. Број кључних речи не може бити већи од 10, а учесталост њихове употребе треба да буде што већа. У чланку се пишу непосредно након сажетка, односно резимеа.

Захвалница. Назив и број пројекта, односно назив програма у оквиру којег је чланак настао, као и назив институције која је финансирала пројекат или програм, наводи се у посебној напомени на сталном месту, по правилу при дну прве стране чланка.

Претходне верзије рада. Ако је чланак у претходној верзији био изложен на званичном скупу у виду усменог саопштења (под истим или сличним насловом), податак о томе треба да буде наведен у посебној напомени, по правилу при дну прве стране чланка. Чланак који је већ објављен у неком иностраном часопису одговарајућег реномеа може се публиковати у „Војном делу“ једино у преводу на српски језик, уколико се тиме обогаћује национални академски корпус текстова.

Текст и језик чланка. Текст чланка мора да садржи увод, разраду и закључак. Текући наслови у тексту се не нумеришу. Рад може бити написан на српском, енглеском, немачком, француском или руском језику. Текст мора бити језички и стилски дотеран, систематизован и без скраћеница (осим стандардних).

Табеларни и графички прикази. Фотографије, цртежи, графикони и табеле треба да буду јасни, прегледни и погодни за репродукцију. Треба их радити у програмима *Word, Corel* или *Excel* и поставити на жељено место у тексту. Уколико графички и табеларни прикази нису оригинално ауторово дело потребно је навести извор из којег је преузимање извршено.

Навођење (цитирање) у тексту. Начин позивања на изворе у оквиру чланка мора бити једнообразан. У самом тексту, на месту на којем се врши позивање, односно цитирање, у угластим заградама обавезно треба написати редни број извора из одељка литература.

Напомене (фусноте) пишу се при дну стране на којој се налази текст на који се односе. Могу садржати мање важне детаље, допунска објашњења, назнаке о коришћеним изворима (на пример, научној грађи, приручницима), али не могу бити замена за цитирану литературу.

Листа референци (литература). Цитирана литература обухвата, по правилу, библиографске изворе (чланке, монографије и сл.) и наводи се искључиво у засебном одељку на крају текста чланка,

у виду листе референци. Референце се набрајају редоследом којим се наводе у тексту и не преводе се на језик рада. Библиографски податак за књигу садржи презиме и иницијале имена аутора, назив књиге, назив издавача, место и годину издања. Библиографски податак за часопис садржи презиме и име аутора, наслов чланка, назив часописа, број и годину издања, као и број странице. Наслови цитираних часописа наводе се у оригиналном, пуном или скраћеном, али никако у преведеном облику. При навођењу интернет сајта као литературе наводи се пуна електронска адреса странице која се цитира и датум када се последњи пут приступило тој страници. Обавезно је позивање на литературу у самом тексту, навођењем броја у угластим заградама. Бројеви треба да одговарају списку литературе који је дат у засебном одељку, при крају чланка.

Резиме. Ако је рад написан на српском језику пожељно је да се, поред сажетка на српском, даје и сажетак у проширеном облику на енглеском језику – као тзв. резиме (*summary*). Он се наводи на крају чланка, након одељка литература. Потребно је да буде у структурираном облику, а његова дужина може бити до 1/10 дужине чланка (опширнији је од сажетка на српском језику). Почетак резимеа може бити преведени сажетак на српском језику (са почетка чланка), а затим треба да следе преведени главни наслови, поднаслови и основе закључка чланка (литература се не преводи). Потребно је да се преведе и део текста испод наслова и поднаслова, водећи рачуна да он буде пропорционалан њиховој величини, а да одражава суштину. За резиме на енглеском језику Редакција обезбеђује лектуру.

Категорија (тип) чланка. У „Војном делу“ публикују се научни чланци који се разврставају у категорије:

– оригиналан научни рад (у којем се износе претходно необјављивани резултати сопствених истраживања научним методом);

– прегледни рад (који садржи оригиналан, детаљан и критички приказ истраживачког проблема или подручја у којем је аутор остварио одређени допринос, видљив на основу аутоцитата);

– кратко или претходно саопштење (оригинални научни рад пуног формата, али мањег обима или прелиминарног карактера);

– научна критика, односно полемика (расправа на одређену научну тему, заснована искључиво на научној аргументацији) и осврти.

Изузетно, у неким областима, научни рад у часопису може имати облик монографске студије, као и критичког издања научне грађе (историјско-архивске, лексикографске, библиографске, прегледа података и сл.), дотад непознате или недовољно приступачне за научна истраживања. Радови класификовани као научни морају имати бар две позитивне анонимне рецензије.

Такође, у „Војном делу“ се публикују и прилози ваннаучног карактера, уколико пружају информацију значајну за академску заједницу. То могу бити:

– стручни рад (прилог у којем се нуде искуства корисна за унапређење професионалне праксе, али која нису нужно заснована на научном методу);

– информативни прилог (уводник, коментар и сл.);

– приказ (књиге, рачунарског програма, случаја, научног догађаја, и сл.).

Сви радови подлежу анонимној стручној рецензији, а објављени радови и стручне рецензије хоноришу се према важећим прописима Министарства одбране Републике Србије.

Подаци о аутору. Аутор је, приликом достављања чланка Редакцији, дужан да достави и пропратно писмо у којем треба да наведе:

– о којој врсти чланка се ради,

– податке о аутору: име, средње слово, презиме, чин, звање, и-мејл адреса, адреса послодавца (или војна пошта), ЈМБ грађана, кућна адреса, општина становања, телефонски број на радном месту и код куће, број мобилног телефона, жиро рачун и назив банке.

Уредник

МЕДИЈА ЦЕНТАР „ОДБРАНА“

• Браће Југовића 16, 11000 Београд •
• Телефон: (011) 3201-995, војни 23-995 •
• Телефакс: (011) 3241-009 •
• Текући рачун: 840-312849-56 • ПИБ: 102116082 •
• Број потврде о евидентирању за ПДВ: 135328814 •

ПОЗИВ НА ПРЕТПЛАТУ ЗА 2014. ГОДИНУ

Претплаћујемо се на часопис:

бр. примерака

1. „Војно дело“
Годишња претплата 1.400,00 динара
Приликом уплате позвати се на број: 122742312923051 .....

2. „Војнотехнички гласник“
Годишња претплата 896,00 динара
Приликом уплате позвати се на број: 122742312923054 .....

3. „Нови гласник“
Годишња претплата 1.600,00 динара
Приликом уплате позвати се на број: 122742312923053 .....

Претплатне цене важе до 31. 12. 2014. године.

Број примерака издања која се наручују уписати у наруџбеницу, а примерак наруџбенице са доказом о извршеној уплати на горе наведени текући рачун послати на горе наведену адресу.

Купац ..... тел.: .....…….

Место .....

Улица ..... бр. ……....

Потпис наручиоца

М. П. .....

Ликовно-графички уредник
мр *Небојша* Кујунџић
nebojsa.kujundzic@mod.gov.rs

Језички редактор
Добрила Милетић, професор

Техничко уређење
Звезда Јовановић

Преводилац на енглески језик
Душанка Пивљанин, професор

Тираж 480 примерака

Штампа: ВОЈНА ШТАМПАРИЈА БЕОГРАД, Ресавска 40б

УДК – Народна библиотека Србије

ВОЈНО ДЕЛО је интердисциплинарни научно-теоријски часопис Министарства одбране Републике Србије који излази тромесечно. Представља отворени форум за презентовање и стимулисање иновативног промошљања о свим аспектима и нивоима безбедности и одбране. Гледишта и ставови аутора изложени у ВОЈНОМ ДЕЛУ не одражавају нужно званичну политику или став Министарства одбране Републике Србије и Владе Републике Србије. Сви текстови у овом издању смеју се репродуковати, у делу или целини, без претходног тражења одобрења. Редакција ВОЈНОГ ДЕЛА задржава право редиговања текстова.